सिद्धान्तकौमुदी।

उत्तरार्द्धम्।

महामहोपाध्याय-श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितम्।

कलिकाता-संस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षेण-

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण

सङ्कलितया सरलाख्यया व्याख्यया

समुल्लसितम्।

सरस्वतीयन्त्रे पुनर्मुद्रितम्।

तेनैव संस्कृतम्

SIDDHANTA KOUMUDI.

BY

BHATTOJI DIKSHITA

In Two Vols.—Vol II.

Edited with a Commentary

BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

PRINCIPAL FREE SANSKRIT COLLEGE.

Third Edition.

CALCUTTA.

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

1884.

প্রিণ্টার—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়।
২০ নং ঝামাপুকুর লেন।

सिद्धान्तकौमुदी

परार्द्धम् ।

श्रौत्राहंन्तीचणैर्गुण्यै (१) मंहर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्य (२) गुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥
पूर्वार्द्धे (३) कथितास्तुर्य्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥

हृदब्जे सितपद्मासनां सन्निवेश्य सरस्वतीम् ।
सिद्धान्तकौमुदीशेषभागव्याख्यां समारभे ॥

(१) श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रं श्रोत्रियत्वं हायनान्तयुवादिभ्योऽण् (पा०६५६सू०) इत्यणि श्रोत्रियस्य (यलोपश्चेति युवादि ग०) यलोपे सिद्धम् अर्हतो भावोऽर्हन्ती योग्यता गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति (पा०६५४सू०) ष्यञि अर्हतो नुम् चेति (ब्राह्मणादि ग०) नुमि षित्त्वात् ङीषि सिद्धं ताभ्यां वित्तैः । गुण्यैर्गुणवत्त्वेन प्रशंसनीयैः ।

(२) अपरिभिन्नक्रमेऽगुणोऽपीत्यन्वयस्तेन स्तुतिप्रयोजकीभूतगुणाभावेऽपि स्तुतिविषयतेति विरोधाभासः । तत्परीहारस्तु नियदादिवत् व्यवहारिकगुणवत्त्वात् स्तुत्यता पारमार्थिकगुणाभाववत्त्वाच्च निर्गुणतेति गुणगतवैलक्षण्यात् ।

(३) सङ्गतिं दिदर्शयिषुरतीतकथनपूर्वकं वर्त्तिष्यमाणानाह पूर्वार्द्धे इति हलन्तेषु क्विबादिकथनं तु प्रासङ्गिकमेवमिहापि क्तस्तु णच स्त्रियामञ्

तत्रादौ दश (४) लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्र-गोचरः ।

वर्त्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ।

वर्त्तमानक्रियावृत्ते (५) धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ।

लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः ।३।४।६९।

। (उ४४०पृ०) इत्यादिकथनं तथेति बोध्यम् तथाच प्राधान्येन तृतीया-ध्यायस्था एव प्रत्यया इहोदाह्रियन्ते इति भाव. ।

(४) लकाराणामनुबन्धभेदात् दशविधत्वम् पञ्चमस्य वैदिकत्वेऽपीह स्वरूपतो निदर्शनमात्रम् । मनो० ।

(५) 'क्रियाभेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिके'ति हर्य्युक्तेः कालस्य क्रिया-विशेषणत्वनियमादाह वर्त्तमानक्रियावृत्तेरिति । एतश्च 'द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीना विभक्तय' इत्युक्तेर्द्योतकत्वपक्षमाश्रित्योक्तम् । वर्त्तमानत्वञ्च प्रयोगसमकालयत्नादिहेतुकत्वम् 'क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् । तत् समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन्नि'त्युक्तेः । क्रियोत्पत्तौ यो हेतुर्यत्नादिर्यश्च तदर्थ क्रियार्थं विचेष्टितं चेष्टादि कायिकव्यापार तत् द्वय समानकालिकं समीक्ष्य गच्छतीति प्रयुञ्जीतेत्यर्थ. । तथा च प्रयोगस्य गमनार्थकचेष्टादिभिः समकालिकत्व वर्त्तमानत्वमिति फलितम् । वस्तुत फलव्यापारयोरुभयोरपि धात्वर्थतया क्रियाप्रवृत्तौ फलोत्पत्तौ यो हेतुर्धातुवाच्यव्यापाररूप स च यत्नादिसाधारणः प्रयोगस्य तत्समकालिकत्वे एव वर्त्तमानत्वं तेन पङ्गुप्रभृतीना क्रियार्थ-कयत्नादिसत्त्वेऽपि न गच्छतीति प्रयोग । विस्तरस्तु अस्मत्कृतशब्दार्थ-रत्ने द्रष्टव्य ।

लकाराः सकर्मकेभ्यः (६) कर्मणि कर्त्तरि (७) च स्युः अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि (८) च ।

लस्य (९) । ३ । ४ । ७७ ।

अधिकारोऽयम् ।

तिप्तस्झिसिप्थस्थ मिब्वस्मस् तातां झ थास् आथां ध्वम् इड् (१०) वहि महिङ् । ३ । ४ । ७८ ।

---

(६) ल कर्मणीति सकर्मकविषयम्, अकर्मकविषयत्वे कर्मणीत्यस्य बाधितत्वादुत्तरवाक्ये अकर्मकेभ्य इति विशेषाभिधानानुपपत्तेरित्याशयेनाह सकर्मकेभ्य इति ।

(७) चकारात् कर्त्तरि कृदि (३२९८सू०) इत्यतः कर्त्तरीति पदमनुवर्त्त्याह कर्त्तरि चेति ।

(८) भावे चेति चकारेण कर्त्रैवानुकृष्यते न तु सन्निधानपठितमपि कर्म, अकर्मकक्रियायां तदन्वयासम्भवादित्याशयेनाह कर्त्तरि चेति । लकाराणां कर्त्तर्य्येव शक्तिर्न तु कर्तृत्वे इति सिद्धान्त प्रपञ्चस्त्वाकरेऽस्मत्कृतशब्दार्थरत्ने च द्रष्टव्यः । अत्रेदं बोध्यं भावे चाकर्मकेभ्य इत्यंशेऽविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणं तेन पच्यते भुज्यते इत्यादिप्रयोगो भाव एव । अतएव लकारा इव क्तोऽपि अकर्मकेभ्य एव भावे विधीयन्ते तथा च भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे नपुंसके क्ते ततः अर्श आद्यजिति भाष्येऽभिहितं सङ्गच्छते, सङ्गच्छते च कृतपूर्वी कटमित्यादौ अविवक्षितकर्मतया कृधातोर्भावे एव निष्ठेति हर्य्याद्युक्तिरित्यलं विस्तरेण ।

(९) धातोः (३२९७सू०) इत्यधिकारात् धातोर्विहितस्य लकारस्य स्थाने तिबाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः । धातोरिति विशेषणात् तद्भिन्नलकारे प्रसङ्गः । दशानां लडादीनां लाभाय लस्येति निरनुबन्धोक्तिः ।

(१०) इटष्टित्करणमिटोऽदिति (३२८८सू०) विशेषार्थं महिङो ङित्त्वन्तु तिङ्

एते अष्टादश लस्यादेशाः स्युः

लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ।

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

तङानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ।

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ (११) चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । २ । ३ । १२ ।

अनुदात्तेतः (१२) उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ।

तङ् प्रत्याहारार्थमेव । स च ङकारः समुदायस्यानुबन्धो न तु महिमात्वस्य तथात्वे पप्रच्छमहे इत्यत्र लिटि सम्प्रसारणाप्रसङ्गेऽपि ङित्त्वेन सम्प्रसारणापत्तिः । म नो० ।

(११) ल इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेर्लादेश एव शानौ गृह्यते इत्याशयेनाह शानच्कानचाविति लादेश इति विशेषणात् ताच्छील्यादिषु चानशि न प्रसङ्गस्तेन शत्रु निघ्नान इत्यादौ परस्मैपदिनोऽपि चानश् । मनो० ।

(१२) अनुदात्त च ङ् च तावितौ यस्येति विग्रह इत्यभिप्रायेणाह अनुदात्तेत इति । तत्र एधस्पर्धादयोऽनुदात्तेत ष्ठूङादयो ङित इ. ३. विवेकः । उपदेशेऽजनुनासिक (८ पृ०) इत्यतोऽनुवृत्तमपि उपदेशे इति पदं ङित एव विशेषणं नान्यस्य फलाभावादित्याशयेनाह उपदेशे इति तथाविशेषणाच्च गाङ्कुटादिभ्य. (७११८ पृ०) इत्यातिदेशिकङित्त्वेऽपि सनि चुकुटिषतीत्यादौ नैतत्प्रसङ्गः । धातोरिति विशेषणाच्च चडङ्भ्यां न प्रसङ्गः ।

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।१।३।७२।

स्वरितेतो ञितश्च(१३) धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तृगामिनि क्रियाफले।

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।१।३।७८।

आत्मनेपदनिमित्त(१४)हीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात्।

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः।१।४।१०१।

---

(१३) अत्रापि द्वन्द्वात् परतया श्रूयमाणेच्छब्दस्य प्रत्येकसम्बन्धात् स्वरितेतः ञितश्चेत्यर्थः। तत्र स्वरितेतो यजादयः डुकृञादयस्तु ञित इति विवेकः। कर्त्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्मण्यण् (उ२२२पृ०) इत्यणि कर्त्रभिप्रायमिति योगं दर्शयन्नाह कर्त्तृगामिनीति क्रियाफलञ्च क्रियाजन्यमुख्योद्देश्यभूतं फलं तृप्तिस्वर्गादि न तु धात्वर्थमात्रं नापि दक्षिणावेतनादिलाभरूपं यथोक्तं हरिणा।

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः।

तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति ॥

अर्थ्यते इत्यर्थः प्रयोजनापरपर्य्यायः फलं तस्येत्यर्थः। पचादयः फलावच्छिन्नव्यापाररूपा पचाप्रभृतिक्रिया। तासां पचाप्रभृतिक्रियाणां फलं स्वेच्छया तदिच्छाप्रयोजकं तेन याजकपाचकादीनां दक्षिणावेतनादिलाभरूपप्रयोजनवत्त्वेऽपि तदर्थक्रियावृत्तेर्धातोर्न प्रसङ्गः।

(१४) आत्मनेपदनिमित्तम् अनुदात्तेत्त्वं, ङित्त्वं स्वरितञितो कर्त्रभिप्रायक्रियाफलत्वञ्च तद्विहीनादिति शेषादित्यस्यार्थः। एतच्च "नेर्विशः" (उ२४१पृ०) इत्यादिविधिविषयविभिन्नाऽपोद्यते इति बोध्यम्।

तिङ उभयपदयो(१५) स्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः।

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः। १। ४। १०२।

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः। १। ४। १०५।

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने (१६) प्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात्।

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च। १। ४। १०६।

मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते (१७) सति

---

(१५) तिङोऽष्टादशत्वेन षट्त्रिकात्मकत्वात् यथासंख्यं प्रथमादिसंज्ञाऽसम्भवादाह उभयपदयोरिति।

(१६) स्थानिनीति पदं व्याख्यातुमाह अप्रयुज्यमाने इति। समानाधिकरणे इत्युक्ते त्वां पश्यति त्वया दृश्यते इत्यादौ द्वितीयातृतीयाभ्यामाश्रयस्य बोधनेऽपि तस्य धातूत्तरतिङर्थत्वाभावात् नाभेदान्वयोऽतोऽत्र युष्मदर्थस्य सामानाधिकरण्याभावेन न मध्यमपुरुषः। अत्र समानाधिकरणे इति निर्देशात् कर्त्रर्थेन लकाराणां शक्तिरिति स्पष्टं प्रतीयते कर्तृत्वे शक्तौ युष्मदर्थस्य सत्त्वे तस्य सामानाधिकरण्यासम्भव इति बोध्यम्।

(१७) मन्योपपदे इत्यस्य सप्तम्यन्ततया तदानुगुण्येन व्याचष्टे प्रकृतिभूते इति तथाभूताद्धातोरुत्तर स्यादिति तु फलितार्थः।

मध्यमः स्यात् परिहासे मन्यतिस्तूत्तमः स्यात् स चैकार्थस्य वाचकः ।

अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ।

तथाभूते (१८) अस्मद्युत्तमः स्यात् ।

शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ।

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू सत्तायाम् । कर्त्तरि विवक्षायां भू तिप् इति स्थिते ।

तिङ्शित् सार्वधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ।

तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता (१९) एतत्संज्ञाः स्युः ।

कर्त्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ।

कर्त्रर्थे (२०) सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ।

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ।

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ।

---

(१८) तथाभूते इति तिङ्वाच्यकारकवाचिनि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने चेत्यर्थः ।

(१९) धात्वधिकारोक्ता इति विशेषणात् हरीनित्यादौ शस शित्त्वेन सार्व-धातुकत्वे सार्वधातुकमपिदिति (७२२पृ०) ङित्त्वप्रसक्त्या घेर्ङितीति (१०९पृ०) न गुणप्रसङ्गः ।

(२०) शपोऽधिकरणत्वेन निरर्थकतया कर्त्रर्थकत्वाभावात् सार्वधातुके यक (७२६६पृ०) इत्यतोऽनुवृत्तस्य सार्वधातुकस्यैव कर्त्तरीत्यस्य वैयधि-करण्येन विशेषणत्वमित्याह कर्त्रर्थे इति ।

झोऽन्तः । ७ । १ । ३ ।

प्रत्ययावयवस्य (२१) झस्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे (पृ॰८८पृ॰) (२२) । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ।

अतो दीर्घो यञि । ७ । ३ । १०१ ।

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् यञादौ सार्वधातुके (२३) परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । अहं भवामीत्यादि । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतम् एत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे भोक्ष्यध्वे भोक्ष्ये भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे इत्यादि मन्यसे मन्येथे मन्यध्वे इत्यर्थः । युष्मद्युपपदे (३६पृ॰) इत्याद्यनुवर्त्तते तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदन भोक्ष्य इति । प्रहासे किं यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ।

परोक्षे (२४) लिट् । ३ । २ । ११५ ।

---

(२१) आयनेयीनि (पृ॰२१८पृ॰) सूत्रात् प्रत्ययपदमनुवर्त्तते इत्याशयवानाह प्रत्ययावयवस्येति ।

(२२) स्थानिझकारमाश्रित्य अतो दीर्घो यञीत्यस्य न प्रवृत्तिरल्विधाविति (३३पृ॰) निषेधादाह अतो गुणे इति ।

(२३) तङस्तुगस्यम॰ सार्वधातुके (३११४पृ॰) इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तम् अन्यथा केशव इत्यादौ वादौ तद्धिते यञादित्वेन दीर्घापत्तिः ।

(२४) यद्यपि "क्रिया नामात्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति" भाष्योक्तेः सर्वासां क्रियाणां परोक्षत्वं तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात्। तस्य तिबादयः।

लिट् च। ३। ४। ११५।

लिडादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञ एव स्यात् न तु सार्वधातुकसंज्ञः तेन शबादयो न।

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः। ३। ४। ८२।

लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः। भू णल् इति स्थिते।

भुवो वुग् लुङ्लिटोः। ६। ४। ८८।

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि (२५)। नित्यत्वात् वुंग् गुणवृद्धी बाधते।

एकाचो द्वे प्रथमस्य। ६। १। १।

अजादेर्द्वितीयस्य। ६। १। २।

इत्यधिकृत्य।

लिटि धातोरनभ्यासस्य। ६। १। ८।

पारोक्ष्यापारोक्ष्याभ्यां क्रियाणां तथात्वे द्रष्टव्ये। स्वव्यापारस्य वर्त्तमानतादशायामपि व्यासङ्गादिना स्वयं तदप्रतिसन्धाने अहं पपाचेति प्रयोगो भवत्येव मत्तादिक्रियावस्था अपि पारोक्ष्य-सम्भवात् इत्यत्र बहु जगद पुरस्तात् तस्य मत्ता किलाहमित्यादि-प्रयोगः। मनो०।

(२५) अचि श्नुधातुभ्रुवा(पू०११८पृ०)मित्यतोऽचीत्यनुवर्त्तते तेन अभूदित्यादौ न।

लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः आदिभूतादचः (२६) परस्य तु द्वितीयस्य। भूव् भूव् अ इति स्थिते।

पूर्वोऽभ्यासः। ६। १। ४।

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात्।

हलादिः शेषः। ७। ४। ६०।

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये (२७) हलो लुप्यन्ते। इति वलोपः।

ह्रस्वः। ७। ४। ५९।

अभ्यासस्याचो ह्रस्व स्यात्।

भवतेरः। ७। ४। ७३।

भवतेरभ्यासोकारस्य अः (२८) स्यात् लिटि।

---

(२६) अजादेरिति न बहुव्रीहेः षष्ठी, तथात्वे इन्दिद्रीयिषतीत्यादौ इन्भागस्याजादित्वेन ततो द्वितीयस्य दकारस्य नन्द्रा इति (उ॰१५सू॰) द्वित्वनिषेधापत्तेः किन्तु कर्मधारयात् पञ्चमीत्याशयेनाहादिभूतादच इति।

(२७) अन्ये अनादिभूता हल इत्यर्थस्तेन आटतुरित्यादौ टकारस्यानादित्वेऽपि लोपः। तथाच क्वचिदभ्यासस्य आदेर्हलः सत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रामादेर्लोप इति बोध्यम्।

(२८) अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्य (उ२०१सू॰) इत्यनुवर्त्तते। श्तिपा निर्देशात् कर्त्तर्य्येवायं विधिरिति प्राञ्चः। उपसर्गात् सुनोतीत्यादाविव (उ२७सू॰) धातुनिर्देशविवक्षितेन श्तिपा निर्देशात् भावकर्मणोरपि अतो "विभावरीभिर्बिभराम्बभूविरे इत्यादि सिद्धमिति नव्याः एव च मतभेदात् विकल्प इति सम्प्रदायविदः।

अभ्यासे चर्च। ८।४।५४।

अभ्यासे झलाञ्चरः स्युर्जशश्च (२८)। झशाञ्जशः (३०)। खयां चरः। तत्रापि प्रकृतिजशाम्प्रकृतिजशः प्रकृतिचराम् प्रकृतिचर इति विवेकः आन्तरतम्यात्।

असिद्धवदत्राभात् (३१)। ६।४।२२।

इत ऊर्द्ध्वम् आ पादपरिसमाप्तेराभीयम्। समानाश्रये तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धं स्यात्। इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते। वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ *। बभूव। बभूवतुः। बभूवुः।

---

(२८) झला जश् झशि(पृ०२६पृ०) इत्यतो झलामित्यनुवर्त्तते चकारात् जशनुकृष्यते इत्याह जशश्चेति।

(३०) झन्षु जश्.स्थानेऽपि चरापत्तिमाशङ्क्य विषयभेदमाह झशामिति।

(३१) इत एतत्सूत्रात् ऊर्द्ध्वं पादसमाप्तिपर्य्यन्तमधिकारस्तद्योतकश्चा भादिति (भस्य (पृ०१०५पृ०) इत्यधिकारमभिव्याप्येति तदर्थः भाधिकारसमाप्तेश्च पादसमाप्तेस्तदन्ताधिकार इति फलितम्। समानाश्रयमाभीयम् एतदवधिभाधिकारपर्य्यन्तविधायकशास्त्रम् अत्र समानाश्रये च्याभीये कर्त्तव्ये असिद्धवद्भवति न प्रवर्त्तते इत्यर्थः। यथा एधि शाधीत्यादौ एत्वशादेशयोराभीयत्वेनासिद्धतया झलन्तत्वमाश्रित्य धित्वम्। असति चात्र सूत्रे तस्य झलन्तत्वभावाच्च धित्वं स्यात्। आभात् किम् अभाजीत्यादौ नलोपस्याभीयत्वाभावेन वृद्धौ न तस्यासिद्धत्वम्। सूत्रे अत्रेति किम् पपुषः चिक्युषः नुनुवुष इत्यादौ वसोः संप्रसारणम् आलोपादौ कर्त्तव्ये नासिद्धं तत्र वसुनिमित्तं संप्रसारणम् आलोपादिकन्तु विभक्तिनिमित्तमिति भिन्नाश्रयत्वम्। एवञ्च प्रकृते अचि श्नुकि इत्यतो उवङि कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वमिति तत्सिद्धत्वाविधानार्थोऽयमारम्भः।

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः। ७। २। ३५।

वलादेरार्द्धधातुकस्येडागमः स्यात्। बभूविथ। बभूवथुः। बभूव। बभूव। बभूविव। बभूविम।

अनद्यतने लुट्। ३। ३। १५।

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात्।

स्यतासी लृलुटोः। ३। १। ३३।

लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तः लृलुटोः परतः। शबाद्यपवादः।

आर्द्धधातुकं शेषः। ३। ४। ११४।

तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात्। इट्।

लुटः प्रथमस्य डारौरसः। २। ४। ८५।

डारौरस एते क्रमात् स्युः। डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः।

पुगन्तस्य लघूपधस्य च। ७। ३। ८६।

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः। येन नाव्यवधानन्तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः। भवि ता भ्य भवेको गुणे प्राप्ते।

दीधीवेवीटाम्। १। १। ६।

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः। भविता।

तासस्त्योर्लोपः। ७। ४। ५०।

तासेरस्तेश्च सलोपः स्यात् सादौ प्रत्यये परे।

रि च। ७। ४। ५१।

रादौ प्रत्यये प्राग्वत्॰(३२)। भवितारौ। भवितारः। भवितासि। भवितास्थः। भवितास्थ। भवितास्मि। भवितास्वः। भवितास्मः।

लृट् शेषे च। ३। ३। १३।

भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां (३३) सत्यां च। स्य इट्। भविष्यति। भविष्यतः। भविष्यन्ति भविष्यसि। भविष्यथः। भविष्यथ। भविष्यामि। भविष्यावः। भविष्यामः।

लोट् च। ३। ३। १६२।

विध्यादिष्वर्थेषु लोट् स्यात्।

आशिषि लिङ्लोटौ। ३। ३। १७३।

---

(३२) प्राग्वत् तासेर्लोप इत्यर्थः अस्तास्तिरिति न संबध्यते ततो रादिप्रत्ययासम्भवात्।

(३३) तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति (३।३।१०) सूत्रोक्तस्य. घेक इत्याद्यनेनाह सत्यामिति चकारलभ्यार्थमाह सत्याञ्चेति।

एरु: । ३ । ४ । ८६ ।

लोट इकारस्य उ: स्यात् । भवतु ।

तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम । ७।१।३५ ।

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेश: । यद्यपि ङिच्च (पृ०२८पं०) इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्स्वेष्वन ङादिषु चरितार्थ इति ‡ गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतय सम्भवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्यरम्प्रवृत्त: परेण बाध्यते इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ।

लोटो लङ्वत् । ३ । ४ । ८५ ।

लोटो लङ(२४) इव कार्य्यं स्यात् । तेन तामादय: सलोपश्च तथाहि ।

तस्थस्थमिपान्तान्तन्ताम: । ३ । ४ । १०१ ।

ङितश्चतुर्णामेषां (२५) तामादय: क्रमात् स्यु: ।

नित्यं ङित: । ३ । ४ । ९९ ।

---

‡ अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तराङ्गाभ्या बाध्यते इति न्याय

(२१) पृष्ठे उक्तोऽत्र मूलम् ।

(२४) लोट इत्युपमेये षष्ठीनिर्देशेनोपमानेऽपि षष्ठ्यन्ताद्वतिरित्याह लङ इवेति तेन लङादिनिमित्तावाड़ाटौ नातिदिश्येते तयोर्लङ्स्याङ्गिकत्वा भावात् ।

(२५) चतुर्णामेषां तस्थस्थमिपां स्थाने क्रमात् ताम् तम् त अम् इत्येते

सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात्। अलोऽन्त्यस्येति (पृ०२८४०) संस्य लोपः। भवताम्। भवन्तु।

सेर्ह्यपिच्च। ३। ४। ८७।

लोटः सेर्हिः स्यात् सोऽपिच्च।

अतो हेः। ६। ४। १०५।

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात्। भव भवतात्। भवतम्। भवत।

मेर्निः। ३। ४। ८९।

लोटो मेर्निः स्यात्।

आडुत्तमस्य पिच्च। ३। ४। ९२।

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात् स पिच्च। हिन्योरुत्वन्न इकारोच्चारणसामर्थ्यात्। भवानि। भवाव। भवाम।

अनद्यतने‡ लङ्। ३। २। १११।

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात्।

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। ६। ४। ७१।

एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः।

इतश्च। ३। ४। १००।

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः स्यात्। अभवत्। अभवताम्। अभवन्। अभवः। अभवतम्। अभवत। अभवम्। अभवाव। अभवाम।

---

‡ परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये इति वार्त्तिकमनुसृत्य अरुणद्यवनः साकेतमरुणद्यवनो माध्यमिकानिति भाष्यकार उदाजहार।

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणम् भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्त्तनायां लिङ् चतुर्णां पृथगुपादान प्रपञ्चार्थम् (२६) ।

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । ३ । ४ । १०३ ।

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो ङिच्च । ङित्त्वोक्तिर्ज्ञापयति क्वचिदनुबन्धकार्य्येऽप्यनल्विधाविति (पृ० २३) प्रतिषेध इति । आदेशस्य शानचः (उ१६५पृ०) शित्त्वमपीह लिङ्गम्

सुट् तिथोः । ३ । ४ । १०७ ।

लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते लिङो यासुट्, तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ।

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । ७ । २ । ७९ ।

---

(२६) "अस्ति प्रवर्त्तकरूपमनुरूपं चतुर्ष्वपि तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षये"त्याक्षिप्य "शिष्यव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि" चेति हर्य्युक्तिमनुसृत्याह प्रपञ्चार्थमिति । विध्यादिभिः कर्त्रादयोऽर्था न बाध्यन्ते विरोधाभावात् त. कर्मणीति (उ२पृ०) बहुवचननिर्देशाच्च ।

सार्वधातुकतिङोऽनन्त्यस्य सस्य (३७) लोपः स्यात्। इति सकारद्वयस्यापि (३८) निवृत्तिः। सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि स्फुटतरन्तु (३९) तत्रात्मनेपदे।

अतो येयः। ७। २। ८०।

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् स्यात्। गुणः। यलोपः। भवेत्। सार्वधातुकेति किम् चिकीर्ष्यात्। मध्येऽपवाद (४०) न्यायेन हि अतो लोप (३५ १पृ०) एव बाध्यते। भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः (४१) स्यात्। भवेताम्।

झेर्जुस्। ३। ४। १०८।

लिङो झेर्जुस् स्यात्। ज इत्।

उस्यपदान्तात्। ६। १। ९६।

अपदान्तादवर्णादुसि पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते

---

(३७) अनन्त्यस्येतिविशेषणयोगाय सूत्रे सेति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदमित्याशयेनाह सस्येति।

(३८) सकारद्वयस्येति अवयवावयवस्य समुदायं प्रत्यवयवतया सुटोऽपि लिङवयवत्वादिति भावः। मनो०।

(३९) भूयादित्यादौ यासुटः सकारस्य स्कोरिति (प०१६६पृ०) सलोपेनाश्रवणादाह स्फुटतरन्त्विति।

(४०) सार्वधातुकाननुवृत्तौ व्याघातमाह मध्येऽपवादेति तद्बाधेन च अतो येय इति स्यादिति भावः।

(४१) अनिष्टान्तरमाह दीर्घ इति अतो दीर्घो यञीति(३८पृ०)सूत्रविहित इत्यर्थः।

परत्वान्नित्यत्वाच्चातो येय इति प्राप्ते:। यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् (४२) पररूपं न्याय्यं तथापि यासुड़ित्येतस्य इय् इति व्याख्येयम्। एवञ्च सलोपस्यापवाद इय्। अतो येयइत्यत्र तु सन्धि-राषे:। भवेयु:। भवे:। भवेतम्। भवेत। भवेयम्। भवेव। भवेम।

लिङाशिषि। ३। ४। ११६।

आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञ: स्यात्।

किदाशिषि (४३)। ३। ४। १०४।

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात्। स्कोरिति (पृ०१६६ष्ठ०) सलोप: ४४)।

क्ङिति च। १। १। ५।

गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे (४५) गुणवृद्धी न स्त:। भूयात् (४६)। भूयास्ताम्। भूयासु:। भूया:। भूयास्तम्। भूयास्त। भूयासम्। भूयास्व। भूयास्म।

---

(४२) अन्तरङ्गत्वादिति प्रत्ययमात्रापेक्षतयाऽन्तरङ्गकार्य्यत्वादित्यर्थ:।

(४३) ङित्त्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे इज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं कित्त्व करणमिति बोध्यम्।

(४४) संयोगादित्वेन यासुट: सलोप:, झुटस्तु (उ०१६ष्ठ०) पदान्तसंयोगान्त-त्वेनेति भेद:।

(४५) इग्लक्षणे इति इको गुणवृद्धी इति (पृ०२५ष्ठ०) परिभाषया इक एव-तयो। स्थानित्वमतस्तल्लक्षणात्वम्।

(४६) भूयादिति इह स्कोरिति (पृ०१६६ष्ठ०) सलोपस्यासिद्धत्वात् संयोगान्त-तकारलोप: प्राप्तोऽपि पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन बाध्यते। मनो०।

लुङ्। ३। २। ११०।

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात्।

माङि लुङ्। ३। ३। १७५।

सर्वलकारापवादः।

स्मोत्तरे लङ् च। ३। ३। १७६।

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च।

च्लि लुङि। ३। १। ४३।

शबाद्यपवादः।

च्लेः सिच्। ३। १। ४४।

इचावितौ (४७)।

गाति (४८) स्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु। २। ४। ७७।

एभ्यः सिचो लुक् स्यात्। गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते।

भूसुवो (४९) स्तिङि। ७। ३। ८८।

भूसू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात्।

---

(४७) सिच इदित्त्वेन अमंस्तेत्यादौ अनिदितामिति (पृ०१७८पृ०) उपधालोपाभावः।

(४८) विकरणशून्यतया गातीति श्तिपा, निर्देशात् इणादेशो गृह्यते। मनो०।

(४९) सूञ गर्भविमोचने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु सुवतिसूयत्योरपि। मनो०।

अस्तिसिचोऽपृक्ते। ७। ३। ९६।

सिच् अस् चेति (५०) समाहारद्वन्द्वस्सिच्छब्दस्य सौत्रमत्वम् अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक्। विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात्। इति ईट् न, इह सिचो लुप्तत्वात्। अभूत्। हलः किम्। ऐधिषि। अपृक्तस्येति किम् ऐधिष्ट। अभूताम्।

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च। ३। ४। १०९।

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस् स्यात्। इति प्राप्ते।

आतः। ३। ४। ११०।

सिज्लुक्यादन्तादेव (५१) झेर्जुस् स्यात्। अभूवन्। अभूः। अभूतम्। अभूत। अभूवम्। अभूव। अभूम।

न माङ्योगे। ६। ४। ७४।

अडाटौ न स्तः। मा भवान् भूत्। मास्म भवत् भूत्।

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ। ३। ३। १३९।

---

(५०) अस्तेः सिचश्च परस्येति व्याख्याने अस्तेर्भूरिति (३।११२सू०) भुवादेशो गातीत्यादिना (३।९८सू०) सिचो लुकि स्थानिवद्भावेन अस्तिसिचोः सद्भावादीडापत्तिरतो व्याचष्टे सिच् अस् चेति उक्तस्थलयोः अस्तिसिचोर्वर्त्तमानत्वाभावात् न ईट्प्रसङ्ग इति भावः।

(५१) पूर्वसूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह आदन्तादेवेति।

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियायाः अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम्। अभविष्यत्। अभविष्यताम्। अभविष्यन्। अभविष्यः। अभविष्यतम्। अभविष्यत। अभविष्यम्। अभविष्याव। अभविष्याम।

ते प्राग्धातोः। १।४।८०।

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव (५२) प्रयोक्तव्याः।

आनि लोट्। ८।४।१६।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात्। प्र-भवाणि। दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः *। दुःस्थितिः। दुर्भवानि। अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् *। अन्तर्द्धा। अन्तर्द्धिः। अन्तर्भवाणि।

शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे। ८।४।१८।

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादे (५३) रन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात्। प्र-णि-भवति प्र-नि-भवति। इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या तदुक्तम्।

---

(५२) प्रागेवेति न परतो नापि व्यवहिता इत्यर्थः अतएव छन्दसि परेऽपीति (उ४८०सू०) व्यवहिताश्चेति(उ४८०सू०)पृथक् सूत्रिते। मनो०।

(५३) नेर्गदनदेति (उ०४१सू०) सूत्रापेक्षया शेष इत्याह गदनदादेरिति उपदेशे किं प्र-णि-चकार प्र-नि-चखादेत्यादौ कृतचुत्वेऽपि यथा निषेधः स्यात्।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो:।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते, इति ॥

सत्ताद्यर्थनिर्देशोपलक्षणम् यागात्सर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात्। उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः। प्र-भवति परा-भवति सम्भवति अनु भवति अभि भवति उद्भवति परि-भवतीत्यत्र विलक्षणार्थावगतेः। उक्तञ्च।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति ॥

एध वृद्धौ। (उ२५पृ०) कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः।

टित आत्मनेपदानां टेरे। ३। ४। ७९।

टितो लस्या (५४) त्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात्। एधते।

सार्वधातुकमपित्। १। २। ४।

अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात्।

आतो ङितः। ७। २। ८१।

अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात्। एधेते। एधन्ते।

थासस्से। ३। ४। ८०।

टितो लस्य थासस्से स्यात्। एधसे। एधेथे। एधध्वे। अतो-गुणे (पू०८८पृ०)। एधे। एधावहे। एधामहे।

(५४) टित इति लस्यैव विशेषणं न तदादेशानामजादेरित्याह लस्येति तेन यजमानेत्यादौ नेति भाव.।

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः। ३। १। ३६।

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि। आमो मकारस्य नेत्वम् आस्कासोराम्विधानात् ‡ म्रापकात्।

आमः। २। ४। ८१।

आमः परस्य लुक् स्यात्।

कृञ्चानु प्रयुज्यते लिटि। ३। १। ४०।

आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनु (५५) प्र-युज्यन्ते। आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञाप्यते। तेन कृभ्वस्तियोग इत्यतः (पृ०७२६प०) कृञो द्वितीयेति (पृ०७३२प०) ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृभ्वस्तिलाभः। तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः (५६)। सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्र युज्यते। कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते।

आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य। १। ३। ६३।

---

‡ मित्त्वादन्त्यादच परस्मिन् आकारेण भवितव्यम्। आस्कासोस्तु स्वतएव आकारसत्त्वात् अन्त्यादच पर आकारविधानं व्यर्थं स्यादिति नेत्त्वमिति भावः।

(५५) प्र-युज्यते इत्यनेनैव प्रयोगे लब्धेऽनुपदोपादानं विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्चेति वार्त्तिककाराशयस्तेन 'त पातया प्रथममास'-त्यादिकमपाणिनीयमिति मल्लिनाथः।

(५६) अभेदान्वय इति तेन आम्प्रकृतिधातोः सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां कर्तृभावयोर्लकारः अतः "तस्यातपत्र बिभराम्बभूवे" इति, "तमर्तुपर्णोऽपि

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। आम्प्रत्यया तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात्। इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते। पूर्ववदेवात्मनेपदं नतु तद्विपरीतमिति। तेन कर्त्तर्य्यपि फले इन्दाञ्चकारेत्यादौ न तङ्।

लिटस्तझयोरेशिरेच्। ३। ४। ८१।

लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेच् एतौ स्तः। एकारोच्चारणं ज्ञापकं तङादेशानां टेरेत्वन्नेति तेन डारौरसान्न। कृ ए इति स्थिते।

असंयोगाल्लिट् कित्। १। २। ५।

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात्। क्ङिति चेति (३१८सू०) निषेधात्सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति (३७सू०) गुणो न। द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते।

द्विर्वचनेऽचि। १। १। ५९।

द्वित्वनिमित्ते (५७) ऽचि परे अच आदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्त्तव्ये ५८)।

मेदसम्भरा विभावरीभिर्बिभराम्बभूविरे" इत्यादौ च कर्मणि लकारः। इति द्रष्टव्यम्।

(५७) द्विर्वचनशब्दस्य द्वित्वनिमित्ते लक्षणा विनाचा सामानाधिकरण्यासम्भवादाह द्वित्वनिमित्ते इति तन्निमित्तत्वञ्च साक्षात् परम्परया वा समुदायघटकत्वेन बोध्यम् तेन ऊर्णुनविषतीत्यादौ सनुस्थानिकस्य टोऽपि समुदायघटकतया तन्निमित्तत्वात् गुणकार्य्यात् प्रागेव द्वित्वम्। अचीति किं दुद्यूषतीत्यादौ द्वित्वनिमित्तेऽपि सनि तस्याजादित्वाभावात् ऊठ् भवत्येव।

(५८) द्वित्वे कर्त्तव्ये इति कृते तु द्वित्वे यथायथमजादेशः स्यादेवेतिभावः।

उरत्। ७। ४। ६६।

अभ्यासऋवर्णस्य अत् स्यात् प्रत्यये परे। रपरत्वम् (पृ०४२सू० सू०) हलादिः शेषः (उ०१०सू०)। प्रत्यये किम्। वव्रश्च (५९)।

कुहोश्चुः। ७। ४। ६२।

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्ग आदेशः स्यात्। एधाञ्चक्रे। एधाञ्चक्राते। एधाञ्चक्रिरे।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्। ७। २। १०।

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्यार्द्धधातुकस्येड् न स्यात्। उपदेशे इत्युभयान्वयि। एकाच इति किम्। यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात्। स्मरन्ति हि।

'श्तिपा (६०) शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकीति'॥

---

(५९) लिटि संप्रसारणे संप्रसारणाच्च (पृ१४८सू०) इत्येकादेशात् पूर्वं प्रत्ययभिन्ने अभ्यासावयवेऽति अत्त्वं स्यात् तथा च रपरतया वरव्रश्चेत्यनिष्टापत्तिरिति भावः।

(६०) प्र नि जङ्घन्तीत्यादौ यङ्लुकि नेर्गदेत्यादिना (उ४१सू०) न णत्वम् श्यतिहन्तियातीत्यादौ श्तिपा निर्देशात्। सनीवन्तर्द्धेतिसूत्रे (उ०२७०सू०) भरेति शपा निर्देशात् बिभर्त्तेः स्भो विकल्पेट्कत्वमिव न ततो यङ्लुकः सनः। अनुबन्धेन निर्देशो द्विविधः स्वरूपेण इत्संज्ञकत्वेन च। तत्र स्वरूपेण यथा शीङः सार्वधातुके गुणः (उ११४सू०) इत्युक्तं कार्य्यं शेशीत इत्यादौ न। इत्संज्ञकत्वेन यथा अनुदात्तङित इति(उ४सू०)ङित्त्वेन विहितस्तङ् पास्पर्द्धीति शेशयीतीत्यादौ न। गणेन यथा रुधादिभ्यः श्नम् (उ१५८सू०) इतिविहितः श्नम् बेभिदीतीत्यादौ न। एकाज्ग्रहणं यथा अत्रैव सूत्रे तेन भिदेरनिट्-

एतच्च (६१) इहैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते। अत्र इत्येवैकत्वविवक्षया तद्दतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशोऽत्रावर्त्स्यति तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः आदेशो पदेशेऽनेकाच्कत्वात्। अनुदात्तश्चानुपदमेव (७०२८पृ०) सग्रहीष्यन्ते। एधाञ्चकृषे। एधाञ्चक्राथे।

इणः षीध्वंलुङ्लिटान्धोऽङ्गात्। ८। ३।७८।

इणन्तादङ्गात्परेषां (६२) षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्द्धन्यः स्यात्। एधाञ्चकृढ्वे। एधाञ्चक्रे। एधाञ्चकृवहे। एधाञ्चकृमहे। एधाम्बभूव (६३)। अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न अन्यथा हि कृञ् चानु प्रयुज्यत इति (७०२२पृ०सू०) कृभ्वितिं वा ब्रूयात्।

अत आदेः। ७। ४। ७०।

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात्। (पृ०८८पृ०सू०) पररूपापवादः। एधामास। एधामासतुरित्यादि। एधिता। एधितारौ। एधितारः। एधितासे। एधितासाथे।

कत्वेऽपि केभिदितेत्यादौ नानिट्कत्वम्।

(६१) एतच्चेति एकाज्ग्रहणस्यानन्यफलकतया यङ्लुग्व्याप्तिरेव फलमत एकाज्ग्रहणेनैकदेशानुमितन्ययात् श्रुतिबादिनिर्देशस्याऽपि तत्फलकत्वमित्यनुमितमिति भाव।

(६२) अङ्गात् परेषामिति। विहितानामिति तु नोक्तं तथा सति अदिढ्वमित्यादौ न स्यात् लिहदुहनहां ढत्वघत्वधत्वेषु लिढ्वीध्वं धुक्षीध्वं नत्सीध्वमित्यादौ तु स्यात्। अङ्गात् किं वेविषीध्वमित्यादौ जुहोत्यादेर्विषे सार्वधातुके लिङि यथा न स्यात् अनिनस्मन्ग्रहणा नीत्याद्युक्ते (पृ०१५६पृ०) अर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्।

(६३) एधाम्बभूवेति आमप्रत्ययवदितिसूत्रे (७२२पृ०) कृञ्ग्रहणादनु-

धि च। ८। २। २५।

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात्। एधिताध्वे।

ह एति। ७। ४। ५२।

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे। एधिताहे। एधितास्वहे। एधितास्महे। एधिष्यते। एधिष्येते। एधिष्यन्ते।

आमेतः। ३। ४। ९०।

लोट एकारस्याम् स्यात्। एधताम्। एधेताम्। एधन्ताम्।

सवाभ्यां वामौ। ३। ४। ९१।

सवाभ्यां परस्य लोडितः क्रमाद् व अम् एतौ स्तः। एधस्व। एधेथाम्। एधध्वम्।

एत ऐ। ३। ४। ९३।

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात्। आमोऽपवादः। एधै। एधावहै। एधामहै।

आडजादीनां। ६। ४। ७२।

अजादीनामाट् स्यात् लङादिषु। अटोऽपवादः। आटश्च (पृ०११७पं०) ऐधत। ऐधेताम्। ऐधन्त। ऐधथाः। ऐधेथाम्। ऐधध्वम्। ऐधे। ऐधावहि। ऐधामहि।

प्रयोगान्तरे न तङिति न्यापितं तेन तत्र शेषात् कर्त्तरीति (उ५पृ०) परस्मैपदमेव भावकर्मणोस्तु तङेवेति (उ२३पृ०) प्रागुक्तम्।

लिङः सीयुट्। ३।४।१०२।

लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात्। सलोपः (६४)। एधेत। एधेयाताम्।

झस्य रन्। ३।४।१०५।

लिङो झस्य रन् स्यात्। एधेरन्। एधेथाः। एधेयाथाम्। एधेध्वम्।

इटोऽत्। ३।४।१०६।

लिङादेशस्येटोऽत्स्यात्। एधेय। एधेवहि। एधेमहि। आशीर्लिङि आर्द्धधातुकत्वात् लिङः (उ०१६पृ०) सलोपो न। सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम्। एधिषीष्ट। एधिषीयास्ताम्। एधिषीरन्। एधिषीष्ठाः। एधिषीयास्थाम्। एधिषीध्वम्। एधिषीय। एधिषीवहि। एधिषीमहि। ऐधिष्ट। ऐधिषाताम्।

आत्मनेपदेष्वनतः। ७।१।५।

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् (६५) इत्यादेशः स्यात्। ऐधिषत। ऐधिष्ठाः। ऐधिषाथाम्। इणः षीध्वंलुङ्लिटाम्धोऽङ्गात् (उ०२६पृ०)। ऐधिढ्वम्। इड्भिन्न (६६) एव इणिह गृह्यते इति

---

(६४) सलोप इति लिङ सलोपोऽनन्त्यस्येति (उ१६पृ०) सूत्रेणेति शेषः।

(६५) झोन्त (उ८पृ०) इत्यतोझ इति अदभ्यस्तादित्यतो (उ२४पृ०) ऽदिति चानुवर्त्यांह झस्य अत् इति।

(६६) एधिध्वमित्यादौ इणः परत्वेऽपि इटः सिच आदेशतया तद्ग्रहणेनै-

मते तु । ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि (१) । उदात्तत्वाद्धलादेरिटप्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

ऊदृदन्तै (६७) र्यौतिरुक्ष्णु शीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्याञ्च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥
शक्लृ (६८) पच्मुचिरिच्वच्विच्-
सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः ।
भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्जियज्युज्रुज्-
रञ्ज्विजिर्स्वञ्ज्ष्वञ्ज्सृजः ॥

व इटो ग्रहणात् नाङ्गत्वमिति न ढत्वमित्याशयेनाह इड्भिन्न इति ।

(६७) ऊदृदन्तभिन्ना यौत्यादिभिन्नाश्च एकाचोऽजन्ता निहता अनुदात्ता इत्यर्थः । तत्र यु मिश्रणादौ, रु शब्दे, रुङ् रवे, गत्याश्चेत्युभयोर्ग्रहणम् क्ष्णु तेजने, शीङ् स्वप्ने, ष्णु प्रस्रवने, णु स्तुतौ, टु क्षु शब्दे, श्वि गतिवृद्ध्योः, डीङ् नभोगतौ, श्रिञ् सेवायाम्, वृङ् संभक्तौ, वृञ् वरणे इत्येतदर्थका इष्टैते ग्राह्याः । मनो० ।

(६८) शक्लृ शक्तौ । कान्तः १ । डु, पच पाके, पच व्यक्तीकरणे चोभयोर्ग्रहणम् । मुच्लृ मोक्षे, रिचिर् विरेके, रिच वियेचने, इत्युभावपि वच संभाषे, ब्रुवो वचिरपि, विच् पृथग्भावे, षिच क्षरणे । चान्ताः ६ । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । छान्तः १ । त्यज हानौ, णिजिर् शुद्धिपोषणयोः, भज् सेवायां, भञ्ज् आमर्दने, भुज् पालनभक्षणयोः, भुजो कौटिल्ये, इति च भ्रस्ज् पाके, टु मस्ज शुद्धौ, यज देवपूजादौ, युजिर् योगे, रुजो भङ्गे, रञ्ज रागे, विजिर् पृथग्भावे, षञ्ज सङ्गे, ष्वञ्ज परि-

अद्‌क्षुद्‌खिद्‌छिद्‌तुदिणुदः पद्यभिद्‌ विद्यतिर्विदः ।
शद्‌सदी स्कन्दतिस्विद्योहदी क्रुध्‌ क्षुधिबुध्यती ॥
बन्धिर्युध्‌राध्यतिरुधी व्यध्‌शुधः साधिसिध्यती ।
मन्यहन्नाप्‌क्षिपक्षुपिस्तप्‌तिपस्तृप्यदृप्यती ॥
लिप्‌लुप्‌वप्‌शप्‌स्वप्‌सृपी यभ्‌रभ्‌लभ्‌गम्‌नम्‌यमो रमिः ।
क्रुशिर्दंशिदिंशी दृश्‌मृश्‌रिश्‌रुश्‌लिश्‌विश्‌स्पृशः कृषिः ।

भक्ष्ये, सृज विसर्गे । जान्ता १५ । अद भक्षणे, क्षुदिर्‌ संपेषणे, खिद दैन्ये खिद्यति खिदतिश्च । छिदिर्‌ भेदे, तुद व्यथने, णुद विनोदे, पद गतौ, भिदिर्‌ विदारणे, विद सत्तायां, विद विचारणे, शद्‌ल विशरणगत्यवसादेषु षद गतौ, स्कन्दिर्‌ गतिशोषणयोः, स्विदा गात्रप्रक्षरणे, हद पुरीषोत्सर्गे । दान्ता १५ । क्रुध कोपे, क्षुध बुभुक्षायां, बुध अवगमने, बन्ध बन्धने, युध संप्रहारे, राध संसिद्धौ, रुधिर्‌ आवरणे, रुध कामे, इति दिवादिश्च व्यध ताडने, शुध शौचे, साध संसिद्धौ, षिध संसिद्धौ । धान्ता ११ । मन ज्ञाने, दिवादिः हन्‌ हिंसागत्योः । नान्तौ २ । आप्लृ व्याप्तौ, क्षिप प्रेरणे, दिवादिस्तु-दादिश्च क्षुप स्पर्शे, तप सन्तापे, तप ऐश्वर्य्ये, दिवादिः, तप दाहे इत्यपि णिजभावपक्षे, तिप क्षरणे, तृप प्रीणने, दृप हर्षविमोचनयोः, रुधादौ वेट्कौ इह पाठस्तु अनुदात्तस्य च (७०१०२सू०) इत्येतदर्थः लिप उपलेपे, लुप्लृ छेदने, टु वप बीजतन्तुसन्ताने, शप उपालम्भे, ञि ष्वप स्वापे, सृप्लृ गतौ । पान्ता १२ । यभ मैथुने, रभ राभस्ये, डु लभ प्राप्तौ । भान्ता ३ । गम्लृ गतौ, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, यम उपरमे, रमु क्रीडायाम्, मान्ता ४ । क्रुश आक्रोशे, दन्श दंशने, दिश अतिसर्जने, दृशिर्‌ प्रेक्षणे, मृश आमर्शने, रिश रुश हिंसायां, लिश गतौ च, विश प्रवेशे, स्पृश स्पर्शे, शान्ताः १० । कृष विलेखने, भौवादिक तौ-

तुष्त्विष्दुष्द्विषपिष्पुष्विष्शिष्शुष्श्लिष्यतयो घसिः।
वसतिर्दहदिहिदुहो नह्मिह्रुह्लिह्वहिस्तथा॥
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम्।
तुदादौ (६९) मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु॥
त्वष्टषौ तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः। क्लिश्च।
स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यौ श्लिषः श्यना॥
वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये (७०)।
निजिर् विजिर्शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा (७१)॥
विन्दविन्दसान्द्रदीर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम्॥

दादिकौ, तुष तुष्टौ, त्विष दीप्तौ, दुष वैकृत्ये, द्विष अप्रीतौ, पिष्लृ संचूर्णने, पुष पुष्टौ, विष्लृ व्याप्तौ, शिष्लृ विशेषणे, शुष शोषणे, श्लिष आलिङ्गने। षान्ताः ११। घस्लृ अदने, प्रकृत्यन्तरम् अत्तेरादेशस्य तु स्थान्युपदेशत्वेनानुदात्तत्वं सिद्धम्। वस निवासे, सान्तौ २। दह भस्मीकरणे, दिह उपचये, दुह दोहने, दुहिरिति च भ्वादिस्तु नेह गृह्यते। णह बन्धे, मिह सेचने, रुह जन्मप्रादुर्भावयोः, लिह आस्वादने, वह प्रापणे। हान्ताः ८। मनो०।

(६९) त्वष्टष्यती इत्यत्र श्यना निर्देशस्य फलमाह तुदादाविति।

(७०) अन्यनिवृत्तये इति अन्ये ये निवर्त्त्यास्ते पुनरेते यथाक्रमं बोध्याः। ष्विदा स्नेहमोचनयोः, पद स्थैर्ये, सेधतिबोधती, चैते भौवादिकाः मन अवबोधने, तानादिकः, पुष पुष्टौ, पोषति पुष्णातिश्च श्लिष दाहे, भौवादिकः वस आच्छादने आदादिकः, एते सेट्काः यौतीतिनिरनुबन्धस्यैव पर्युदासात् युञ् बन्धे इति क्र्यादिस्तु अनिट् मनो०।

(७१) तथेति अन्यनिवृत्तये सानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थस्तेन णिजि शुद्धावित्यादादिकः, ओ विजी भयचलनयोरिति तुदादिः, शक्यतिश्च सेट्क एवेत्यर्थः।

रन् जिमसृजी अदिपदी नुद क्षुध् शुषिपुषी शिषिः।
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतेः॥

स्पर्द्ध सङ्घर्षे। सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा। धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः। स्पर्द्धते।

शर्पूर्वाः खयः। ७। ४। ६१।

अभ्यासस्य शर्पूर्वा (७२) खयः शिष्यन्ते। हलादिः शेषः (उ०१०सू०) इत्यस्यापवादः। पस्पर्द्धे। स्पर्द्धिता। स्पर्द्धिष्यते। स्पर्द्धताम्। अस्पर्द्धत। स्पर्द्धेत। स्पर्द्धिषीष्ट। अस्पर्द्धिष्ट। अस्पर्द्धिष्यत। २। गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च। गाधते। जगाधे ३। बाधृ लोडने। लोड़नं प्रतिघातः। बाधते ४। नाथृ नाधृ याच्ञोपतापै (७३) श्वर्य्याशीष्षु। आशिषि नाथ इति वाच्यम् *। अस्याशिष्येवा (७४) त्मनेपदं स्यात् (नाथते ५ अन्यत्र। नाथति। नाधते ६। दध धारणे। दधते।

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि। ६। ४। १२०।

लिड्निमित्तादेशादिकं (७५) न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि।

थलि च सेटि। ३। ४। १२१।

---

(७२) शर्पूर्वा इति अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्तेन शरो न शेषः किन्तु खयामेवेति बोध्यम्। मनो०।

(७३) उपतापो रोग। उपघात इत्यन्ये।

(७४) अनुदात्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिद वार्त्तिकमित्याह आशिष्येवेति।

(७५) तन्त्रावृत्त्या लिटीत्यादेशस्यापि विशेषणमित्याह लिड्निमित्तेति तेन

प्रागुक्तं स्यात्। आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाश्रीयते असिद्धयोः प्रतिषेधवचनात् ज्ञापकात्। तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव। देधे। देधाते। देधिरे ७। अतः किम् दिदिवतुः। तपरः किम् ररासे। एकेत्यादि किम् तत्सरतुः। अनादेशादेः किम् चकनतुः। लिट आदेशविशेषणादिह स्यादेव। नेशिथ। सेहे। स्कुदि आप्रवणे। आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणञ्च।

इदितो नुम् धातोः। ७। १। ५८।

स्कुन्दते। चुस्कुन्दे ८। श्विदि श्वैत्ये। अकर्म्मकः। श्विन्दते। शिश्विन्दे ९। वदि अभिवादनस्तुत्योः। वन्दते। ववन्दे १०। भदि कल्याणे, सुखे च। भन्दते। बभन्दे ११। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। मन्दते। ममन्दे १२। स्पदि किञ्चिच्चलने। स्पन्दते। पस्पन्दे १३। क्लिदि परिदेवने शोके इत्यर्थः। सकर्म्मकः। क्लिन्दते चैत्रम्। चिक्लिन्दे १४। मुद हर्षे। मोदते १५। दद दाने। ददते।

न शसददवादिगुणानाम्। ६। ४। १२६।

शसे (७६) ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य (७७)

नेशिथ सेहे इत्यादि सिद्धम् अन्यथा नशसहादेर्लिटोऽन्यत्र अनेशत् असोढेत्यादौ अन्यथाभूतादिकतया न स्यादिति भावः।

(७६) शसेति तालव्यान्तपाठस्तु आकरविरुद्धत्वादुपेक्ष्य इति। मनो०।

(७७) गुणशब्देन भावितस्येति अवयवावयविभाव. षष्ठ्यर्थः भावितत्वञ्च प्रयोज्यत्वम् तच्च साक्षात्परम्परासाधारणम्। तथा हि शशरतुः

य अकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न। ददद्रे। दददाते। दददिरे १६। ष्वद स्वर्द आस्वादने। अयमनुभवे सकर्मकः रुचावकर्मकः (७८)।

धात्वादेः (७९) षः सः। ६। १। ६४।

धातोरादेः षस्य सः स्यात्। सात्पदाद्योरिति (पृ० ७१ सू० षत्वस्य निषेधः। अनु-स्वदते। सस्वदे १७। स्वर्दते। सस्वर्दे १८। उर्द माने क्रीड़ायाञ्च।

उपधायाञ्च। ८। २। ७८।

धातोरुपधाभूतयोरेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात्। ऊर्दते। ऊर्दाञ्चक्रे १९। कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीड़ायामेव। कूर्दते। चुकूर्दे २०। खूर्दते २१। गूर्दते २२। गोदते। जुगुदे २३। षूद क्षरणे। सूदते। सुषूदे २४।

सेक (८०) सृप् सृ सृज् स्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः।

मपरत्तुरित्यादौ अर् रूपे गुणे कृतेऽकार साक्षाद्गुणप्रयोज्य। लुलविथेत्यादौ ओकाररूपे गुणे कृते तस्यावादेशे तदवयवोऽकार इति परम्परया गुणस्य तत्राकारे प्रयोजकत्वमिति विवेकः।

(७८) "स्वदस्व हव्यानी"त्यस्य अनुभवेत्यर्थः 'स्वादु सुगन्धि' स्वदते तपारे'-त्यत्र तु स्वदते रोचते इत्यर्थः। इत्यर्थभेदयोर्यथाक्रममुदाहरणे।

(७९) धात्वादेरिति यदि धातव एव दन्त्यादयः पठ्येरन् तदा सिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति (पृ ६५ सू०) नियमात् षत्वं न स्यादिति कारिकानुपठित्वा सादेशः क्रियते इति बोध्यम्। मनो०।

(८०) धातुना लक्षणद्वारा षोपदेशत्वं ज्ञापयति सेकेति दन्त्यच यत्र

एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क् (८१) स्विद् स्वद् स्वञ्जस्वपस्मिङः ॥ दन्त्यः केवलदन्त्यः, नतु दन्तोष्ठजोऽपि ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणज्ञापकात् । ह्राद अव्यक्तशब्दे । ह्रादते । जह्रादे २५ । ह्लादी (८२) सुखे च चादव्यक्तशब्दे ह्लादते २६ । स्वादि आस्वादने । स्वादते २७ । पर्द कुत्सिते शब्दे गुदरवे इत्यर्थः पर्दते २८ । यती प्रयत्ने । यतते । येते २९ । युतृ जुतृ भासने । योतते । युयुते ३० । जोतते । जुजुते ३१ । विथृ वेथृ याचने । विविथे ३२ । विवेथे ३३ । श्रथि शैथिल्ये । श्रन्थते ३४ । ग्रथि कौटिल्ये । ग्रन्थते ३५ । कथि श्लाघायाम् । कन्थते ३६ । एधादयोऽनुदात्तेतो गताः । अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत सातत्यगमने । अतति । अत आदेः (उ२६पृ०) । आत आततुः । आतुः । लुङि आ तइ स ई इति स्थिते ।

इट ईटि । ८ । २ । २८ ।

दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स सकार आदिर्येषां ते एकाचः षोपदेशा बोध्या दन्त्यान्तेति किं चुष्कुन्दे इत्यादौ न । एकाचः किं सोसूच्यते सोसूत्रयते इत्यादौ न । अतिप्रसङ्गवारणायाह केवलेति । सेकृ गतौ, सृ गतौ, सृ गतौ, सृज विसर्गे, स्तृञ् आच्छादने, स्त्यै शब्दसंघातयोः, एभ्योऽन्ये इत्यर्थः ।

(८१) उक्तलक्षणेनासंगृहीतानन्यान् धातून् संगृह्णाति ष्वष्केति ष्वष्क गतौ, ञि ष्विदा वरणे, ष्वद आस्वादने, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, ञि ष्वप स्वप्ने, ष्मिङ ईषद्धासे इत्येतेऽपि षोपदेशा इत्यन्वयः ।

(८२) ह्लादीति ईदित्त्वस्य फलं श्वीदितो निष्ठायामिति (उ३५पृ०) इण्निषेधः ।

इट: परस्य सस्य लोप: स्यादीटि परे। सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य: *। अतीत्। अतिष्टाम्। अतिषु:।

वदव्रजहलन्तस्याच:।७।२।३।

वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याच: स्थाने वृद्धि: स्यात्, सिचि परस्मैपदेषु। इति प्राप्ते।

नेटि।७।२।४।

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात्। मा भवानतीत्। अतिष्टाम्। अतिषु: १। चिती संज्ञाने। चेतति। चिचेत। अचेतीत्। अचेतिष्टाम्। अचेतिषु: २। च्युतिर् आसेचने।३ सेचनमार्द्रीकरणम् आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च। इर इत्संज्ञा वाच्या *। च्योतति। चुच्योत।

इरितो वा।३।१।५७।

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे। अच्युतत्-अच्योतीत् ३। श्च्युतिर् क्षरणे।४ श्च्योतति। चुश्च्योत। अश्च्युतत् अश्च्योतीत्। यकाररहितोऽप्ययम् ५ श्चोतति ४। मन्थ विलोडने। विलोडनं प्रतीघात:। मन्थति। ममन्थ। यासुट: "किदाशिषीति (७१८पृ०) कित्त्वादनिदितामिति (पृ१७८पृ०) नलोप:। मथ्यात् ६। कुथि ७ पुथि ८ लुथि ९ मथि १० हिंसासंक्लेशनयो:। इदित्त्वान्नलोपो न। कुन्थ्यात्। मन्थ्यात्। षिधु गत्याम्। सेधति। सिषेध। सेधिता। असेधीत्। धात्वादेरिति (पृ०७२०पृ०) निषेधे प्राप्ते।

उपसर्गात् (८३) सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्। ८। ३। ६५।

उपसर्गस्था(८४) दिण्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात्।

सदिरप्रतेः। ८। ३। ६६।

प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः (८५) सस्य षः स्यात्।

स्तन्भेः। ८। ३। ६७।

सौत्रस्य(८६ सस्य षः स्यात्। योगविभाग उत्तरार्थः ८७)।

---

(८३) सुनोतीत्यादीनां पञ्चानां श्तिपा निर्देशात् यङ्लुकि अभिसोषवीतीत्यादौ न षत्वम् सेनयेति ण्यन्तात् शपा निर्देशात् यङ्लुकि न, तस्यानेकाच्त्वेऽपि क्वौ णिलोपे आचारे क्वौ यङ' सम्भवात्• सेधेति शपा निर्देशोऽपि तदर्थः दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च।

(८४) इण्को (पृ८५सू०) रित्यधिकारेऽपि उपसर्गे कवर्गासम्भवादिणेव संबध्यते इत्याशयेनाहोपसर्गस्थादिणीति अत्रेदं बोध्यं यत्क्रिया प्रत्येव प्रादीनां विशेषणत्वम् तत्क्रिया प्रत्येवोपसर्गत्वमिति नियमेन निर्गतः सावको यस्मात् इति वाक्ये गतपदलोपे निःसावक इत्यादौ निरादीनां गमाद्युपसर्गतया सुनोत्याद्युपसर्गत्वाभावान्न षत्वम्।

(८५) सदिरिति प्रथमा षष्ठ्यर्थे इत्याशयेन व्याचष्टे सदेरिति।

(८६) सौत्रस्येति स्तन्भुस्तुन्भित्यादिसूत्रे (उ१६४सू०) निर्दिष्टस्यैव स्तन्भेः ग्रहणं नकारविशिष्टतया तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात्।

(८७) उत्तरेति पृथक्सूत्रकरणात् अवाच्चेति (उ३८सू०) सूत्रे स्तन्भेरेव सम्बन्धो न सदेः इत्यर्थः।

किञ्च अप्रतेरिति नानुवर्त्तते (८८) बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्ध-मन्युरिति।

अवाच्चालम्बना (८९) विदूर्य्ययोः। ८। ३। ६८।

अवात् स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात्।

वेश्च स्वनो भोजने। ८। ३। ६९।

व्यवाभ्यां स्वनतेः षः स्याद् भोजने (९०)।

परिनिविभ्यः (९१) सेवसितसयसिवुसहसुट्-स्तुस्वञ्जाम्। ८। ३। ७०।

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात्। निषेधति।

प्राक् सितादड् व्यवायेऽपि। ८। ३। ६३।

---

(८८) नानुवर्त्तते इति स्तन्भेरित्यस्यत्वे इति शेषः अननुवृत्तेः फलमाह बाहुप्रतीति रघुवंशपद्यमेतत्।

(८९) आलम्बनमाश्रयणं यथा यष्टिमवष्टभ्यास्ते, आविदूर्य्यं सामीप्यम् अवष्टभ्या गौः निरुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः। न नञ्पूर्वादिति (पू० ६५२पृ०)निषेधे सत्यपि निपातनात् अविदूराद्भावप्रत्यय इति। मनो०।

(९०) वि-ष्वणति मांसं सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः अन्यत्र वि-स्वनति वीणेति।

(९१) षेवृ सेवने, षिञ् बन्धने, क्तान्त सय इत्यजन्त प्रत्ययविशिष्टग्रहणात् विषित विषय इत्यत्रैव षत्वं वि-सिनोतीत्यादौ तु न। षिवु तन्तु-सन्ताने, षह शक्तौ, सुट् आगमः परिष्करोतीत्यादौ षत्वम्। स्तुस्वञ्जो-रुपसर्गात् (७३७पृ०) इत्यनेनैव सिद्धे पर्य्यादिपूर्वयोरेतयोः "अड् अव्यवाये सिवादीनां वेति (७८९पृ०) विकल्पार्थं पुनर्वचनम्।

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्(९२)प्राक् ये सुनोत्यादय(उ१९पृ०)स्तेषा-मड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्। न्यषेधत्। न्यषेधीत्। न्यषेधिष्यत्।

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य। ८। ३। ६४।

प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्। एषा-मेव (९३) चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम्। नि-षिषेध। नि षिषिधतुः।

सेधतेर्गतौ। ८। ३। ११३।

गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात्। गङ्गां वि-सेधति ११। षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च। शास्त्रं शासनम्।

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा। ७। २। ४४।

---

(९२) क्तान्तात् षिञ् बन्धने इत्यत प्राक् अष्टमाध्यायतृतीयपादस्यपञ्च-षष्टसूत्रमारभ्य तत्रत्यसप्ततितमसूत्रपर्यन्तसूत्रषट्कनिर्दिष्टा इत्यर्थः।

(९३) अत्रेदं बोध्यम् स्थादिषु द्वे वाक्ये तत्र यद्यपि नि-षिषेधेत्यादौ पूर्व-भागस्योपसर्गादित्यनेन (उ१७पृ०) सिद्धिः द्वितीयस्य तु आदेशप्रत्य-ययोरिति(प०९५पृ०)सिद्धिस्तथापि आद्यं वाक्यं फलत्रयार्थम् अभि-षि-षेणयिषतीत्यादौ अषोपदेशस्यापि षत्वार्थम् अधि-तष्ठावित्यादौ अव-र्णान्तादपि द्वितीयस्य षत्वार्थं, षणि निषिद्धप्रतिप्रसवार्थञ्च तेन स्तौति-ण्योरिति (उ२०४पृ०) नियमेन निवर्त्तितमपि षत्वम् अभिषिषिक्षती-त्यादावनेन स्यादेव। अभ्यासस्येति द्वितीयं वाक्यं स्थादिष्वभ्यासस्य षत्वं न तु सुनोतीत्यादिष्विति नियमार्थं तत्फलन्तु अभिसुसूषतीत्यादौ अभ्यासस्य न षत्वम् द्वितीयस्य तु स्तौतिण्योरेवेति नियमात् नेति विशेषः। अभिषिषासतीत्यादौ तु षणोऽसम्भवेन आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् पूर्वस्य तु न उक्तनियमादिति एवमन्यत्राप्युह्यम्। म०टी०।

स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य इट् वा स्यात्।

झषस्तथोर्धोऽधः। ८। २। ४०।

झषः परयोस्तथोर्धः स्यात् न तु दधातेः। जश्त्वम्। सिषेद्ध-सिषेधिथ। सेद्धा-सेधिता। सेत्स्यति-सेधिष्यति। असैत्सीत्।

झलो झलि। ८। २। २६।

झलः परस्य सस्य (८४) लोपः स्यात् झलि। असैद्धाम्। असैत्सुः। असैत्सीः। असैद्धम्। असैद्ध। असैत्सम्। असैत्स्व। असैत्स्म। पक्षे असेधीत्। असेधिष्टामित्यादि १२। खादृ भक्षणे। ऋकार इत्। खादति। चखाद १३। खद स्थैर्य्ये हिंसायाञ्च चाद्भक्षणे। स्थैर्य्ये अकर्म्मकः। खदति।

अत उपधायाः। ७। २। ११६।

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे। चखाद।

णलुत्तमो वा। ७। १। ९१।

उत्तमो णल् वा णित् स्यात्। चखाद-चखद।

अतो हलादेर्लघोः। ७। २। ७।

---

(८४) सस्य लोपइति तत्र प्रत्यासत्तेः झलोझलि सस्येति निर्दिष्टाना त्वया-श्वामिकपदस्थत्वे एव लोपस्तेन सोमसुत् स्थाोत्यादा नेति बोध्यम्।

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात्। अखादीत्-अखदीत् १४। बद स्थैर्ये। पवर्गीयादिः। बदति। बबाद। बेदिथ १५। गद व्यक्तायां वाचि। गदति।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च। ८। ४। १७।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्यात् गदादिषु। प्रणिगदति। जगाद १६। रद विलेखने। विलेखनम्भेदनम्। रराद। रेदतुः १७। णद अव्यक्तशब्दे।

णो नः। ६। १। ६५।

धातोरादेर्णस्य नः स्यात्।

णोपदेशा (८५) स्त्वनर्दनाटिनाथ्नाध्नन्दनक्कनॄनृतः।

नाटेर्दीर्घोहितस्य पर्युदासान्नटादिर्णोपदेश एव। तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नर्दतेश्च केचिण्णोपदेशतामाहुः।

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य। ८। ४। १४।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्

(८५) नर्द शब्दे नट अवस्यन्दने चुरादिः नाटीति दीर्घनिर्देशात् णट नृत्ताविति घटादिर्नेह गृह्यते नाधृ नाथृ याच्ञादौ टु नदि समृद्धौ नक्क नाशने नृ नये नृती गात्रविक्षेपे एतद्भिन्ना णोपदेशा इत्यर्थस्तेषामेव णत्वनिमित्ते सति णत्व नत्वाभिव्याप्तिफलम्।

समासेऽसमासेऽपि। प्र-णदति। प्र-णि-नदति १८। अर्द गतौ याचने च। अतआदेः (७।१।७०)।

तस्मान्नुड् द्विहलः। ७।४।७१।

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात्। आनर्द। आर्दीत् १९। नर्द गर्द शब्दे। णोपदेशत्वाभावान्न णः। प्र नर्दति २०। गर्दति। जगर्द २१। तर्द हिंसायाम्। तर्दति २२। कर्द कुत्सिते शब्दे। कुत्सितं कोष्ठे। कर्दति २३। खर्द दन्दशूके। दशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः। खर्दति। चखर्द २४। अति अदि बन्धने। अन्तति। आनन्त २५। अन्दति। आनन्द २६। इदि परमैश्वर्य्ये। इन्दति। इन्दाञ्चकार २७। बिदि अवयवे। पवर्गतृतीयादिः। बिन्दति। अवयवङ्करोतीत्यर्थः। भिदीति पाठान्तरम् २८। गडि वदनैकदेशे। गण्डति २९। अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः। अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति। णिदि कुत्सायाम्। निन्दति। प्र-णिन्दति ३०। टु नदि समृद्धौ।

आदिर्ञिटुडवः। १। ३। ५।

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः। नन्दति। इदित्त्वान्नलोपो न। नन्द्यात् ३१। चदि आह्लादे। चचन्द ३२। त्वदि चेष्टायाम्। तत्वन्द ३३। कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च। चकन्द ३४। चक्रन्द ३५। चक्लन्द ३६। क्लिदि परिदेवने। चिक्लिन्द ३७। शुन्ध शुद्धौ। शुशुन्ध। नलोपः।

शुध्यात् ३८। अथ (८६) कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्वि-चत्वारिंशत्। शीकृ सेचने। तालव्यादिः दन्त्यादिरित्येके। शीकते। शिशीके १। लोकृ दर्शने। लोकते। लुलोके २। श्लोकृ सङ्घाते। सङ्घातो ग्रन्थः स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः। श्लोकते ३। द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः। उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यञ्च। दिद्रेके ४। दिध्रेके ५। रेकृ शङ्कायाम्। रेकते ६। सेकृ ७ स्रेकृ ८ स्रकि ९ श्रकि १० श्लकि ११ गतौ। त्रयो दन्त्यादयः। द्वौ तालव्यादी। अषोपदेशत्वान्न षः। सिसेके। शकि शङ्कायाम्। शङ्कते। शशङ्के १२। अकि लक्षणे। अङ्कते। आनङ्के १३। वकि कौटिल्ये। वङ्कते १४। मकि मण्डने। मङ्कते १५। कक लौल्ये। लौल्यङ्गर्वश्चापल्यञ्च। ककते। चकके १६। कुक वृक आदाने। कोकते। चुकुके १७। वर्कते। ववृके १८। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं (८७) गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन। चक तृप्तौ प्रतिघाते च। चकते। चेके १९। ककि २० वकि २१ श्वकि २२ त्रकि २३ ढौकृ २४ त्रौकृ २५ ष्वष्क २६ वस्क २७ मस्क २८ टिकृ २९ टीकृ ३० तिकृ ३१ तीकृ ३२ रघि ३३ लघि ३४ गत्यर्थाः। कङ्कते। डुढौके।

---

(८६) प्रथमं माङ्गलिकतया तवर्गान्त एधतिरभिहितस्तदनुरोधेनैव कतिचित् तवर्गीयान्तानुक्त्वा मातृकापाठक्रमेण कवर्गीयप्रभृत्यन्तान् क्रमेणाह अथेति।

(८७) परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात् लिटः कित्त्वमित्याशयेनाह लिटः कित्त्वमिति (एतच्च प्रसङ्गादुक्तमपित्त्विट. कित्त्वस्य सिद्धेः।

तुत्रौके। सुब्धातुष्ठिवष्वक्कतीनां (८८) सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः * । ष्वक्कते। षष्वक्के। अत्र तृतीयन्दन्त्यादिमेकै।• लघि भोजन निवृत्तावपि। अघि वघि मघि गत्याक्षेपे। आक्षेपो निन्दा। गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये। अङ्घते। अनङ्घे ३५। वङ्घते ३६। मङ्घते ३७। मघि कैतवे च। राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये। राघते ३८। लाघते ३९। ध्राघृ ४० इत्यपि केचित्। द्राघृ आयामे च। आयामो दैर्घ्यम्। द्राघते ४१। श्लाघृ कत्थने। श्लाघते ४२। अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् ५०। फक्क नीचैर्गतौ। नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च। फक्कति। पफक्क १। तक हसने। तकति २। तकि कृच्छ्रजीवने। तङ्कति ३। तुक भषणे भषणं श्वरवः। बुक्कति ४। कख हसने। प्रनिकखति ५। ओखृ ६ राखृ ७ लाखृ ८ द्राखृ ९ ध्राखृ १० शोषणालमर्थयोः। ओखति। ओखाञ्चकार। शाखृ ११ श्लाखृ १२ व्याप्तौ। शाखति। उख १३ उखि १४ वख १५ वखि १६ मख १७ मखि १८ णख १९ णखि २० रख २१ रखि २२ लख २३ लखि २४ इख २५ इखि २६ ईखि २७ वल्गि २८ रगि २९ लगि ३० अगि ३१ वगि ३२ मगि ३३ तगि ३४ त्वगि ३५ श्रगि ३६ श्लगि ३७ इगि ३८ रिगि ३९ लिगि ४० गत्यर्थाः। कवर्गद्वितीयान्ताः पञ्चदश। तृतीयान्ता-

---

(८८) सुब्धात्विति तेन पराङमाचष्टे इत्याख्याने णिचि पराङयतीत्यादौ न सत्वम् वस्तुत उपदेशे इत्युक्तेः तस्योपदेशाभावात् सुब्धात्वित्यशो भाष्यकृता प्रत्याख्यातः।

स्तयोदश। इह खान्तेषु रिख ४१ लख ४२ लिखि ४३ शिखि ४४ इत्यपि चतुरः। केचित् पठन्ति।

अभ्यासस्यासवर्णे। ६। ४। ७८।

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि। उवोख। सन्निपातपरिभाषया इजादेरि (उ२३पृ०) त्याम्न। ऊखतुः। ऊखुः। इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् ह्रस्वः प्राप्तो न भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात्। आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः वर्णादाङ्गम्बलीय इति न्यायात्परत्वाच्च। उङ्खति। ववखतुः। वङ्खति। मेखतुः। त्वगि कम्पने च। युगि ४५ जुगि ४६ वुगि ४७ वर्जने। युङ्गति। घघ हसने। घघति। जघाघ ४८। मघि मण्डने। मङ्घति ४९। शिघि आघ्राणे। शिङ्घति ५०। अथ चवर्गीयान्ताः। तत्रानुदात्तेत एकविंशति। वर्च दीप्तौ। वर्चते १। षच सेचने सेवने च। सचते। सेचे। सचिता २। लोचृ दर्शने। लोचते। लुलोचे ३। शच व्यक्तायां वाचि। शेचे ४। श्वच ५ श्वचि ६ गतौ। श्वचते। श्वञ्चते। कच बन्धने। कचते ७। कचि ८ काचि ९ दीप्तिबन्धनयोः। चकञ्चे। चकाञ्चे। मच १० मुचि ११ कल्कने। कल्कनं दम्भः शाठ्यं च कथनमित्यन्ये। मेचे। मुमुञ्चे। मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु। ममञ्चे १२। पचि व्यक्तीकरणे। पञ्चते १३। ष्टुच प्रसादे। स्तोचते। तुष्टुचे १४। ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु। अर्जते। नन्द्राः (उ४२पृ०) ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते तेन द्विहल्त्वा-

भुट्। आनृजे १५। ऋजि १६ भृजी १७ भर्जने। ऋञ्जते। उपसर्गादृतीति (पृ४५सू०) वृद्धिः। प्रार्ञ्जते। ऋञ्जाञ्चक्रे। आर्ञ्जिष्ट। भर्जते। बभृजे। अभर्जिष्ट। एजृ १८ भ्रेजृ १९ भ्राजृ२० दीप्तौ। एजाञ्चक्रे। ईज गतिकुत्सनयोः। ईजाञ्चक्रे २१। अथ द्विसप्ततिर्वज्यन्ताः (७५५१सू०) परस्मैपदिनः। शुच शोके। शोचति १। कुच तारे शब्दे। कोचति २। कुन्च क्रुन्च कौटिल्याल्पीभावयोः। अनिदितामिति (पृ१७८सू०) नलोपः। कुच्यात् ३ क्रुच्यात् ४। लुन्च अपनयने। लुच्यात् ५। अन्चु गतिपूजनयोः। अच्यात्। गतौ तु (पृ१८१सू०) नलोपः। पूजायान्तु अञ्च्यात् ६। वन्चु ७ चन्चु ८ तन्चु ९ त्वन्चु १० भ्रुन्चु ११ म्लुन्चु १२ म्रुचु १३ म्लुचु १४ गत्यर्थाः। वच्यात्। चच्यात्। तच्यात्। त्वच्यात्। अम्रुञ्चीत्। अम्लुञ्चीत्।

जृस्तन्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च। ३। १। ५८।

एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात्। अम्रुचत् अम्रोचीत्। अम्लुचत्-अम्लोचीत्। ग्रुचु १५ ग्लुचु १६ कुजु १७ खुजु १८ स्तेयकरणे। जुग्रोच। अग्रुचत्-अग्रोचीत्। जुग्लोच। अग्लुचत्-अग्लोचीत्। अकोजीत् अखोजीत्। ग्लुन्चु षस्ज गतौ। अङ्। अग्लुचत्-अग्लुञ्चीत् १९। सस्य श्चुत्वेन शः जश्त्वेन जः। सज्जति। अयमात्मनेपद्यपि। सज्जते २०। गुजि अव्यक्ते शब्दे। गुञ्जति। गुञ्ज्यात् २१। अर्च पूजायाम्। आनर्च २२। म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः।

म्लेच्छति। मिम्लेच्छ २३। लछ लाछि लक्षणे। ललच्छ २४। ललाञ्छ २५। वाछि इच्छायाम्। वाञ्छति २६। आछि आयामे। आञ्छति। अतआदेरित्यत्र (७२६पृ०) तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् तेन दीर्घभावान्न नुट्। आञ्छ। तपरकरण मुखसुखार्थमिति मते तु नुट्। आनाञ्छ २७। ह्रीछ लज्जायाम्। जिह्रीच्छ २८। हुर्च्छा कौटिल्ये। कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः। उपधायाश्चेति (७३४पृ०) दीर्घः। हूर्च्छति २९। मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः। मूर्च्छति ३०। स्फुर्च्छा विस्तृतौ। स्फूर्च्छति ३१। युछ प्रमादे। युच्छति-(९९) ३२। उछि उञ्छे। "उञ्छः कणश आदानम् कणिशाद्यर्जनं शिलमिति" यादवः। उञ्छति। उञ्छाञ्चकार ३३। उछी विवासे। विवासः समाप्तिः प्रायेणायं विपूर्वः। व्युच्छति ३४। ध्रज ध्रजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ। ध्रजति ३५ ध्रञ्जति ३६ धर्जति ३७ धृञ्जति ३८ ध्वजति ३९ ध्वञ्जति ४०। कूज अव्यक्ते शब्दे। चुकूज ४१। अर्ज षर्ज अर्जने। अर्जति। आनर्ज ४२। सर्जति। ससर्ज ४३। गर्ज शब्दे। गर्जति ४४। तर्ज भर्त्सने। तर्जति। ततर्ज ४५। कर्ज व्यथने। चकर्ज ४६। खर्ज पूजने च। चखर्ज ४७। अज गतिक्षेपणयोः। अजति।

---

(९९) युच्छतीति अन्तरङ्गत्वात् तुकि कृते लघूपधत्वाभावात् न गुणः वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्व तु युगपत्प्राप्तिस्थाने समानाश्रये एवेति कैयटादिभिर्व्यवस्थापितमिति न तस्मात्र प्रवृत्तिः। मनो०।

अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ।

अजेर्वी (१००) त्ययमादेशः स्यादार्द्धधातुकविषये (१०१) घञ-मपञ्च वर्जयित्वा। वलादावार्द्धधातुके वेष्यते। विवाय। विव्यतुः। विव्युः। अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायाञ्चेति (७३४पृ०) दीर्घे प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति (पृ३४पृ०) स्थानिवद्भावे-नाच्परत्वम्। न च नपदान्तेति (७३५पृ०) निषेधः स्वरदीर्घयलो-पेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः। थलि "एका-च (७२५पृ०) इतीण्निषेधे प्राप्ते।

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ ।

एभ्यो लिटि इट् न स्यात्। क्रादीनाञ्चतुर्णां (१०२) ग्रहणं नियमार्थं प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा य इण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति। ततश्चतुर्णान्थलि भार-द्वाज (१०३) नियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् (१०४)।

---

(१००) अजेर्वी दीर्घान्त आदेशः ह्रस्वान्तत्वे वीरिति न सिध्येत्।

(१०१) आर्द्धधातुके विषये इति तेन यङ्लुकि प्रागेव वीभावे हलादित्वमस्त्यभावात् यङि वेवीयते इति सिद्धम् परमतस्या तु नैतत्सिध्येदिति भाव। मनो०।

(१०२) कृ इति वृङ्वृञोर्ग्रहणम् कृ सृ भृ एषाम् एकाच उपदेशे इति (७२५पृ०) प्रकृत्याश्रये वृङ्वृञोस्तु श्र्युकः किदितीति (७८९पृ०) प्रत्यया-श्रये च निषेधे प्राप्ते नियमार्थमिदमित्याह क्रादीनामिति।

(१०३) भारद्वाजेति ऋतो भारद्वाजस्येति (७५८पृ०) ऋदन्ताश्रयस्य थला-श्रयस्य चत्वर्ण।

(१०४) निषेधार्थमिति। नेड् वशी (७२२८पृ०) त्युपक्रमात् नञा प्रापितस्यैवाभाव-स्यायं नियमो न तु निषेधाभावलभ्यस्य इत्यभिप्रायकाभावस्य तेन सिषिधिव

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् । ७ । २ । ६१ ।

उपदेशे (१०५) ऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इड् न स्यात् ।

उपदेशेऽत्वतः (१०६) । ७ । २ । ६२ ।

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इड् न स्यात् ।

ऋतो भारद्वाजस्य । ७ । २ । ६३ ।

तासौ नित्यानिटः ऋदन्तस्यैव (१०७) थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ।

सिषिध्वेत्युभयम् । तत्र इङ्इञोः प्रकृत्याश्रयस्य नियमासम्भवस्तयो-रुदात्तत्वेनेड्निषेधाप्रसक्तेः थलोऽकित्त्वेन च प्रत्ययाश्रयस्याप्यसम्भवो-ऽतस्तद्विषये न नियमः किन्तु यमसेध्वेवह्निमहीनां कित्त्वेन तत्रैव क्रादीनां व्याख्या नियमः ।

(१०५) उत्तरसूत्रादुपदेशे इत्यपकृष्यते तच्चाजन्तविशेषणमित्याह उपदेशे इति नित्यमित्यनिटो विशेषणम् । स नित्यमनिडित्यपेक्षायां तासि च क्लृपः (उ८०पृ०) इत्यतस्तासीति पदमनुवर्त्त्य सप्तम्या विपरिणमय्याह तासाविति । सूत्रे तास इव थल इट् न स्यादिति तास्वदिति षष्ठ्यर्थे वतिः ।

(१०६) नित्यानिट इत्यनुवर्त्तनात् क्रमेस्तासौ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (उ ६४पृ०) इत्यनेन परस्मैपदे सेट्कतया नित्यानिट्कत्वाभावात् चक्रमिथेत्येव भवति । उपदेशे किं चकर्षिथेत्येव । अत्वतः किं बिभेदिथेति । तपरः किं रराधिथेति । तासि किं जिघत्सतीत्यादौ सनि अनिट्कत्वेऽपि जग्रहिथेत्येव । नित्यानिटः किं वेट्कस्य मा भूत् आनञ्जिथेति ।

(१०७) तपरकरणात् ह्रस्वान्तस्यैवायं नियमः । अचस्तास्वदित्येव प्राप्तत्वात् न निषेधविधिः । इङ्इञौ च यद्यपि सेट्कौ तथापि इङः परस्मैपदित्वाभावेन थलोऽसम्भवः इञस्तु छन्दसि बभूथेत्यादिना (उ५२२पृ०) ववर्थेति निपातनात् भाषायामिटा भाव्यमित्यतो नियमोऽयमित्याह ऋदन्तस्यैवेति ।

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

न च (१०८) सुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शक्यः अचस्तास्व-दिति उपदेशेऽत्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्त्तकः अनन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ-विवेथ आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय-विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता-अजिता । वेष्यति-अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ।

सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ।

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत् आजीत् । अवेष्यत् आजिष्यत् ४८ । तेज पालने । तेजति ४९ । खज मन्थे । खजति ५० । खजि गतिवैकल्ये । खञ्जति ५१ । एजृ कम्पने । एजाञ्चकार ५२ । टु ओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ५३ । क्षि क्षये (१०९) अकर्म्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्म्मकः । क्षयति ।

---

(१०८) ननु स्नुद्रुप्रभृतीनां थलि भारद्वाजस्य नियमादिट् स्यात् न च क्रादि-सूत्रे चतुर्णां ग्रहणेनास्य बाध उचित येन नाप्राप्तन्यायेन वसादौ क्रादिनियमप्रापितस्यैव बाधो विज्ञायेताशङ्क्याह नचेति समावर्त्ते अचस्तास्वदिति द्वयोरनन्तरमस्य सूत्रस्यारम्भात् योऽयं तासौ नित्या-निटस्थलीति निषेधः स भारद्वाजमते ऋदन्तस्यैव नान्यस्येति निय-मात् सर्वेष्टसिद्धिः । मनो० ।

(१०९) क्षि क्षये इति अस्याजन्तेषु पाठस्योचितत्वेऽपि प्रसङ्गादकौमि

चिचाय । चिच्यतुः । चिच्युः । चिचयिथ-चिचेथ । चिच्यिव । चिच्यिम । चेता ।

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ।

अजन्त ११०-स्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे नतु कृत्सार्व-धातुकयोः । चीयात् । अचैषीत् ५४ । चीज अव्यक्ते शब्दे कूजिना सहायम्पठितुं युक्तः । चिचीज ५५ । लज ५६ लजि ५७ भर्जने । लाज ५८ लाजि ५९ भर्त्सने च । जज ६० जजि ६१ युद्धे । तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ६२ । तुजि पालने ६३ । गुज ६४ गजि ६५ गृज ६६ गृजि ६७ मुज ६८ मुजि ६९ शब्दार्थाः गज मदने च । ७० वज ७१ व्रज गतौ । वदव्रजेति (३३६पृ०) वृद्धिः । अव्राजीत् ७२ । अथ टवर्गीयान्ताः शाड्यन्ताः (३५२पृ०) अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत । अट्ट अतिक्रमहिंसयोः । दोपधोऽयम् (१११) । टोपध इत्येके । अट्टते । आनट्टे १ । वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे २ । चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट ३ । गोष्ट लोष्ट सङ्घाते । जुगोष्टे ४ ।

---

(११०) दीर्घग्रहणेनाचश्चेति (५२५पृ०) परिभाषोपस्थानादाङ्गाजन्तस्येति अयङ्यीत्यत (३२१०पृ०) यीत्यनुवर्त्तते ।

(१११) दोपधत्वेन न न्द्रा इति (३१९५पृ०) द्वित्वनिषेधात् दकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वे दकारस्य ष्टुत्वे चर्त्वे च कृते अट्टिटिषते इति आट्टिटदिति च सिद्धम् न च परत्वात् पूर्व्वं ष्टुत्वापत्तिरसिद्धत्वात् पूर्व्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति न्यायात् टोपधत्वे तु पूर्व्वत्रासिद्धमद्विर्वचने इति पूर्व्वत्रासिद्धत्वाभावात् द्वित्वे हलादिशेषे च आटिट्टिषते आटिट्टदिति भेदः । मनो० ।

लुलोट्टे ५ । घट्ट चलने । जघट्टे ६ । स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे ७ । अटि गतौ । अण्टते । आनण्टे ८ । वटि एकचर्य्यायाम् (११२) । ववण्टे ९ । मठि कठि शोके । शोक इहाध्यानम् । मण्ठते १० । कण्ठते ११ । मुठि पालने । मुण्ठते १२ । हेठ विबाधायाम् । विबाधा शाठ्यम् । जिहेठे १३ । एठ च । एठाञ्चक्रे १४ । हिडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे १५ । हुडि सङ्घाते । जुहुण्डे १६ । कुडि दाहे । चुकुण्डे १७ । वडि १८ विभाजने मडि १९ च । ववण्डे । भडि परिभाषणे । परिहास सनिन्दोपालम्भस्य परिभाषणम् । बभण्डे २० । पिडि सङ्घाते । पिपिण्डे २१ । मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते २२ । तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनञ्च । तुण्डते २३ । हुडि वरणे । वरण स्वीकारः । हरणमित्येके । हुण्डते २४ । चडि कोपे । चण्डते २५ । शडि रुजायां सङ्घाते च । शण्डते २६ । तडि ताडने । तण्डते २७ । पडि गतौ । पण्डते २८ । कडि मदे । कण्डते २९ । खडि मन्थे ३० । हेड़ होड़ अनादरे । जिहेडे ३१ । जुहोडे ३२ । वाड़ आप्लाव्ये । बभ्रादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । बाडते ३३ । द्राड़ ध्राड़ विशरणे । द्राडते ३४ । ध्राडते ३५ । शाड़ श्लाघायाम् । शाड़ते ३६ । अथ आ टवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः । शौट्ट गर्वे । शौटति । शुशौट १ । पौट्ट बन्धे । पौटति २ । म्लेट्ट म्रेड़ उन्मादे । द्वितीयो

(११२) एकचर्य्या असहायगमनं वण्टते सहायं विना चरतीत्यर्थः ।

डान्तः। टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत्। क्लेटति क्नेडति ४। कटे वर्षावरणयोः चटे इत्येके। चकाट। सिचि 'अतो हलादेर्लघोरिति (उ४०सू०) वृद्धौ प्राप्तायाम्।

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्। ७। २।५।

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि। अकटीत् ६। अट पट गतौ। आट। आटतुः। आटुः ७। पपाट। पेटतुः। पेटुः ८। रट परिभाषणे। रराट ९। लट बाल्ये। ललाट १०। शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु। शशाट ११। वट वेष्टने। ववाट। ववटतुः। ववटुः। ववटिथ १२। किट खिट त्रासे। केटति १३। खेटति १४। शिट षिट अनादरे। शेटति। शिशेट १५। सेटति। सिषेट १६। जट १७ झट १८ सङ्घाते। भट भृतौ १९। तट उच्छ्राये २०। खट काङ्क्षायाम् २१। णट नृत्तौ २२। पिट शब्दसङ्घातयोः २३। हट दीप्तौ २४। षट अवयवे २५। लुट २६ विलोडने। डान्तोऽयमित्येके २७। चिट परप्रैष्ये २८। विट शब्दे २९। बिट ३० आक्रोशे। वलादि'। हिट इत्येके ३१। इट किट कटी गतौ। एटति ३२। केटति ३३। कटति ३४। ईकार श्वीदितो निष्ठायामिति (उ३५०सू०) इण्निषेधार्थः केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति। अन्ये तु इ ई इति प्रश्लिष्य। अयति। ‡ इयाय। इयतुः (११३)। इयुः। इययिथ इयेथ। इयाय इयय।

‡ अयमुदयति मुद्राभञ्जन पद्मिनीनामित्याद्यस्योदाहरणम्।

(११३) इयतुरित्यत्र द्वित्वे कृते एरनेकाच. (उ० सू०) इति यणं

दीर्घस्य तु इजादेश्च (१२३सू०) इत्यामि अयाञ्चकारेत्यादि उदाहरन्ति । मडि भूषायाम् ३५ । कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् ३६ । मुण्ड ३७ मर्द्दने । चडि अल्पीभावे ३८ । मुडि खण्डने । मुण्डति ३९ । पुडि चेत्येके । पुण्डति ४० । रुटि लुटि स्तेये । रुण्टति ४१ लुण्टति ४२ । रुठि ४३ लुठि ४४ इत्येके । रुडि ४५ लुडीत्यपरे ४६ । स्फुटिर् विशरणे । इरित्त्वादङ्वा । अस्फुटत्-अस्फोटीत् ४७ । स्फुटीत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्टति ४८ । पठ व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत्-अपाठीत ४९ । वठ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ ५० । मठ मदनिवासयोः ५१ । कठ कृच्छ्रजीवने ५२ । रठ परिभाषणे ५३ । रठेत्येके ५४ । हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । जहाठ ५५ । रुठ ५६ लुठ ५७ उठ ५८ उपघाते । ओठति । ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठाञ्चकार ५९ । पिठ ६० हिंसासङ्क्लेशनयोः । शठ कैतवे च ६१ । शुठ प्रतिघाते । शोठति ६२ । शठोति स्वामी । शुण्ठति । कुठि च । कुण्ठति ६३ । लुठि आलस्ये प्रतिघाते च ६४ । शुठि शोषणे ६५ । रुठि ६६ लुठि ६७ गतौ । चुड्ड भावकरणे भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्डति । चुचुड्ड ६८ । अड्ड अभियोगे ।

बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे अचि श्नुधातु (प्र११८सू०, मिती-यङ् । केचित्तु वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वेन सवर्णदीर्घं बाधित्वा यणेव अभ्यासोत्तरेकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन समानाश्रयतया वर्णादाङ्गं बलीय इति न्यायस्यात्र प्रवृत्तेरित्याहुः फलतोरूपैक्यम् । म०को० ।

अड्डति। आनड्ड ६९। कड्ड कार्कश्ये। कड्डति ७०। चुड्डादय-स्त्रयो दोपधाः तेन क्विपि। चुत्। अत्। कत्। इत्यादि। क्रीडृ विहारे। चिक्रीड ७१। तुडृ तोडने। तोडति। तुतोड ७२। तूडृ इत्येके ७३। हुडृ हुडृ होडृ गतौ। हुड्यात् ७४। हूड्यात् ७५। होड्यात् ७६। रोडृ अनादरे ७७। रोडृ ७८ लोडृ ७९ उन्मादे। अड उद्यमे। अडति। आड। आडतुः आडुः ८०। लड विलासे। लडति ८१। डलयोरैक्यात् स्मरणाल्ललतीति स्वाम्यादयः। कड मदे। कडति ८२। कडि इत्येके। कण्डति ८३। गडि वदनैकदेशे (११४)। गण्डति ८४। इति टवर्गीयान्ताः। अथ पवर्गीयान्ताः। तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताः (उ०५७पृ०) चतुस्त्रिंशत्। तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणार्थाः। आद्योऽनुदात्तः। क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम। तेपते। तितिपे। क्रादि (उ४८पृ०) नियमादिट्। तितिपिषे। तेप्ता। तप्स्यते।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। १। २। ११।

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी (११५) लिङ् आत्मनेपदे परे सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः। कित्त्वान्न गुणः। तिप्सीष्ट। तिप्सीयास्ताम्। तिप्सीरन्। लुङि, झलो झलीति (उ४०पृ०) सलोपः। अतिप्त। अतिप्साताम्। अतिप्सत १। तेपते। तितेपे २। तिष्टिपे

---

(११४) गडीति टवर्गीयान्तप्रकरणादत्रैव पाठो न्याय्य इति म०।

(११५) इको झलित्यतो (उ१९९पृ०) झलित्यनुवर्त्य प्रत्ययेऽल्ग्रहणे तदादिग्रहणमित्याशयेनाह झलादी इति।

तिष्टिपाते। तिष्टिपिरे ३। तिष्टेपे। तिष्टेपाते। तिष्टेपिरे ४। तेपृ कम्पने च। ग्लेपृ दैन्ये। ग्लेपते ५। टुवेपृ कम्पने। वेपते ६। केपृ ७ गेपृ ८ ग्लेपृ ९ च। चात्कम्पने गतौ च सूत्रविभागादिति स्वामी। मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेच्चत इत्याह। ग्लेपेरर्थभेदात् पुनः पाठः। मेपृ १० रेपृ ११ लेपृ १२ गतौ। त्रपूष लज्जायाम्। त्रपते।

तृफलभजत्रपश्च। ६।४।१२२।

एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च। त्रेपे। त्रेपाते। त्रेपिरे ऊदित्त्वादिड्वा। त्रपिता त्रप्ता। त्रपिषीष्ट-त्रप्सीष्ट १३। कपि चलने। कम्पते। चकम्पे १४। रबि १५ लबि १६ अबि १७ शब्दे। ररम्बे। ललम्बे आनम्बे। लबि अवस्रंसने च। कब वर्णे। चकबे १८। क्लीबृ धार्ष्ट्ये। चिक्लीबे १९। चीबृ मदे। चीबते २०। शीभृ कत्थने। शीभते २१। चीभृ च २२। रेभृ शब्दे। रिरेभे २३। अभिरभो क्वचित्पठ्येते। अम्भते २४। रम्भते २५। ष्टभि २६ स्कभि २७ प्रतिबन्धे। स्तम्भते। उत्तम्भते। उदःस्थास्तम्भोरिति (प६।१पृ०) पूर्वसवर्णः। विष्तम्भते। स्तन्भेरिति (उ३६पृ०) षत्वन्तु न भवति श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात्। तद्वोजन्तु स्थास्तम्भोरिति (प६।१पृ०) पवर्गीयोपध पाठः स्तन्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः। केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहु.। तम्भते ष्टम्भते टष्टम्भे। जभ जृभि गात्रविनामे।

रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ।

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट २८ । जृम्भते । जजृम्भे २९ । प्रल्भ कत्थने । प्रगल्भे ३० । वल्भ भोजने । दन्त्योष्ठ्यादि । ववल्भे ३१ । गल्भ धार्ष्ट्ये । गल्भते ३२ । श्र (स्र) म्भु प्रमादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्रम्भते वा ३३ । ष्टभु स्तम्भे । स्तोभते । वि-ष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ३४ ।

अथ परस्मैपदिनः । गुपू रक्षणे ।

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । ३ । १ । २८ ।

एभ्यः आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । पुगन्तेति (७।३।८६) गुणः ।

सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ।

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषान्ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ।

आयादय आर्द्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ।

आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ।

कासधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि नतु मन्त्रे । कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम् * । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः ।

अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ।

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तन्तस्याकारस्य लोपः स्या

दार्द्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार-गोपायाम्बभूव-गोपायामास जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्त्वादिट् (उ३८पृ०) । जुगोपिथ-जुगोप्थ । गोपायिता गोपिता-गोप्ता । गोपाय्यात्-गोप्यात् । अगोपायीत् अगोपीत्-अगौप्सीत् १ । धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार दुधूप । धूपायितासि धूपितासि २ । जप ३ जल्प ४ व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । चप ५ सान्त्वने । षप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति ६ । रप ७ लप ८ व्यक्तायां वाचि । चुप मन्दायाङ्गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ९ । तुप १० तुम्प ११ त्रुप १२ त्रुम्प १३ तुफ १४ तुम्फ १५ त्रुफ १६ त्रुम्फ १७ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः (उ२४पृ०) कित्त्वाभावान्नलोपो (उ१७८पृ०) न । किदाशिषीति (उ१८पृ०) कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । प्रात् तुम्पतौ गवि कर्त्तरीति (उ४८७पृ०) पारस्करादिगणे ‡ पाठात् सुट् । प्र स्तुम्पति गौः । श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्र तोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नोरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः । पर्फ रफ रफि अर्ब पर्ब लर्ब बर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब शर्ब षर्ब चर्ब गतौ । आद्यः प्रथमान्तः ततो द्वौ द्वितीयान्तौ तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्फति । पपर्फ १८ । रफति १९ । रम्फति २० । अर्बति । आनर्ब २१ । पर्बति २२ ।

---

‡ पारस्करादिगणे प्रादित्यादि न गणसूत्र प्रमादात् स्वलितम् ।

लर्बति २३। बर्बति २४। पवर्गीयादिरयम्। मर्बति २५। कर्बति २६। खर्बति २७। गर्बति २८। शर्बति २९। सर्बति ३०। चर्बति ३१। कुबि आच्छादने। कुम्बति ३२। लुबि तुबि अर्दने। लुम्बति ३३। तुम्बति ३४। चुबि वक्त्र-संयोगे। चुम्बति ३५। षृभु षृन्भु हिंसार्थौ। सर्भति। ससर्भ। सर्भिता ३६। सृम्भति। ससृम्भ। सृम्भ्यात् ३७। षिभु षिन्भु इत्येके। सेभति ३८। सिम्भति ३९। शुभ ४० शुन्भ ४१ भाषणे। भासने इत्येके हिंसायामित्यन्ये।

अथानुनासिकान्ताः। तत्र कम्यन्ता (उ६ ०पृ०) अनु-दात्तेतो दश। घिणि घुणि घृणि ग्रहणे। नुम्। ष्टुत्वम्। घिण्णते। जिघिण्णे १। घुण्णते। जुघुण्णे २। घृण्णते जघृण्णे ३। घुणघूर्ण भ्रमणे। घोणते ४। घूर्णते ५। इमौ तुदादौ (उ५ २पृ०) परस्मैपदिनौ। पण व्यवहारे स्तुतौ च। पन च। स्तुतावित्येव सम्बध्यते पृथक्निर्देशात्। पनिसाहचर्य्यात्पणेरपि (उ५ ७पृ० सू०) स्तुतावेवायप्रत्ययः। व्यवहारे तु। पणते। पेणे। पणिते-त्यादि। स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ता-न्नात्मनेपदम्। पणायति। पणायाञ्चकार। पेणे। पणायि-तासि। पणितासे। पणाय्यात् पणिषीष्ट ६। पनायति। पनायाञ्चकार। पेने ७। भाम क्रोधे। भामते। बभामे ८। क्षमूष सहने। क्षमते। चक्षमे। चक्षमिषे चक्षंसे। चक्षमिध्वे। चक्षन्ध्वे। चक्षमिवहे।

श्लोक। ८। २। ६५।

मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे। चत्वम्। चचण्वहे। चचमिमहे-चचण्महे। चमिष्यते-चंस्यते। चमेत। आशिषि। चमिषीष्ट-चंसीष्ट। अच-मिष्ट-अचस्त ८। कमु १० कान्तौ। कान्तिरिच्छा।

कमेर्णिङ्। ३।१।३०।

स्वार्थे। ङित्त्वात्तङ्। कामयते।

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु। ६।४।५५।

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात्। वक्ष्यमाणलोपापवादः। कामयाञ्चक्रे। आयादय आर्द्ध-धातुके (७५७पृ०) वा। चकमे। कामयिता-कमिता। काम-यिष्यते कमिष्यते।

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्। ३।१।४८।

ण्यन्तात् आदिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्त्रर्थे लुङि परे। काम् इ अ तेति स्थिते।

णेरनिटि। ६।४।५१।

अनिडादावार्द्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात्। परत्वात् एरने-काचः (पृ११८पृ०) इति यणि प्राप्ते। णिलोपावियङ्यण्गुणवृद्धि-दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति * वार्त्तिकम्। णिलोपस्य तु पाच-यते पाक्तिरित्यादि क्विजन्तेष्ववकाश इति भावः। वस्तुतस्त्वनि-टीति वचनसामर्थ्यादार्द्धधातुकमात्रमस्य विषयः। तथाचेय-

डादेरपवाद एवायम्। इयङ्। अततक्षत। यण्। आटिटत्। गुणः। कारणा। वृद्धिः। कारक। दीर्घः कार्य्यते।

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। ७। ४। १।

चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात्।

चङि। ६। १। ११।

चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य।

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे। ७। ४। ९३।

चङ्परे इति बहुव्रीहिः। स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्त्तते। अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्पर णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याऽभ्यासस्तस्य सनीव कार्य्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति। अथवाऽङ्गस्येति नावर्त्तते। चङ्परे णौ यदङ्गन्तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत्।

सन्यतः। ७। ४। ७९।

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि।

दीर्घो लघोः। ७। ४। ९४।

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये (११६)। अचीक-

---

(११६) लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे इति सर्वमिहानुवर्त्तते तदाह सन्वद्भावेति। तेन हलादेरिति प्राचीनोक्तं निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमित्यपि ध्वनयति नहि

मत । णिङभावपते । कमेश्च्चेश्चङ् वक्तव्य ४ । णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत । संज्ञायाः (११७) कार्य्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्ष्विति माधवः ।

चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
किन्त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाच्सुदन्द्वयम् ॥
वस्तुतो (११८) ऽङ्गस्याऽवयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ इय स्यादिति मन्महे ॥
चकास्तौ तूभयमिदन्न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया (११९) ।
णिर्व्विशेष्यं सन्निहित लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥

मुनित्रयोक्तिं विना हलादेरिति पूरयितुमुचित न वा वृत्तिकारादिभिरप्युक्तम् । मनो० ।

(११७) संज्ञाया इति सन्वल्लघुनीति (७६१सू०) दीर्घो लघोरिति (७६०सू०) सूत्रद्वयेऽङ्गस्येत्यनुवर्त्तते अभ्यासस्येति च (७२०सू०) तत्र चाभ्याससंज्ञा कार्य्यकाला तेनैकाचो द्वे तयो पूर्वस्येति फलितम् द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याहर्त्तव्य तच्च कृदन्त तद्योगात्स्येति कर्मणि षष्ठी तेनाङ्ग यत्र द्विरुच्यते तत्र परस्य दीर्घसन्वद्भावौ विधीयमानावेकाच्स्वेव फलितौ । तदिद माधवमत श्लोकद्वयेनोपनिबद्धम् और्णुनवदित्यादौ दीर्घो लघो (७६०सू०) रित्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चङ्परे णौ यदङ्ग तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् अत्र त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्येति माधवोक्तम् ।

(११८) अथाधिकारपक्ष एवाभ्यर्हितत्वात् वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेत्याह वस्तुत इति ऊर्णौ दीर्घः स्यादित्यनुपज्यते सन्वद्भावस्त्विह नोपयुज्यते णौ कृतस्य स्थानिवद्भावेन नुशब्दस्य द्वित्वे सत्यभ्यासेऽवर्णाभावादिति भाव । मनो० ।

(११९) व्यवस्थयेति चङ्परे णौ चक्लृषु इति व्याख्याने "येन नाव्यवधानन्या-

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात्।
णेरग्लोपेऽपि (१२०) सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये॥

अथ क्रम्बन्ता (उ६४पृ०) स्त्रिंशत्परस्मैपदिनः। अण १ रण २ वण ३ भण ४ मण ५ कण ६ क्वण ७ व्रण ८ भ्रण ९ ध्वंण १० शब्दार्थाः। अणति। रणति। वणति। वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। ववणतुः। ववणिथ। धणिरपि केश्चित्पठ्यते। धणति। ओणृ अपनयने। ओणति। ओणाञ्चकार ११। शोणृ वर्णगत्योः। शोणति। शुशोण १२। श्रोणृ सङ्घाते। श्रोणति १३। श्लोणृ १४। शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः। पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु। लैणृ इति क्वचित्पठ्यते। पिपैण १५। ध्रन शब्दे। उपदेशे नान्तोऽयं रषाभ्यामिति (पृ०६पृ०) णत्वम्। ध्रणति। नोपदेशफलं यङ्लुकि दर्शयिष्यन्ति १६। रणित्यपि केचित्। रेणतुः। रेणिथ। कनी दीप्तिकान्तिगतिषु। चकान १७। ष्टन १८ वन १९ शब्दे स्तनति। वनति। वन२० षण २१ सम्भक्तौ। वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः। सनति। ससान। सेनतुः।

ये विभाषा। ३। ४। ४३।

जनसनखनामात्त्व वा स्याद्यादौ क्ङिति। सायात्-सन्यात्।

येन एकवर्णव्यवधाने अपीपचदित्यादावेव भाव्यं नत्वनेकव्यवधाने इति। मनो०।

(१२०) चङ्परे इत्यारभ्याग्लोपविशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह णेरिति अगितामिति पठित्वाभिर्याकिप्रभृतीनामित्यर्थः।

अम गत्यादिषु। कनी दीप्तिकान्तिगतीष्वित्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन ग्रहः। अमति। आम २२। द्रम २३ हम्म २४ मीमृ २५ गतौ। द्रमति। दद्राम ह्मयन्तेति (७५३पृ०) न वृद्धिः। अद्रमीत्। हम्मति। जहम्म। मीमति। मिमीम। अयं शब्दे च। चमु २६ छमु २७ जमु २८ झमु २९ अदने।

ष्ठिवुक्लमुचमां शिति। ७। ३। ७५।

एषामचो दीर्घः स्याच्छिति। आङि चम इति वक्तव्यम् *। आचामति। आङि किम् चमति विचमति। अचमीत्। जिमिंचेत्यपठन्ति जेमति। क्रमु पादविक्षेपे।

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमु क्लमुत्रसित्रुटिलषः। ३। १। ७०।

एभ्य श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे।

क्रमः परस्मैपदेषु। ७। ३। ७६।

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति। क्राम्यति क्रामति। चक्राम। क्राम्यतु-क्रामतु।

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते। ७। २। ३६।

अक्रैवेट्। अक्रमीत् ३०। अथ रेवत्यन्ताः (७६७पृ०) अनुदात्तेतः। अय१ वय२ पय३ मय४ चय५ तय६ णय७ गतौ। अयते

दयायासश्च। ३।१।३७।

दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि। अयाञ्चक्रे। अयिता। अयिषीष्ट।

विभाषेट:। ८।३।७९।

इण: परो य इट् तत: परेषां षीध्वलुङ्लिटान्धस्य वा मूर्द्धन्यादेश: स्यात्। अयिषीढ्वम्-अयिषीध्वम्। आयिष्ट। आयिढ्वम्-आयिध्वम्।

उपसर्गस्यायतौ। ८।२।१९।

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्व स्यात्। प्लायते। पलायते। निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम्। निरयते। दुरयते। निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते। प्रत्यय इति त्विणो रूपम्। अथ कथमुदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघ: इट किट कटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य एर्भविष्यति। यद्वा अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् चक्षिङो ङित्करणात् ज्ञापकात्। वादित्वात्। ववये। पेये। मेये। चेये। तेये। प्र-णयते। नेये। दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। आदानं ग्रहणम्। दयाञ्चक्रे ८। रय ९ गतौ। ऊयी तन्तुसन्ताने। ऊयाञ्चक्रे १०। पूयी विसरणे दुर्गन्धे च। पूयते। पुपूये ११। क्नूयी शब्दे उन्दे च। चुक्नूये १२। क्ष्मायी विधूनने। चक्ष्माये १३। स्फायी १४ ओ प्यायी १५ वृद्धौ। स्फायते। पस्फाये। प्यायते।

लिड्यङोश्च । ६ । १ । २६ ।

लिटि यङि च प्याय: पीभाव: स्यात् । पुन: प्रसङ्गविज्ञाना-त्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाच इति (प०१८पृ०) यण् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ।

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ६१ ।

एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यात् एकवचने तशब्दे परे ।

चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ।

चिण: परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् । अप्यायि-अप्यायिष्ट । तायृ सन्तानपालनयो: । सन्तान: प्रबन्ध: । तायते । तताये । अतायि-अतायिष्ट १६ । शल १७ चलनसंवरणयो: । वल १८ वल्ल १९ संवरणे सञ्चरणे च । ववले ववल्ले । मल मल्ल धारणे । मेले २० । ममल्ले २१ । भल भल्ल परिभाषण-हिंसादानेषु । बभले २२ । बभल्ले २३ । कल शब्दसंख्या-नयो: । कलते । चकले २४ । कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते २५ । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णींभाव इति च । तेवृ देवृ देवने । तितेवे २६ । दिदेवे २७ । षेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ मेवृ म्लेवृ सेवने । परिनिविभ्य इति (७१८पृ०) षत्वम् । परि-षेवते । सिषेवे २८ । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादय: । तद्भाष्यविरुद्धम् (१२१) । गेवते । जिगेवे २९ । जिग्लेवे ३० ।

---

(१२१) यदि सोपदेश: स्यात्तदा स्यायतिरिवायमपि सोपदेशलक्षणे पर्य्यु-दस्येत तदकरणाज्ञायं सोपदेश इति भाव: । तत्त्व० ।

पिपिवे ३१। सेवते ३२। स्लेवते ३३। ग्लेवृ ३४ खेवृ ३५ क्लेवृ ३६ इत्यप्येके। रेवृ प्लवगतौ। प्लवगतिः प्लुतगतिः। रेवते ३७। अथावत्यन्ताः (३७०पृ०) परस्मैपदिनः। मव्य बन्धने। ममव्य १। सूर्क्ष्य २ ईर्क्ष्य ३ ईर्ष्य ४ ईर्ष्यार्थाः। हय गतौ। अहयीत् ५। यान्तत्वान्न (३५३सू०पृ०) वृद्धिः। शुच्य अभिषवे। अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः स्नानञ्च। शुशुच्य ६। चुच्य ७ इत्येके। हर्य्य गतिकान्त्योः। जहर्य्य ८। अल भूषणपर्य्याप्तिवारणेषु। अलति। आल।

अतो ल्रान्तस्य।७।२।२।

ल्रेति लुप्तषष्ठीकम् (१२२) अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्यातो (१२३) वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे परे सिचि। नेटीति (३२६पृ०) निषेधस्य अतो हलादेरिति (३४०पृ०) विकल्पस्य चापवादः। मा भवानालीत् ९। अयं स्वरितेदित्येके। तन्मते अलते इत्याद्यपि। ञि फला विसरणे। तृफलेति (३५६पृ०) एत्वम्। फेलतुः। फेलुः। अफालीत् १०। मील

(१२२) यद्यप्यवयवयवचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं चान्यपदार्थः तर्ह्यन्तग्रहणमनर्थकं विशेषणेन तदन्तविधेः सिद्धत्वात् अथ समीपवाचिनान्तशब्देन षष्ठीसमासे रेफलकारसमीपभूतस्यातो वृद्धिरित्यर्थो लभ्येत तर्हि अक्षप्रभृतिषु स्यात् अथ ल्र च तदन्तस्येति कर्मधारयस्तर्हि पूर्वनिपातः स्यादित्यत आह लुप्तेति अत्रात इति तन्त्रावृत्तम्। मनो०।

(१२३) तदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः ल्रान्तस्याङ्गस्येत्युक्ते अश्वल्लीदित्यादौ स्यात् तत्राद्यलकारस्याकारसमीपभूतत्वेऽपि तदन्तस्याङ्गत्वात् किन्त्वय-

११ श्मील १२ स्मील १३ च्मील १४ निमेषणे। निमेषणं सङ्कोच:। द्वितीयस्तालव्यादि:। तृतीयो दन्त्यादि:। पील १५ प्रतिष्टम्भे। प्रतिष्टम्भो रोधनम्। नील वर्णे। निनील १६। शील समाधौ। शीलति १७। कील १८ बन्धने। कूल १९ आवरणे। शूल २० रुजायां सङ्घोषे च। तूल निष्कर्षे। निष्कर्षो निष्कोषणम्। तच्च अन्तर्गतस्य वहिर्नि:सारणम्। तुतूल २१। पूल २२ सङ्घाते। मूल २३ प्रतिष्ठायाम्। फल निष्पत्तौ। फेलतु:। फेलु: २४। चुल्ल २५ भावकरणे। भावकरणमभिप्रायाविष्कार.। फुल्ल २६ विकसने। चिल्ल २७ शैथिल्ये भावकरणे च। तिल गतौ। तेलति २८। तिल्लेत्येके। तिल्लति २९। वेल्ल ३० चेल्ल ३१ केल्ल ३२ खेल्ल ३३ क्ष्वेल्ल ३४ वेल्ल ३५ चलने पञ्च ऋदित: षष्ठो लोपध:। पेल्ल ३६ फेल्ल ३७ शेल्ल ३८ गतौ। षेल्ल ३९ इत्येके। स्खल सञ्चलने। चस्खाल। अस्खालीत् ४०। खल ४१ सञ्चये। गल अदने। गलति। अगालीत् ५२। षल गतौ। सलति ४३। दल ४४ विसरणे। श्वल श्वल्ल आशुगमने। शश्वाल। अश्वालीत् ४५। शश्वल्ल। अश्वल्लीत् ४६। खोल्ट खोऋ गतिप्रतिघाते। खोलति ४७। खोरति ४८। धोऋ गतिचातुर्य्ये। धोरति ४९। त्सर छद्मगतौ। तत्सार। अत्सारीत् ५०। क्मर हूर्छने। चक्मार ५१। अभ्र ५२ बभ्र ५३ मभ्र ५४ चर ५५ गत्यर्था:। चरतिर्भक्षणेऽपि। अभ्रति। आनभ्र। मा भवानभ्रीत्। अङ्गान्तरेफस्यात: समीपत्वाभावान्न वृद्धि:। ष्ठिवु निरसने।

स्याङ्गत्वेऽप्यकारसमीपवर्त्तित्वाभावान्नेति बोध्यम।

ष्ठिवुक्लम्विति (३६४सू०) दीर्घः। ष्ठीवति। अस्य द्वितीयस्थकार-ष्ठकारो वेति वृत्तिः। तिष्ठेव। तिष्ठिवतुः। तिष्ठिवुः। टिष्ठेव। टिष्ठिवतुः। टिष्ठिवुः। हलि चेति (पू:५७सू०) दीर्घः। ष्ठीव्यात् ५६। जि जये। अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः। जय उत्कर्षप्राप्तिः। अकर्मकोऽयम। जयति।

सन्लिटोर्जेः। ७। ३। ५७।

जयतेः सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात्। जिगाय। जिग्यतुः। जिग्युः। जिगयिथ— जिगेथ। जिग्यिव। जिग्यिम। जेता। जीयात्। अजैषीत् ५७। जीव प्राणधारणे। जिजीव ५८। पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये। पिपीव ५९। मिमीव ६०। तितीव ६१। निनीव ६२। चीवु ६३ च्चेवु ६४ निरसने। उर्वी ६५ तुर्वी ६६ थुर्वी ६७ दुर्वी ६८ धुर्वी ६९ हिंसार्थाः। ऊर्वाञ्चकार। उपधाया चेति (३३४सू०) दीर्घ। तुतूर्व। गुर्वी उद्यमने। गूर्वति। जुगूर्व ७०। मुर्वी ७१ बन्धने। पूर्व ७२ पर्व ७३ मर्व ७४ पूरणे। चर्व अदने ७५। भर्व ७६ हिंसायाम्। कर्व ७७ खर्व ७८ गर्व ७९ दर्पे। अर्व शर्व षर्व हिंसायाम्। आनर्व ८०। शर्वति ८१। सर्वति ८२। इवि व्याप्तौ। इन्वति। इन्वाञ्चकार ८३। पिवि ८४ मिवि ८५ णिवि ८६ सेचने। तृतीयो मूर्द्धन्योष्मादिरित्येके। सेवन इति तरङ्गिण्याम्। पिन्वति। पिपिन्व। हिवि ८७ दिवि ८८ धिवि ८९ जिवि ९० प्रीणनार्थाः। हिन्वति। दिन्वति।

धिन्विकृण्व्योर च । ३ । १ । ८० ।

अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये । अतो लोपः (७५७५०) तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति ।

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः । ६ । ४ । १०७ ।

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् मवयोः परयोः । धिन्वः—धिनुवः । धिन्मः—धिनुमः । मिपि तु परत्वाद्गुणः । धिनोमि ।

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ।

असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्यादि । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । रिण्वति ८१ । रण्वति ८२ । धन्वति ८३ । कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोति ८४ । इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । मव बन्धने । मवति । मेवतु । मेवुः । अमवीत् अमावीत् ८५ । अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु (१२४) । अवति । आव । मा

---

(१२४) एकोनविंशतिरर्थाः कान्तिः शोभा तृप्तिरिच्छानाशः स्वाम्यर्थः स्वामित्वं दीप्तिस्तेज । हिंसा हननमादानं ग्रहणं न तु दानं 'भागे वृद्धौ धर्मे वनं" इति वोपदेवैकवाक्यत्वात् ।

अवानवीत् ८६। धावु गतिशुद्धोः। स्वरितेत्। धावति। धावते। 'दधाव। दधावे (१)। अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः। धक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु। धुक्षते। दुधुक्षे १। धिक्षते। दिधिक्षे २। वृक्ष वरणे। वृक्षते। ववृक्षे ३।'शिक्ष विद्योपादाने। शिक्षते ४। भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च। भिक्षते ५। क्लेश/ अव्यक्तायां वाचि। बाधने इति दुर्गः। क्लेशते। चिक्लेशे ६। दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च। दक्षते। ददक्षे ७। दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु। दीक्षते। दिदीक्षे ८। ईक्ष दर्शने। ईक्षाञ्चक्रे ९। ईष गतिहिंसादर्शनेषु। ईषाञ्चक्रे १०। भाष व्यक्तायां वाचि। भाषते ११। वर्ष स्नेहने। दन्त्योष्ठ्यादिः। ववर्षे १२। गेषृ १३ अन्विच्छायाम्। ग्लेषृ १४ इत्येके। अन्विच्छा अन्वेषणम्। जिगेषे। पेषृ प्रयत्ने। पेषते १५। जेषृ १६ णेषृ १७ एषृ १८ प्रेषृ १९ गतौ। जेषते। नेषते। एषाञ्चक्रे। पिप्रेषे। रेषृ २० हेषृ २१ ह्रेषृ २२ अव्यक्ते शब्दे। आद्यो वृकशब्दे ततो द्वौ अश्वशब्दे। रेषते। हेषते। ह्रेषते। कासृ शब्दकुत्सायाम्। कासाञ्चक्रे २३। भासृ दीप्तौ। बभासे २४। णासृ रासृ शब्दे। नासते २५। प्र-णासते २६। णस कौटिल्ये। नसते २७। भ्यस भये। भ्यसते। बभ्यसे २८। आङः शसि इच्छायाम्। आ-शंसते। आ-शशंसे २९। ग्रसु ३० ग्लसु ३१ अदने। जग्रसे। जग्लसे। ईह चेष्टायाम्। ईहाञ्चक्रे ३२। वहि ३३ महि ३४ वृद्धौ। वंहते। ववंहे। मंहते। अहि गतौ। अंहते। आनंहे। ३५। गर्ह गल्ह

कुत्सायाम्। जगर्हे ३६। जगल्हे ३७। बर्ह ३८ बल्ह ३९ प्राधान्ये। ओष्ठ्यादी। वर्ह ४० वल्ह ४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु। दन्त्योष्ठ्यादी। केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः। प्लिह गतौ। पिप्लिहे ४२। वेह्र ४३ जेह्र ४४ बाह्र ४५ प्रयत्ने। आद्यो दन्त्योष्ठ्यादिः। अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिः। उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके। दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे। जेहतिर्गत्यर्थोऽपि। बबाहे। द्राह्र ४६ निद्राक्षये। निक्षेपे इत्येके। काशृ दीप्तौ। चकाशे ४७। ऊह वितर्के। ऊहाञ्चक्रे ४८। गाहू विलोडने। गाहते। जगाहे। जगाहिषे जघाक्षे। जगाहिढ्वे जगाहिध्वे जघाढ्वे। गाहिता।

ढो ढे लोपः। ८। ३। १३।

ढस्य लोपः स्याड्ढे परे। गाढा। गाहिष्यते घाक्ष्यते। गाहिषीष्ट घाक्षीष्ट। अगाहिष्ट अगाढ। अघाक्षाताम्। अघाक्षत। अगाढाः। अघाढ्वम्। अघाक्षि ४९। गृहू ग्रहणे। गर्हते। जगृहे। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन। जगृहिषे जघृक्षे। जघृढ्वे। गर्हिता गर्ढा। गर्हिष्यते घर्क्ष्यते। गर्हिषीष्ट-घृक्षीष्ट। लुङि। अगर्हिष्ट। इड्भावे।

शल इगुपधादनिटः क्सः। ३। १। ४५।

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात्। अघृक्षत।

क्सस्याचि। ७। ३। ७२।

अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात्। अलोऽन्त्यस्य (पृ२८पृ०)। अघुक्षाताम्। अघुक्षत ५०। ग्लह च। ग्लहते ५१। घुषि कान्तिकरणे। घुषते। जुघुषे। केचिद् घषेत्यदुपधं पठन्ति ५२। अथार्हन्त्याः (७७पृ० परस्मैपदिनः)। घुषिर् विशब्दने विशब्दनम्प्रतिज्ञानम्। ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके। शब्दे इत्यन्ये पेठुः। घोषति। जुघोष। घोषिता। इरित्वादङ्वा (७२६पृ०)। अघुषत् अघोषीत् १। अक्षू व्याप्तौ।

अक्षोऽन्यतरस्याम्। ३। १। ७५।

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे। पक्षे शप। अक्ष्णोति। अक्ष्णुतः। अक्ष्णुवन्ति। अक्षति। अक्षतः। अक्षन्ति। आनक्ष आनक्षिथ—आनष्ठ। अक्षिता—अष्टा। अक्षिष्यति। स्कोरिति (पृ१६६पृ०) कलोपः। षढोः कः सि (पृ१३१पृ०)। अक्ष्यति। अक्ष्णोतु। अक्ष्णुहि। अक्ष्णवानि। आक्ष्णोत्। आक्ष्णवम्। अक्ष्णुयात्। अक्ष्यात्। ऊदित्वा-द्विट्। नेटि (७२६पृ०)। मा भवानक्षीत्। अक्षिष्टाम्। अक्षिषुः। इडभावे तु मा भवानाक्षीत्। आष्टाम्। आक्षुः २। तक्षू ३ त्वक्षू ४ तनूकरणे

तनूकरणे तक्षः। ३। १। ७६।

श्नुः स्याद्वा शब्विषये। तक्ष्णोति तक्षति काष्ठम्। ततक्षिथ ततष्ठ। अतक्षीत्—अताक्षीत्। अतक्षिष्टाम्—अताष्टाम्। तनूकरणे किम् वाग्भिः सन्तक्षति भर्त्सयतीत्यर्थः।

उक्ष सेचने। उक्षाञ्चकार ५। रक्ष ६ पालने। णिक्ष चुम्बने। प्रणिक्षति ७। तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ। तृक्षति ८। स्तृक्षति। नक्षति १०। वक्ष ११ रोषे। सङ्घात इत्येके। मृक्ष १२ सङ्घाते। त्वक्ष १३ इत्येके। तक्ष १४ त्वचने। त्वचनम् संवरणम् त्वचो ग्रहणञ्च। पक्ष परिग्रहे इत्येके। सूर्क्ष आदरे। सुसूर्क्ष १५। अनादरे इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः। अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यमरः। काक्षि १६ वाक्षि १७ माक्षि १८ काङ्क्षायाम्। द्राक्षि १९ ध्राक्षि २० ध्वाक्षि २१ घोरवाशिते च। चूष पाने। चुचूष २२। तूष २३ तुष्टौ। पूष २४ वृद्धौ। मूष २५ स्तेये। लूष २६ रूष २७ भूषायाम्। शूष २८ प्रसवे। तालव्योष्मादिः। यूष २९ हिंसायाम्। जूष च ३०। भूष अलङ्कारे। भूषति ३१। ऊष रुजायाम्। ऊषाञ्चकार ३२। ईष ३३ उञ्छे। कष ३४ खष ३५ शिष ३६ जष ३७ झष ३८ शष ३९ वष ४० मष ४१ रुष ४२ रिष ४३ हिंसार्थाः। तृतीयषष्ठौ तालव्याष्मादी सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः। चखाष। चशाष। शिशेष। शिशेषिथ। शेष्टा। क्षः। अशिक्षत्। अशेक्षत्। जेषतु। जझषतुः। शेषतुः। ववषतुः। मेषतुः।

तीषसहलुभरुषरिषः। ७। २। ४८।

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात्। रोषिता-रोष्टा। रोषिष्यते। रेषिता-रेष्टा। रेषिष्यति। भष भर्त्सने। इह भर्त्सनं श्वरवः। भषति। बभाष ४४। उष दाहे। ओषति

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्।३।१।३८।

एभ्यो लिख्याम् वा स्यात्। ओषाञ्चकार। उवोष। ऊषतुः। उवोषिथ ४५। जिषु ४६ विषु ४७ मिषु ४८ सेचने। *जिजेषा क्रादिनियमादिट्। विवेषिथ। विवेषिव। वेष्टा। वेक्ष्यति। अविक्षत्। पुष पुष्टौ। पोषति। पोषिता। पोषिष्यति। अपोषीत् ४९। अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेट्। अतो न क्सः। अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ्। श्रिषु श्लिषु प्रुषु पुषु दाहे। श्रेषति। शिश्रेष। श्रेषिता ५०। श्लेषति। शिश्लेष। श्लेषिता ५१। अयमपि सेट्। अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः। यत्त्वनिटकारिकायां न्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम्। पुप्रोष ५२। पुप्लोष ५३। पृषु ५४ वृषु ५५ मृषु ५६ सेचने। मृषु सहने च। इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च। पर्षति। पपर्ष। पृष्यात्। घृषु ५७ संघर्षे। हृषु ५८ अलीके। तुस ५९ ह्रस ६० ह्लास ६१ रस ६२ शब्दे। तुतोस। जह्रास। जह्लास। ररास। लस ६३ श्लेषणक्रीडनयोः। घस्लृ अदने। अयं (१२५) न सार्वत्रिकः लिट्यन्यतरस्यामित्यत्र घस्लादेशविधानात्। ततश्च यत्र लिङ्वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः। अत्रैव (१२६) पाठः अपि

---

(१२५) यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात्तदा लिट्यपि प्रयुज्येत ततश्च लिटोऽन्यतरस्यामिति (उ॰९पृ॰) विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः।

(१२६) अत्रैवेति भ्वादौ परस्मैपदे पाठः, तत्प्रयोगे शिष्टमनुसरन्।

परस्मैपदे लिङ्गम्। लृदित्करणमङि। अनिट्कारिकासु पाठो बलाद्यार्द्धधातुके। क्वचित्तु (१२७) तु विशिष्योपादानम्। घसति। घस्ता।

सः स्यार्द्धधातुके। ७।४।४९।

सस्य तः स्यात् सादावार्धधातुके। घत्स्यति। घसतु। अघसत्। घसेत्। लिङ्गाद्यभावादाशिष्यप्रयोगः।

पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु। ३।१।५५।

श्यन्विकरणपुषादे (१२८) र्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु। अघसत् ६४। जर्ज ६५ चर्च ६६ झर्झ ६७ परिभाषणहिंसातर्जनेषु। पिसृ पेसृ गतौ। पिपिसतुः ६८। पिपेसतुः ६९। हसे हसने। एदित्वान्न वृद्धिः। अहसीत् ७०। णिश समाधौ तालव्योष्मान्तः। प्रणेशति ७१। मिश ७२ मश ७३ शब्दे रोषकृते च। तालव्योष्मान्तौ। शव गतौ। दन्त्योष्मान्तः। तालव्योष्मादिः। शवति। अशावीत्-अशवीत् ७४। शश प्लुतगतौ। तालव्योष्माद्यन्तः। शशाश। शेशतुः। शेशुः। शेशिथ ७५। शसु हिंसायाञ्च। दन्त्योष्मान्तः। न शसददेत्यैत्त्वन्न (७३३पृ०)। शशसतुः। शशसुः। शशसिथ ७६। शंसु स्तुतौ। अयन्दुर्गतावपीति दुर्गः। नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः। शशंस। आशिषि नलोपः। शस्यात्

---

(१२७) स्वघस्यद: क्वरजिति (७३७४पृ०) सूत्रे अदो निर्देशेऽपि पुनर्विशिष्य घसेर्ग्रहणं तत्प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः।

(१२८) पुषादिर्दिवादौ (७३२८पृष्ठादौ। द्युतादिस्तु भ्वाद्यन्तर्गणः (७७८पृ) पृष्ठादौ च वक्ष्यमाणः।

७७। चह परिकल्कने। कल्कनं, शाठ्यम्। अचहीत् ७८। मह पूजायाम्। अमहीत् ७९। रह ८० त्यागे। रहि गतौ। रहति। रह्यात् ८१। दृह ८२ दृहि ८३ बृह ८४ बृहि ८५ वृद्धौ। दर्हति। ददर्ह। ददृहतुः। दृंहति। बर्हति। बृंहति। बृहि शब्दे च। बृंहितङ्करिगर्ज्जितम्। बृहिर् इत्येके। अबृहत्—अबर्हीत् ८६। तुहिर्। ८७ दुहिर् ८८ उहिर् ८९ अर्दने। तोहति। तुतोह। अतुहत्—अतोहीत्। दोहति। अदुहत्—अदोहीत्। अनिट्-कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति। ओहति। उवोह। ऊहतुः। ओहिता। मा भवानुहत्—ओहीत् ८९। अर्ह पूजायाम्। आनर्ह ९०। अथ क्रुपूपर्य्यन्ता अनुदात्तेतः। द्युत दीप्तौ। द्योतते।

द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्। ७। ४। ६७।

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात्। दिद्युते। दिद्युताते। द्योतिता।

द्युद्भ्यो लुङि। १। ३। ९१।

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात्। पुषादीतिसूत्रेण (३७२ पृ०) परस्मैपदेऽङ्। अद्युतत्। अद्योतिष्ट १। श्विता वर्णे। श्वेतते। शिश्विते। अश्वितत्। अश्वेतिष्ट २। ञि मिदा स्नेहने। मेदते।

मिदेर्गुणः। ७। ३। ८२।

भिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकग्रकारादौ। (एश्च १२९) आदिग्रित्त्वाभावान्नानेन गुणः। भिभिदे। अभिदत्। अमे-दिष्ट ३। ञि ष्विदा स्नेहमोचनयोः। मोहनयोरित्येके। स्वेदते। सिष्विदे। अस्विदत्। अस्वेदिष्ट ४। ञि क्ष्विदा-चेत्येके। अक्ष्विदत्। अक्ष्वेदिष्ट ५। रुच दीप्तावभिप्रीतौ च। रोचते सूर्यः। हरये रोचते भक्तिः। अरुचत्। अरोचिष्ट ६। घुट परिवर्त्तने। घोटते। जुघुटे। अघुटत्। अघोटिष्ट ७। रुट ८ लुट ९ लुठ १० प्रतिघाते। अरुटत्। अरोटिष्ट। शुभ ११ दीप्तौ। क्षुभ १२ सञ्चलने। णभ १३ तुभ १४ हिंसायाम्। आद्योऽभावेऽपि। नभन्ताम-न्यके समे। मा भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम्। अनभत्। अनभिष्ट। अतुभत्। अतोभिष्ट। इमौ दिवादौ क्र्यादौ च। स्रन्सु १५ ध्वन्सु १६ भ्रन्सु १७ अवस्रंसने। ध्वन्सु गतौ च। अङि नलोपः। अस्रसत्। "नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति" रघुकाव्ये। अस्रंसिष्ट। भ्रन्शु १८ रित्यपि केचित्पेठुः। अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये। भ्रशु १९ भ्रन्शु अधः-पतन इति दिवादौ। स्रन्भु विश्वासे। अस्रभत्। अस्र-म्भिष्ट २०। दन्त्यादिरयम्। तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः। वृतु वर्त्तने। वर्त्तते। ववृते।

---

(१२९) क्ङिति चेत्यत (३६४सू०) ग्रितीत्यनुवर्त्तते तत्र ग्रश्चासौ इश्चेति कर्मधारयात्सप्तमी न तु बहुव्रीहिरतो भिभिदे इत्यादावेषि न प्रसङ्ग इत्याह एश्च इति।

वृद्भ्यः स्यसनोः। १। ३। ९२।

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात् स्ये सनि च।

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः (१३०)। ७। २। ५९।

एभ्यः सकारादेरार्द्धधातुकस्येण् न स्यात्तङानयोरभावे। वर्त्स्यति। वर्त्तिष्यते। अवृतत्। अवर्त्तिष्ट। अवर्त्स्यत्। अवर्त्तिष्यत २१। वृधु २२ वृद्धौ। शृधु २३ शब्दकुत्सायाम्। इमौ वृतिवत्। स्यन्दू स्रवणे। स्यन्दते। सस्यन्दिषे-सस्यन्त्से। सस्यन्दिध्वे-सस्यन्ध्वे। स्यन्दिता-स्यन्त्ता। वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदित्त्वलक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् न वृद्भ्य इति निषेधः। स्यन्त्स्यति। स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते। स्यन्दिषीष्ट स्यन्त्सीष्ट। द्युद्भ्यो लुङीति (उ०पू०) परस्मैपदपक्षे अङ्। नलोपः। अस्यदत्। अस्यन्दिष्ट अस्यन्त्त। अस्यन्त्साताम्। अस्यन्त्स्यत्। अस्यन्दिष्यत अस्यन्त्स्यत।

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु। ८। ३। ७२।

एभ्यः परस्याप्राणिकर्त्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात्। अनुष्यन्दते—अनु-स्यन्दते वा जलम्। अप्राणिषु किम्।

---

(१३०) चतुर्भ्य इति चतुर्ग्रहणं तासि च क्लृप इति(उ८०पृ०)विशेषग्रहणात् क्लृपेर्निरासार्थम् अत्र गमेरित्यतः (उ१०७पृ०) परस्मैपदेष्वित्यनुवर्त्तते तत्र तस्मिन् तङानयोरभावे लक्षितमितीहापि तथैवानुवृत्तम्। मनो०।

अनु स्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्विति पर्य्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्देते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् (१३१) २४ । कृपू सामर्थ्ये ।

°कृपो रो लः । १ । २ । १८ ।

कृपः उः इति छेदः । कृपेति लुप्तषष्ठीकम् तच्चावर्त्तते कृपो यो रेफस्तस्य लः* स्यात् (१३२) । कृपेरृकारस्यावयवो यो रः रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकॢपे । चकॢपिषे चकॢप्से । इत्यादि स्यन्दिवत् ।

लुटि च कृपः । १ । ३ । ९३ ।

लुटि स्य सनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

तासि च कॢपः । ७ । २ । ६० ।

कृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्द्धधातुकस्य चेण् न स्यात् तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्थः । कल्पितासे-कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते—कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट कॢप्सीष्ट । अकॢपत् । अकल्पिष्ट अकॢप्त । अकल्प्स्यत् । अकल्पिष्यत अकल्प्स्यत । वृत् (१३३) वृत्त. सम्पूर्णो द्युतादि-

(१३१) सूत्रे प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेऽसमर्थसमासापत्तिर्वाक्यभेदापत्तिश्चेति ।

* पर्य्युदासाश्रयणमिति ।

(१३२) रशब्देन केवलरकारस्य लृकारावयवरकारस्य चोभयोर्ग्रहणादादेशेऽपि लकारे तथात्वं बोध्यं तेन कल्पत इत्यत्र लकारादेशः कॢप्त इत्यादौ ऌकारादेश इति बोध्यम् ।

(१३३) गणपाठे वृदिति क्विबन्तपदं व्याख्यातुमाह वृत्त इति तदर्थमाह सम्पूर्ण इति ।

वृतादिश्चेत्यर्थः २५। अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च। घट चेष्टायाम्। घटते। जघटे १। घटादयो मित इति (७८५सू०) वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा। तत्फलं तु णौ मितां ह्रस्वः (७१७४सू०) इति चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति (७७१सू०) च वक्ष्यते। घटयति। विघटयति (१३४)। कथं तर्हि "कमलवनोद्घाटनं कुर्व्वते ये"। "प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि शृणु घट सङ्घात इति (३१० सू०) चौरादिकस्येदम्। नच तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽय-मिति वाच्यम् नान्ये मितोऽहेताविति (७१७४सू०) निषेधात्। अहेतौ स्वार्थणिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः। व्यथ भयसञ्चलनयोः। व्यथते।

व्यथो लिटि। ७। ४। ६८।

व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि। हलादि (७ सू०) शेषापवादः (१३५)। यस्य हलादिशेषेणानिवृत्तिः। विव्यथे २। प्रथ प्रख्याने। पप्रथे ३। प्रस विस्तारे। पप्रसे ४। म्रद ५ मर्द्दने। स्खद ६ स्खदने। स्खदनं विद्रावणम्। क्षजि गति-दानयोः। मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोरिति (७७१सू०) (सू०) दीर्घविकल्पः। अक्षञ्जि-अक्षाञ्जि। क्षञ्जंक्षञ्जम्-क्षाञ्जंक्षा-

---

(१३४) अन्यत्र पठितानामपीह पाठो घटादिगणेपरिनियमाय इह पठितानामप्युपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेऽपि मित्त्वमस्त्येवेति द्योतयन्नुदाहरति विघटयतीति।

(१३५) अभ्यासान्तर्गतस्य यकारस्य निवृत्तेरपवाद इत्यर्थः एतदेवाह यस्येति।

ष्क्रम् ७। दस ८ गतिहिंसनयोः। गोऽयं वहिर्गैत्रयोरनुदा-त्तेत्सु (७०९पृ०) पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः। क्रप ९ कृपायाङ्गतौ च। कदि १० क्रदि ११ क्लदि १२ वैक्लव्ये। वैकल्य इत्येके। त्वयोऽप्यनिदित इति नन्दी। इदित इति स्वामी। कदिक्रदी इदितौ। क्रद क्लदेति चानिदिताविति मैत्रेयः। कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः (३४०पृ०) परस्मैपदिषूक्तानाम्पु-नरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च। ञि त्वरा १३ सम्भ्रमे। घटादयः षितः (ग०)। षित्त्वादङ् क्तस्(७०५२पृ०)वक्ष्यते।

अथ फणान्ताः (७८०पृ०) परस्मैपदिनः। ज्वर रोगे। ज्वरति जज्वार १। गड सेचने। गडति। जगाड २। हेड वेष्टने। हेडृ अनादर इत्यात्मनेपदिषु(७५२२पृ०)गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽ-नूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम्। परस्मैपदिभ्यो ज्वरा-दिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैप-दम्। हेडति। जिहेड। हिडयति। अहिडि अहीडि। अना-दरे तु हेडयति ३। वट ४ भट ५ परिभाषणे। वट वेष्टने भट भृताविति (७५३पृ०) पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः। णट ६ नृतौ। इत्थमेव पूर्वमपि(७०३१पृ०)पठितः। तत्रायं विवेकः। पूर्वपठितस्य नाट्यमर्थो यत्कारिषु नटव्यपदेशो वाक्यार्थाभि-नयो नाट्यम्। घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थो यत्कारिषु नर्त्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो नृत्यम् गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम्। केचित्तु घटादौ णट नताविति पठन्ति। गता-वित्यन्ये। णोपदेशपर्य्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घ-पाठात् घटादिर्णोपदेश एव। ष्टक प्रतिघाते। स्तकति ७।

चक ८ तृप्तौ। तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं (उ४१पृ०) पठितस्य तृप्ति-मात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः। आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदि-ष्वनुवादात्परस्मैपदम्। कखे हसने। एदित्त्वान्न (उ५१पृ०) वृद्धिः। अकखीत् ९ रगे १० शङ्कायाम्। लगे ११ सङ्गे। ह्रगे १२ ह्लगे १३ षगे १४ ष्ठगे १५ संवरणे। कगे १६ नोच्यते अस्या-यमर्थ इति विशिष्य नोच्यते क्रियासामान्यार्थत्वात् अनेकार्थ-त्वादित्यन्ये। अक १७ अग १८ कुटिलायाङ्गतौ। कण रण गतौ। चकाण १९। रराण २०। चण २१ शण २२ श्रण २३ दाने च। शण गतावित्यन्ये। श्रथ २४ श्नथ २५ क्रथ २६ क्लथ २७ हिंसार्थाः। जामिनिप्रहणेति (प०८८पृ०) सूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते। क्राथयति। मित्त्वन्तु निपातना-त्परत्वात् चिण्णमुलोरिति (उ२०१पृ०) दीर्घं चरितार्थम्। अक्र-थि अक्राथि। क्रथङ्क्रथम्—क्राथङ्क्राथम्। चन २८ च। हिंसा-यामिति शेषः। वनु च नोच्यते। वनु इत्यपूर्व एवायम्धातुर्नतु तानादिकस्या (उ१६पृ०) नुवादः उदित्करणसामर्थ्यात् तेन क्रिया-सामान्ये वनतीत्यादि। प्र-वनयति २९। अनुपसृष्टस्य तु मि-त्त्वविकल्पो (उ८६पृ०) वक्ष्यते। ज्वल दीप्तौ। णप्रत्ययार्थं (उ१२०पृ०)-म्पठिष्यमाण एवायम् मित्त्वार्थमनूद्यते। प्र ज्वलयति ३०। ह्वल ह्मलचलने। प्र ह्वलयति ३१। प्र ह्मलयति ३२। स्मृ ३३ आध्याने। चिन्तायाम्पठिष्यमाणस्य (उ८८पृ०) आध्याने मित्त्वार्थो-ऽनुवादः। आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्। दृ भये। दृ विदारणे इति (उ१६६पृ०) क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः। दृणन्तं प्रेरयति दरयति। भयादन्यत्र। दारयति ३४। धात्वन्तरमे-

वेदमिति मते तु दरतीत्यादि। केचिद्घटादौ अत्म्मृदृत्वरेति सूत्रे (उ॰७॰पृ॰)च द इति दीर्घस्थाने ह्रस्वम्पठन्ति तन्नेति माधवः। नृ नये। क्र्यादिषु(उ॰१६६पृ॰)पठिष्यमाणस्यानुवादः। नयादन्यत्र। नारयति ३५। श्रा पाके। श्रै(उ॰८६पृ॰)इति कृतात्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य (उ॰२०पृ॰) च सामान्येनानुकरणम् लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाभ्याम्। श्रपयति विक्लेदयतीत्यर्थः। पाकादन्यत्र। श्रापयति स्वेदयतीत्यर्थः ३६। मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ३७। निशामनञ्चाक्षुषज्ञानमिति माधवः। ज्ञानमात्रमित्यन्ये। निशानेष्विति पाठान्तरम् निशानन्तीक्ष्णीकरणम्। एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित्। ज्ञप मिच्चेति (उ॰ ७२पृ॰) चुरादौ। ज्ञापन मारणादिकञ्च तस्यार्थः। कथं "विज्ञापना भर्त्तृषु सिद्धिमेतीति" "तज्ज्ञापयत्याचार्य्य" इति च शृणु माधवमते चाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात्। ज्ञानमात्रे मित्त्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति(उ॰ ४पृ॰)चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात्। निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनाम्मते तु न काप्यनुपपत्तिः। कम्पने चलिः(ग॰)३८। चल कम्पने इति ज्वलादिः। (८८पृ॰) चलयति शाखाम्। कम्पनादन्यत्र तु। शीलञ्चालयति अन्यथाकरोतीत्यर्थः। हरतीत्यर्थ इति स्वामी। सूत्रञ्चालयति क्षिपतीत्यर्थः। छदि ३९ ऊर्जने (ग॰)। छद अपवारण (उ॰८७पृ॰) इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः अनेकार्थत्वादूर्जेरर्थे ‡ इति। छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः। अन्यत्र छादयति। अप-

---

‡ ऊर्ज बल प्राणनयो. (उ ७पृ॰) इत्युक्तार्थे।

वारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। स्वार्थणिचि तु। छादयति बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः। जिह्वोन्मथने लड़िः (ग०) ४०। लड विलास इति (उ५५पृ०) पठितस्य मित्त्वार्थो-ऽनुवादः। उन्मथनं क्षपनम्। जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः। लडयति जिह्वाम्। तृतीयातत्पुरुषो वा। लडयति जिह्वया। अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते। समाहारद्वन्द्वो-ऽयम्। लडयति शत्रुम्। लडयति दधि। अन्यत्र लाडयति पुत्रम्। मदी ४१ हर्षग्लेपनयोः। ग्लेपनं दैन्यम्। दैवा-दिकस्य (उ१४२पृ०) मित्त्वार्थोऽयमनुवादः। मदयति हर्षयति ग्लेप-यति वेत्यर्थः। अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः। ध्वन ४२ शब्दे। भाव्ययं‡ मित्त्वार्थमनूद्यते। ध्वनयति घ-ण्टाम्। अन्यत्र ध्वानयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः। अत्र भोजः दलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिक्षपयश्चेति (ग०) पपाठ। तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ। दल विशरणे उ६५पृ०) वल संवरणे (उ१६६पृ०) स्खल सञ्चलने (उ६८पृ०) त्रपूष लज्जायामिति (उ६६पृ०) गताः। तेषां णौ। दलयति। वलयति स्खलयति। त्रपयति। क्षै क्षये इति (उ८५पृ०) वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः। क्षपयति। स्वन ४३ अवतंसने। शब्दे इति (उ८७पृ०) पठिष्यमाणस्यानुवादः। स्वनयति। अन्यत्र स्वानयति। घटादयो मितः (ग०)। मित्सं-ज्ञा इत्यर्थः। जनी ४४ जॄष् ४५ क्नसु ४६ रञ्जो ४७ ऽमन्ताश्च ४८ (ग०)। मित इत्यनुवर्त्तते। जॄषिति षित्त्वनिर्देशाज्जीर्य्यतेर्ग्रहणम्। जॄणातेस्तु जारयति। केचित्तु जनो जॄ क्नसु इति पठित्वा क्नसु निरसने (उ१२२पृ०) इति दैवा-

‡ भावो कणादिगणे (उ८७पृ०) पठिष्यमाण.।

दिकमुदाहरन्ति । ज्वल ४६ ह्वल ५० ह्मल ५१ नमा ५२ मनुपसर्गाद्वा (ग०) । एषां मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्य मित्त्वम् । प्र-ज्वलयति । कथं तर्हि प्र-ज्वालयति उन्नामयतीति । घञन्तात्तत्करोतीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितां ह्रस्व (उ१०४पृ०) इतिसूत्रे "वा चित्तविरागे" इत्यतो (उ१८६पृ०) वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन "रजो विश्रामयन् राज्ञाम्" "धुर्यान्विश्रामयेति स" इत्यादि व्याख्यातम् । ग्ला ५३ स्ना ५४ वनु ५५ वमाश्च (ग०) ५६ । अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । न कम्यमिचमाम् (ग०) । अमन्तत्वात्(उ८५पृ०)प्राप्तं मित्त्वमेषान्न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति । शमो दर्शने (ग०) । शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु "प्रणयिनो निशमय्य बधूः कथा" । कथं तर्हि "निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो ममेति" । शम आलोचन इति (उ१०६पृ०) चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रावणे वृत्तिः शाम्यतिवत् । यमोऽपरिवेषणे (ग०) । यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात् । आयामयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु । यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । पर्य्यवनितं नियमयन्नित्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् । स्खदिरवपरिभ्याञ्च (ग०) । मिन्नेत्येव । अव-स्खादयति । परि—स्खादयति । अपावपरिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु न कम्यमीति नञमुत्तरत्रिसूत्रामनुवर्त्य शमः अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्त्वपरिवेषणे

मित्त्वमाह। तन्मते पश्चेत्रमितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव। उपसृष्टस्य* स्वन्तेश्च्देवादिपूर्वस्येति नियमात् प्र-स्वादयतीत्याह। तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः। इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम्।• फण ५७ गतौ। नेति निवृत्तसम्भवात्* निषेधात् पूर्वमसौ न पठितः फणादिकार्यानुरोधात।

फणाञ्च सप्तानाम्। ६। ४। १२५।

एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च। फेणतुः। फेणुः। फेणिथ। पफणतुः। पफणुः। फणयति इत् घटादिः समाप्तः। फणीः प्रागेव हृदित्येके। तन्मते फाणयतीत्येव १। राजृ२दीप्तौ। स्वरितेत्। राजति। राजते। रेजतुः—रराजतुः। रेजे। रराजे। अत इत्यनुवृत्तावपि ‡ विधानसामर्थ्यादात एत्वम्। टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ। अनुदात्तेत। भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्वस्पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थः। (उ१३०पृ०) तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् भ्रेजे बभ्राजे ३। वा भ्राशेति (उ६४पृ०) श्यन्वा। भ्राश्यते भ्राशते। भ्रेशे बभ्राशे ४। भ्लाश्यते भ्लेशे बभ्लाशे ५। द्वावपोष्ठौ तालव्यान्तौ। स्यमु १ स्वन २ ध्वन ३ शब्दे। स्यमादयः चरत्यन्ताः परस्मैपदिनः। स्येमतु-सस्यमतुः। अस्यमीत्। स्वेनतु-सस्वनतुः। सस्वनुः। अस्वानीत्-अस्वनीत। अवस्वणति सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः। वेश

---

† आएकऋ्नित्यादि सूत्रात् (उ३२पृ०) इति भेदः।

खन इति (उ३८४०) षत्वम् फणादयो गताः। टक्षनतुः। षम ष्टम अवैकल्ये। ससाम ४। तस्ताम ५। ज्वल दीप्तौ। अज्वालीत्। चल कम्पने ७। जल घातने। घातनन्तै-क्ष्ण्यम् ८। टल ९ ट्वल १० वैक्लव्ये। स्थल ११ स्थाने। हल १२ विलेखने। णल १३ गन्धे। बन्धन इत्येके। पल गतौ। पलति १४। बल प्राणने धान्यावरोधने च। बलति बेलतुः। बेलुः १५। पुल महत्वे। पोलति १६। कुल संस्याने बन्धुषु च। संस्यानं सङ्घातः। बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते। कोलति चुकोल १७। शल हुल पत्लृ गतौ शशाल १८। जुहोल १९। पपात। पेततुः। पतिता।

पतः पुम्। ७।४।१९।

अङि परे। अपप्तत्। नेर्गदेति (उ४०५०) णत्वम। प्रण्यपप्तत् २०। क्वथे निष्पाके। क्वथति। चक्वाथ। अक्वथीत् २१। पथे गतौ। अपथीत् २२। मथे विलोडने। मेथतुः। अमथीत् २३। टु वम उद्गिरणे। इहैव निपातनाट्टत (१३६) इत्वमिति सुधाकरः। ववाम। ववमतुः २४। वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतम्। तद्भाष्यादौ न दृष्टम्। भ्रमु चलने। वा भ्राशेति (उ६४७०) श्यन्वा। भ्रम्यति-भ्रमति। भ्राम्यतीति तु (उ३४०७० दिवादेर्वक्ष्यते।

वा जॄभ्रमुत्रसाम्। ६।४।१२४।

---

(१३६) उद्गिरतेर्ल्युटि गुणप्रसङ्गेऽपि अत्र कृते त्वनिर्देशात् निपातनादुद्गिरण-मिति सिद्धम्।

एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च। भ्रेमतुः-बभ्रमतुः। अभ्रमीत् २५। चर मच्चलने। अचारीत् २६। अथ द्वावनुदात्तेतौ। षह मर्षणे। परिनिविभ्य इति (७३८पृ०) षत्वम्। परि षहते। सेहे। सहिता। तीषसहेति वा (७७४पृ०) इट्। इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः।

सहिवहोरोदवर्णस्य। ६। ३। ११२।

अनयोरवर्णस्य ओत्स्यात् ढलोपे सति।

सोढः। ८। ३। ११५।

सोढ़रूपस्य सहेः सस्य षत्वम् न स्यात्। परि-सोढ़ा।

सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि। ८। ३। ७१।

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि। पर्य्यसहत् १। रमु क्रीड़ायाम्। रेमे। रेमिषे। रन्ता। रंस्यते। रसीष्ट। अरस्त २। अथ कसन्ताः (७८६पृ०) परस्मैपदिनः। षद्लृ विसरणगत्यवसादनेषु।

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदाम्पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः। ७। ३। ७८।

पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे। सीदति। ससाद। सेदतुः। सेदिथ ससत्थ। सत्ता।

सत्स्यति। लृदित्वादङ् (७७६पृ०सू०)। असदत्। सदिरप्रतेः (३२७पृ०)। नि-षीदति। न्यषीदत्।

सदेः परस्य लिटि। ८। ३। ११८।

सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्यात् लिटि। नि-षसाद। नि षेदतुः १। शद्लृ शातने। विशीर्णतायामयम्। शातनन्तु विषयतया निर्दिश्यते।

शदेः शितः। १। ३। ६०।

शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात्। शीयते। शशाद। शेदतुः। शेदिथ-शशत्थ। शत्ता। अशदत् २। क्रुश आह्वाने रोदने च। क्रोशति। क्रोष्टा। शल इगुपधादनिटः क्सः (७२पृ०सू०)। अक्रुक्षत् ३। कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु। कोचति। चुकोच ४। बुध अवगमने। बोधति। बोधिता। बोधिष्यति ५। रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। रोहति। रुरोह। रुरोहिथ। रोढ़ा। रोक्ष्यति। अरुक्षत् ६। कस गतौ। अकासीत्-अकसीत् ७। इत् ज्वलादिगणः समाप्तः। अथ गूहत्यन्ताः (३६२पृ०)स्वरितेतः। हिक्क अव्यक्ते शब्दे। हिक्कति हिक्कते १। अन्चु गतौ याचने च। अञ्चति। अञ्चते २। अचु इत्येके ३। अचि ४ इत्यपरे। टु याचृ याच्ञायाम्। याचति याचते ५। रेटृ परिभाषणे। रेटति। रेटते ६। चते चदे याचने। चचात। चेते। अचतीत् ७। चचाद। चेदे। अचदीत् ८। प्रोथृ पर्य्याप्तौ। पुप्रोथ। पुप्रोथे ९। मिदृ १० मेदृ ११ मेधा-हिंसनयोः। मिमेद। मिमेदे। थान्ताविमाविति स्वामी।

मिमेथ धान्ताविति न्यासः। मेधृ सङ्गमे च। मेधति। मिमेधे १२। णिदृ १३ णेदृ १४ कुत्सासन्निकर्षयोः। निनिद। निनिदतुः। निनिदे। शृधु मृधु उन्दने। उन्दनं क्लेदनम्। शर्द्धति। शर्द्धते। शर्द्धिता १५। मर्द्धति। मर्द्धते १६। बुधिर् बोधने। बोधति। बोधते। इरित्वादङ् (७२६पृ०) वा। अबुधत्-अबोधीत्। अबोधिष्ट १७। दीपजनेति चिण् (७६६पृ०) तु न भवति पूर्व्वोत्तरसाहचर्य्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात्। उ बुन्दिर् निशामने। बुबुन्दे। अबुदत्-अबुन्दीत् १८। वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु (१२७)। वेणति। वेणते। नान्तोऽप्ययम् १९। खनु अवदारणे। खनति खनते।

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि। ६।४।९८।

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ (१२८) क्ङिति न त्वङि। चख्नतुः।

ये विभाषा (१२९)। ६।४।४३।

खायात् खन्यात् २०। चीवृ आदानसंवरणयोः। चिचीव।

(१२७) वादित्रस्य यद्यभाण्डस्य वादनार्थमादानं वादित्रग्रहणम्।

(१२८) अचि श्नुधातुभ्रुवां (पृ११८पृ०) मित्यतोऽचीति ऊदुपधायाः(७९२पृ०) इत्यतउपधाया इति चानुवर्त्तते।

(१२९) जनसनखनामात्त्वं वा स्यात् किति ङिति च यादौ परे।

[illegible] २१। चायृ पूजानिशामनयोः २२। व्यय गतौ। अव्ययीत् २३। दाशृ दाने। ददाश। ददाशे २४। भेषृ भये। गत्यामित्येके। भेषति। भेषते २५। भ्रेषृ भ्लेषृ गतौ २६। अस गतिदीप्त्यादानेषु। असति। असते। आस। आसे। पष पान्तोऽपि २७। स्पश बाधनस्पर्शनयोः। स्पर्शनं ग्रथनम्। स्पशति। स्पशते २८। लष कान्तौ। वा भ्राशेति (३६४सू०) श्यन्वा। लष्यति लषति। लेषे २९। चष भक्षणे ३०। छष हिंसायाम्। चच्छषतुः। चच्छषे ३१। झष ३२ आदानसंवरणयोः। भ्लक्ष ३३ भक्ष ३४ अदने। भ्लक्ष ३५ इति मैत्रेयः। दाशृ ३६ दाने। माहृ ३७ माने। गुहू ३८ संवरणे।

ऊदुपधाया गोहः। ६। ४। ८९।

गुह उपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतावजादौ (१४०) प्रत्यये। गूहति। गूहते। ऊदित्वादिड्वा। गूहिता-गोढा। गूहिष्यति-घोक्ष्यति। गूहेत्। गूह्यात्। अगूहीत्। इडभावे क्सः। अघुक्षत्।

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये। ७। ३। ७३।

एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः। अगूढ अघुक्षत। क्सस्याचि (७७२सू०) इत्यन्तलोपः। अघुक्षाताम्। अघुक्षन्त। अगुह्वहि अघुक्षावहि। अगुह्महि अघुक्षामहि।

अथाजन्ता उभयपदिनः। श्रिञ् सेवायाम्। श्रयति। श्रयते।

---

(१४०) अचि श्नुधातुभ्रुवां (पृ० ८सू०) इत्यतोऽचीत्यनुवर्त्त्याह्याजादाविति।

शिश्वियतुः। श्वयिता। णिश्वोति।(उ६०पृ०) चङ्। अशिश्वि-
यत् १। भृञ् भरणे। भरति। बभार। बभ्रतुः। बभर्थ।
बभृव। बभृषे। भर्त्ता।

ऋद्धनोः स्ये। ७। २। ७०।

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात्। भरिष्यति।

रिङ् शयग्लिङ्क्षु। ७। ४। २८।

शे यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः (१४१)
स्यात्। रीङ् प्रकृतेरिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न। भ्रियात्।

उश्च। १। २। १२।

ऋवर्णात्परौ झलादौ लिङ् तङ्परः सिचेत्येतौ कितौ (१४२)
स्तः। भृषीष्ट। भृषीयास्ताम्। अभार्षीत्। अभार्ष्टाम्।
अभार्षुः।

ह्रस्वादङ्गात्। ८। २। २७।

सिचो लोपः स्यात् झलि। अभृत। अभृषाताम्। अभ-
रिष्यत् २। हृञ् हरणे। हरणम्प्रापणं स्वीकारः स्तेयं ना-
शनं च। जहर्थ। जह्रिव। जह्रिषे। हर्त्ता। हरिष्यति ३।

---

(१४१) रीङृत (पृ५३२पृ०)इत्यतः। ऋत इति अकृत्सार्वधातुकयोः (उ५०१पृ०)
इत्यत' सार्वधातुकभिन्नम् आर्द्धधातुकञ्चानुवर्त्तते।

(१४२) असंयोगाल्लिट् किदित्यत' (उ२४पृ०) किदिति, इको झलित्यतो
(उ१६६पृ०) झलिति लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यतो (उ५५पृ०) लिङ्-
सिचाविति चानुवर्त्त्य व्याख्यातम्।

धृञ् धारणे। धरति। अधार्षीत्। अधृत ४। णीञ् प्रापणे। निनयिथ। निन्यिथ ५। अथाजन्ताः परस्मैपदिनः। धेट् पाने। धयति।

आदेच उपदेशेऽशिति। ६।१।४५।

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यात् न तु शिति।

आत औ णलः। ७।१।३४।

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात्। दधौ।

आतो लोप इटि च। ६।४।६४।

अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः (१४३) परयोरातो लोपः स्यात्। द्वित्वात्पूर्वमालोपे प्राप्ते द्विर्वचनेऽचीति (पू०२४५पृ०) निषेधः। द्वित्वे कृते आलोपः। दधतुः। दधुः। दधिथ—दधाथ। दधिव। दधिम। धाता।

दाधा घ्वदाप्। १।१।२०।

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना।

एर्लिङि। ६।४।६७।

घुसंज्ञानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि (१४४) धेयात्। धेयास्ताम्। धेयासुः।

---

(१४३) चकारात् दीङो युड़चि क्ङितीत्यतोऽ (उ।२४४पृ०) चीति क्ङितीति चानुलक्ष्यते।

(१४४) दीङो युड़चि क्ङितीत्यतः क्ङितीति घुमास्थागापाजहातिसामिति (उ।११८पृ०) चानुवर्त्तते।

विभाषा धेट्श्व्योः। ३। १। ४६।

आभ्यां च्लेश्चङ् स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे। चङि (७६।१पृ०) द्वित्वम्। अदधत्। अदधताम्।

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः। २। ४। ७८।

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे। अधात्। अधाताम्। अधुः।

यमरमनमातां सक् च। ७। २। ७३।

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु। अधासीत्। अधासिष्टाम्। अधासिषुः १। ग्लै म्लै हर्षक्षये। हर्षक्षयो धातुक्षयः। ग्लायति। जग्लौ। जग्लिथ जग्लाथ।

वान्यस्य संयोगादेः। ६। ४। ६८।

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि। ग्लायात्—ग्लेयात्। अग्लासीत्। म्लायति। २। ध्यै न्यक्करणे। न्यक्करणन्तिरस्कारः ४। द्रै ५ स्वप्ने। ध्रै ६ तृप्तौ। ध्यै ७ चिन्तायाम्। रै ८ शब्दे। स्त्यै ९ ष्ट्यै १० शब्दसङ्घातयोः। स्त्यायति। षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम्। षोपदेशफलन्तु। तिष्ठ्यासति अतिष्ठ्यपदित्यत्र षत्वम्। खै ११ खदने। क्षै जै षै क्षये। क्षायति १२। जजौ १३। ससौ। साता १४। घुमास्थेत्यत्र (७११६पृ०) विभाषा घ्राधेङि-त्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य तेन एत्वसिज्लुकौ न। सायात्

असासीत्। कै १५ गै १६ शब्दे। गेयात्। अगासीत्। ग्रै १७ श्रै १८ पाके। पै १९ ओ वै २० शोषणे। पायात्। अपात्। अपासीत्। घुमास्थेतीत्व (७।१।६७०) न्तदपवादएर्लिङीत्येत्वम् (७६४४ं०) गातिस्थेतिसिज्लुक् (७।६७०) च न पारूपस्य लाक्षणिकत्वात्। ष्टै वेष्टने। स्तायति २१। ष्णै वेष्टने। ओभायाञ्चेत्येके। स्नायति २२। दैप् शोधने। दायति। अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न। दायात्। अदासीत् २३। पा पाने। पाघ्राध्मेति (७८६७०) पिबादेशः। तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः। पिबति। पेयात्। अपात् २४। घ्रा गन्धोपादाने। जिघ्रति। घ्रायात् घ्रेयात्। अघ्रासीत्। अघ्रात् २५। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। धमति २६। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। तिष्ठति। स्थादिष्वभ्यासेनेति (७२६७०) षत्वम्। अधि-तष्ठौ। उपसर्गादिति (७२७७०) षत्वम्। अधि ष्ठाता। स्थेयात् २७। म्ना अभ्यासे। मनति २८। दाण् दाने। प्र णि-यच्छति। देयात्। अदात् २९। ह्वृ कौटिल्ये। ह्वरति।

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः। ७। ४। १०।

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि। किदर्थमपीदम्परत्वात्सत्यपि भवति। रपरत्वम्। उपधावृद्धिः। जह्वार। जह्वरतुः। जह्वरुः। जह्वर्थ। ह्वर्त्ता। ऋद्धनोः स्ये। (७८२७०) ह्वरिष्यति।

गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः। ७। ४। २९।

अर्त्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्द्धधातुके लिङि च। ह्वर्य्यात्। अह्वार्षीत्। अह्वार्ष्टाम् ३०। स्तृ

शब्दोपतापयोः। स्वरतिसूतीति (७३८पृ०) वेट्। सस्वरिथ—सस्वर्थ। वमयोस्तु

श्र्युकः क्किति (१४५)। ७। २। ११।

श्रिञ् एकाजुगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण् न स्यात्। परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्या-दनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट्। सस्वरिव। सस्वरिम। परत्वादृद्धनोरिति (७८३पृ०) नित्यमिट्। स्वरिष्यति। स्वर्य्यात्। अस्वारीत्। अस्वारिष्टाम्। अस्वार्षीत्। अस्वार्ष्टाम् ३१। स्मृ चिन्तायाम् ३२। ह्वृ ३३ संवरणे। स्रु गतौ। क्रादित्वान्नेट्। ससर्थ। सस्रुव। रिङ् (७८३पृ०सू०)। स्रियात्। असार्षीत्। असार्ष्टाम्।

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च। ३। १। ५६।

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्त्तरि लुङि। इह लुक्सपा शासिना साहचर्य्यात्सर्त्त्यर्त्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते तेन भ्वाद्यो-र्नाङ्। शीघ्रगतौ तु पाघ्राध्मेति धिति (७८८पृ०) धौरा-देशः। धावति ३४। ऋ गतिप्रापणयोः। ऋच्छति।

ऋच्छत्यृताम्। ७। ४। ११।

तौदादिक ऋच्छेर्ऋधातोर्ॠतां च गुणः स्याल्लिटि। णलि प्राग्वद्धुधात्वित्वि। आर। आरतुः। आरुः।

इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम्। ७। २। ६६।

(१४५) क्किति ककारद्वय[illegible]त् गित्प्रत्ययेऽपि भूष्णुरित्यादौ नेट्।

अदृक्षत्व्येव एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात्। आरिथ। अर्त्ता। अरिष्यति। अर्य्यात्। आर्षीत्। आर्षोम् ३५। गृ ३६ घृ ३७ सेचने। गरति। जगर्थ। जघ्रिव। गृड्। घ्रियात्। अगार्षीत्। ध्वृ ३८ हूर्च्छने। स्रु गतौ। सुस्रोथ। सुस्रुव। स्रूयात्। णिश्रीति (३६०पृ०) चङ्। लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्। असुस्रुवत् ३९। षु प्रसवैश्वर्य्ययोः। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। सुषोथ—सुषुविथ। सुषुविव। सोता।

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु। ७। २। ७२।

एभ्य सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु। असावीत्। पूर्वोत्तराभ्यां ञिद्भ्यां साहचर्यात् सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे। असौषीत् ४०। श्रु श्रवणे।

श्रुवः शृ च। ३। १। ७४।

श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च। शपोऽपवादः। श्नोर्ङित्त्वादगुणः न। शृणोति। शृणुतः।

हुश्नुवोः सार्वधातुके। ६। ४। ८७।

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वो वर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके। उवङोऽपवादः। शृण्वन्ति। शृणोमि। शृण्वः-शृणुवः। शृण्मः-शृणुमः। शुश्रोथ। शुश्रुव। शृणु। शृणवानि। शृणुयात्। श्रूयात्। अश्रौषीत् ४१। ध्रु स्थैर्य्ये। ध्रवति ४२। अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि। टुद्रु गतौ। दुद्रोथ दुद्रविथ। दुद्रुविव ४३। दुद्रोथ। दुद्रुव द्रियाति

(उ६०पृ०) चङ्। अदुद्रुवत् ४४। जि ४५ ज्रि ४६ अभिभवे। अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनञ्च। आद्ये सकर्मकः। शत्रून् जयति। द्वितीये त्वकर्मकः। अध्ययनात्पराजयते अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः। विपराभ्याञ्जेरिति (उ२४१पृ०) तङ्। पराजेरसोढ (१०८३पृ) इत्यपादानत्वम्। अथ ङीङन्ताः (उ००पृ) ङितः। ष्मिङ् ईषद्धसने। स्मयते। सिष्मिये। सिष्मियिढ्वे -सिष्मियिध्वे १। गुङ् अव्यक्ते शब्दे। गवते। जुगुवे २। गाङ् गतौ। गाते। गाते। इट एत्वे कृते वृद्धिः। गे। लङ् इटि। अगे। गेत। गेयाताम्। गेरन्। गासीष्ट। गाङ्कुटादिभ्य इति (उ०१६५) सूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य तेन ङित्त्वाद्गास्थेति (उ०१६पृ) इत्वं न। अगास्त (३)। आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः। फले तु न भेदः। कुङ् ४ घुङ् ५ उङ् ६ ङुङ् ७ शब्दे। अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्याहुः। कवते। चुकुवे। घवते। अवते। ऊवे। वर्णादाङ्गम्बलीय इत्युवङ् ततः सवर्णदीर्घः। ओता। ओष्यते। ओषीष्ट। औष्ट। ङवते। जुङुवे। ङोता। च्युङ् ८ ज्युङ् ९ प्रुङ् १० प्लुङ् ११ गतौ। क्लुङ् १२ इत्येके। रुङ् गतिरेषणयोः। रेषणं हिंसा। रुरुवे। रवितासे १३। धृङ् अवध्वंसने। धरते। दध्रे १४। मेङ् प्रणिदाने। प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणञ्च। प्र-णि मयते। नेर्गदेति (उ४१पृ०) णत्वम्। तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् (१४६)१५। देङ् रक्षणे। दयते।

---

(१४६) एतत्वादिति भाष्यकारस्येति शेषः। अयं भावः नेर्गदेति (४१पृ) सूत्रे

दयतेर्दिगि लिटि।७।४।९।

दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः। दिग्ये।

स्थाघ्वोरिच्च।१।२।१७।

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात्। अदित। अदिथाः। अदिषि १६। श्यैङ् गतौ। श्यायते। शश्ये १७। प्यैङ् वृद्धौ। प्यायते। पप्ये। प्याता १८। त्रैङ् पालने। त्रायते। तत्रे १९। पुङ् पवने। पवते। पुपुवे। पविता। २०। मुङ् बन्धने। मवते २१। डीङ् विहायसा गतौ। डयते। डिड्ये। डयिता २२। तॄ प्लवनतरणयोः।

ॠत इद्धातोः।७।१।१००।

ॠदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात्। इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन। तरति। ऋच्छत्यॄतामिति (७९७पृ०) गुणः। तॄफलेत्येत्त्वम् (७५६पृ०)। तेरतुः। तेरुः।

वॄतो वा।७।२।३८।

वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्नतु लिटि *। तरीता-तरिता। अलिटीति किम तेरिथ। हलि चेति (पू१५७पृ०) दीर्घः। तीर्य्यात्।

सिचि च परस्मैपदेषु।७।२।४०।

घुमेत्यत्र घुप्रकृतिमेति पठनीयं प्रकृतिस्स कस्येत्याकाङ्क्षाया सन्निधानात् पूर्व्वोत्तरयोरिति तेन माङ्प्रकृतेरिन्न यात्वम्।

*ग्रहोऽलिटि दीर्घ इत्यतः (७६९पृ०) अलिटीति दीर्घ इति चानुवर्त्तते।

अत वृत इटो दीर्घो न। अतारिष्टाम् १ अथाष्टावनुदात्तेतः। गुप १ गोपने। तिज २ निशाने। मान ३ पूजायाम्। बध ४ बन्धने।

गुप्तिज्किद्भ्यः सन्।३।१।५।

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य।३।१।६।

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यात् मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च। गुपेर्निन्दायां, तिजेः क्षमायां, कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने, नाशने संशये च। मानेर्जिज्ञासायां, बधेश्चित्तविकारे दानेरार्जवे शानेर्निशाने। सनाद्यन्ता इति(उ५ ७पृ०)धातुत्वम्।

सन्यङोः।६।१।८।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। अभ्यासकार्य्यम्। गुपिप्रभृतयः किद्भिन्नाः निन्दाद्यर्थकाः एवानुदात्तेतो दानशानौ च स्वरितेतौ एते नित्यंसन्नन्ताः। अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ्। धातोरि‡त्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्द्धधातुकत्वं तेनेड्गुणौ न। जुगुप्सते। जुगुप्साञ्चक्रे। तितिक्षते। मीमांसते। भष्भावः (प१४६पृ०)। चर्त्वम्। बीभत्सते। रभ राभस्ये। आ रभते। आ रेभे। रब्धा। रप्स्यते ५। डु लभ ष प्राप्तौ। लभते ६। ष्वन्ज परिष्वङ्गे।

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि।६।४।२५।

रञ्जेश्च।६।४।२६।

---

‡ धातोः कर्मणइतिसूत्रे (उ२६८पृ०) यथा धातोरित्युच्चार्य्य विहितः सन् न तथात्रेत्यर्थः।

वर्षां मपि नलोपः। स्वजते। परिष्वजते। श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम्। देभतुः सस्वज इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते। सदेः परस्य लिटीति (३८०पृ०) सूत्रे स्वञ्जेरुपसंख्यानम्। अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वन्न। परि षस्वजे परिषस्वञ्जे। सस्वजिषे—सस्वञ्जिषे। स्वङ्क्ता। स्वङ्क्ष्यते। स्वजेत। स्वङ्क्षीष्ट प्रत्यष्वङ्क्त। प्राक् सितादिति (३२८पृ०) षत्वम्। परिनिविभ्यस्तु सिवादीनां वेति (३८९पृ०) विकल्पः। एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव(३२७पृ०)सिद्धेस्तुस्वञ्जोः परिनिवीत्यत्र(३२८पृ०) पुनरुपादानम्। पर्य्यष्वङ्क्त पर्य्यस्वङ्क्त ७। हद पुरीषोत्सर्गे। हदते। जहदे। हत्ता। हत्स्यते। हदेत। हत्सीष्ट। अहत्त ८।

अथ परस्मैपदिनः। ञि क्ष्विदा १ अव्यक्ते शब्दे। स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। चस्कन्दिथ—चस्कन्थ। स्कन्ता। स्कान्त्स्यति। नलोपः। स्कद्यात। इरित्वादङ् (३९६पृ०सू०)। वा। अस्कदत्—अस्कान्त्सीत्। अस्कान्ताम्। अस्कान्त्सुः।

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्। ८। ३। ७३।

षत्वं वा स्यात्। क्त्वेवेदम् अनिष्ठायामिति पर्य्युदासात्। * विष्कन्ता—विस्कन्ता। निष्ठायान्तु। विस्कन्नः।

परेश्च। ८। ३। ७४।

अस्मात् परस्य स्कन्देः सस्य षो वा। योगविभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते। परिष्कन्दति—परिस्कन्दति। परिस्कन्नः—परिष्कन्नः २। षत्वपक्षे णत्वम्। न च पदद्वयाश्रयतया बहि-

* विष्कन्तेति तृजन्तं, प्रसङ्गादुदाहृतम्।

रङ्गत्वात् षत्वस्यासिद्धत्वम्। धातूपसर्गयोः कार्य्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात्। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम्। पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम्। यभ मैथुने। येभिथ-ययब्ध। यब्धा। यप्स्यति। अयाप्सीत् २। णम प्रह्वत्वे, शब्दे च। नेमिथ-ननन्थ। नन्ता। अनंसीत्। अनंसिष्टाम् ४। गम्लृ ५ सृप्लृ ६ गतौ।

इषुगमियमां छः। ७। ३। ७७।

एषाञ्छः स्याच्छिति परे। गच्छति। जगाम। जग्मतुः। जग्मुः। जगमिथ जगन्थ। गन्ता।

गमेरिट् परस्मैपदेषु। ७। २। ५८।

गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात्। गमिष्यति। लृदित्वात् (७७ पृष्ठ) अङ्। अनङीति(३८ पृष्ठ) पर्य्युदासान्नोपधालोपः। अगमत। सर्पति। ससर्प

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्। ६। १। ५९।

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्य अम् वा स्याज्झलादावकिति परे। स्रप्ता—सर्प्ता। स्रप्स्यति—सर्प्स्यति। असृपत्। यम उपरमे। यच्छति। येमिथ-ययन्थ। यन्ता। अयंसीत्। अयंसिष्टाम् ७। तप सन्तापे। तप्ता। अताप्सीत्।

निसस्तपतावनासेवने। ८। ३। १०२।

षः स्यात्। आसेवनम्पौनःपुन्यन्ततोऽन्यस्मिन्विषये। निष्ट-

पति ८। त्यज हानौ। तत्यजिथ--तत्यक्थ। त्यक्ता। अत्याक्षीत् ९। षन्ज सङ्गे। दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति (उ॰१०१सू॰) नलोपः। सजति। सङ्क्ता १०। दृशिर् प्रेक्षणे। पश्यति।

विभाषा सृजिदृशोः। ७। २। ६५।

आभ्यां थल इड्वा।

सृजिदृशोर्झल्यमकिति। ६। १। ५८।

अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति। ददर्श ददर्शिथ। द्रष्टा। द्रक्ष्यति। दृश्यात्। इरित्वात् (उ॰३६८सू॰) अङ् वा।

ऋदृशोऽङि गुणः। ७। ४। १६।

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि। अदर्शत्। अङभावे

न दृशः। ३। १। ४७।

दृशश्च्लेः क्सो न। अद्राक्षीत् ११। दन्श दशने। दशन दंष्ट्राव्यापारः। पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः। अतएव निपातनादित्येके। तस्याप्यत्रैव तात्पर्य्यम् अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात्। दंशसञ्जेति (उ॰१०१सू॰) नलोपः। दशति। ददंशिथ—ददंष्ठ। दंष्टा। दङ्क्ष्यति। दश्यात्। अदाङ्क्षीत् १२। कृष विलेखने। विलेखनमाकर्षणम्। क्रष्टा-कर्ष्टा। क्रक्ष्यति कर्क्ष्यति। स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः *। अक्राक्षीत्। अक्राष्टाम्। अकार्क्षीत्। अकार्ष्टाम्। अकाक्षुः। पक्षे क्सः। अकृक्षत्। अकृक्षताम्। अकृक्षन् १३। दह भस्मीकरणे।

ददग्ध। दग्धा। धक्ष्यति। अधाक्षीत। अदाग्धात्। अधाक्षुः १४। मिह सेवने। मिमेह। मिमेहिथ। मेढा। मेक्ष्यति। अमिक्षत्। कित निवासे रोगापनयने च। चिकित्सति। संशये प्रायेण विपूर्वः। विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः। अस्यानुदात्तेत्त्वमार्षमित्य• चिकित्सते इत्यादि कश्चि-दुदाजहार। निवासे तु। केतयति १६। दान खण्डने शान तेजने। इतो वहत्यन्ता (उ०१६ प०) स्वरितेत:। दीदांसति। दीदांसते १। शीशांसति। शीशांसते २। अर्थविशेषे सन्। अन्यत्र दानयति। शानयति। डु पच ष पाके। पचति। पचते। पेचिथ पपक्थ पेचे। पक्ता। पक्षीष्ट ३। षच समवाये। सचति सचते ४। भज सेवायाम्। बभाज। भेजतु। भेजुः। भेजिथ–बभक्थ। भक्ता। भक्ष्यति। भक्ष्यते। अभाक्षीत्। अभक्त ५। रन्ज रागे। (०१४०)नलोपः। रजति। रजते। अराङ्क्षीत् अरङ्क्त ६। शप आक्रोशे। आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम्। शशाप। शेपे। आशाप्सीत्। अशप्त ७। त्विष दीप्तौ। त्वेषति। त्वेषते। तित्विषे। त्वेक्ष्यति। त्विक्षीष्ट। अत्विक्षत अत्विक्षाताम् ८। यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु। यजति। यजते।

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्। ६। १। १७।

वच्यादीनां ग्रह्यादीनाञ्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि। इयाज।

वचिस्वपियजादीनां किति। ६। १। १५।

वचिस्वप्योर्यजादीनाञ्च सम्प्रसारणं स्यात्किति। पुन प्रसङ्गविज्ञानाद्द्वित्वम्। ईजतुः। ईजुः। इयजिथ – इयष्ठ। ईजे। यष्टा। यक्ष्यति। इज्यात्। यक्षीष्ट। अयाक्षीत्। अयष्ट ९। टुवप बीजसन्ताने। बीजसन्तान. क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानञ्च। अयं छेदनेऽपि। केशान् वपति। उवाप। ऊपे। वप्ता। उप्यात्। वप्सीष्ट। प्र अवाप्सीत्। अवप्त १०। वह प्रापणे। उवाह। उवहिथ। सहिवहोरोद-वर्णस्य (७८६पृ०)। वोढा। वक्ष्यति। अवाक्षीत्। अवोढाम्। अवाक्षुः। अवोढ। अवक्षाताम्। अवोढ्वम् ११। वस निवासे। परस्मैपदी। वसति। उवास।

शासिवसिघसीनाञ्च। ८। ३। ६०।

इण्कुभ्याम्परस्यैषां सस्य षः स्यात्। ऊषतुः। ऊषुः। उवसिथ उवस्थ। वस्ता। सः स्यार्द्धधातुके (७१६पृ०) वत्स्यति। उष्यात्। अवात्सीत्। अवात्ताम् १२। वेञ् तन्तुसन्ताने। वयति। वयते।

वेञो वयिः। २। ४। ४१।

वा स्याल्लिटि। इकार उच्चारणार्थः। उवाय।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छति-भ्रज्जतीनां ङिति च। ६। १। १६।

एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात्। यकारस्य प्राप्ते।

लिटि वयो यः। ६।१।३८।

वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि। ऊयतुः। ऊयुः।

वश्चास्यान्यतरस्यां किति। ६।१।३९।

वयो यस्य वा वा स्यात्किति लिटि। ऊवतुः। ऊवुः। वय-स्यासावभावात्थलि नित्यमिट्। उवयिथ। स्थानिवद्भावेन यित्त्वात्तङ्। ऊये—ऊवे। वयादेशाभावे।

वेञः। ६।१।४०।

वेञो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि। ववौ। ववतुः। ववुः। वविथ—ववाथ। ववे। वाता। ऊयात्। वासीष्ट। अवा-सीत् १३। व्येञ संवरणे। व्ययति।

न व्यो लिटि। ६।१।४६।

व्येञ आत्त्वं न स्यात् लिटि। वृद्धिः। परमपि हलादि-शेषं (उ०७) बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् उभयेषां (उ०५१०) ग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किन्तेन। विव्याय। विव्यतुः। विव्युः। ऋडत्यत्तीति (उ६७१)। नित्यमिट्। विव्ययिथ। विव्याय-विव्यय। विव्ये। व्याता। वीयात्। व्यासीष्ट। अव्यासात्। अव्यास्त १४। ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च।

अभ्यस्तस्य च। ६।१।३३।

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः सम्प्रसारणं स्यात्। ततो द्वित्वम्। जुहाव। जुहुवतुः। जुहुवुः। जुहाथ-जुहविथ। जुहुवे। ह्वाता। हूयात्। ह्वासीष्ट।

तिपिसिचिहृश्च । ३ । १ । ५३ ।

एभ्यः च्लेरङ् स्यात् । अतो लोपः (उ८४पृ०सू०) अह्वत् ।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ।

अह्वत-अह्वास्त १५ । अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । वदव्रजेति (उ२६पृ०) वृद्धिः । अवादीत् १ । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । श्वयति ।

विभाषा श्वेः । ६ । १ । ३० ।

श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः । श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । तेन न्यिभ्यासस्येति (उ१०५पृ०) सम्प्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । जृस्तम्भ्विति लुङ् (उ८६पृ) वा ।

श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ ।

श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि पररूपम् (उ८८पृ०सू०) । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । विभाषा धेट्श्व्योरिति (उ८१पृ०) चङ् । द्वयङ् । अशिश्वियत् । ह्म्यन्तेति (उ५२पृ०) न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ।

इति भ्वादयः ।

ऋतेरीयङ्। ३। १। २८।

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे। जुगुप्सायामयन्धातुरिति बहवः कृपायाञ्चेत्येके। सनाद्यन्ता इति (७५ पृ०) धातुत्वम्। ऋतीयते। ऋतीयाञ्चक्रे। आर्द्धधातुकविवक्षायान्तु आयादय आर्द्धधातुके वेति (७५ पृ०) ईयङभावे शेषात्कर्त्तरीति (७५ पृ०) परस्मैपदम्। आनर्त्त। अर्त्तिष्यति। आर्त्तीत् १।

अद भक्षणे। द्वौ परस्मैपदिनौ।

अदिप्रभृतिभ्यः शपः। २। ४। ७२।

लुक् स्यात। अत्ति। अत्तः। अदन्ति।

लिट्यन्यतरस्याम्। २। ४। ४०।

अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि। जघास। गमहनेति (८८ पृ०) उपधालोपः। तस्य चर्विधिम्प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्घस्य चर्त्वम्। शासिवसीति (७० पृ) षत्वम्। जक्षतुः। जक्षुः। घसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्। जघसिथ। आद। आदतुः। इडत्त्यर्त्तीति (८८ पृ०) नित्यमिट्। आदिथ। अत्ता। अत्स्यति।

हुझल्भ्यो हेर्धिः। ६। ४। १०१।

होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात्। अद्धि। अत्तात्। अदानि।

अदः सर्व्वेषाम्। ७। ३। १००।

अदः परस्यापृक्तसार्व्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन।

आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्व । आद्म । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यात् । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ।

लुङ्सनोर्घसॢ । २ । ४ । ३७ ।

अदो घसॢ स्यात् लुङि सनि च । ॡदित्वादङ् (३७३पृ०सू०) अघसत् १ । हन हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ।

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति । ६ । ४ । ३७ ।

अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकम् वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानाम् (१) मेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनुक्षणुक्षिणुऋणुतृणुघृणुवनुमनु तनोत्यादयः । हतः । घ्नन्ति ।

वमोर्वा । ८ । ४ । २३ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परतः । प्रहण्मि प्रहन्मि । प्रहण्वः प्रहन्वः । हो हन्तेरिति (५८पृ०) कुत्वम् । जघान * । जघ्नतुः । जघ्नुः ।

अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ ।

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ—जघन्थ ।

---

(१) अनुदात्तोपदेशेत्यस्य व्याख्याऽनुनासिकान्तानामिति ।

* णलि णित्त्वात् कुत्वमितरत्र नकारे परः इति भेदः ।

हन्ता। ऋद्धनोरितीट् (उ८३पृ०) हनिष्यति। हन्तु। हतात्। घ्नन्तु।

हन्तेर्जः। ६। ४। ३६।

हौ परे। आभीयतया (उ११पृ०सू०) जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक्। जहि। हनानि। हनाव। हनाम। अहन्। अहताम्। अघ्नन्। अहनम्।

आर्द्धधातुके। २। ४। ३५।

इत्यधिकृत्य।

हनो वध लिङि। २। ४। ४२।

लुङि च। २। ४। ४३।

वधादेशोऽदन्तः (२)। आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमी। तेनार्द्धधातुके उपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः। वध्यात्। वध्यास्ताम्। आर्द्धधातुके किम् विध्यादौ हन्यात्। हन्तेरिति (पृ१५८पृ०) णत्वम्। प्रहण्यात्। अवधीत् २। अथ चत्वारः स्वरितेतः। द्विष अप्रीतौ। द्वेष्टि। द्विष्टे। द्वेष्टा। द्वेक्ष्यति। द्वेक्ष्यते। द्वेष्टु। द्विष्टात्। द्विड्ढि। द्वेषाणि। द्वेषै। द्वेषावहै। अद्वेट्।

द्विषश्च। ३। ४। ११२।

लङो झेर्जुस् वा स्यात्। अद्विषुः—अद्विषन्। अद्वेषम्। द्विषीत। द्विक्षीष्ट। अद्विक्षत् १। दुह प्रपूरणे। दोग्धि।

(२) तेनावधीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति (उ४०पृ०) वा वृद्धिर्नेति बोध्यम्।

अवयवे इत्यपरे। अव्यक्ते शब्दे इतीतरे। पिङ्क्ते १०।
पृजोल्थिके। पृङ्क्ते ११। वृजी वर्ज्जने। दन्त्योष्ठ्यादिः।
ईदित् वृक्ते। वृजाते। वृञ्चे। इदिदित्यन्ये। वृङ्क्ते १२।
पृची सम्पर्चने। पृक्ते १३।

षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सूते। सुषुवे। सोता सविता।
भूसुवोरिति (उ॰८सू॰) गुणनिषेधः। सुवै। सविषीष्ट। असविष्ट असोष्ट १। शीङ् स्वप्ने।

शीङः सार्व्वधातुके गुणः। ७। ४। २१।

क्ङिति च (उ॰८सू॰) इत्यस्यापवादः। शेते। शयाते।

शीङो रुट्। ७। १। ६।

शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात्। शेरते। शेषे।
शेध्वे। शये। शेवहे। शिश्ये। शयिता। अशयिष्ट २। अथ
स्तौत्यन्ताः (उ॰११६सू॰) परस्मैपदिनः जिङ्गिनाः। यु मिश्रणे
अमिश्रणे च।

उतो वृद्धिर्लुकि हलि। ७। ३। ८९।

लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्व्वधातुके
नत्वभ्यस्तस्य। यौति। युतः। युवन्ति। युयाव। यविता।
युयात्। इह उतो वृद्धिर्न भाष्ये "पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्नेति"
व्याख्यानात् विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात्।
यूयात्। अयावीत् १। रु शब्दे।

तुरुस्तुशम्यमः(४) सार्वधातुके। ७। ३। ९५।

(४) शम्यमोम्र्ध्वान्दमत्वाद्विकरणलुकि शमीति अमीति। सम्भव

एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात् । नाभ्यस्तस्य (उ०२।पृ०) इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति-रौति । रुवीतः रुतः । हलादेः किम् रुवन्ति । तिङः किम् शाम्यति । सार्वधातुके किम् आशिषि । रूयात् । विध्यादौ तु । रुयात् रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् २ । तु इति सौत्रो धातुः । धातुत्वे इदमेव सूत्रं ज्ञापकम् । गतिवृद्धिहिंसासु । अयञ्च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति तौति । तुवीतः-तुतः । तोता । तोष्यति ३ । णु स्तुतौ । नौति । नविता ४ । टुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षविता ५ । क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता ६ । ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नूयात् ७ । ऊर्णुञ् आच्छादने ।

ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । ३ । ९० ।

वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति-ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । ऊर्णोतेराम् नेति वाच्यम् * ।

न न्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३ ।

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । णत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम् उभौ साभ्यासस्येति (उ०८६पृ०) (५) लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ।

---

(५) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परयोरभ्यासाभ्यासस्थयोरनितेर्द्वयोर्नकारयोर्णत्वविधानाद् द्वित्वात् परमेव णत्वमिति ज्ञाप्यते इति भा० ।

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि। ईयतुः। ईयुः।
इययिथ—इयेथ। ऐत्। ऐताम्। आयन्। इयात्। ईयात्।

एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ।

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्द्धधातुके किति लिङि।
निरियात्। उभयत आश्रयणान्नान्तादिवत्। अभीयात्। अणः
किम् समेयात्। समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य (उ५३पृ०)

इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ।

गातिस्थेति सिचो (उ१६पृ०) लुक्। अगात्। अगाताम्। अगुः
१। इङ् अध्ययने नित्यमधिपूर्व्वः। अधीते। अधीयाते।

गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ।

इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते। अधि जगे।
अधि जगाते। अधि-जगिरे। अध्येता। अध्येष्यते। अध्यये।
गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण्। पूर्व्वं धातुरुपसर्गे-
णेति दर्शने (६) ऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्व्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः णेरध्य-
यने वृत्तमिति (उ३५७पृ०) निर्देशान्न भवति। अध्यैत। परत्वा-
दियङ्। ततः (उ२०पृ०) आट्। वृद्धिः ‡। अध्येयाताम्।
अध्येयि। अध्येवहि। अधीयीत। अधीयीयाताम्। अधी-
यीध्वम्। अधीयीय। अध्येषीष्ट।

---

(६) पूर्व्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति मते इत्यर्थः।

‡ आटश्चेति (पृ०११७पृ०) सूत्रेणेति शेषः।

विभाषा लुङ्लृङोः। २। ४। ५०।

इङो गाङ् वा स्यात्।

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्। १। २। १।

गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः।

घुमास्थागापाजहातिसां हलि। ६। ४। ६६।

एषामात ईत्स्यात् हलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके। अध्यगीष्ट-अध्यैष्ट। अध्यगीष्यत—अध्यैष्यत २। इक स्मरणे। अयमप्यधिपूर्वः। अधीगर्थदयेशामिति (पृ॰ ८७ सू॰) लिङ्गात्। अन्यथाह्वीगर्थस्येव ब्रूयात्। इणवदिक इति वक्तव्यम् *। अधियन्ति। अध्यगात्। केचित्तु आर्द्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः। तन्मते यण् न। तथाच भट्टिः। "ससीतयो-राघवयोरधीयन्निति ३। वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु। प्रजनं गर्भग्रहणम्। असनं क्षेपणम्। वेति। वीतः। वियन्ति। वेषि। वेमि। वीहि। अवेत्। अवीताम्। अवियन्। अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति केचित्। अव्यन् ४। अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरमस्तीत्यते। एति। ईतः। इयन्ति। ईयात्। ऐषीत् ५। या प्रापणे। प्रापणमिह गतिः। प्र-णि-याति। यातः। यान्ति।

लङः शाकटायनस्यैव। ३। ४। १११।

आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात्। अयुः—अयान्।

यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् ६ । वा ७ गतिगन्धनयोः । गन्धन सूचनम् । भा ८ दीप्तौ । ष्णा ९ शौचे । श्रा १० पाके । द्रा ११ कुत्सायाङ्गतौ । प्सा १२ भक्षणे । पा रक्षणे । पाया-स्ताम् । अपासीत् १३ । रा १४ दाने । ला १५ आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः । दाप् लवने । प्र णि दाति (७) प्र नि-दाति । दायास्ताम् । अदासीत् १६ । ख्या प्रकथने १७ । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्थानत्व नमः (८) ख्याते * इति वार्त्तिकस्तज्ञाष्य चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्वामूलीयः । स नेति ख्याञादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः । मा माने अकर्म्मकः । "तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष" इति माघः । उपसर्गवशे-नार्थान्तरे सकर्म्मकः । "उदरम्परिमाति मुष्टिना" । नेर्ग-देत्यत्र (७४१सू०) नास्य ग्रहणम् । प्र णि-माति प्र नि माति १८ । वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् १९ । विद ज्ञाने ।

---

(७) प्र-नि-दातीत्यत्र शेषे विभाषेति (७२१सू०) णत्वविकल्पः पित्त्वेन अघु-त्वात् एत्त्वमिजन्तौ नेत्युदाहरणे ज्ञेयम् ।

(८) सस्थानत्वं समानस्थानत्व नेत्यनुकृष्यते "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त" इत्युक्तेः खकारस्य जिह्वामूलीयतया तत्समानस्थानत्वं विसर्गस्य । अयं भावः यद्ययमार्द्धधातुकेऽपि प्रयुज्येत तर्हि नमः ख्याते इत्यत्र लच आर्द्ध-धातुकतया कुप्वोरिति (प्र६८सू०) जिह्वामूलीय स्यात् आर्द्धधातुक-विषये ख्शादेशमात्रप्रयोगनियमे तु शकारस्थाने जातयकारस्या-सिद्धतया शर्परे विसर्जनीय (पू७२सू०) इत्यस्यैवात्र प्रवृत्तिः स्यादिति ।

विदो लटो वा। ३।४।८३।

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः। वेद। विदतुः। विदुः। वेत्थ। विदथुः। विद। वेद। विद्व। विद्म। पक्षे वेत्ति। वित्तः इत्यादि। विवेद। विविदतुः। उषविदेति (३८५पृ०)आम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः। विदाञ्चकार। वेदिता।

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्। ३।१।४१।

वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते। पुरुषवचने न विवक्षिते इतिशब्दात्।

तनादिकृञ्भ्य उः। ३।१।७९।

तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात्। शपोऽपवादः। तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्याऽनित्यत्वे लिङ्गं तेन "न विश्वसेदविश्वस्त" मित्यादि सिद्धम्। विदाङ्करोतु।

अत उत्सार्वधातुके। ६।४।११०।

उप्रत्ययान्तकृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति। उदिति तपरसामर्थ्यान्न गुणः। विदाङ्कुरुताम्। उतश्चेति (३७०पृ०) हेर्लुक्। आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्त्वम्। विदाङ्कुरु। विदाङ्करवाणि। अवेत्। अवित्ताम्। सिजभ्यस्तेति (३२०पृ०) झेर्जुस्। अविदुः।

दश्च। ८।२।७५।

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा। अवेः—अवेत्

२०। अस भुवि। अस्ति।

श्नसोरल्लोपः। ६। ४। १११।

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति। स्तः। सन्ति। तासस्त्योरिति (उ१२पृ०) सलोपः। असि। स्थः। स्थ। अस्मि। स्वः। स्मः।

आर्द्धधातुके। २। ४। ३५।

इत्यधिकृत्य।

अस्तेर्भूः। २। ४। ५२।

बभूव। भविता। अस्तु। स्तात्। स्ताम्। सन्तु।

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। ६। ४। ११९।

घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौपरे अभ्यासलोपश्च। आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः। श्नसोरित्यल्लोपः। एधि। तातङ्पक्षे एत्वं न, परेण तातङा बाधात् सकृद्गताविति-न्यायात्। स्तात्। स्तम्। स्त। असानि। असाव। असाम। अस्तिसिच इतीट् (उ२०पृ०)। आसीत्। श्नसोरित्यल्लोपस्या-भीयत्वेनासिद्धत्वादाट्। आस्ताम्। आसन्। स्यात्। भूयात्। अभूत्। सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादिण् न।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः। ८। ३। ८७॥

उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्यात् यकारेऽचि च परे। नि-ष्यात्। प्रादुःष्यात्। नि-षन्ति। प्रादुःषन्ति। यच्परः किम् अभि-स्तः २१। मृजू शुद्धौ।

मृजेर्वृद्धिः। ७। २। ११४।

मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे। क्ङित्यजादौ वेष्यते * व्रश्चेति (प्८२पृ०) षः। मार्ष्टि। मृष्टः। मृजन्ति मार्जन्ति।

ममार्ज्ज । ममार्जतुः-ममृजतुः । ममार्जिथ ममार्ष्ठ । मार्जिता-मार्ष्टा । मृड्ढि । अमार्ट् । अमार्जम् । अमार्ज्जीत् अमार्क्षीत् २२ । रुदिर् अश्रुविमोचने ।

रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७ । २ । ७६ ।

रुद् स्वप् श्वस् अन् जक्ष एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । ह्यौ परत्वादिटि धित्वन्न । रुदिहि ।

रुदश्च पञ्चभ्यः । ७ । ३ । ९८ ।

हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ।

अड्गार्ग्यगालवयोः । ७ । ३ । ९९ ।

अरोदीत् अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः-अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वा-द्यासुट् । रुद्यात । अरुदत् अरोदीत् २३ । ञिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ-सुष्वप्थ ।

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः । ८ । ३ । ८८ ।

एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वन्धातुरुपसर्गेण युज्यते किति लिटि परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् पूर्वत्रा-सिद्धीयमद्विर्वचने । सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिशेषः नित्यत्वाच्च ततः सुपिरूपाभावान्न षः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत् अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात्

सुषुप्यात्। अस्वाप्सीत् २४। श्वस प्राणने। श्वसिति। श्वसिता। अश्वसीत् अश्वसत्। श्वस्यात्ताम्। श्वस्यास्ताम्। ह्म्यन्त-क्षणेति (उ५२पृ०) न वृद्धिः। अश्वसीत् २५। अन च। अनिति। आन। अनिता। आनीत् आनत्।

अनितेः। ८। ४। १९।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात्। प्राणिति २६। जक्ष भक्षहसनयोः। जक्षिति। जक्षितः।

अदभ्यस्तात्। ७। १। ४।

झस्य अत् स्यात्। अन्तापवादः (९)। जक्षति। सिजभ्यस्तेति (उ२०पृ०) झेर्जुस्। अजक्षुः। अयमन्तःस्थादिरित्युज्ज्वल-दत्तो बभ्राम २७। रुदादयः पञ्च गताः। जागृ निद्राक्षये। जागर्त्ति। जागृतः। जाग्रति। उषविदेत्याम् (उ७५पृ०) वा। जागराञ्चकार-जजागार।

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु। ७। ३। ८५।

जागर्त्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रति-षेधविषये च। जजागरतुः। अजागः। अजागृताम्। अभ्यस्तत्वात् (पृ२०पृ०सू०) जुस्।

जुसि च। ७। ३। ८३।

अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात्। अजागरुः। अजादौ किम् जागृयुः। आशिषि तु। जागर्य्यात्। जागर्य्यास्ताम्। जागर्य्यासुः। लुङि। अजागरीत् २८। जागृ इस् इत्यत्र यण्

(९) झोऽन्त. (उ८पृ०) इत्यस्यादादेशोऽपवाद अस्य त्वपवादो झेर्जुसिति। तत्त्व०।

प्राप्तस्तं सार्वधातुकगुणो बाधते, तं सिचि वृद्धिः, तां जागर्त्ति गुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणप्राप्ता नेटीति (उ३६पृ०) निषिद्धा अतो हलादेरिति (उ४०पृ०) बाधित्वा अतो ल्रान्तस्येति (उ६७पृ०) प्राप्ता ह्यन्तेति(उ५३पृ०) निषिध्यते। तदाहुः।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिप्रतिषेधो विकल्पनम्।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्व्वाः प्राप्तयो नव। इति।

दरिद्रा दुर्गतौ। दरिद्राति।

इद्दरिद्रस्य। ६। ४। ११४।

दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके। दरिद्रितः।

श्नाभ्यस्तयोरातः। ६। ४। ११२।

अनयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके। दरिद्रति। अनेकाच्त्वादाम् उ५७पृ०स्त। वा। दरिद्राञ्चकार। आत औ णल इत्यत्र (उ८४पृ०) औ इत्येव सिद्धे औकारविधानन्दरिद्रातेरालोपे कृते अवणार्थम्। अतएव ज्ञापकादाम्नेत्येके। ददरिद्रौ। ददरिद्रतुरित्यादि। यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव। दरिद्रातेरार्द्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः *। लुङि वा सनि ण्वुलि ल्युटि च न *। दरिद्राता। अदरिद्रात्। अदरिद्राताम्। अदरिद्रुः (१०)। दरिद्रियात्।

---

(१०) सिजभ्यस्तेति (उ२ पृ०) झेर्जुस् लङ शाकटायन (उ११८पृ०) स्यैवेत्यादन्तलक्षणो विकल्पो नेह प्रवर्त्तते परत्वात् श्नाभ्यस्तयोः इत्यालोपे आदन्तत्वाभावाच्च।

दरिद्रात्। अदरिद्रीत्। इट्सकौ। अदरिद्रासीत् २९। चकासृ दीप्तौ (उ२४पृ०सू०) झस्य अत्। चकासति। चकासाञ्चकार। धि चेति (उ२७पृ०) सलोपः सिच एवेत्येके। चकाद्धि। चकाधीत्येव भाष्यम्।

तिप्यनस्तेः। ८। २। ७३।

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः। अचकाद-अचकात्। अचकासुः।

सिपि धातोरुर्वा। ८। २। ७४।

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा। पक्षे दः। अचकाः-अचकात् ३०। शासु अनुशिष्टौ। शास्ति।

शास इदङ्हलोः। ६। ४। ३४।

शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च। शासिवसीति। (उ१०६पृ०) षः। शिष्टः। शासति। शशास। शशासतुः। शास्तु-शिष्टात्। शिष्टाम्। शासतु।

शा हौ। ६। ४। ३५।

शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे। तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः। शाधि। अशात्। अशिष्टाम्। अशासुः। अशात् अशाः। शिष्यात्। सर्त्तिशास्त्तीत्यङ् (८६७पृ०)। अशिषत्। अशासिष्यत् ३१। दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः। दीधीते। एरनेकाच इति (उ८पृ०) यण्। दीध्याते।

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः। ७। ४। ५३।

एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे। इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्त्वम्। दीध्ये। दीधीवेवीटामिति (उ।२पृ०) गुणनिषेधः। दीध्याञ्चक्रे। दीधिता। दीधिष्यते १। वेवीङ् २ वेतिना तुल्ये। वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्त्तते इत्यर्थः। अथ त्रयः परस्मैपदिनः। षसं सस्ति स्वप्ने। सस्ति। सस्तः। ससन्ति। ससास। सेसतुः। सस्तु। सधि। पूर्वत्रासिद्धमिति (४।२पृ०) सलोपस्यासिद्धत्वाद्धतोर्हेरिति (उ।५पृ०) न लुक्। असत्। असस्ताम्। असः-असत्। सस्यात्। असासीत् अससीत् १। सन्ति। इदित्त्वान्नुमि कृते संस्त इति स्थिते स्कोरिति (१६६पृ०) सलापे झरो झरि सवर्णे (४२पृ०) इति तकारस्य वा लोपः। सन्तः। सस्तन्ति २। बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपाभावात्। संस्ति। सस्त.। इत्येके। वश कान्तौ। कान्तिरिच्छा वष्टि। उष्टः। उशन्ति। वक्षि। उष्ठः। उवाश। उशतुः। वशिता। वष्टु। उष्टात्। उड्ढि। अवट्। औष्टाम्। औशन्। अवशम्। उश्यातास्। उश्यास्ताम् ३। चर्करीतञ्च। यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम्। ह्नुङ् अपनयने। ह्नुते। जुह्नुवे। ह्नवीत। ह्नोषीष्ट। अह्नोष्ट।

इत्यदादयः।

——

हु दानादनयोः । आदाने चेत्येके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् । दानञ्चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ।

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ।

शपः श्लुः स्यात् ।

श्लौ । ६ । १ । १० ।

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तात् (७।१।४पृ०) इत्यत् । हुश्नुवोरिति (७।८८पृ०) यण् । जुह्वति ।

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३९ ।

एभ्यो लिट्याम् वा स्यादामिश्लाविव कार्य्यञ्च । जुहवाञ्चकार-जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हुझल्भ्यो हेर्धिः (७।१०८पृ०सू०) । जुहुधि । आटि परत्वाद्गुणः । जुहवानि । परत्वात् जुसि चेति (७।१४पृ०) गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् १ । ञिभी भये । बिभेति ।

भियोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ।

इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्व्वधातुके । बिभितः बिभीतः । बिभ्यति । बिभयाञ्चकार—बिभाय । भेता २ । ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति । जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्रयाञ्चकार-जिह्राय ३ । पॄ पालनपूरणयोः ।

अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च । ७ । ४ । ७७ ।

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ।

उदोष्ठ्यपूर्वस्य। ७।१।१०२।

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात्। गुणवृद्धी परत्वादिमम्बाधेते। पिपर्त्ति। उत्त्वम् रपरत्वम् (४२सू०)। हलि चेति (३५७सू०) दीर्घः। पिपूर्त्तः। पिपुरति। पपार। किति लिटि ॠच्छत्यॄताम् इति (५३६ ७सू०) गुणे प्राप्ते।

शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा। ७।४।१२।

एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात्। पक्षे गुणः। पप्रतुः। पप्रुः। पपरतुः। पपरुः। परिता—परीता। अपिपः। अपिपूर्त्ताम्। अपिपरुः। पिपृर्य्यात्। पूर्य्यात्। अपारीत्। अपारिष्टाम्। ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित्। पिपर्त्ति। पिपृतः। पिप्रति। पिपृयात्। आशिषि। प्रियात्। अपार्षीत् ४। पाणिनीयमते तु "तं रोदसी पिपृत" मित्यादौ छान्दसत्व स्मरणम्। डुभृञ् धारणपोषणयोः।

भृञामित्। ७।४।७६।

भृञ् माङ् ओहाङ् एषान्त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ। बिभर्त्ति। बिभृतः। बिभ्रति। बिभृषे। (३ ४७७ स०) अभ्यासवशात् द्वित्वे। बिभरामास—बभार। बभर्थ। बभृव। बिभृहि। बिभराणि। अबिभः। अबिभृताम्। अबिभरुः। बिभृयात्। भ्रियात्। भृषीष्ट। अभार्षीत्। अभृत ५। माङ् माने शब्दे च।

ई हल्यघोः । ६ । ४ । ११३ ।

अभ्यस्तयोरात इत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु घुसं-ज्ञस्य । मिमीते । मिमाते । मिमते । प्र-ण्यमास्त ६ । ओहाङ् गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जिहे । हाता । हास्यते ७ । ओहाक् त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ।

जहातेश्च । ६ । ४ । ११६ ।

इत्स्याद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके । पक्षे ईत्वम् । जहितः-जहीतः । जहति ।

आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ।

जहातेर्हौ परे आ स्यात् चादिदीतौ । जहाहि-जहिहि-जहीहि । अजहात् । अजहुः ।

लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ।

जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एर्लिङि (उ०१पृ०) । हेयात् । अहासीत् ८ । डुदाञ् दाने । प्र णि-ददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ । घ्वसोरिति (उ०२०पृ०) एत्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित ९ । डुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्र-णि-दधाति ।

दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ।

द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाधातोर्बशो भष् स्यात्तथोः परयोः

म्ध्वोश्च परतः। वचनसामर्थ्यादाल्लोपो न स्थानिवदिति वामनमाधवौ। वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्। धत्त। दधति। धत्थः। धत्थ। दध्व। धत्ते। धत्से। धध्वे। धेहि। अधित १०। अथ त्रयः स्वरितेतः। णिजिर् शौचपोषणयोः।

निजान्त्रयाणां गुणः श्लौ। ७। ४। ७५।

णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ। नेनेक्ति। नेनिक्तः। नेनिजति। नेक्ता। नेक्ष्यति। नेनेक्तु। नेनिग्धि।

नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्वधातुके। ७। ३। ८७।

लघूपधगुणो न स्यात्। नेनिजानि। अनेनेग्। अनेनिक्ताम्। अनेनिजुः। नेनिज्यात। निज्यात्। अनिजत्—अनैक्षीत्। अनिक्त १। विजिर् पृथग्भावे। वेवेक्ति। वेविक्ते। विवेजिथ २। अत्र विज इडिति (उ०५ पृ०) ङित्। तत्र ओ विजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात्। णिजिविजी रुधादावपि। विष्लृ व्याप्तौ। वेवेष्टि। वेविष्टे। ऌदित्वादङ् (उ०६ पृ०स्त०)। अविषत्। तङि क्स। अजादौ क्सस्याचीति (उ०३ पृ०) अल्लोपः। अविक्षत। अविक्षाताम्। अविक्षन्त ३। अत आ गणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च। घृ १ क्षरणदीप्त्योः। "जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन"। भृञामित् (उ०२८ पृ) बहुलं छन्दसीति (उ०५२०पृ) इत्वम् ह २ प्रसह्यहरणे। "अयं स्रुवोऽभि जिहर्ति होमात्"। ऋ सृ गतौ। बहुलञ्छन्दसीत्येव (उ०५२०पृ) सिद्धे

अर्त्तिपिपर्त्त्योश्चेति (७।२८पृ०) इत्त्वविधानादयमभाषायामपि। अभ्यासस्यासवर्णे (७४५पृ०) इतीयङ्। इयर्त्ति। इयृतः। इयृति। आर। आरतुः। इडत्त्यर्त्तीति (७८७पृ०) नित्यमिट्। आरिथ। अर्त्ता। अरिष्यति। इयराणि। ऐयः। ऐयृताम्। ऐयरुः। इयृयात्। अर्य्यात्। आरत् ३। ससर्त्ति ४। भस भर्त्सनदीप्त्योः। बभस्ति। घसिभसोर्हलीति (७५१४पृ०) उपधालोपः। झलो झलीति (७४०पृ०) सलोपः। बब्धः। भप्सति ५। कि ज्ञाने। चिकेति ६। तुर त्वरणे। तुतोर्त्ति। तुतूर्त्तः। तुतुरति ७। धिष शब्दे। दिधेष्टि। दिधिष्टः ८। धन धान्ये। दधन्ति। दधन्तः। दधनति ९। जन जनने। जजन्ति।

जनसनखनां सञ्झलोः। ६।४।४२।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च। जजातः। जज्ञति। जजंसि। जजान। जजन्यात्—जजायात् (१) जन्यात्—जायात् १०। गा स्तुतौ। "देवान् जिगाति सुम्नयुः"। जिगीतः। जिगति ११।

इति जुहोत्यादयः।

---

(१) ये विभाषेति (७६२पृ०) पक्षे आत्त्वम्।

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति-गतिषु। ऋूषन्ताः (उ१२४पृ०) परस्मैपदिनः।

दिवादिभ्यः श्यन्। ३। १। ६९।

शपोऽपवादः। हलि चेति (पृ१५७पृ०) दीर्घः। दीव्यति। दिदेव। देविता। देविष्यति। दीव्यतु। अदीव्यत्। दीव्येत्—दीव्यात्। अदेवीत्। अदेविष्यत् १। षिवु तन्तुसन्ताने। परि—षीव्यति। परिषिषेव। न्यषेवीत्—न्यसेवीत् २। स्रिवु ३ गतिशोषणयोः। ष्ठिवु ४ निरसने। केचिदिहेमन्न पठन्ति। ष्णुसु अदने। आदान इत्येके। अदर्शन इत्यपरे। सुष्णोस ५। ष्णसु निरसने। स्नस्यति। सस्नास ६। क्रसु ह्वरण-दीप्त्योः। ह्वरणं कौटिल्यम्। चक्रास ७। व्युष दाहे। वुव्योष ८। प्लुष ९ च। नृती गात्रविक्षेपे। नृत्यति। ननर्त्त।

सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः। ७। २। ५७।

एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्द्धधातुकस्य इड्वा स्यात्। नर्त्तिष्यति—नर्त्स्यति। नृत्येत्। नृत्यात्। अनर्त्तीत् १०। त्रसी उद्वेगे। वा भ्राशेति (उ६४पृ०) श्यन्वा। त्रस्यति—त्रसति। त्रेसतुः—तत्रसतुः ११। कुथ १२ पूतीभावे। पूतीभावो दौर्गन्ध्यम्। पुथ १३ हिंसायाम्। गुध १४ परिवेष्टने। क्षिप प्रेरणे। क्षिप्यति। क्षेप्ता १५। पुष्प विकसने। पुष्प्यति। पुपुष्प १६। तिम ष्टिम ष्टीम आर्द्रीभावे। तिम्यति १७।

स्तिम्यति १८ । स्तीम्यति १९ । व्रीड चोदने लज्जायाञ्च । व्रीड्यति २० । इष गतौ । इष्यति २१ । षह षुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सह्यति २२ । सुह्यति २३ । जॄष् झॄष् वयोहानौ जीर्य्यति । जजरतुः — जेरतुः । जरिता — जरीता । जीर्य्येत् । जीर्य्यात् । जॄस्तन्भ्वित्यङ् (३४६ पृ०) वा । ऋदृशोऽङीति (३००४ पृ०) गुणः । अजरत् — अजारीत् । अजारिष्टाम् २४ । झीर्य्यति । जझरतुः । अझारीत् २५ । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । स्वरतिसूतीति (३२८ पृ०) विकल्पं बाधित्वा श्र्युकः क्कितीति (३८७ पृ०) निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमात् (३४८ पृ०) नित्यमिट् । सुषुविषे सुषुविढ्वे । सोता — सविता १ । दूङ् परितापे । दूयते २ । दीङ् क्षये । दीयते ।

दीङो युडचि क्ङिति । ६ । ४ । ६३ ।

दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्द्धधातुकस्य युट् स्यात् । वुग्युटावुवङ्यणौ (१) सिद्धौ । दिदीये ।

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ।

एषामात्वं स्यात् ल्यपि । चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्था ३ । डीङ् विहायसा गतौ । डीयते ४ । धीङ् आधारे । धीयते । दिध्ये । धेता ५ ।

---

(१) आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह वुग्युटाविति उवङ्यणोरिति प्रसङ्गे सतीत्यादिः तथाच दिदीये इत्यत्र परमपि यणं बाधित्वा नित्यत्वादादौ युट् सति तु यणि ईकारश्रवणं न स्यादिति युटः सिद्धत्वम् ।

मीङ् हिंसायाम्। हिंसात्र प्राणवियोगः। मीयते ६। रीङ् स्रवणे। रीयते ७। लीङ् श्लेषणे।

विभाषा लीयतेः। ६। १। ५१।

लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना। लीलीङोरात्त्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च। लेता—लाता। लेष्यते—लास्यते। एज्विषये किम् लीयते। लिल्ये ८। व्रीङ् वृणोत्यर्थे। व्रीयते। विव्रिये ९। स्वादयश्च। ओदितः (७३४ सू०)। तत्फलन्तु निष्ठानत्वम्। पीङ् पाने। पीयते १०। माङ् माने। मायते। ममे ११। ईङ् गतौ। ईयते। अयाञ्चक्रे १२। प्रीङ् प्रीतौ। सकर्मकः। प्रीयते। पिप्रिये १३।

अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः। शो तनूकरणे।

ओतः श्यनि। ७। ३। ७१।

लोपः स्यात् श्यनि। श्यति। श्यतः। श्यन्ति। शशौ। शशतुः। शाता। शास्यति। विभाषा घ्राधेट्शाछासः (७६५ सू०) सिचो वा लुक् लुगभावे यमरमेति (७६५ सू०) इट्सकौ। अशात्। अशाताम्। अशुः। अशासीत्। अशासिष्टाम् १। छो छेदने। छ्यति २। षो अन्तकर्म्मणि। स्यति। ससौ। अभि-ष्यति। अभ्यष्यत्। अभि ससौ ३। दो अवखण्डने। द्यति। ददौ। प्र-णि-दाता। देयात्। अदात् ४।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश। जनी प्रादुर्भावे।

ज्ञाजनोर्जा। ७। ३। ७९।

अनयोर्ज्जादेशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा (७६६१०) चिण् ।

जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ ।

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि–अजनिष्ट १ । दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि–अदीपिष्ट २ । पूरी आप्यायने । पूर्य्यते । अपूरि–अपूरिष्ट ३ । तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । तूर्य्यते । तुतूरे ४ । धूरी गूरी हिंसागत्योः । धूर्य्यते । दुधूरे ५ । गूर्य्यते । जुगूरे ६ । घूरी ७ जूरी ८ हिंसावयोहान्योः । शूरी ९ हिंसास्तम्भनयोः । चूरी १० दाहे । तप ११ ऐश्वर्य्ये वा । अयं धातुरैश्वर्य्ये वा तङ्श्यनौ । लभते । अन्यदा तु शब्विकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु वाग्रहणं वृतुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति (२) । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । पतेति व्यत्ययेन । पाठान्तरम् । "द्युतच्छामानियुतः पत्यमानः" । वृतु १२ वरणे । वृत्यते । पचान्तरे । वावृत्यते । "ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षतति" भट्टिः । क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता १३ । काशृ दीप्तौ । काश्यते १४ । वाशृ शब्दे । वाश्यते १५ । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष । ममृषे १ । शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत्–

---

(१) तथाच वावृत्य वरणे इत्येवंधातुलाभः स चाग्रे उदाहरणे स्फुटीभविष्यति ।

अशोचीत् । अशोचिष्ट २ । णह बन्धने । नह्यति । नह्यते । ननाह । ननद्ध—नेहिथ । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अना त्सीत् ३ । रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते ४ । शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ५ ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ।

चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ।

पदेश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । पद्यपादि । अपत्साताम् । अपत्सत १ । खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त २ । विद सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता ३ । बुध अव-गमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि—अबुद्ध । अभुत्साताम् ४ । युध सम्प्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध ५ । कश्च युद्धयतीति । यध-मिच्छतीति क्यच् । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा । अनोरुध कामे । अनुरुध्यते ६ । अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता ७ । अनेति दन्त्यान्तोऽयमित्येके । मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ८ । युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ९ । सृज विसर्गे । अकर्मकः । "संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः" । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । लिङ्सिचाविति ३। १। ९० कित्त्वान्न गुणो नाप्यम् (३। १। ५८) । सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् १० ।

लिश अल्पीभावे। लिश्यते। लेष्टा। लेक्ष्यते। लिक्षीष्ट। अलिक्षत। अलिक्षाताम् ११।

अत्रागणान्तात्परस्मैपदिनः। "राधोऽकर्मकात् वृद्धावेव, ग०। एवकारो भिन्नक्रमः राधोऽकर्मकादेव श्यन्। उदाहरणमाह (२) वृद्धाविति। "यस्मा अपराध्यति" द्रुह्यतीत्यर्थः। "विराध्यन्तं क्षमेत कः"। द्रुह्यन्तमित्यर्थः। राध्यत्योदनः। सिध्यतीत्यर्थः। कृष्णाय राध्यति। दैवम्पर्यालोचयतीत्यर्थः। दैवस्य धात्वर्थे अन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्म्मकत्वम्। रराध। रराधतुः। रराधिथ। राधो हिंसायामिति (उ १४८ सू०) एत्वाभ्यासलोपाविह न हिंसार्थस्य सकर्म्मकतया दैवादिकत्वायोगात्। राद्धा। रात्स्यति १। अयं स्वादिः (उ ४०७ सू०) चुरादिश्च। व्यध ताडने। ग्रहिज्येति (उ ०६ सू०) संप्रसारणम्। विध्यति। विव्याध। विविधतुः। विव्यद्ध—विव्यधिथ। व्यद्धा। व्यत्स्यति। विध्येत्। विध्यात्। अव्यात्सीत् २। पुष पुष्टौ। पुष्यति। पुपोष। पुपोषिथ। पोष्टा। पोक्ष्यति। पुषादीत्यङ् (उ ७६ सू०)। अपुषत् ३। शुष शोषणे। अशुषत् ४। तुष ५ प्रीतौ। दुष ६ वैकृत्ये। श्लिष आलिङ्गने। श्लिष्यति। शिश्लेष। श्लेष्टा। श्लेक्ष्यति।

श्लिषः। ३। १। ४६।

अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात्। पुषाद्यङोऽपवादो नतु चिणः पुरस्तादपवादन्यायात्।

---

(२) उदाहरणमाहेति अकर्म्मकत्वप्रयोजकस्य कस्यचिदर्थस्येत्यर्थः। [illegible]

आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ।

श्लिषश्च्लेराक्सः ... नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्या-च्छल इगुपधादिति (३।१।४५।) अस्याप्ययं नियमः । आश्लिक्षत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् समश्लिषज्जतुकाष्ठम् । अङ् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्म्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु क्सः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षत । श्लिष्टा । अश्लिक्षम् ७ । शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति शक्यते हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ - शशकथ । शेके । शक्ता । शक्ष्यति । शक्ष्यते । अशकत् । अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेना-निट्कारिकासु शकिरिति पठितः । शकिता । शकिष्यति ८ । ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । घर्म्मच्युतावित्यर्थः । अयं ञीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् ९ । क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति १० । क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा ११ । कथं क्षुधित इति । वस्वादिभ्य इत्यादिना ... इति माधवः । वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरिति इट् (७।२।५२।) । शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा १२ । षिधु सराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् १३ । रध हिंसासंराद्ध्योः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोरचीति (७।१।६१।) नुम् । ररन्ध । ररन्धतुः ।

कर्म्मकः । तथा च ... नाकर्मकत्वकथनं ... कर्मकत्वेऽपि यथा स्यात् । यथैनम् ... तथा दर्शितम् ।

रधादिभ्यश्च। ७। २। ४५।

रध नश तृप दृप द्रुह मुह ष्णुह ष्णिह एभ्यो वलाद्यार्द्धधातुकस्य वेट् स्यात्। ररन्धिथ-ररद्ध। ररन्धिव-रेध्व।

नेट्यलिटि रधेः। ७। १। ६२।

लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम्न स्यात्। रधिता-रद्धा। रधिष्यति-रत्स्यति। अङि नुम्। अनिदितामिति (पृ१७८सू०) नलोपः। अरधत् १४। णश अदर्शने। नश्यति। ननाश। नेशतुः। नेशिथ।

मस्जिनशोर्झलि। ७। १। ६०।

नुम् स्यात्। ननंष्ठ। नेशिव-नेश्व। नेशिम-नेश्म। नशिता-नंष्टा। नशिष्यति-नङ्क्ष्यति। नश्येत्। नश्यात्। अनशत्।*
प्र-णश्यति।

नशेः षान्तस्य। ८। ४। ३६।

णत्वं न स्यात्। प्रनंष्टः। अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम्। प्रनङ्क्ष्यति। नशिष्यति १५। तृप प्रीणने। प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणञ्च। "नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्"। "पितॄनतार्प्सीदिति" भट्टिः। इत्युभयत्र दर्शनात्। ततर्पिथ-तत्रप्थ-ततर्प्थ। तर्पिता-त्रप्ता-तर्प्ता। स्पृशमृशकृषेति (उ१०४सू०) सिज्वा। अतार्प्सीत्-अत्राप्सीत् अतर्पीत्-अतृपत् १६। दृप हर्षमोहनयोः। मोहनङ्गर्वः। दृप्यति १७ इत्यादि।

---

* नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यमिति (६। ४। १२० सू० वा०) काशिका अत्र अलिटीति लुङि लिङि चेत्यर्थः. तेन अनेशत् मेनकात्मादि।

"रधादित्वादिमौ वेट्कावमथमनुदात्तता" (४)।

द्रुह जिघांसायाम्। वा द्रुहमुहेति (प० ४ ३ पृ०) वा घः पक्षे ढः। दुद्रोग्ध - दुद्रोढ - दुद्रोहिथ। द्रोहिता-द्रोग्धा द्रोढा। द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्यति। धत्वघत्वयोरन्यत्र रूपम्। अद्रुहत् १८। मुह वैचित्त्ये। वैचित्त्यमविवेकः। मुह्यति। मुमोहिथ-मुमोग्ध - मुमोढ। मोग्धा - मोढा - मोहिता। मोहिष्यति मोक्ष्यति। अमुहत् १९। ष्णुह उद्गिरणे। स्नुह्यति। सुष्णोह। सुष्णोहिथ सुष्णोग्ध सुष्णोढ। सुष्णुहिव - सुष्णुह्व। स्नोहिता-स्नोग्धा—स्नोढा। स्नोहिष्यति - स्नोक्ष्यति। अस्नुहत् २०। ष्णिह प्रीतौ। स्निह्यति। सिष्णेह २१। एते रधादयः समाप्ताः पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः। शमु उपशमे।

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि। ७। ३। ७४।

शमादीनामित्यर्थः। प्र णि शाम्यति। शेमतुः। शेमिथ। शमिता। अशमत् १। तमु काङ्क्षायाम्। ताम्यति। तमिता। अतमत् २। दमु उपशमे। उपशमे इति ण्यन्तस्य तेन सकर्मकोऽयम् न तु शनिवदकर्मकः। अदमत् ३। श्रमु तपसि खेदे च। श्राम्यति। अश्रमत् ४। भ्रमु अनवस्थाने। वा भ्राशेति (२६३ पृ) श्यन्वा। तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः। भ्राम्यति। लुङ्। अभ्रमत्। शेषं (३८८ पृ) भ्वादिवत् ५।

---

(४) अनुदात्तेति अनिट्कारिकासु पाठात् धातूदात्तस्य चर्दुपधस्येति (३०९ पृ०) विकल्पेन यम्।

चमू सहने। चाम्यति। चचमिथ-चचन्थ। चचमिव चचण्व। चचमिम—चचण्म। चमिता—चन्ता ६। अयमषित्। श्वादिषु (उ६०पृ०) षित्।

"अषितः चाम्यतः चान्ति चमूष चमतः चमा"।

क्लमु ग्लानौ। क्लाम्यति। क्लामति। शमीव श्यन्यपि ष्ठिवुक्लम्वित्येव (उ६१पृ०) दीर्घे सिद्धे शमादिपाठा घिनुणार्थः। अङ्। अक्लमत्७। मदी हर्षे। माद्यति। अमदत्८। शमादयोऽष्टौ गताः। असु क्षेपणे। अस्यति। आस। असिता।

अस्यतेस्थुक्। ७।४।१७।

अङि परे। आस्थत्। अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्तीति (उ१२पृ०) वचनन्त्वङर्थम्। तङ् तूपसर्गादस्यत्यूह्योरिति (उ२४७पृ०) वक्ष्यते। पर्य्यास्थत् १। यसु प्रयत्ने।

यसोऽनुपसर्गात्। ३।१।७१।

संयसश्च। ३।१।७२।

श्यन्वा स्यात्। यस्यति यसति। सं यस्यति-सं यसति। अनुपसर्गात्किम् प्र यस्यति २। जसु मोक्षणे। जस्यति ३। तसु उपक्षये। दसु च। तस्यति। अतसत ४। दस्यति। अदसत् ५। वसु स्तम्भे। वस्यति। ववास। ववसतुः। न शसददेति (उ३३पृ०) निषेधः। वशादिरयमिति मते तु। वेसतु.। वेसुः ६। व्युष विभागे। अयन्दाहे पठितः (उ२२पृ०)अर्थभेदेन त्वङर्थं पुनः पठ्यते। अव्युषत् ७। ओष्ठ्यादि दन्त्यान्त्योऽयम् व्युसतीत्यन्ये। अयकारं वुष इत्यपरे। प्लुस दाहे। अप्लुषत् ८। पूर्ववत् (उ२२पृ०)

पाठः सिजर्थ इत्याहुः। तद्भ्वादिपाठेन (न्यासः) गतार्थमिति सुवचम्। विस प्रेरणे। विस्यति। अविसत् ९। कुस संश्लेषणे। अकुसत् १०। बुस ११ उत्सर्गे। मुस १२ खण्डने। मसी १३ परिणामे। परिणामो विकारः। समी इत्येके। लुठ १४ विलोडने। उच समवाये। उच्यति। उवोच। ऊचतुः। मा भवानुचत् १५। भृशु भ्रंशु अधःपतने। बभर्श। अभृशत् १६। अनिदितामिति (न्यासः) नलोपः। भ्रश्यति। अभ्रशत् १७। वृश वरणे। वृश्यति। अवृशत् १८। कृश तनूकरणे। कृश्यति १९। ञितृष २० पिपासायाम्। हृष २१ तुष्टौ। श्यन्नङौ भौवादिकात् (न्यासः) विशेष। रुष रिष हिंसायाम्। तीषसहेति (न्यासः) वेट्। रोषिता-रोष्टा २२। रेषिता-रेष्टा २३। डिप २४ क्षेपे। कुप २५ क्रोधे। गुप २६ व्याकुलत्वे। युप रुप लुप विमोहने। युप्यति २७ रुप्यति २८। लुप्यति। लोपिता २९। लुप्यतिः सेट्कः अनिट्कारिकास्ु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव (न्यासः) ग्रहणात्। लुभ गार्ध्ये। गार्ध्यमाकाङ्क्षा। तीषसहेति (न्यासः) वेट्। लोभिता—लोब्धा। लोभिष्यति। लुभ्येत्। लुभ्यात्। अलुभत् ३०। भ्वादेराकृतिगणत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः। क्षुभ सञ्चलने। क्षुभ्यति ३१। णभ ३२ तुभ ३३ हिंसायाम्। क्षुभिनभितुभयो (न्यासः) द्युतादौ क्र्यादौ (न्यासः) च पठन्ति। तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्ध। क्र्यादित्वात्पक्षे सिज भवत्येव। इह पाठस्तु श्यनर्थ। क्लिदू आर्द्रीभावे। क्लिद्यति। चिक्लेदिथ—चिक्लत्थ। चिक्लिदिव चिक्लिद्व। चिक्लिदिम चिक्लिद्म। क्लेदिता क्लेत्ता ३४

ञिमिदा स्नेहने। मिदेर्गुणः (७।३।८२) । मेद्यति। अमि-दत् ३५। द्युतादि (१।३।९१) पाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति मा ऽभूदिति। द्युतादिभ्यो वहि-रेवाऽनेनपदेषु पाठस्तूचितः। ञिक्ष्विदा ३६ स्नेहनमोच-नयोः। ऋधु वृद्धौ। आनर्द्ध। आर्द्धत् ३७। गृधु अभि-काङ्क्षायाम्। अगृधत् ३८। वृत् पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः। केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम्। दिवा-दिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः। तेन चीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धि-रित्याहुः।

इति दिवादयः।

— —

षुञ् अभिषवे। अभिषवः स्नपन, म्पीडन। स्नानं, सुरासन्धानञ्च। तत्र स्नानेऽकर्म्मकः।

स्वादिभ्यः श्नुः। ३। १। ७३।

सुनोति। सुनुतः। हुश्नुवोरिति (उ८-सू०) यण्। सुन्वन्ति। सुन्वः — सुनुवः। सुन्वहे — सुनुवहे सुषाव। सुषुवे। सोता। सुनु। सुनवानि। सुनवै। सुनुयात्। सूयात्। सुसुधूञ्भ्यः (उ८८सू०) इतीट्। असावीत्। असोष्ट। अभिषुणोति। अभ्यषुणोत्। अभि — सुषाव।

सुनोतेः स्यसनोः। ८। ३। ११७।

स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात्। वि — सोस्यति १। षिञ् बन्धने। सिनोति। वि — सिनोति। सिषाय। सिष्ये। सेता २। शिञ् निशाने। तालव्यादिः। शेता ३। डुमिञ् प्रक्षेपणे। मीनाति। मिनोतीति (उ?३४सू०) आत्त्वम्। ममौ। ममिथ — ममाथ। मिम्ये। माता। मीयात्। मासीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टाम्। अमास्त ४। चिञ् चयने। प्र-णि-चिनोति।

विभाषा चेः। ७। ३। ५८।

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च। प्र-णि-चिकाय — चिचाय। चिक्ये — चिच्ये। अचैषीत्। अचेष्ट ५। स्तृञ् आच्छादने। स्तृणोति। स्तृणुते। गुणोऽर्त्तीति (उ८६सू०) गुणः। स्तर्य्यात्।

ऋतश्च संयोगादेः। ७। २। ४३।

ऋदन्तात् संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिट् वा स्यात्तङि। स्तरिषीष्ट-स्तृषीष्ट। अस्तरिष्ट अस्तृत ६। कृञ् हिंसायाम्। कृणोति। कृणुते। चकार। चकर्थ। चक्रे। क्रियात्। कृषीष्ट। अकार्षीत्। अकृत ७। वृञ् वरणे।

बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे। ७। २। ६४।

एषां वेदे इडभावो निपात्यते। तेन भाषायां थलीट्। ववरिथ। ववृव। ववृवहे। वरिता-वरीता।

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु। ७। २। ४२।

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि।

न लिङि। ७। २। ३९।

वृतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात्। वरिषीष्ट—वृषीष्ट। अवारीत्। अवरिष्ट—अवरीष्ट—अवृत ८। धुञ् कम्पने। धुनोति। धुनुते। अधौषीत्। अधोष्यत् ९। दीर्घान्तोऽप्ययम्। धूनोति। धूनुते। स्वरतिसूतीति (३३९४सू०) वेट्। दुधविथ—दुधोथ। क्रिति लिटि तु श्र्युक इति (२९७१सू०) निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट्। दुधुविव। सुसुधूञ्भ्य इति (२९८४सू०) नित्यमिट्। अधावीत्। अधविष्ट—अधोष्ट १०।

अथ परस्मैपदिनः। टुदु उपतापे। दुनोति १। हि गतौ वृद्धौ च।

हिनुमीना। ८। ४। १५।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात्। प्रहिणोति।

हेरचङि। ७। ३। ५६।

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि। जिघाय २। पृ प्रीतौ। पृणोति। पर्ता ३। स्पृ प्रीतिपालनयोः। प्रीतिचलनयोरित्यन्ये। चलनञ्जीवनमिति स्वामी। स्पृणोति। पस्पार ४। स्मृ इत्येके। स्मृणोति ५। पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः। आप्लृ व्याप्तौ। आप्नोति। आप्नुतः। आप्नुवन्ति। आप्नुव। आप्ता। आप्नुहि। ऌदित्वादङ् (उ७६८ सू०)। आपत् ६। शक्लृ शक्तौ। अशकत् ७। राध साध संसिद्धौ। राध्नोति।

राधो हिंसायाम। ६। ४। १२३।

एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि, सेटि थलि च। अपरेधतुः। रेधुः। रेधिथ। राद्धा ८। साध्नोति। साद्धा। असात्सीत्। असाद्धाम्।

अथ द्वावनुदात्तेतौ। अशू व्याप्तौ सङ्घाते च। अश्नुते।

अश्नोतेश्च। ७। ४। ७२।

दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् (१)। आनशे। अशिता—अष्टा। अशिष्यते—अक्ष्यते। अश्नुवीत। अशिषीष्ट—अक्षीष्ट। आशिष्ट—आष्ट। आक्षाताम् १। ष्टिघ आस्कन्दने। स्तिघ्नुते। तिष्टिघे। स्तेघिता २।

---

(१) अत्र व्यथो लिटीत्यतो (७८८ सू०) लिटीति पदमनुवर्त्तते इति बोध्यम्।

अथ आ गणान्तात्परस्मैपदिन. । तिक तिग गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति १ । तिग्नोति २ । षघ हिंसायाम् । सघ्नोति ३ । ञि धृषा प्रागल्भ्ये) । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ४ । दन्भु दम्भने । दम्भनन्दम्भ: । दभ्नोति । ददम्भ । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिसञ्जीनां लिट: कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरम् । इहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् (उ१०२पृ०) । अनिदितामिति (पू१७८पृ०) नलोप: तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्त्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ । "दम्भेश्च एत्त्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ*। देभतु:—ददम्भतु: । इदं ‡ कित्त्वमपिद्विषयकमिति सुधाकरादय: तन्मते तिप्सिप्मिप्सु । देभ । देभिथ । देभ । इति रूपान्तरम्बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिथ । ददम्भ इत्येव । दभ्यात् ५ । ऋधु ६ वृद्धौ । तृप प्रीणन इत्येके । क्षुभ्नादित्वात् (पू८३पृ०) णत्वं न । तृप्नोति । छन्दसि । आ गणान्तादधिकारोऽयम् । अह व्याप्तौ । अह्नोति १ । दघ घातने पालने च । दघ्नोति २ । चमु भक्षणे । चम्नोति ३ । रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम् । रिणोति ४ । क्षिणोति ५ । अयं भाषायामपीत्येके । "न तद्यश: शस्त्रभृतां क्षिणोति" । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति ६ । जिरिणोति ७ । दाश्नोति ८ । दृणोति ९ । वृत् ।

इति स्वादय: ।

---

‡ इदं श्रन्थिग्रन्थि दम्भिसञ्जीनामिति सूत्रोक्तमित्यर्थ. ।

तुद व्यथने। इतः षट् स्वरितेतः।

तुदादिभ्यः शः।३।१।७७।

तुदति। तुदते। तुतोद। तुतोदिथ। तुतुदे। तोत्ता। अतौत्सीत्। अतुत्त १। णुद प्रेरणे। नुदति। नुदते। नुनोद। नुनुदे। नोत्ता २। दिश अतिसर्ज्जने। अतिसर्ज्जनं दानम्। देष्टा। दिक्षीष्ट। अदिक्षत्। अदिक्षत ३। भ्रस्ज पाके। ग्रहिज्येति (उ॰१०६पृ॰) संप्रसारणम्। सस्य श्चुत्वेन शः। शस्य जश्त्वेन जः। भृज्जति भृज्जते।

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्।६।४।४७।

भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्द्धधातुके। मित्त्वादन्त्यादचः (प॰२६पृ॰) परः। स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयो-र्निवृत्तिः। बभर्ज्ज। बभर्ज्जतुः। बभर्ज्जिथ—बभर्ष्ठ। बभर्ज्ज। रमभावे। बभ्रज्ज। बभ्रज्जतुः। बभ्रज्जिथ। स्कोरिति (पू॰१६६पृ॰) सलोपः। व्रश्चेति (प॰२०पृ॰) षः। बभ्रष्ठ। बभ्रज्जे। भर्ष्टा-भ्रष्टा। भ्रक्ष्यति—भर्क्ष्यति। क्ङितिरमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन। भृज्ज्यात्। भृज्ज्यास्ताम्। भर्क्षीष्ट—भ्रक्षीष्ट। अभार्क्षीत्—अभ्राक्षीत्। अभर्ष्ट—अभ्रष्ट ४। क्षिप प्रेरणे। क्षिपति। क्षिपते। क्षेप्ता। अक्षैप्सीत्। अक्षिप्त ५। कृष विलेखने। कृषति। कृषते। क्रष्टा—कर्ष्टा। कृष्यात्। कृक्षीष्ट। स्पृशमृशकृषेति (उ॰४पृ॰) सिज्वा। पक्षे क्सः। सिचि अम वा। अक्राक्षीत्—अकार्क्षीत् अकृक्षत्। तङि लिङ्सिचा-

विति (उ५५पृ०) किस्त्वादन्न । अकुष्ट । अकुचाताम् । अकुचत । अकुचत । अकुचाताम् । अकुचन्त ६ ।

ऋषि गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष १ ।

जुषी प्रीतिसेवनयो: । आत्मनेपदमस्वत्वार. । जुषते १ ।
ओ विजी भयचलनयो: । प्रायेणायमुत्पूर्व: । उद्विजते ।

विज इट् । १ । २ । २ ।

विजे: पर इडादि: प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते २ । ओ लजी ओ लस्जी व्रीड़ायाम् । लजते । लेजे३ । लज्जते । ललज्जे ४ ।

अथ परस्मैपदिन: । ओ व्रश्चू छेदने । ग्रहिज्या (उ१०६पृ०) । वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतु: । वव्रश्चिथ—वव्रष्ठ । लिट्यभ्यासस्येति (उ१०५पृ०) सम्प्रसारणम् रेफस्य ऋकार: उरत् । तस्याच: परस्मिन्निति (पृ३४पृ०) स्थानिवद्भावात् न सम्प्रसारण इति (पृ१६१पृ०) वस्योत्त्वन्न । व्रश्चिता—व्रष्टा । व्रश्चिष्यति—व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत्--अव्राक्षीत् १ । व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतु: । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात । अव्याचीत्—अव्यचीत् २ । व्यचे: कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्त्तते अनसीति पर्य्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । उछि उञ्छे । उञ्छति ३ । उछी विवासे । उच्छति ४ । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु । ऋच्छत्यॄतामिति (उ८७पृ०) गुण. । (उ४२पृ०सू०) द्विहल्ग्रहण स्यानिकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ । आनर्च्छतु: । ऋच्छिता ५ । मिछ उत्क्लेशे । उत्क्लेश: पीड़ा । मिमिच्छ ।

अमिच्छीत् ६। जर्ज ७ चर्च ८ झर्झ ९ परिभाषणभर्त्सनयोः। त्वच संवरणे। तत्वाच १०। ऋच स्तुतौ। आनर्च ११। उब्ज १२ आर्जवे। उज्झ १३ उत्सर्गे। लुभ विमोहने। विमोहनमाकुलीकरणम्। लुभति। लोभिता लोब्धा। लोभिष्यति १४। रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु। रिफति। रिरेफ १५। रिहेत्येके। "शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति" १६। तृप तृन्फ तृप्तौ। आद्यः प्रथमान्तः। द्वितीयो द्वितीयान्तः। द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये। तृपति। ततर्प। तर्पिता। स्पृशमृशेति (उ०७४पृ०) सिज्विकल्पः पौषादिकस्यैव अङपवादत्वात् तेनात्र नित्य सिच्। अतर्पीत् १७। तृम्फति। शस्य ङित्वादनिदितामिति (उ०७८पृ०) नलोपे। शे तृम्फादीनां नुम् वाच्यः *। आदिशब्दः प्रकारे। तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृन्फादयः। तृम्फन्ति। ततृम्फ। तृफ्यात् १८। तुप तुन्प तुफ तुन्फ हिंसायाम्। तुपति १९। तुम्पति २०। तुफति २१। तुम्फति २२। दृप दृन्फ उत्क्लेशे। प्रथमः प्रथमान्तः। द्वितीयो द्वितीयान्तः। प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके। दृपति २३। दृफति २४। दृम्फति २५। ऋफ ऋन्फ हिंसायाम्। ऋफति। आनर्फ २६। ऋम्फति। ऋम्फाञ्चकार २७। गुफ गुन्फ ग्रन्थे। गुफति। जुगोफ २८। गुम्फति। जुगुम्फ २९। उभ उन्भ पूरणे। उभति। उवोभ ३०। उम्भति। उम्भाञ्चकार ३१। शुभ शुन्भ शोभार्थे। शुभति ३२। शुम्भति ३३। दृभी ग्रन्थे। दृभति ३४। चृती हिंसाग्रन्थनयोः। चर्तिता। सेऽसिचीति (उ०३३पृ०) वेट्। चर्तिष्यति— चर्त्स्यति। अचर्तीत्

३५ विध विधाने । विधति । वेधिता ३६ । जुड गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुड़ति ३७ । "मरुतो जुनन्ति" ३८ । मृड सुखने । मृडति । मर्डिता ३९ । पृड़ च । पृड़ति ४० । पृण प्रीणने । पृणति । पपर्ण ४१ । वृण च । वृणति । ४२ । मृण ४३ हिंसायाम् । तुण कौटिल्ये । तुतोण ४४ । पुण कर्म्मणि शुभे । पुणति ४५ । मुण ४६ प्रतिज्ञाने । कुण ४७ शब्दोपकरणयोः । शुन ४८ गतौ । द्रुण ४९ हिंसागतिकौटिल्येषु । घुण ५० घूर्ण ५१ भ्रमणे । षुर ऐश्वर्य्यदीप्त्योः । सुरति । सुषोर । आशिषि सूर्य्यात् ५२ । कुर शब्दे । कुरति । कूर्य्यात् ५३ । अत्र न भकुर्छुरामिति (पू६२०ष्ठ०) निषेधो न, करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः । खुर ५४ छेदने । मुर ५५ संवेष्टने । क्षुर ५६ विलेखने । घुर ५७ भीमार्थशब्दयोः । पुर ५८ अग्रगमने । वृ (बृ ह ५९ उद्यमने । दन्त्योष्ठ्यादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये । तृह स्तृह तृन्ह हिंसार्थाः । तृहति । ततर्ह । तर्हिता-तर्ढा ६० । स्तृहति । तस्तर्ह । स्तर्हिता-स्तर्ढा ६१ । अतर्हीत्—अतार्ङ्क्षीत् । अताढाम् ६२ । इष इच्छायाम् । इषगमीति (उ१०३ष्ठ०) छः । इच्छति । एषिता-एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ६३ । मिष स्पर्द्धायाम् । मिषति । मेषिता ६४ । किल ६५ । श्वैत्यक्रीड़नयोः । तिल ६६ स्नेहे । चिल ६७ वसने । चल ६८ विलसने । इल ६९ स्वप्नक्षेपणयोः । विल ७० संवरणे । दन्त्योष्ठ्यादिः । बिल ७१ भेदने । ओष्ठ्यादिः णिल ७२ गहने । हिल ७३ भावकरणे । शिल ७४ षिल ७५ उञ्छे । मिल ७६ श्लेषणे । लिख अक्षरविन्यासे । लिलेख ७७ ।

कुट कौटिल्ये। गाङ्कुटादिभ्य इति (७।१।८१सू०) ङित्त्वम्। चुकुटिथ। चुकोट। चुकुट। कुटिता ७८। पुट ७९ संश्लेषणे। कुच ८० सङ्कोचने। गुज ८१ शब्दे। गुड ८२ रक्षायाम्। डिप ८३ क्षेपे। छुर छेदने। न भकुर्छुरा-मिति (पू६२०सू०) न दीर्घः। छुर्य्यात् ८४। स्फुट विकसने। स्फुटति। पुस्फोट ८५। मुट ८६ आक्षेपप्रमर्द्दनयोः। त्रुट छेदने। वा भ्राशेति (७६४सू०) श्यन्वा। त्रुट्यति—त्रुटति। तुत्रोट। त्रुटिता ८७। तुट कलहकर्मणि। तुटति। तुतोट। तुटिता ८८। चुट ८९ छुट ९० छेदने। जुट ९१ बन्धने। कड ९२ मदे। लुट ९३ संश्लेषणे। कृड घनत्वे। घनत्वं सान्द्रता। चकर्ड। कृडिता ९४। कुड ९५ बाल्ये। पुड ९६ उत्सर्गे। घुट ९७ प्रतिघाते। तुड ९८ तोडने। तोड़नम्भेदः। थुड़ स्थुड़ संवरणे। थुडति। तुथोड़ ९९। तुस्थोड़ १००। खुड़ १०१ छुड़ १०२ इत्येके। स्फुर १०३ फुल १०४ सञ्चलने। स्फुर स्फुरणे। स्फुल सञ्चलने इत्येके।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः। ८। ३। ७६।

षत्वं वा स्यात्। निः-स्फुरति निः-ष्फुरति। स्फर इत्यकारो-पधङ्केचित्पठन्ति। पस्फार १०५। स्फुड १०६ चुड १०७ व्रुड १०८ संवरणे। क्रुड १०९ भृड ११० निमज्जन इत्येके।

गुरी उद्यमने। अनुदात्तेत्। गुरते। जुगुरे। गुरिता। णू स्तवने। दीर्घान्तः। "परिणूतगुणोदयः"। इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः। नुवति। अनुवीत् १। धू विधूनने। धुवति २।

गु पुरीषोत्सर्गे। जुगुविथ जुगुथ। गुता। गुष्यति। अगुषीत्। क्स्वादङ्गात् (७८२४०)। अगुताम्। अगुषुः ३। ध्रु गतिस्थैर्य्ययोः। ध्रुव इति पाठान्तरम्। आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत्। द्वितीयस्तु सेट्। दुध्रुविथ। ध्रुविता। ध्रुविष्यति। ध्रुव्यात्। अध्रुवीत्। अध्रुविष्यत् ४।

कुङ् शब्दे। दीर्घान्त इति कैयटादयः। कुविता। अकुविष्ट १। क्स्वान्त इति न्यासकारः। कुता। अकुत। इत् कुटादयो ७८) वृत्ताः।

पृङ् व्यायामे। प्रायेण व्याङ्पूर्वः। रिङ् (७८२४०सू०) इयङ्। व्या-प्रियते। व्या पप्रे। व्या-पप्राते। व्या-परिष्यते। व्या पृषाताम् १। मृङ् प्राणत्यागे।

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। १। ३। ६१।

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र। ङित्त्वं स्वरार्थम्। म्रियते। ममार। ममर्थ। मम्रिव। मर्त्तासि। मरिष्यति। मृषीष्ट। अमृत।

अथ परस्मैपदिनः सप्त। रि पि गतौ लघूपधगुणात् अन्तरङ्गत्वादियङ्। रियति। रेता १। पियति। पेता २। धि ३ धारणे। क्षि ४ निवासगत्योः। षु प्रेरणे। सुवति। सविता ५। कॄ विक्षेपे। किरति। किरतः। चकार। चकरतुः। करिता–करीता। कीर्य्यात्। अकारीत्।

किरतौ लवने। ६। १। १४०।

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे। उप–स्किरति। अड-

भ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम् *। उपाश्किरत्। उप-चस्कार।

हिंसायाम्प्रतेश्च। ६। १। १४१।

उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम्। उप स्किरति। प्रति-स्किरति ६। गॄ निगरणे।

अचि विभाषा। ८। २। २१।

गिरतेः रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ। गिरति गिलति। जगार-जगाल। जगरिथ-जगलिथ। गरि री)ता-गलि लो ता७।

दृङ् आदरे। आ-द्रियते। आ द्रियेते। आ दद्रे। आ-दद्रिषे। आ-दर्त्ता। आ-दरिष्यते। आ-दृषीष्ट। आदृत। आदृषाताम् १। धृङ् अवस्थाने। ध्रियते २।

अथ परस्मैपदिनः षोडश। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। पृच्छति। पप्रच्छ। पप्रच्छतुः। पप्रच्छिथ—पप्रष्ठ। प्रष्टा। प्रक्ष्यति। अप्राक्षीत् १। वृत् किरादयो वृत्ताः। सृज विसर्गे। विभाषा सृजिदृशोः (उ१०४सू०)। ससर्जिथ – सस्रष्ठ। स्रष्टा। स्रक्ष्यति। सृजिदृशोर्झल्यमकितीति (उ१०४सू०) अमागमः। सृजेत्। सृज्यात्। अस्राक्षीत् २। टु मस्जो शुद्धौ। मज्जति। ममज्ज। मस्जिनशोर्झलीति (उ१४०सू०) नुम्। मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः*। संयोगादिलोपः(पा१६६सू०सू०)। ममङ्क्थ-ममज्जिथ। मङ्क्ता। मङ्क्ष्यति। अमाङ्क्षीत्। अमाङ्क्ताम्। अमाङ्क्षुः ३। रुजो भङ्गे। रोक्ता। रोक्ष्यति। अरौक्षीत्। अरौक्ताम् ४। भुजो ५ कौटिल्ये। रुजिवत्। छुप

स्पर्शे। क्रोष्टा। अक्रौक्षीत् ६। रुश रिश हिंसायाम्। तालव्यान्तौ। रोष्टा रोक्ष्यति ७। रेष्टा रेक्ष्यति ८। लिश गतौ। अलिक्षत् ९। स्पृश संस्पर्शने। स्पर्ष्टा-स्प्रष्टा। स्प्रक्ष्यति-स्पर्क्ष्यति। अस्प्राक्षीत्—अस्पार्क्षीत्—अस्पृक्षत् १०। विच्छ गतौ। गुपधूपेत्याय: (७५७पृ०)। आर्द्धधातुके वा (७५७पृ०) विच्छायति। विच्छायाञ्चकार विविच्छ ११। विश प्रवेशने। विशति। वेष्टा १२। मृश आमर्शने। आमर्शनं स्पर्शः। अम्राक्षीत्—अमार्क्षीत्—अमृक्षत् १३। णुद १४। प्रेरणे कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः। षदॢ विशरणगत्यवसादनेषु। सीदति १५ इत्यादि भौवादिक (७८९पृ०) वत् इह पाठो नुम् विकल्पार्थः। सीदती-सीदन्ती। ज्वलादौ (७९०पृ०) पाठस्तु णार्थः। सादः। स्वरार्थश्च, शवनुदात्तः शस्तूदात्तः। शदॢ १६ शातने। स्वरार्थ एव पुन.पाठः शता तु नास्ति शदेः शित आत्मनेपदोक्तेः (७९०पृ०)।

अथ षट् स्वरितेत: मिल सङ्गमे। मिल श्लेषणे इति(७१५२पृ०) पठितस्य पुनःपाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः। मिलति। मिलते। मिमेल। मिमिले १। मुच्ऌ मोचणे।

शे मुचादीनाम्। ७। १। ५९।

नुम् स्यात्। मुञ्चति। मुञ्चते। मोक्ता। मुच्यात्। मुक्षीष्ट। अमुचत्। अमुक्त। अमुक्षाताम् २। लुप्लृ छेदने। लुम्पति। लुम्पते। अलुपत्। अलुप्त ३। विद्ऌ लाभे। विन्दति। विन्दते। विवेद। विविदे। व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम्।

वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता ४ । परिवेत्ता । परिवर्ज्जने ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ । लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् (उ१०८पृ०) । तङि तु वा । (उ१०६पृ०) अलिपत् । अलिपत-अलिप्त ५ । षिच चरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत—असिक्त १ अभि-षिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभि षिषेच ६ ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त्त । कर्त्तिता । कर्त्तिष्यति – कर्त्स्यति । अकर्त्तीत् ७ । खिद परिघाते । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता २ । अयन्दैन्ये दिवादौ (उ१२७पृ०) रुधादौ (उ१५८पृ०) च । पिशि अवयवे । पिंशति । पेशिता ३ । अयन्दीपनायामपि । "त्वष्टा रूपाणि-पिंशतु" । वृत् मुचादयस्तुदादयश्च ।

इति तुदादयः ।

—०—

रुधिर् आवरणे । नव स्वरितेत इरितश्च ।

रुधादिभ्यः श्नम् । ३ । १ । ७८ ।

शपोऽपवादः । मित्त्वादन्त्यादचः (पू१२२पृ०सू०) परः नित्यत्वाद्गु-णम्बाधते । रुणद्धि । श्नसोरल्लोपः (उ२६पृ०सू०) । णत्वस्या-सिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वात् णत्वन्न "न पदा-न्तेति (पू३५पृ०) सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्ध्यात् । रुन्द्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत्—अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्—अरौ-त्सीत् । अरुद्ध १ । भिदिर् विदारणे भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्—अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त । अभि-दत्—अभैत्सीत् । अभित्त २ । छिदिर् द्वैधीकरणे । अच्छि-दत्—अच्छैत्सीत् । अच्छित्त ३ । रिचिर विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत्—अरैक्षीत् । अरिक्त ४ । विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते ५ । क्षुदिर् सम्पेषणे । क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्—अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त ६ । युजिर् योगे योक्ता ७ । उछृदिर् दीप्ति-देवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । सेऽसिचीति (उ१३३पृ०) वेट् । चच्छृदिषे-चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति—छर्त्स्यति । अच्छृदत्-अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट । उतृदिर् हिंसानादरयोः । तृणत्ति ८ इत्यादि ।

कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति १ । आर्द्धधातुके तौदादिकवत् (उ.५७पृ०) ।

ञिइन्धी दीप्तौ। तय आत्मनेपदिनः।

श्नान्नलोपः। ६। ४। २३।

श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् श्नमसो रल्लोपः (उ१२२पृ०)। इन्धे। इन्त्से। इन्धिता। इन्धै। ऐन्ध। ऐन्धा १। खिद दैन्ये। खिन्ते। खेत्ता २। विद विचारणे। विन्ते। वेत्ता ३।

अथ परस्मैपदिनः। शिषॢ विशेषणे। शिनष्टि। शिंष्टः। शिंषन्ति। शिशेषिथ। शेष्टा। शेक्ष्यति। हेर्धिः। जश्त्वम्। झरो झरीति (प४३पृ०) वा डलोपः अनुस्वारपरसवर्णौ। शिण्ढि शिण्ड्ढि। शिनषाणि। अशिनट्। लृदित्वादङ् (उ७६पृ०सू०)। अशिषत् १। पिषॢ सञ्चूर्णने। शिषिवत्। पिनष्टि २। भन्जो आमर्दने। भनक्ति। बभञ्जिथ—बभङ्क्थ। भङ्क्ता ३। भुज पालनाभ्यवहारयोः। भुनक्ति। भोक्ता। भोक्ष्यति। अभुनक् ४। तृह हिसि हिंसायाम्।

तृणह इम्। ७। ३। ९२।

तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति। तृणेढि। तृण्ढः। ततर्ह। तर्हिता। अतृणेट् ५। हिनस्ति। जिहिंस। हिंसिता ६। उन्दी क्लेदने। उनत्ति। उन्तः। उन्दति। उन्दाञ्चकार। औनत्। औन्ताम्। औन्दन्। औनः-औनत्। औनदम् ७। अन्जू व्यक्तिमर्षणकान्तिगतिषु। अनक्ति। अङ्क्तः। अञ्जन्ति। आनञ्ज। आनञ्जिथ—आनङ्क्थ। अङ्क्ता—अञ्जिता। अङ्ग्धि। अनजानि। आनक्।

अञ्जेः सिचि। ७। २। ७१।

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात्। आञ्जीत् ८। तञ्चू सङ्कोचने। तङ्क्ता–तञ्चिता ९। ओ वीजो भयचलनयोः। विनक्ति। विङ्क्तः। विज इडिति (उ१५०पृ०) ङित्त्वम्। विविजिथ। विजिता। अविनक्। अविजीत् १०। वृजी वर्जने। वृणक्ति। वर्जिता ११। पृची सम्पर्के। पृणक्ति। पपर्च १२।

इति रुधादयः

—०—

अथ सप्त स्वरितेतः। तनु विस्तारे। तनादिकृञ्भ्य उः (उ॰१सू॰) तनोति। तनुतः तनुवः। तनुते। ततान। तेने। तनु। अतनीत्—अतानीत्।

तनादिभ्यस्तथासोः। २। ४। ७९।

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः। थासा साहचर्य्यादेक-वचनान्तस्तशब्दो गृह्यते। तेनेह न। यूयमतनिष्ट—अतानिष्ट। अनुदात्तोपदेशेति (उ॰११॰सू॰) अनुनासिकलोपः तङि। अतत-अतनिष्ट। अतथाः अतनिष्ठाः १। षणु दाने। सनोति। सनुते। ये विभाषा (उ॰२सू॰)। सायात्—सन्यात्। जनसनेति (उ॰२सू॰) आत्वम्। असात—असनिष्ट। असाथाः-अस-निष्ठाः २। क्षणु हिंसायाम्। क्षणोति। क्षणुते। ह्मयन्तेति (उ॰५सू॰) न वृद्धिः। अक्षणीत्। अक्षत-अक्षणिष्ट। अक्षथा-अक्षणिष्ठाः ३। क्षिणु च उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यात्रेयादय। भव-त्येवेत्यन्ये। क्षिणोति -क्षेणोति। क्षेणितासि। क्षेणितासे। अक्षेणीत्। अक्षित—अक्षेणिष्ट ४। ऋणु गतौ। ऋणोति—अ-र्णोति। अर्णुतः। अर्णुवन्ति। आनर्ण। आनृणे। अर्णितासि। आर्णीत्। आर्त्त आर्णिष्ट। आर्थाः आर्णिष्ठाः ५। तृणु अदने। तृणोति तर्णोति। तृणुते—तर्णुते ६। घृणु दीप्तौ। जघर्ण जघृणे। ७।

अथ द्वावनुदात्तेतौ। वनु याचने। वनुते। ववने। चान्द्रमते परस्मैपदी। वनोति ववान १। मनु अवबोधने। मनुते। मेने २।

डुकृञ् करणे। करोति। अत उत्सार्वधातुके (७४१सू०) कुरुतः। यण्। न भकुर्छुरामिति (पू६२०सू०) न दीर्घः। कुर्वन्ति।

नित्यङ्करोतेः। ६।४।१०८।

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्म्वोः परतः। कुर्वः। चकर्थ। कर्त्ता। चकृव। करिष्यति।

ये च। ६।४।१०९।

अस्य उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे। कुर्यात्। आशिषि। क्रियात्। कृषीष्ट। अकार्षीत्। तनादिभ्य इति (७६१सू०) लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति (२२९७सू०) सिचो लोपः। अकृत। अकृथाः।

सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे। ६।१।१३७।

समवाये च। ६।१।१३८।

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते चार्थे। संस्करोति। अलङ्करोतीत्यर्थः संस्कुर्वन्ति। सङ्घीभवन्तीत्यर्थः। सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट्। संस्कृतभक्षा इति (पू५२८सू०) ज्ञापकात्। परिनिविभ्य इति (उ३८सू०) षः। परिष्करोति। सिवादीनां वा (उ८८सू०) पर्य्यष्कार्षीत् पर्य्यस्कार्षीत्।

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च। ६।१।१३९।

उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु। चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः। प्रति-

यत्नो गुणाधानम्। विकृतमेव वैकृतं विकारः। वाक्यस्याध्याहारः साकाङ्क्षितैकदेशपूरणम्। उपस्कृता कन्या अलंकृतेत्यर्थः। उपस्कृता ब्राह्मणाः समुदिता इत्यर्थः। एधोदकस्योपस्कुरुते गुणाधानं करोतीत्यर्थः। उपस्कृतम्भुङ्क्ते विकृतमित्यर्थः। उपस्कृतं ब्रूते वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः।

सुट् कात्पूर्वः। ६। १। १३५।

अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तम् (उ॰५१पृ॰)। सम्-स्कार। कात्पूर्वे इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथाहि पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते अन्तरङ्गत्वात् सुट् ततो द्वित्वम्। एवञ्च ऋतश्च संयोगादेर्गुणः (उ॰६(?)पृ॰)। सञ्चस्करतुः। क्रसभृवृ (उ॰७८पृ॰) ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रे (उ॰७६पृ॰) च क्रञोऽसुट इति वक्तव्यम् *। तेन ससुट्कात्परस्येट्। सञ्चस्करिथ। सञ्चस्करिव। गुणोऽर्तीति (उ॰६३पृ॰) सूत्रे नियच्छस्तरोति (उ॰१२७पृ॰) सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्त्तते नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न। संस्क्रियात्। ऋतश्च संयोगादेरिति (उ॰७५पृ॰) लिङ्सिचोर्नेट् एकाच उपदेशे इति (उ॰२१पृ॰) सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्त्य उपदेशे यः संयोगादिरिति व्याख्यानात्। संस्कृषीष्ट। समस्कृत। समस्कृषाताम्।

इति तनादयः।

———

डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

क्र्यादिभ्यः श्ना । ३ । १ । ८१ ।

क्रीणाति । ई हल्यघोः (उ २०पृ०) । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं श्नेरन्तादेशः परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं श्न आङ्गावः । (उ२८पृ०सू०)तत श्नाभ्यस्तयोरिति(उ१२५पृ०)आल्लोपः क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ—चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट १ । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति प्रीणीते १ । श्रीञ् २ पाके । मीञ् हिंसायाम् । हिनुमीना (उ१४६पृ०) प्र-मीणाति । प्र-मीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये(उ१३४पृ०) आत्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ—ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ४ । षिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ५ । स्कुञ् आप्रवणे ।

स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यश्च ।३।१।८२।

चात् श्ना । स्कुनोति—स्कुनाति । स्कुनुते—स्कुनीते । चुस्काव चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट ६ । स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः (उ१७८पृ० सू०) वि-ष्ट-

भ्नाति-वि-ष्टभ्नाति। अव-ष्टभ्नोति अव-ष्टभ्नाति। अव-तष्टम्भ। तृस्तन्भित्यङ् वा (उ४६ष्ट०)। व्यष्टभत्-व्यष्टम्भीत्। स्तुभ्नाति-स्तुभ्नाति।

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्।८।३।७७।

वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात्। वि-ष्कभ्नोति-वि-ष्कभ्नाति। स्कुभ्नोति-स्कुभ्नाति।

हलः श्नः शानज्झौ।३।१।८२।

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे। स्तभान। स्तुभान। स्कभान। स्कुभान। पक्षे स्तभ्नुहीत्यादि। युञ् बन्धने। युनाति। युनीते। योता ७। क्नूञ् शब्दे। क्नूनाति। क्नूनीते ८। क्नविता। द्रूञ् हिंसायाम्। द्रूणाति। द्रूणीते ९। पूञ् पवने।

प्वादीनां ह्रस्वः।७।३।८०।

शिति परे। पुनाति। पुनीते। पविता १०। लूञ् छेदने। लुनाति। लुनीते ११। स्तॄञ् आच्छादने। स्तृणाति। स्तृणीते। तस्तार। तस्तरतुः। स्तरिता-स्तरीता। स्तृणीयात्। स्तृणीत। आशिषि। स्तीर्यात्। लिङ्सिचोरिति (उ१४६ष्ट०) वेट्। न लिङीति (उ१४६ष्ट०) वृत इटो लिङि दीर्घो न स्यात्। स्तरिषीष्ट। उश्चेति (उ८१ष्ट०) कित्त्वम्। स्तीर्षीष्ट। सिचि च परस्मैपदेष्विति (उ१००ष्ट०) न दीर्घः। अस्तारीत। अस्तारिष्टाम्। अस्तरिष्ट अस्तरीष्ट-अस्तीर्ष्ट १२। कॄञ् हिंसायाम्। कृणाति। कृणीते।

ववार । ववरे १३ । वॄञ् वरणे । वृणाति । वृणीते ।
ववार । ववरे । वरिता वरीता । आशिषि । उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७।१२८५०) (१) । वूर्यात् । वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट । अवारीत्
अवारिष्टाम् । अवरिष्ट अवरीष्ट-अवूर्ष्ट १४ । धूञ् कम्पने ।
धुनाति । धुनीते । दुधविथ दुधोथ । दुधुविव । धोता-धविता । स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा इतीट् (७९८४०) । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट १५ ।

अथ वध्रात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शॄ हिंसायाम् ।
शॄदॄप्रां ह्रस्वो वेति (७।१२९४०) ह्रस्वपक्षे यण् अन्यदा ऋच्छत्यॄतामिति (७९७४०) गुणः । शश्रतुः—शशरतुः । श्र्युकः किकीति (७९७४०) निषेधस्य क्रयादिनियमेन बाधः । शशरिव-शश्रिव । शरिता-शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् १ । पॄ पालनपूरणयोः । पप्रतुः-पपरतुः । आशिषि । पूर्यात् २ । वॄ ३ वरणे । भरण इत्येके । भॄ ४ भर्त्सने । भरणेऽप्येके । मॄ हिंसायाम् । मृणाति । ममार ५ । दॄ विदारणे । दद्रतुः-दद्रतुः ६ । जॄ ७ वयोहानौ । झॄ ८ इत्येके । धॄ ८ इत्यन्ये । नॄ १० नये * । कॄ ११ हिंसायाम् ।
ॠ गतौ । ऋणाति । अराञ्चकार । अरिता-अरीता ।
आर्णीत् आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत् । आरिष्टाम्
१२ । गॄ १३ शब्दे । ज्या वयोहानौ । ग्रहिज्या (७१०६४०) ।

हलः । ६ । ४ । २ ।

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् ।

---

(१) वस्य दन्त्योष्ठ्यत्वानङ्गत्वाभावेन वूर्यादित्यादावुत्त्वम् ।

* (उ पृ) णोपदेशेऽयमेव पर्युदस्तः सुखपाठः प्रामादिकः ।

इति दीर्घे क्ते। प्वादीनां ह्रस्वः (७।३।८०)। जिनाति। जिज्यौ। जिज्य ८. १४। री १५ गतिरेषणयोः। रेषणं वृक-शब्दः। ली श्लेषणे। विभाषा लीयतेरित्येज्विषये (६।१।५१) आत्वं वा। ललौ लिलाय। लाता-लेता १६। व्ली वरणे। व्लिनाति १७। प्ली १८ गतौ। वृत्। ल्वादयो वृत्ताः। प्वा-दयोऽपीत्येके। व्री १९ वरणे। भ्री २० भये। भर इत्येके। क्षीष् हिंसायाम्। एषामन्त्यानां ह्रस्वः। केषाञ्चिन्मते तु न। ज्ञा अवबोधने। ज्ञाजनोर्ज्जा (७।३।७९)। जानाति २१। दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः। बन्ध बन्धने। बध्नाति। बबन्धिथ बबन्ध। बन्धा। बन्धारौ। भन्त्स्यति। बधान। अभान्त्सीत्। पूर्वत्रासिद्धमिति (८।२।१) भष्भावात्पूर्वं झलो झलीति (८।२।२६) सिज्लोपः। प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणमपि सिज्-लोपस्यासिद्धत्वात्। अबान्धाम्। अभान्त्सुः २२।

वृङ् सम्भक्तौ। वृणीते। वव्रे। ववृषे। ववृढ्वे। वरिता-वरीता। अवरिष्ट-अवरीष्ट अवृत।

श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः। इत. परस्मैपदिनः। श्रथ्नाति। श्रन्थग्रन्थोत्यादिना (७।१०२वा०) कित्त्वपक्षे एत्वा-भ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः। श्रेथतुः-श्रेथुः १। इदङ्कित्त्वमिष्यतामपीति सुधाकरमते। श्रेथिथ। अशि-श्रपि पक्षे णलि। शश्राथ। उत्तमे तु शश्राथ शश्रथेति माधवः। तत्र मूलं मृग्यम्। मन्थ २ विलोडने। ग्रन्थ ३ मन्थ ४ सन्दर्भे। अर्थभेदात् श्रन्थेः पुनः पाठः। रूपं गतम्। कुन्थ संश्लेषणे। संक्लेशे इत्येके। कुथ्नाति।

कुकुन्थ ५। कुथ्नेति दुर्गः। चुंकोथ। मृद चोदे। मृद्नाति। मृदान ६। मृड च। अयं सुखेऽपि। ष्टुत्वम्। (प्र०५६ पृ०)। मृड्णाति ७। गुध रोषे। गुध्नाति ८। कुष निष्कर्षे कुष्णाति। कोषिता।

निरः कुषः। ७। २। ४६।

निरः परात् कुषो वलादेरार्द्धधातुकस्य इड्वा स्यात्। निष्कोषिता निष्कोष्टा। निरकोषीत् निरकुक्षत् ९। क्षुभ सञ्चलने। क्षुभ्नादिषु (२) च। क्षुभ्नाति। क्षुभ्नीतः। क्षोभिता। क्षुभाण १०। णभ तुभ हिंसायाम्। नभ्नाति ११। तुभ्नाति। नभते। तोभते १२। इति (७७८ पृ०) शपि। नभ्यति। तुभ्यतीति (७१४२ पृ०) श्यनि। क्लिशू विबाधने। ग्रादिति (पृ५६ पृ०) श्नुत्वनिषेधः। क्लिश्नाति। क्लेशिता-क्लेष्टा। अक्लेशीत् अक्लिक्षत् १३। अश भोजने। अश्नाति। आश १४। उध्रस उञ्छे। उकार इत्। ध्रस्नाति। उकार धात्ववयव इत्येके। उध्रसाञ्चकार १५। इष आभीक्ष्ण्ये। पौनः पुन्यभृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम्। इष्णाति १६। तीषसहेत्यत्र (७७४ पृ०) सहिना साहचर्य्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणन्न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः। एषिता। वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः। तथाच वार्तिकम् इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात् प्रतिषेधः* इति। विष विप्रयोगे। विष्णाति। वेष्टा १७। प्रुष प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु। प्रुष्णाति १८। प्लुष्णाति १९। पुष पुष्टौ। पोषिता २०। मुष स्तेये। मोषिता २१। खच भूतप्रादु-

---

(२) क्षुभ्नादिगणः तत्पुरुषसमासप्रकरणे (पृ०२८२ पृ०) द्रष्टव्यः।

भावे। भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोऽन्त्यपत्ति। खच्आमि २२।
वान्तोऽयमित्येके।

क्र्योः शूडनुनासिके च। ६।४।१९।

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श, ऊठ्, एतावादेशौ स्तोऽनुना-
सिके, क्वौ, झलादौ च क्ङिति। खौनाति। चखाव। खविता।
शानचः परत्वादूठि कृते, हलन्तत्वाभावात्र (३।१।८३ सू०)
शानच्। खौनीहि २३ हेठ च। ष्टुत्वम्। हेट्‌णाति २३।

ग्रह उपादाने। स्वरितेत्। ग्रहिज्या (३०६ पृ०)।
गृह्णीते।

ग्रहोऽलिटि दीर्घः। ७।२।३७।

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यात्र तु लिटि।
ग्रहीता। लिटि तु। जग्रहिथ गृह्णात ग्रहीषीष्ट।
ह्मयन्तेति (३४३पृ०) न वृद्धि। अग्रहीष्टाम्। अग्रहीष्ट।
अग्रहीषाताम् अग्रहीषत।

इति क्र्यादयः।

पञ्चामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ। इत्वापवादः। अपप्रथत् २३। पृथ प्रक्षेपे।

उर्ऋत्।७।४।७।

उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ। इररारामपवादः। अपीपृथत्—अपपर्थत् २४। पथ इत्येके। पाथयति २५। षम्ब सम्बन्धने। सम्बयति। अससम्बत् २६। शम्ब च। अशशम्बत् २७। साम्ब इत्येके। भक्ष २८ अदने। कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः। पूरण इत्येके। कुट्टयति २९। पुट्ट ३० चुट्ट ३१ अल्पीभावे। अट्ट ३२ षुट्ट ३३ अनादरे। अट्टयति। अयं दोपधः ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् नन्द्राः इति (३११५ सू०) निषेधः। आट्टिटत्। लुण्ट स्तेये। लुण्टयति ३४। लुण्टतीति लुटि स्तेये (३५४सू०) इति भौवादिकस्य। श्रठ ३५ श्वठ ३६ असंस्कारगत्योः। श्वठि ३७ इत्येके। तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु। तुञ्जयति। पिञ्जयति। इदित्करणात् तुञ्जति ३८। पिञ्जति ३९। तुज पिजेति केचित्। लजि ४० लुजि ४१ इत्येके। पिस गतौ। पेसयति ४२। पेसतीति तु (३७६सू०) श्रपि गतम्। साम ४३ सान्त्वप्रयोगे। श्वल्क ४४ वल्क ४५ परिभाषणे। ष्णिह ४६ स्नेहने। स्फिट ४७ इत्येके। स्मिट अनादरे। अषोपदेशत्वान्न षः। असिस्मिटत् ४८। स्मिङ ४९ अनादर इत्येके। ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वात्सिजन्तात्तङ्। स्माययते। श्लिष ५० श्लेषणे। पथि गतौ। पन्थयति। पन्थति ५१। पिच्छ ५२ कुट्टने। छदि संवरणे।

छन्दयति। छन्दति ५३। श्रण दाने। प्रायेणायं विपूर्वः। वि-श्राणयति ५४। तड आघाते। ताडयति ५५। खड खडि कडि भेदने। खाडयति ५६। खण्डयति ५७। कण्डयति ५८। कुडि ५९ रक्षणे। गुडि ६० वेष्टने। रक्षण इत्येके। कुठि ६१ इत्यन्ये। अव-कुण्ठयति। अव कुण्ठति। गुठि ६२ इत्यपरे। खुडि ६३ खण्डने। वटि ६४ विभाजने। वडि ६५ इत्येके। मडि ६६ भूषायां हर्षे च। भडि ६७ कल्याणे। छर्द ६८ वमने। पुस्त ६९ बुस्त ७० आदरानादरयोः। चुद ७१ सञ्चोदने। नक्क ७२ धक्क ७३ नाशने। णोपदेशलक्षणे (७३१पृ०) पर्युद-स्तोऽयम्। प्र-नक्कयति। चक्क ७४ चुक्क ७५ व्यथने। क्षल ७६ शौचकर्मणितल७७ प्रतिष्ठायाम्। तुल उन्माने। तोलयति। अतूतुलत् ७८। कथं "तुलयति तुलना।" इत्यादि अतुलोप माभ्यामिति (पृ३०५पृ०) निपातनादन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच्। दुल ७९ उत्क्षेपे। पुल ८० महत्त्वे। चुल ८१ समुच्छ्राये। मल ८२ रोहणे। कल ८३ विल ८४ क्षेपे। विल भेदने। तिल ८५ स्नेहने। चल ८६ भृतौ। पाल ८७ रक्षणे। लूष ८८ हिंसायाम्। शुल्व ८९ माने। शूर्प ९० च। चूट ९१ छेदने। मुट ९२ सञ्चूर्णने। पडि पसि नाशने। पण्डयति—पण्डति ९३। पंसयति—पंसति ९४। व्रज ९५ मार्गसंस्कारगत्योः। शुल्क ९६ अतिस्पर्शने। चपि गत्याम्। चम्पयति-चम्पति ९७। क्षपि क्षान्त्याम्। क्षम्पयति-क्षम्पति ९८। छजि ९९ कृच्छ्रजीवने। श्वर्त्त १०० गत्याम्। श्वभ्र १०१ च। ज्ञप १०२ ज्ञाने ज्ञापने च। ज्ञाप मित्व ग०। अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्त्तते।

मितां ह्रस्वः । ६ । ४ । ९२ ।

मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे । ज्ञपयति । यम १०३ च परिवेषणे । चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । नतु भोजना, नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् परिवेष्टत इत्यर्थः । चह परिकल्कने चहयति । अचीचहत् १०४ । कथादौ वक्ष्य-माणस्य (७।८२४६०) तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति १०५ । रह त्यागे इत्येके । अरीरहत् १०६ । कथादिस्तु । अररहत् । बल प्राणने । बलयति । चिञ् चयने ।

चिस्फुरोर्णौ । ६ । १ । ५४ ।

आत्त्वं वा स्यात् ।

अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ । ७ । ३ । ३६ ।

चपयति-चययति । ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चय-ते । प्र णि-चयति प्र-नि चयति १०७ । नान्ये मितोऽहेतौ ग० । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन यमा-दीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वन्न । घट्ट १०८ चलने । मुस्त १०९ सङ्घाते । खट्ट ११० संवरणे । षट्ट १११ स्फिट्ट ११२ चुबि ११३ हिंसायाम् । पूल ११४ सङ्घाते । पूर्ण ११५ इत्येके । पुण-इत्यन्ये । पुंस ११६ अभिवर्द्धने । टकि ११७ बन्धने । टङ्क-यति । टङ्कति ११८ । धूस कान्तिकरणे । धूसयति ११९ ।

दन्त्यान्तः। मूर्द्धन्यान्त इत्येके। तालव्यान्त इत्यपरे। कीट १२० वर्णे। चूर्ण १२१ सङ्कोचने। पूज १२२ पूजायाम्। अर्क १२३ स्तवने। तपन इत्येके। शुठ १२४ आलस्ये। शुठि शोषणे। शुण्ठयति। शुण्ठति १२५। जुड १२६ प्रेरणे। गज मार्ज शब्दार्थौ। गाजयति १२७। मार्जयति १२८। मर्च च। मर्चयति १२९। घृ १३० प्रस्रवणे। स्रावण इत्येके। पचि विस्तारवचने। पञ्चयति १३१। पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य (७५पृ०) अपि गतम्। तिज निशाने। तेजयति १३२। कृत संशब्दने।

उपधायाश्च। ७। १। १०१।

धातोरुपधाभूतस्य ॠत इत्स्यात्। रपरत्वम्। उपधायाश्चेति (७३४पृ०)दीर्घः। कीर्त्तयति। उॠत् (७१७२पृ०) अचीकृतत्-अचिकीर्त्तत् १३३। वर्द्ध १३४ छेदनपूरणयोः। कुबि आच्छादने। कुम्बयति १३५। कुभि १३६ इत्येके। लुबि १३७ तुबि १३८ अदर्शने। अर्दने इत्येके। ह्लप १३९ व्यक्तायां वाचि। क्लृप१४० इत्येके। चुटि १४१ छेदने। इल प्रेरणे। एलयति। ऐलिलत् १४२। म्रच १४३ म्लेच्छने। म्लेच्छ १४४ अव्यक्तायां वाचि। ब्रूस १४५ बर्ह १४६ हिंसायाम्। केचिदिह गर्ज १४७ गर्द १४८ शब्दे गर्ध १४९ अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति। गुर्द १५० पूर्व १५१ निकेतने। जसि रक्षणे। मोक्षण इति केचित्। जंसयति-जसति १५२। ईड १५३ स्तुतौ। जसु १५४ हिंसायाम्। पिडि १५५ सङ्घाते। रुष १५६ रोषे। रुट १५७ इत्येके। (डि२६पृ०स्रो) वे। डिप १५८ समुच्छ्राये

आकुस्मादात्मनेपदिनः। कुस्मनाम्नो वेति (उ॰१०७४०) वक्ष्यते स्मर्भिव्याप्येत्यर्थ। अकर्तृगामिफलार्थमिदम्। चित सञ्चेतने चेतयते १। अचीचितत्। दशि दंशने। दंशयते। अददंशत। इदित्त्वाण्णिजभावे। दशति २। आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः। नलोपे (उ॰१०।१०॰३०) साहचर्याद्भ्वादेरेव ग्रहणम्। दसि दर्शनदंशनयोः। दसयते। दसति ३। दस ४ इत्यप्येके। डप ५ डिप ६ सङ्घाते। तत्रि कुटुम्बधारणे। तन्त्रयते ७। चान्द्रा धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति। मत्रि ८ गुप्तपरिभाषणे। स्पश ९ ग्रहणसंश्लेषणयोः। तर्ज १० भर्त्स ११ तर्जने। वस्त गन्ध अर्दने। वस्तयते १२। गन्धयते १३। विष्क १४ हिंसायाम्। हिष्क १५ इत्येके। निष्क १६ परिमाणे। लल १७ ईप्सायाम्। कण १८ सङ्कोचे। तूण १९ पूरणे। भ्रूण २० आशाविशङ्कयोः। शठ २१ श्लाघायाम्। यक्ष २२ पूजायाम्। स्यम २३ वितर्के। गूर २४ उद्यमने। शम २५ लक्ष २६ आलोचने। नान्ये मित इति (उ॰७४४) मित्त्वनिषेधः। शामयते। कुत्स २७ अवक्षेपणे। त्रुट २८ छेदने। कुट २९ इत्येके। गल ३० स्रवणे। भल ३१ आभण्डने। कूट ३२ आप्रदाने। अवसादने इत्येके। कुट्ट ३३ प्रतापने। वञ्चु ३४ प्रलम्भने। वृष शक्तिबन्धने। शक्तिबन्धनम्प्रजननसामर्थ्यं शक्तिबन्धश्च। वर्षयते ३५। मद तृप्तियोगे। मदयते ३६। दिवु ३७ परिकूजने। गृ विज्ञाने। गारयते ३८। विद चेतनाख्याननिवासेषु। वेदयते ३९।

कु॰...

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात्॥

मन स्तम्भे। मानयते ४०। यु जुगुप्सायाम्। यावयते ४१। कुत्स नाम्नो वा ग०। कुत्सेति धातुः कुत्सितस्मयने वर्त्तते। कुत्सयते। अचुकुत्सत् ४२। अथ वा कुत्सेति प्रातिपदिकम्। ततो धात्वर्थे णिच्। इत्याकुस्मीयाः।

चर्च १ अध्ययने। बुक्क २ भाषणे। शब्द उपसर्गादाविष्कारे च। चाद्भाषणे। प्रतिशब्दयति। प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः। अनुपसर्गाच्च ग०। आविष्कारे इत्येव। शब्दयति ३। कण निमीलने। काणयति। णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः (उ६१सू०)। काण्यादीनां वेति * विकल्प्यते। अचीकणत्—अचकाणत् ४। जभि नाशने। जम्भयति जम्भति ५। षूद क्षरणे। सूदयति। असूषुदत् ६। जसु ताडने। जासयति—जसति ७। पश बन्धने। पाशयति ८। अम रोगे। आमयति ९। नान्ये मित इति (उ१७३सू०) निषेधः। अम गत्यादौ अपि गतः (उ६४सू०) तस्मान्मित्त्वाभावेऽपि श्रामयति। चट १० स्फुट ११ भेदने। विकासे शशपोः स्फुटति (उ१५२सू०) स्फोटते (उ५२सू०) इत्युक्तम्। घट सङ्घाते। घाटयति १२। हन्त्यर्थाश्च ग०। नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः। दिवु १३ मर्द्दने। उदित्त्वाद्देवतीत्यपि। अर्ज्ज १४ प्रतियत्ने। अयमर्थान्तरेऽपि। द्रव्यमर्ज्जयति। घुषिर् विशब्दने। घोषयति। घुषिरविशब्दन इति (उ२५७सू०) सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच्। घोषति। इरित्त्वादङ् (उ२६४सू०म्र०) वा। अघुषत्—अघोषीत्। ण्यन्तस्य तु।

लाययति लयति। लेता ६। वृजी वर्ज्जने। वर्ज्जयति वर्ज्जति ७। वृञ् आवरणे। वारयति—वरति वरते। वरिता-वरीता ८। जॄ वयोहानौ। जारयति-जरति। जरिता-जरीता ९। ज्रि च। ज्राययति—ज्रयति। ज्रेता। रिच वियोजन-सम्पर्चनयोः। रेचयति—रेचति। रेक्ता १०। शिष असर्वोप-योगे। शेषयति-शेषति। शेष्टा। अशिक्षत् ११। अयं विपू-र्वोऽतिशये। तप दाहे। तापयति—तपति। तप्ता १२। तृप तृप्तौ। सन्दीपने इत्येके। तर्पयति—तर्पति। तर्पिता १३। छृदी सन्दीपने। छर्दयति छर्दति। छर्दिता। छर्दिष्यति १४। सेऽसिचीति (७।२।५७) विकल्पो न, साहचर्य्यात्तत्र दीधा-दिकस्यैव ग्रहणात्। चृप १५ छृप १६ दृप १७ सन्दीपन इत्येके। चर्पयति। छर्पयति। दृभी भये। दर्भयति-दर्भति। दर्भिता १८। दृभ १९ सन्दर्भे। अयन्तुदादावीदित् (७।५।१८०)। श्रथ २० मोक्षणे। हिंसायामित्येके। मी गतौ माययति-मयति। मेता २१। ग्रन्थ बन्धने। ग्रन्थयति-ग्रन्थति २२। शीक २३ आमर्षणे। चीक २४ च। अर्द्द हिंसायाम्। स्वरितेत्। अर्द्दयति—अर्द्दति। अर्द्दते २५। हिसि हिंसा-याम्। हिंसयति—हिंसति २६। हिनस्तीति (७।५।९७०) अमि गतम्। अर्ह २७ पूजायाम्। आङः षद पद्यर्थे। आ-सा-दयति आ-सीदति। पाघ्रेति (७।८।९७०) सीदादेशः। आसत्ता। आसात्सीत् २८। शुन्ध शौचकर्म्मणि। शुन्धिता। अशुन्धीत्। अशुन्धिष्टाम् २९। छद ३० अपवारणे। स्वरितेत्। जुष परितर्क्कणे। परितर्क्कणमूहो हिंसा वा। परितर्पण इत्यन्ये। परितर्पणम्परितृप्तिक्रिया। जोषयति—

जीवति ३१। प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति (भा१५०पृ०) तुदादौ।
धूञ् कम्पने। णावित्यधिकृत्य। धूञ्प्रीञोर्नुग् वक्तव्यः *।
धूनयति—धवति। धवते। केचित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा
प्रीणातिसाहचर्य्याद् नातेरेव नुकमाहुः। धावयति ३२।
अयं स्वादौ (भा।४६पृ०) क्र्यादौ (भा।६६पृ०) तुदादौ च (भा१५१पृ०)
स्वादौ (भा१४६पृ०) ह्रस्वश्च। तथाच कविरहस्ये।

"धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोक-
चूतन्धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च॥

प्रीञ् तर्पणे। प्रीणयति। धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे
तु। प्राययति—प्रयति। प्रयते ३३। श्रन्थ ३४ ग्रन्थ ३५
सन्दर्भे। आप्लृ लम्भने। आपयति-आपति। आपत्। आप्ता।
स्वरितेदयमित्येके। आपते ३६। तनु श्रद्धोपकरणयोः।
उपसर्गाच्च दैर्घ्ये ग०। तानयति। वि-तानयति तनति वि-त-
नति ३७। चन श्रद्धोपहननयोरित्येके। चानयति—चनति
३८। वद सन्देशवचने। स्वरितेत्। वादयति वदति। वदते।
ववदतुः। ववदिथ। अनुदात्तेदित्येके। ववदे। वद्यात् ३९।
वच परिभाषणे। वाचयति—वचति। वक्ता। अवाचीत् ४०।
मान पूजायाम्। मानयति-मानति। मानिता ४१। विचारणे
तु भौवादिको(भा१०१पृ०)नित्यसन्नन्तः। स्तम्भे मानयते (भा१७७पृ०)
इत्याकुस्मीयः। मन्यते इति दिवादौ(भा१२७पृ०)। मनुते इतितनादौ
च(भा६१पृ०)। भू प्राप्तावात्मनेपदी ग०। भावयते भवते। णिच्सन्नि-

योगेनैवात्मनेपदमित्येके। भवति ४२। गर्ह ४३ विनिन्दने। मार्ग ४४ अन्वेषणे। कठि ४५ शोके। उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम्। कण्ठते इत्यात्मनेपदी (७५२पृ०) गतः। मृजू शौचालङ्कारयोः मार्जयति—मार्जति। मार्जिता—मार्ष्टा ४६। मृष तितिक्षायाम्। स्वरितेत्। मर्षयति—मर्षते ४७। मृष्यति मृष्यते इति दिवादौ (७१२६पृ०) सेचने (७७५पृ०) अपि। मर्षति। धृष प्रसहने। धर्षयति—धर्षति ४८। इत्याधृषीयाः।

अथादन्ताः। कथ वाक्यप्रबन्धे। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः। कथयति। अग्लोपित्वान्न (७६१पृ०सू०) दीर्घ- (६१पृ०सू०) सन्वद्भावौ। अचकथत् १। वर ईप्सायाम्। वरयति २। वारयतीति (७१८०पृ०) गतम्। गण संख्याने। गणयति।

ई च गणः। ७।४।९७।

गणेरभ्यासस्य ई स्याच्चङ्परे णौ। चादत्। अजगणत् अजीगणत् ३। शठ श्वठ ५ सम्यगवभाषणे। पट ६ वट ७ ग्रन्थे। रह त्यागे। अररहत् ८। स्तन गदी देवशब्दे। स्तनयति ९। गदयति। अजगदत् १०। पत गतौ वा। वा णिजन्तः। वाऽदन्त इत्येके। आद्ये। पतयति—पतति। पताञ्चकार। अपतीत्। द्वितीये। पातयति। अपीपतत्। ११पष अनुपसर्गात् ग०। गतावित्येव। पषयति १२। स्वर आक्षेपे। स्वरयति १३। रच प्रतियत्ने। रचयति १४। कल १५गतौ सङ्ख्याने च। चह १६ परिकल्कने। परिकल्कनं दम्भः शाठ्यञ्च। मह पूजायाम्। महयति १७। महतीति अपि (७७७पृ०) गतम्।

सार कृप अथ दौर्बल्ये। सारयति १८। कृपयति १९। अशयति २०। स्पृह २१ ईप्सायाम्। भाम क्रोधे। अबभामत् २२। सूच पैशुन्ये। सूचयति। अस्योपदेशत्वान्न षः। असुसूचत् २३। खेट २४ भक्षणे। तृतीयान्त २५ इत्येके। खोट २६ इत्यन्ये। क्षोट २७ क्षेपे। गोम २८ उपलेपने। अजुगोमत् २९। कुमार क्रीडायाम्। अचुकुमारत् ३०। शील ३१ उपधारणे। उपधारणमभ्यासः। साम सान्त्वप्रयोगे। अससामत् ३२। षाम सान्त्वने इत्यतीतस्य (उ१७२पृ०) तु असीषमत्। वेल कालोपदेशे। वेलयति ३३। काल इति पृथग्धातुरित्येके। कालयति ३४। पल्यूल ३५ लवनपवनयोः। वात सुखसेवनयोः। गतिसुखसेवनेष्वित्येके। वातयति। अववातत् ३६। गवेष मार्गणे। अजगवेषत् ३७। वास ३८ उपसेवायाम्। निवास आच्छादने। अनिनिवासत् ३९। भाज ४० पृथक्कर्म्मणि। सभाज प्रीतिदर्शनयोः। प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये। सभाजयति ४१। ऊन परिहाणे। ऊनयति। ओः (२) पुयण्ज्योति सूत्रे (उ१८९पृ०) पयग्योरिति वक्तव्ये वर्णप्रत्याहारअकारग्रहो लिङ्गं णिचि अच आदेशो

---

(२) औननदित्यत्र णौ चङि नशब्दस्य द्वित्वमिष्टं तत्र न सम्भवति द्वित्वात् परत्वेन अल्लोपात्, णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन द्विर्वचनेऽचीति (उ२४पृ०) सूत्रस्याप्रवृत्तेश्चेत्याशङ्क्य ज्ञापकमाश्रित्य तत्साधयन्नाह ओरित्यादि। अयमाशय. णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेऽपि तन्निमित्तकाजादेशस्य निषेधः, स्थानिवत्त्वं वा लिङ्गे। ज्ञाप्यते तत्र लिङ्गम् ओरित्यादिसूत्रं तेन सूत्रेण हि अभ्यासोवर्णस्यावर्णपरे

न स्याद् द्वित्वे कार्य्ये। इति यत्र द्विरुक्तौ अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् प्रक्रियायाम्परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो लभ्यते तत्रै-वायन्निषेधः ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्त्तदिति सिद्धम्। प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वन्तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः। औन-नत्। मा भवानननत् ४२। ध्वन शब्दे। अदध्वनत्४३ कूट ४४ परितापे। परिदाहे इत्यन्ये। (सङ्केत ग्राम कुण गुण) चाम-न्त्रणे। चात्कूटोऽपि। कूटयति। सङ्केतयति ४५। ग्राम-यति ४६। कुणयति ४७। गुणयति ४८। पाठान्तरम्। केत श्रावणे निमन्त्रणे च केतयति। नि-केतयति। कुण गुण चामन्त्रणे। चकारात् केतने। कुण सङ्कोचनेऽपि। स्तेन चौर्य्ये। अतिस्तेनत् ४९।

आ गर्व्वादात्मनेपदिनः। पद गतौ। पदयते अपप-दत १। गृह ग्रहणे। गृहयते २। मृग अन्वेषणे। मृगयते३। मृग्यतीति कण्ड्वादिः ‡ (उ२२७पृ०)। कुह ४ विस्मापने। शूर ५ वीर ६ विक्रान्तौ। स्थूल परिबृंहणे। स्थूलयते। अतुस्थूलत ७। अर्थ उपयाच्ञायाम्। अर्थयते ८। आर्त्तथत। सत्र सन्ता-नक्रियायाम्। अससत्रत ९। अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः।

पवर्गयण्जकारे परे ह्रस्वं विधीयते तच्च णिच्येव सम्भवति पूञो यौतेश्च सनि स्रिपूङ्रञ्ज्ञेति (उ२०२पृ०) सनीवन्तर्द्धेति (उ२००पृ०) सूत्राभ्या-मिटि कृते तन्निमित्तकाजादेशसम्भवेऽपि पयोरेव ग्रहणेऽटसिद्धौ पवर्गयण्प्रत्याहारजग्रहणस्य व्यर्थतापत्त्या तद्ग्रहणमेव णौ स्थानि-वत्त्वं ज्ञापयति अतएव ओः पुयण्जीति वचनं णावजादेशस्य स्थानिवत्त्वस्य ज्ञापक मिति * वार्त्तिकम्। ज्ञापकफलं तु पवर्गादि-भिन्नपरे लुनावयिषतीत्यादौ ह्रस्वाभावः।

‡ कण्ड्वादेराकृतिगणत्वेन तत्रैतस्य स्पष्टं पाठाभावेऽपि न क्षतिः।

सिसवयिषते। गर्व माने। गर्वयते १०। अदन्तत्वसामर्थ्यात्सिद्धिविकल्पः। धातोरन्त उदात्तः, लिघाम्, च फलम्। एवमग्रेऽपि। इत्यागर्वीयाः।

सूत्र वेष्टने। सूत्रयति। असुसूत्रत् १। मूत्र प्रस्रवणे। मूत्रयति २। रूक्ष ३ पारुष्ये। पार तीर कर्म्मसमाप्तौ। अपपारत् ४। अतितीरत ५। पुट संसर्गे। पुटयति ६। धेक दर्शने इत्येके। अदिधेकत् ७। कत्र शैथिल्ये। कत्रयति ८। कर्त्त्रेत्यप्येके। कर्त्तयति ९।

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यादिष्ठे‡ यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वत् णावपि स्युः। पटुमाचष्टे पटयति। परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपः। अपीपटत्। णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति स्थितम्। अपपटत्। तत्करोति तदाचष्टे ग०। पूर्वस्य प्रपञ्चः। करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः, लडर्थस्त्वविवक्षितः। तेनातिक्रामति ग०। अश्वेनातिक्रामति अश्वयति। हस्तिनातिक्रामति। हस्तयति। धातुरूपञ्च ग०। णिच्प्रकृतिर्धातुरूपम्प्रतिपद्यते। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तथाच वार्त्तिकम्। आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति *। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति। इह कंसहन् इति स्थिते (२)।

---

‡ इष्ठन्प्रत्ययप्रक्रिया ७०० पृष्ठादौ द्रष्टव्या।

(२) कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कंसवधशब्दस्य कारक-

हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ ।

हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्ज्जेञ्णिति णिति । नन्व-ङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता ततश्चाड्द्वित्वयो-र्दोषः, किञ्च कुत्वतत्वे न स्यातां धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र-त्यये कार्य्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्चेति चकारो (४) भिन्नक्रमः कारकं चात्कार्य्यम् हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हन्त्यादे-र्हेतुमण्णौ यादृशङ्कारकन्धाताचनन्तरभूतं द्वितीयान्तं यादृशञ्च कार्य्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् । कर्त्तृ-करणाद्धात्वर्थे ग० । कर्त्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु (५ चक्षु-रादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति असयति । वल्क १० दर्शने । चित्र चित्रीकरणे । आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने ।

पूर्वकृत्कृदन्ततया ततो णिचि कृत्प्रत्ययस्य लुक् तस्य या प्रकृतिर्हन् इति तस्या विकारत्यागेन स्वेन रूपेणावस्थानमित्याशयेनाह कंसहन् इतीति ।

(४) इह द्वयमतिदिष्टं कारकं कार्य्यञ्चेत्याह चकार इति । प्रकृतिवच्चेत्यत्र प्रकृतिशब्दार्थमाह हेतुमण्णिचप्रकृतेरिति न तु लुप्यमानस्य कृतः प्रकृतेः तथा सति हेतुमण्णौ यादृशं रूपं तस्यातिदेशो न लभ्येत स एव चेष्यते तथैव भाष्यकृतोदाहृतत्वात् कंसवधमनुभट्टाहरणादिनिरूढो-पाख्यान एव णिजित्यत्र नाग्रहः, किन्तु प्रतिपादनमात्रेऽपि तेन राजगमनमाचष्टे इत्यादावपि णिजिति । विशेषस्तु मत्कृते शब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यः ।

(५) कर्तृग्रहणफलमाह न त्विति कर्तृग्रहणाभावे चक्षुरादीन्द्रियाणामेव लोके करणशब्दार्थत्वया चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यात् न तु करिभिरवबध्नाति अवकरयतीत्याद्यपीति भावः ।

चित्रेत्ययमङ्ग, तद्दर्शने चित्रं लभते चित्रयति ११। अंस १२ समाघाते। वट १३ विभाजने। लज १४ प्रकाशने। वटि लजि इत्येके। वण्टयति १५। लञ्जयति १६। अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये। वण्टापयति। लञ्जापयति। शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह। तन्मते कथापयति। गणापयतीत्यादि। मिश्र १७ सम्पर्के। संग्राम युद्धे। अयमनुदात्तेत्। अकारप्रश्लेषात् (६)। असंग्रामत १८। स्तोम श्लाघायाम्। अतुस्तोमत् १९। छिद्र २० कर्णभेदने। करणभेदन इत्यन्ये। कर्ण २१ इति धात्वन्तरमित्यन्ये। अन्ध दृष्ट्युपघाते। उपसंहार इत्यन्ये। आन्दधत् २२। दण्ड २३ दण्डनिपातने। अङ्क पदे लक्षणे च। आञ्चकत् २४। अङ्ग च। आञ्जगत् २५। सुख २६ दुःख २७ तत्क्रियायाम्। रस २८ आस्वादनस्नेहनयोः। व्यय वित्तसमुत्सर्गे। अवव्ययत् २९। रूप ३० रूपक्रियायाम्। रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया। छेद द्वैधीकरणे। अचिच्छेदत् ३१। छद अपवारण इत्येके। छदयति ३२। लाभ ३३ प्रेरणे। व्रण ३४ गात्रविचूर्णने। वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु। वर्णक्रिया वर्णकरणम्। सुवर्णं वर्णयति कथां वर्णयति विस्तृणातीत्यर्थः। हरिं वर्णयति ३५ स्तौतीत्यर्थः। बहुलमेतन्निदर्शनम् ग०। अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः। बाहुलकादन्येऽपि

---

(६) अग्लोपित्वाभावेनोपधाह्रस्वत्वापत्तेः असंग्रामतेति न सिध्येदित्याशङ्क्याह अकारप्रश्लेषादिति। संग्राम अ इति स्थिते संग्रामोत्तराकारस्यानुदात्ततया इत्त्वेऽपि धात्ववयवाकारस्थितेस्तथा निर्देशः तेनादन्तत्वमस्य, तथा चाग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व इति भावः। समिति नोपसर्गः किन्तु धात्ववयव इति न भ्रमः पूर्ववत्।

बोध्याः। तद्यथा। पर्ण हरितभावे। अपपर्णत् ३६ विष्क ३७ दर्शने। चप ३८ प्रेरणे। वस ३९ निवासे। तुत्थ ४० आवरणे। एवमान्दोलयति ४१। प्रेङ्खोलयति ४२। विडम्बयति ४३।' अवधीरयतीत्यादि ४४। अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः। तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः। अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः। तेनापठितेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच्। "रामो राज्यमचीकरदिति" यथेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये। सर्व्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः। णिङङ्गान्निरसने ग०। अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात्। हस्तौ निरस्यति हस्तयते। पादयते। श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ग०। श्वेताश्वादीनाञ्चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते णिङ् धात्वर्थे। श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते। अश्वतरमाचष्टे अश्वयते। गालोडितं वाचां विमर्शः। तत्करोति गालोडयते। आह्वरयते। केचित्तु णिचमेवानुवर्त्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि। पुच्छादिषु धात्वर्थ एव इत्येव सिद्धम् ग०। णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु मास्तु पुच्छभाण्डेति णिङ्विधिः। सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः

इति चुरादयः।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ।

कर्त्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्त्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

हेतुमति च । ३ । १ । २६ ।

प्रयोजकव्यापारे (१) प्रेषणादौ (२) वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तम्प्रेरयति । भावयति णिचश्चेति (३।७०पृ०) कर्त्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते ।० भावयाम्बभूव ।

ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ।

सनि परे यदङ्गन्तदवयवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीतां वा । ७ । ४ । ८१ ।

एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्तन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे ।

---

(१) स्वनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासम्बन्धेन हेतुर्यस्यास्ति स हेतुमान् व्यापारस्तस्मिन् वाच्ये णिजित्याह प्रयोजकव्यापार इति । प्रयोजकश्च चेतनाचेतनसाधारण्येन ग्राह्यः तत्र देवदत्तः पाचयतीत्यादौ चेतनः, भिक्षा वासयतीत्यादौ अचेतनेति भेदः ।

(२) भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनं प्रेषणमाज्ञेत्यर्थः आदिशब्देनाध्येषणानुमत्यादीनां ग्रहणं समानस्याधिकस्य वा सत्कारपूर्वकं प्रवर्त्तनाऽध्येषणा प्रार्थनेत्यर्थः अनुमत्यादिस्तु राजादे, स्तदनुमतिं विना कार्य्यानिष्पत्तेः । लोडादितो णिचो विशेषस्तु हरिणा दर्शितः ।

असिस्वरत्—अससस्वरत्। नाग्लोपीति (उ।७८पृ०) सन्वन्निषेधः अशशासत्। अडुढौकत्। अचीचकासत्। मतान्तरे (३)। अचचकासत्। अग्लोपीति सुब्धातुप्रकरणे (उ२२२पृ०) उदाहरिष्यते। ण्यन्ताच्चिच्। पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिज्लोपः। (उ६०पृ०सू०) चोरयति। णौ चङीति (उ६१पृ०) ह्रस्वः दीर्घो लघोः (उ६१पृ०)। नचाग्लोपित्वाद्दयो-(४) रप्यसम्भवः ण्याकृतिनिर्द्देशात् (५)। अचूचुरत्।

णौ च संश्चङोः। २। ४। ५१।

सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात्। सम्प्रसारणन्तदाश्रयञ्च कार्य्यं बलवदिति वचनात्सम्प्रसारणम्। पूर्वरूपम् (पू१४८पृ०सू०)। अशूशवत्। अलघुत्वान्न दीर्घः। अशिश्वयत्।

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोट् विधीयते।
सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच इति॥

प्रपञ्चितश्चैतत् शब्दार्थरत्नेऽस्माभिस्तत्रैव द्रष्टव्यम्।

(३) मतान्तरे इति चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्यैवेत्व-मिति मते इत्यर्थस्तेन अचचकासदिति णिनिमित्तस्य चङ्परनिमित्तक-लघुत्वाभावात्।

(४) द्वयोरिति उक्तह्रस्वाभ्यासुपधाह्रस्वाभ्यासदीर्घयोरित्यर्थस्तथाचाचुचोर-दिति स्यात्।

(५) ण्याकृतीति चङ्परे णावित्यत्र णिशब्द आकृतिपरो जातिपर इत्यर्थस्तथाच हेतुमण्णिचि परे स्वार्थिकणिचो लुप्तत्वेऽपि तस्य स्थानि-वत्त्वात् णित्वसत्त्वेऽतथा चोरयतीत्यादौ गुणवृद्ध्यादि अन्यथागण-यतीत्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनोपधावृद्ध्यादेरभाव इव प्रस-

स्तम्भुसिवुसहाञ्चङि। ८। ३। ११६।

उपसर्गनिमित्त एषां सस्य षो न स्याच्चङि। अवातस्तम्भत्। पर्य्यसीषिवत्। न्यसीषहत्। आटिटत्। आशिशत्। वहि-रङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव (६) ओणेऋदित्करणाल्लिङ्गात्। मा भवानिदिधत्। एजादावेधतौ (पू०४२सू०स्म०) विधानान्न वृद्धिः। मा भवान् प्रेदिधत्। न न्द्रा इति (उ३१५सू०) नदराणां न द्वित्वम्। औन्दिदत्। आड्डिडत्। आर्चिचत्। उद्ज आर्ज्जवे उपदेशे दकारोपधः। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति (उ३१५सू०) सूत्रे निपातनाद्दस्य बः (७) स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये न न्द्रा इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्त्तते न तु ततः प्राक् दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। औब्जिजत्। अजादे (८) रित्येव नेह। अदिद्रयत्।

रभेरशब्लिटोः। ७। १। ६३।

रभेर्नुम् स्यादचि नतु शब्लिटोः। अररम्भत्।

तेऽपि स्यात् तच्चानिष्टम् तथाच स्थानिवद्भावेन स्वार्थिकणिचोऽपि चङ्परत्वसम्भवात् तदाश्रयेणैव ह्रस्वदीर्घयोः सम्भव इति भावः।

(६) यदि पूर्वं द्वित्वं भवेत्तदा अजादेर्द्वितीयस्येति (७८सू०) सूत्रात् णिशब्दस्यैव द्वित्वे कृते उपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थमोणृधातोः ऋदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदेव उक्तार्थे ज्ञापकमित्येतदाह ओणृधातो-रिति।

(७) न्युब्जेत्यत्र जकारयोगे एव वकारोच्चारणात् तद्बह्योग एव बकारो न तु बहत इत्यादौ कवर्गयोगेऽपीति बोध्यम्।

(८) न न्द्रा इत्यत्राजादेर्द्वितीयस्येत्यनुवर्त्तते तथाचादिभूतादचः परा एव नदरा न द्विर्वचना इत्यर्थः।

लभेश्च। ७।१।६४।

अलल्भत्। ह्रेरचङीति (७।४७सू०) सूत्रेऽचङीत्युक्तेः कुत्वम्। अजोह्वयत्। अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् (७।७।सू०) अस-स्मरत्। अदद्रत्। तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः।

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः। ७।४।९६।

अभ्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परे णौ। अववेष्टत्—अविवेष्टत्। अचचेष्टत्—अचिचेष्टत्। भ्राजभासेत्यादिना (७।७।सू०) वोप-धाह्रस्वः। अबिभ्रजत्—अबभ्राजत्। काण्यादीनां वेति वक्त-व्यम् *। णयन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठः। काण्यादयः षड् भाष्ये उक्ताः। ह्वायिवाणिलोटिलोपयस्त्वारोऽधिका न्यासे। चाणिलोठी इत्यप्यन्यत्र इत्थं द्वादश। अचीकणत्—अचकाणत्।

स्वापेश्चङि। ६।१।१८।

ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात्। असूषुपत्।

शाच्छासाह्वाव्या (८) वेपां युक्। ७।३।३७।

णौ। पुकोऽपवादः। शाययति। ह्वाययति।

ह्वः सम्प्रसारणम्। ६।१।३२।

सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः सम्प्रसारणं स्यात्। अजूहवत्—अजुहावत् ‡।

---

(८) शाच्छासादीनां कृताकारत्वानां निर्देशः पुकः प्राप्तिसूचनाय पुको लाक्ष-णिकाकारत्वेऽपि प्रवृत्तेस्तेन अध्यापयति क्रापयतीत्यादिसिद्धिः।

‡ ह्वायिवाणीत्यादि न्यासोक्तावौपधा ह्रस्वः।

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ।

पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् अर्त्तिह्रीति (उ०७५पृ०) पुक् । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । क्ष्मापयति ।

तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ।

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ।

जिघ्रतेर्वा । ७ । ४ । ६ ।

अजिघ्रिपत्—अजिघ्रपत् । उर्ऋत् (उ०७२पृ०) । अचीकृतत्—अचिकीर्त्तत् । अवीवृतत्—अववर्त्तत् । अमीमृजत्—अममार्जत् । पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः* । पुकोऽपवादः । पालयति ।

वो (१०) विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३८ ।

वातेर्जुक् स्याणौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम् केशान्वापयति । विभाषा लीयतेः (उ०२५पृ०) ।

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ । ३ । ३९ ।

लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ स्तो वा णौ स्नेहद्रवे ।

---

(१०) व इति वै शोषणे इत्यस्यैव ग्रहणं न तु वा गतिगन्धनयोरित्यस्य तस्य लुग्विकरणत्वात् । लुग्विकरणालुग्विकरणयोर्मध्येऽलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् ।

विलीनयति-विलापयति। विलालयति—विलाययति वा घृतम्। ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुक् न। स्नेहद्रवे किम्-लोहं विलापयति। प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्व-मस्तीति वाच्यम्*।

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च। १। ३। ७०।

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभि-भवयोः प्रलम्भने चार्थे। जटाभिर्लापयते पूजामधिगच्छ-तीत्यर्थः। श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः। बाल-मुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः।

बिभेतेर्हेतुभये। ६। १। ५६।

बिभेतेरेच आत्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयश्चेत्।

भीस्म्योर्हेतुभये। १। ३। ६८।

आभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ। सत्रे भयग्रहणं धात्व-र्थोपलक्षणम्। मुण्डो भापयते।

भियो हेतुभये षुक्। ७। ३। ४०।

भी ई इतीकारः प्रश्लिष्यते। ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात् णौ हेतुभये। भीषयते।

नित्यं स्मयतेः। ६। १। ५७।

स्मयतेरेचो नित्यमात्त्वं स्याण्णौ हेतोः भये। जटिलो विस्मा

पयते। हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह। कुञ्चिकयैनम्भाययति, विस्माययति। कथन्तर्हि "विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति" "मनुष्यवाचेति" करणादेव हि तत्र स्मयः अन्यथा शानजपि स्यात्। सत्यम् विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः। यद्वा मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्तात्शौ शतेति व्याख्येयम्।

स्फायो वः। ७। ३। ४१।

णौ। स्फावयति।

शदेरगतौ तः। ७। ३। ४२।

शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्नतु गतौ। शातयति। गतौ तु। गाः शादयति गोविन्दः गमयतीत्यर्थः।

रुहः पोऽन्यतरस्याम्। ७। ३। ४३।

णौ। रोपयति—रोहयति।

क्रीङ्जीनां णौ। ६। १। ४८।

एषामेच आत्वं स्याण्णौ। क्रापयति। अध्यापयति। जापयति।

णौ च संश्चङोः। ६। १। ३१।

सन्परे चङ्परे च णाविङो गाङ् वा स्यात्। अध्यजीगपत्—अध्यापिपत्।

सिध्यतेरपारलौकिके। ६। १। ४९।

ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्त्वं स्यात्णौ। अन्नं साधयति निष्पादयतीत्यर्थः। अपारलौकिके किम् तापसः सिध्यति तत्त्वन्निश्चिनोति तं प्रेरयति सेधयति तापस-स्तपः॥

प्रजने वीयतेः। ६।१।५५।

अस्यैच आत्त्वं वा स्यात्णौ प्रजनेऽर्थे। वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः।

ऊदुपधाया गोहः (उ८२४सू०)। गूहयति।

दोषो णौ। ६।४।९०।

दुष इति सुवचम्। दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यात्णौ। दूषयति।

वा चित्तविरागे। ६।४।९१।

विरागोऽप्रीतता। चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः। मितां ह्रस्वः (उ१७४सू०) भ्वादौ (उ८५सू०) चुरादौच(उ१७४सू०) मितउक्ताः। घटयति। जनीजॄष् (उ८५सू०ग०)। जनयति। जरयति। जॄणा-तेस्तु। जारयति। रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः *। मृग-रमणमाखेटकम्। रजयति मृगान्। मृगेति किम् रञ्जयति पक्षिणः। रमणादन्यत्र तु। रञ्जयति मृगान् तृणदानेन। चुरादिषु ज्ञपादिश्चिञ् (उ१७४सू०)। चिस्फुरोर्णौ (उ१७४सू०)। चपयति—चययतीत्युक्तम्। चिनोतेस्तु। चापयति—चाययति। स्फारयति—स्फोरयति। अपुस्फुरत्—अपस्फुरत्।

उभौ साभ्यासस्य। ८।४।२१।

साभ्यासस्यानितिरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति। प्राणिणत्।

णौ गमिरबोधने। २।४।४६।

इणो गमिः स्याणौ। गमयति। बोधने तु। प्रत्याययति। इणवदिकः (७।११६पृ०)। अधिगमयति। हनस्तोऽचिण्णलोः (७।८६पृ०)। हो हन्तेरिति (७।५८पृ०) कुत्वम्। घातयति। ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् *। तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः। आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम्। द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्य (७९पृ०) अपवादतया सन्नन्ते प्रवर्त्तते। ऐर्ष्यियत्। ऐर्षिष्यत्। द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते हलादिशेषात् द्वित्वन्तु द्वितीयस्यैव तृतीयाभावेन प्रकृतवार्त्तिकाप्रवृत्तेः। निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ (११) णुजेन तुल्योऽर्थः। तेन "प्रार्थयन्ति शयनोत्थितप्रियाः" इत्यादि सिद्धम्। एवं सकर्म्मकेषु सर्वेषूह्यम्।

इति णिच्प्रक्रिया।

---

(११) अर्थधातोरात्मनेपदित्वेन प्रार्थयन्तीत्यस्यासाधुत्वशङ्कायां तत्समर्थनायाह निवृत्तेति "निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते" इत्युक्तेः प्रार्थनं कुर्वन्तीत्येकत्वमेव हेतुमण्णिच इत्यतो न अकर्त्तृगे फले परस्मैपदित्वव्याघात इति भावः।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ।

इषिकर्म्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन् आर्द्धधातुकत्वम् । इट् द्वित्वम् । सन्यतः (उ६१पृ०) । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्म्मणः किम् गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकात्किम् शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । लुङ्सनोर्घसॢ (उ११०पृ०) । एकाच उपदेश इति (उ२५पृ०) नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति (उ१६८पृ०) यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्यियिषति । ईर्ष्यिषिषति ।

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १ । २ । ८ ।

एभ्यः संश्चात् क्त्वा च कितौ स्तः । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ।

सनि ग्रहगुहोश्च (१) । ७ । २ । १२ ।

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात् । ग्रहिज्येति (उ१०६पृ०) सम्प्रसारणम् । सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः । जिघृक्षति । जुघुक्षति ।

किरश्च पञ्चभ्यः । ७ । २ । ७५ ।

(१) सनीति सूत्रे चकारात् श्रुत्रकः कितीति (उ६७पृ०) सूत्रात् उक इत्यनुकृष्यते तेन बुभूषतीत्यादिसिद्धिः अयतिस्तु नानुकृष्यते सनीयन्तर्द्धेति (उ२००पृ०) विशेषविधानात् ।

कॄ गॄ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन इट् स्यात्। चिकरिषति। जिगरिषति—जिगलिषति। अचेटो वृतो वा (उ१००पृ०) दीर्घो नेष्टः। दिदरिषते। दिधरिषते। कथमुद्दिधीर्षुरिति। भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति (पृ६४पृ०) गृहाण। पिपृच्छिषति।

इको झल्। १। २। ९।

इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात्। बुभूषति। दीङ्। दातुमिच्छति दिदीषते। एज्विषयत्वाभावान्न (२) मीनातिमीनोतीति (उ१३४पृ०) आत्वम्। अत एव सनि मीमेति सूत्रे (उ२०२पृ०) माधातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम्।

हलन्ताच्च। १। २। १०।

इक्समीपा (३) द्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात्। गुह्। जुघुक्षति। बिभित्सति। इकः किम् यियक्षते। भल्किम् विवर्द्धिषते। हल्ग्रहणं जातिपरम्। तृन्हू। तितृक्षति—तितृंहिषति।

अज्झनगमां सनि। ६। ४। १६।

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च (४) दीर्घः स्याज्झलादौ सनि।

---

(२) सनः कित्त्वेन गुणाप्रसक्तेरेच्सम्भवाभावान्नात्त्वम्।

(३) पूर्वसूत्रादिको ऽनुवर्त्तनेऽपि तस्य हलन्त्यवत्त्वासम्भवेन समीपवाची अन्तशब्द इत्याह इक्समीपादिति सौत्रत्वात् विशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः।

(४) गमः सामान्येन ग्रहणे गम्धातोरपि सञ्जिगंसते इत्यत्र स्यादतः सनि च (उ२००पृ०) इङश्चेति (उ२००पृ०) सूत्राभ्यां कृतादेशस्य इणवदिक (उ११६पृ०) इत्यतिदिष्टस्य च ग्रहणमित्याशयेनाऽजादेशेति

सन्लिटोर्जेः (७६८सू०)। जिगीषति। विभाषा चे (७१४५सू०)। चिकीषति। जिघांसति।

सनि च। २।४।४७।

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने। जिगमिषति। बोधने प्रतीषिषति। इणवदिकः (७१८सू०)। अधिजिगमिषति। कर्म्मणि तङ्, परस्मैपदेष्वित्युक्ते (७१०२सू०) नेट्। झलादौ, सनीति (७१८८सू०स्व०) दीर्घः। जिगांस्यते। अधिजिगांसते। अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः। जिगंस्यते। सञ्जिगंस्यते *।

इङश्च। २।४।४।

इङो गमिः स्यात्सनि। अधिजिगांसते।

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च। १।२।२६।

उश्च इश्च वौ ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः। द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् (७१८सू०) दिद्युतिषते—दिद्योतिषते। रुरुचिषते—रुरोचिषते। लिलिखिषति-लिलेखिषति। रलः किम्। दिदेविषति। व्युपधात्किम्। विवर्त्तिषते। हलादेः किम्। एषिषिषति। इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते उपधाकार्य्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् ओणेर्ऋद्दित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकात्।

सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्। ७।२।४९।

---

* सञ्जिगंसते इत्यत्र समो गम्यृच्छिभ्याम् (७४३८०) इति तङ्

इवन्तेभ्यं ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात्। इडभावे हलन्ता-च्चेति (उ१८८पृ०) कित्त्वम्। च्छ्वोरिति (उ१६८पृ०) वस्य ऊठ्। यण्। द्वित्वम्। दुद्यूषति—दिदेविषति। स्तौतिण्योरेवेति (उ२०४पृ०) वक्ष्यमाणनियमान्न षः। सुस्यूषति—सिसेविषति।

आप्ज्ञप्यृधामीत्। ७। ४। ५५।

एषामच इत्स्यात्सादौ सनि।

अत्र लोपोऽभ्यासस्य। ७। ४। ५८।

सनि मीमेति (उ२०२पृ०) आरभ्य यदुक्तन्तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् आप्तुमिच्छति ईप्सति अर्द्धितुमिच्छति रपरत्वम् चर्त्वम्। ईर्त्सति अर्दिधिषति। बिभ्रज्जिषति बिभर्जिषति—बिभ्रक्षति—बिभर्क्षति।

दम्भ इच्च। ७। ४ ५६।

दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि। अभ्यासलोप। हलन्ताच्चेत्यत्र (उ१८८पृ०) हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम्। तेन सनः कित्त्वान्नलोपः। धिप्सति धीप्सति-दिदम्भिषति। शिश्रीषति-शिश्रयिषति। उदोष्ठ्यपूर्वस्य (उ२८पृ०)। सुस्वूर्षति सिस्वरिषति। युयूषति-यियविषति। ऊर्णुनूषति ऊर्णुनुविषति-ऊर्णुनविषति। न च परत्वाद्गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् द्विर्वचनेऽचीति (उ२३पृ०) सूत्रेण द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधात्। न च सवर्णस्य द्वित्वम्प्रति कार्य्यित्वाभिमिरतता कथमिति वाच्यम् "कार्य्यमनु-

भवन् हि कार्य्यो निमित्ततया नाश्रीयते" न त्वननुभवन्नपि न चेह सन् इत्वमनुभवति। बुभूर्षति बिभरिषति। ऋपिः पुनन्तो निर्त्तः (उ ०पृ०) पकारान्तत्वस्य निर्देशः। इकः झलीति इको झलिति (उ०६८४पृ०) कित्त्वान्न गुणः (५)। अज्झनेति (उ०८८पृ०) दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते। आप्ज्ञपीति (उ२०१पृ०) ईत्। ईप्सति—जिज्ञपयिषति। अमितत्सु। जिज्ञापयिषति। जनसनेत्यात्वम् (उ २२पृ०)। सिषासति—सिसनिषति। तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः।

तनोतेर्विभाषा। ६।४।१७।

अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि। तितांसति—तितंसति—तितनिषति। आशङ्कायां सन्वक्तव्यः *। श्वा मुमूर्षति (६)। कूलम्पिपतिषति।

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्। ७।४।५४।

एषामच इस् स्यात्सादौ सनि अभ्यासलोपः। स्कोरिति (पृ१६६पृ०) सलोपः। पित्सति। दिदरिद्रिषति—दिदरिद्रासति। डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस्। सः सीति (७७६पृ०) तः। मित्सति। मित्सते। मा माने मित्सति। माङ्मेङोः। मित्सते। दोदीर्णाः। दित्सति। देङ्। दित्सते। दाञ्। दित्सति।

---

(५) न गुण इति णिच इक इतिशेषः।

(६) एकश्वविषयमरणाशङ्केति बोधः।

दित्सते। धेट्। धित्सति। धाञ्। धित्सति। धित्सते। रित्सते। लिप्सते। शक्लृ। शिक्षति। शक मर्षण इति (उ।३८पृ०) दिवादिः। स्वरितेत्। शिक्षति-शिक्षते। पित्सते। राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः*। रित्सति। हिंसायां किम् आरिरात्सति।

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा (७)। ७। ४। ५७।

सादौ सनि। अभ्यासलोपः। मोक्षते-मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव। अकर्मकस्य किम् मुमुक्षति वत्सं कृष्णः। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः उ।७८पृ०)। विवृत्सति। तङि तु। विवर्त्तिषते। सेऽसिचीति उ।२०पृ०) वेट्। निनर्त्तिषति–निनृत्सति।

इट् सनि वा। ७। २। ४१।

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इड्वा स्यात्। तितरिषति तितरीषति-तितीर्षति। विवरिषति-विवरीषति वुवूर्षति। वृङ्। वुवूर्षते-विवरिषते विवरीषते।

स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि। ७। २। ७४।

स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यात्। सिस्मयिषते। पिपविषते। अरिरिषति। इह रिस्शब्दस्य (८) द्वित्वम् इस् इति सनाऽवयवः कार्य्यभागिति कार्य्यिणो निमित्तत्वायोगात्

---

(७) हलन्ताच्चेति (उ।८८पृ०) कित्त्वेन गुणाप्रसङ्गे विकल्पेन विधानार्थमारम्भः

(८) सनि इटि गुणे च कृते अरिस इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्येति (उ८पृ०) रिस्शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः।

द्विर्वचनेऽचीति (७२४पृ०) न प्रवर्त्तते। अञ्जिजिषति। अग्निग्निषते (९)। उभौ साभ्यासस्य (७१३६पृ०)। प्राणिणिषति। छ्छेः तुक् (पू७०पृ०सू०) चुत्वम्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति चकाराभ्यां सहितस्येटो द्वित्वं हलादिः शेषः (७८पृ०)। ऋचिच्छिषति। "निमित्तापाये नैमित्तिकापाय" इति त्वनित्यम् च्छोरिति (७१६९पृ०) सतुक्ग्रहणात् ज्ञापकात्। प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा णौ च संश्चङोरिति (७१८०पृ०) (७१८५पृ०)। सूत्राभ्यां (१०) इङो गाङ् श्वयतेः सम्प्रसारणञ्च वा। अधिजिगापयिषति-अध्यापिपयिषति। शिश्वाययिषति-शुशावयिषति। ह्वः सम्प्रसारणम् (७१८२पृ०)। जुहावयिषति। णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वात् (७१८३पृ०) उकारस्य द्वित्वम्। पुस्फारयिषति। चुच्चावयिषति। ओः पुयण्ज्यपरे (७१८६पृ०)। पिपावयिषति। यियावयिषति। बिभावयिषति। रिरावयिषति। लिलावयिषति। जिजावयिषति। पुयण्जि किम्। नुनावयिषति। अपरे किम् बुभूषति। स्रवतीतीत्त्वं (७१८६पृ०) वा। सिस्रावयिषति-सुस्रावयिषतीत्यादि। अपर इत्येव। शुश्रूषते।

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्। ८। ३। ६१।

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् षभूते सनि नान्यस्य। तुष्टूषति। स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि (७७पृ०) इत्युत्त्वम्। सुष्वापयिषति। सिषाधयिषति। स्तौतिण्योः किम् सिसिक्षति

(९) अनञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादौ अग्नूङ् व्याप्तौ अनयोरुदित्त्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् अनेन विहितः।

(१०) एवञ्चैतं सूत्रद्वयमेकं द्वितीयेऽपरं पक्षे तत्राद्ये गाङादेशो, द्वितीये सम्प्रसारणम्।

उपसर्गात्तु स्वादिष्वभ्यासेन चेति (उ२८४०) षत्वम्। परि—षिषिक्षति। षणि किम् तिष्ठासति। सुषुप्सति। अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः। इण्। प्रतीषिषति (१)। इक्। अधीषिषति।

सः स्विदिस्वदिसहीनाञ्च। ८।३।६२।

अभ्यासेण्परस्य एयन्तानामेषां सस्य स एव न ष षणि परे। सिस्वेदयिषति। सिस्वादयिषति सिसाहयिषति। स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति (उ२०४०) नियमान्नेह। अभि—सुसूषति।

ग्रैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥

ग्रैषिकाच्छैषिकः सरूपो न। तेन शालीये भव—इति वाक्यमेव न तु छान्ताच्छः। सरूपः किम् अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः। आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः। अणन्ताच्छः। तथा मत्वर्थात् सरूपः स न। धनवानस्यास्ति इह मतुबन्तान्मतुब् न। विरूपस्तु स्यादेव। दण्डिमती शाला। सरूप इत्यनुषज्यते अर्थद्वारा सादृश्यन्तस्यार्थः। तेन इच्छासन्नन्तात् सन् न, स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव। जुगुप्सिषते। मीमांसिषते।

इति सन्प्रक्रिया।

---

(१) इह प्रभृते सनि इण् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येव॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। ३।१।२२।

पौनःपुन्यम्भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात्।

गुणो यङ्लुकोः। ७।४।८२।

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च। सनाद्यन्ता इति (७५७पृ०) धातुत्वाल्लडादयः। ङिदन्तत्वादात्मनेपदम्। पुनःपुनरतिशयेन वा भवति। बोभूयते। बोभूयाञ्चक्रे। अबोभूयिष्ट। धातोः (१) किम् आर्द्धधातुकत्वं यथा स्यात्। तेन बोभूयिति (३११७पृ०) रित्यादि। एकाचः किम् पुनः पुनर्ज्जागर्त्ति। हलादेः किम् भृशमीक्षते। भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ्नेति भाष्यम्। पौनःपुन्ये तु स्यादेव। रोरुच्यते। शोशुभ्यते। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः *। आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः। सोसूच्यते। सोसूत्र्यते। अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात् षत्वन्न।

यस्य हलः। ६।४।४९।

यस्येति सङ्घातग्रहणम् (२)। हलः परस्य यशब्दस्य लोपः

(१) क्रियासमभिहार इत्यनेनैव धातुलाभेऽपि धातुग्रहणस्य फलं प्रतिपादयितु पृच्छति धातोः किमिति वावच्यते वाख्यायते इत्यादिरूपसिद्धिस्तत्फलमित्यर्थः। धातुग्रहणाभावे भिगित्यव्ययादपि स्यात् तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तु नव्याः।

(२) सघानोऽकारयकारसमुदायः तेन क्षयितेत्यादौ न यलोपः। सङ्घातग्रहणेन चार्थवत् (४५पृ०) परिभाषोपस्थित्या पुत्रंकाम्येत्यादौ नातिप्रसङ्गः यवर्णमात्रग्रहणे तु परिभाषानुपस्थितेः स्यादेवेति भावः।

स्यादार्धधातुके। आदेः परस्य (पृ०८६सू०)। अतो लोपः (७५७सू०) सोसूचाञ्चक्रे। सोसूचिता। सोसूत्रिता। मोमूत्रिता।

दीर्घोऽकितः। ७। ४। ८३।

अकितो (३)ऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च। अटाट्यते।

यङि च। ७। ४। ३०।

अर्त्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि। यकारपररेफस्य (७११५पृ०सू०) न द्वित्वनिषेधः अरार्य्यते इति भाष्योदाहरणात् (४) अरारिता। अशाश्विता। जर्णोनूयते। बेभिद्यते। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः। बेभिदिता।

नित्यङ्कौटिल्ये गतौ। ३। १। २३।

गत्यर्थात् कौटिल्य (५) एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते।

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्। ३। १। २४।

---

(३) अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्ते इति ज्ञापयितुमाह अकित इति तेन जञ्जभ्यते इत्यादौ दीर्घात्प्रागेव नुकि कृतेऽपि दीर्घः स्यादिति तद्वारणार्थमकितइत्युक्तम्।

(४) भाष्योदाहरणस्य सामान्येन ज्ञापकतया आर्य्यमाख्यत् आरर्यदित्यादि सिध्यति।

(५) नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्याह कौटिल्ये एवेति।

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति । लोलुप्यते । मासद्यते ।

चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ।

अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । स च पदान्तवद्वाच्यः । वा पदान्तस्येति (पू६१४पृ०) यथा स्यात् ।

उत्परस्यातः । ७ । ४ । ८८ ।

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति (पू१५७पृ०) दीर्घः । चंचूर्यते चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते — पंफुल्यते ।

जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च (६) । ७ । ४ । ८६ ।

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितञ्जपति । जञ्जप्यते इत्यादि ।

ग्रो यङि । ८ । २ । २० ।

गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितङ्गिलति । जेगिल्यते । घुमास्थेति (उ१८४पृ०) ईत्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । विभाषा श्वे (उ१०८पृ०) । शोशूयते शेश्वीयते । यङि च (उ२०७पृ०) सास्मर्यते । रीङ् ऋतः (पू१२२पृ०) चेक्रीयते । स्रट् । सञ्चेस्क्रीयते ।

सिचो यङि । ८ । ३ । ११२ ।

---

(६) पठञ्जनुदर्न्त्यान्तः सात्रोगः प्रथं दृश्येके काशिकायाम्तु तालव्यान्त ।

सिच: सत्वं णो न स्याद्यङि। नि-सेसिच्यते (७)।

न कवतेर्यङि। ७।४।६३।

कवतेरभ्यासस्य चुत्वन्न स्याद्यङि। कोकूयते। कौतिकुवत्योस्तु (८)। चोकूयते।

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसंपतपद्स्कन्दाम्। ७।४।८४।

एषामभ्यासस्य नीगागम: स्याद्यङ्यङ्लुको:। अकित इति-(उ२०७पृ०) उक्तेर्न दीर्घ:। नलोप:। वनीवच्यते। सनीस्रस्यते इत्यादि।

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य। ७।४।८५।

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात्। नुकानुस्वारौ लक्ष्यत इत्युक्तम् (उ२०८पृ०) यँय्यम्यते—यंयम्यते। तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न। भाम क्रोधे। बाभाम्यते। ये विभाषा (उ६१पृ०)। जाजायते—जञ्जन्यते। हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्य: *। जेघ्नीयते। हिंसायाम् किम् जङ्घन्यते।

रीगृदुपधस्य च। ७।४।९०।

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागम: स्याद्यङ्यङ्लुको:। वरीवृत्यते। क्षुभ्नादित्वान्न (पू३८३पृ०) णः। नरीनृत्यते।

---

७) अभ्यासस्कारस्य उपसर्गात् सुनोतीति (उ३७पृ०) अभ्यासात् परस्य त स्यादिष्वभ्यासेनेति (उ३९पृ०) षत्वे प्राप्ते सिचो यङीति निषेधारम्भ :

८) कवतेरिति श्तिपा निर्देशफलमाह कौतिकुवत्योस्त्विति।

जरीगृह्यते । उभयत्र सत्वम् । चलीक्लृप्यते । दीर्घत्वम् इति वक्तव्यम् । वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ।

स्वपिस्यमिव्येञां यङि । ६ । १ । १९ ।

सम्प्रसारणं स्यात् यङि । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।

न वशः । ६ । १ । २० ।

वावश्यते ।

चायः की (८) ६ । १ । २१ ।

चेकीयते ।

ई घ्राध्मोः । ७ । ४ । ३१ ।

जेघ्रीयते । देध्मीयते ।

अयङ् यि क्ङिति । ७ । ४ । २२

शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ।

इति यङ्प्रक्रिया ।

---

(८) यङि परे चायः की स्यात् दीर्घोच्चारणम् यङ्लुगर्थम् ।

ह्म्यन्तेति न (७५३पृ०) वृद्धिः अजङ्गमीत्। अजङ्गमिष्टाम्। हन्तेर्यङ्लुकि (१०)। अभ्यासाच्चेति (७११०पृ०) कुत्वम्। यद्यपि हो हन्तेरित्यतो (७५८पृ०) हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितम्। तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः। श्तिपा शपेति (७७५पृ०) निषेधस्त्वनित्यः गुणो यङ्लुकोरिति (७२०६पृ०) (११) सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः। जङ्घनीति जङ्घन्ति। जङ्घतः। जघ्नति। जङ्घनिता। श्तिपा निर्देशाज्जादेशो (७१११पृ०) न। जङ्घहि। अजङ्घनीत्—अजङ्घन्। जङ्घन्यात्। आशिषि तु। वध्यात् (१२)। अवधीत् अवधिष्टामित्यादि। वधादेशस्य द्वित्वं न भवति स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति (७८४पृ०) निषेधात्। तद्धि समानाधिकरणस्य धातोर्विशेषणम् बहुव्रीहिबलात्। आङ्पूर्वात्तु आङो यमहन (७५४पृ) इत्यात्मनेपदम्। आजङ्घते इत्यादि। उत्परस्येति (७२०८पृ) तपरत्वान्न गुणः। हलि चेति (७५०पृ) दीर्घस्तु स्यादेव तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात्। चञ्चुरीति—चञ्चूर्त्ति। चञ्चूर्त्तः। चञ्चुरति।

(१०) हन्तेरित्यनुवर्त्तने तस्य श्तिपा निर्देशात् यङ्लुकि कुत्वं न भवतीत्याशङ्क्य तन्निषेधस्यानित्यतया कुत्वमिति समाहितम्।

(११) सामान्यापेक्षेति। एकाचो द्वे (७२६पृ०) इत्यत्रैकाज्ग्रहणात् यङ्लुकि द्वित्वं क्वापि न भवति तथा च गुणो यङ्लुकोरिति (७२०६पृ०) अभ्यासस्य विहितो गुणो विषयमलभमानः श्तिपेत्यादिनिषेधस्य क्वचित् यङ्लुक्यप्रवृत्तिं ज्ञापयति।

(१२) वध्यादिति कृतद्वित्वस्यापि हन स्थाने वधादेश इति सिद्धान्तः तेन पुनर्न द्वित्वं तत्र हेतुमाह स्थानिवत्त्वेनेति अनभ्यासस्येति किन्तु धातोरनभ्यासस्येति (७८४पृ) इत्यत्रानभ्यासपदं नास्ति अभ्यासो यस्येति बहुव्रीहिसमासः तच्च धातोर्विशेषणं तेन कृतधातोरभ्यस्ततया तदादेशवधस्याप्यभ्यस्तत्वान्न द्वित्वमिति भावः।

अचञ्चुरीत्—अचञ्चः। चञ्चरीति-चञ्चन्ति। जनसनेत्यात्वम् (उ।२२४।)चञ्चातः। गमहनेति (उ६८५०) उपधालोपः। चञ्चति। चञ्चाहि। चञ्चानि। अचञ्चनीत् अचञ्चन्। अचञ्चाताम्। अचञ्चुः। ये विभाषा (उ६ ५०) चञ्चायात् चञ्चन्यात्। अचञ्चानीत्। उतो वृद्धिरित्यत्र (उ४४) नाभ्यस्तस्येत्य (उ।७ ५।म।) नुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न। यायेति यायवीति। अयायवीत् अयायो-त। यायुयात। आर्धधातुके दीर्घ। यायूयात्। अयायायावीत्। नोनवीति नोनोति। जाहेति-जाहाति। ई हल्यघोः (उ ४ ७५) जाहीतः। इह जहातेश्च (उ ४ २५)। आ च हौ (उ।२०५) लोपो यि (उ।४।२) घुमास्था (उ।६४) एलिंडीत्येते (उ६४५) यङ्लुकि न भवन्ति श्तिपा निर्देशात्। जाहाति। जाहासि-जाहेषि। जाहीथ। जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत् अजाहात्। अजाहीताम्। अजाहुः। जाहीयात्। आशिषि। जाहायात्। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। अजाहिष्यत्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् स्वपिस्यमीत्युक्तं (उ। ५।) न। रुदादिभ्य इति(५।२२५)गणनिर्दिष्टत्वादिण्। सास्वपीति-सास्वप्ति सास्वप्तः। सास्वपति। असास्वपीत् असास्वप्। सास्वप्यात्। आशिषि तु। वचिस्वपीत्युक्तम् (उ। ५।)। सासुप्यात्। असास्वापीत्-असास्वपीत्।

रुग्रिकौ च लुकि। ७।४।९१।

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि।

ऋतश्च। ७।४।९२।

ऋदन्तधातोरपि तथा। वर्वृतीति—वरिवृतीति—वरीवृतीति। वर्वर्त्ति—वरिवर्त्ति—वरीवर्त्ति। वर्वृत्तः। वर्वृतति। वर्वर्त्तामास। वर्वर्त्तिता। गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्भ्यः। इति (३७६सू०) न। वर्वर्त्तिष्यति। अवर्वृतीत्—अवर्वर्त्। सिपि दश्चेति (३०७सू० रुत्वपक्षे रोरि ५८०सू०)। अवर्वाः। गणनिर्दिष्टत्वादड् न। अवर्वर्त्तीत्। चर्करीति चर्कर्ति-चरिकर्त्ति-चरीकर्त्ति। चर्कृतः। चर्क्रति। चर्करांचकार। चर्करिता अचर्करीत्-अचर्कः। चर्कृयात्। आशिषि रिङ्। चर्क्रियात्। अचर्कारीत्। ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह। कॄ विक्षेपे। चाकर्त्ति। तातर्त्ति। तातीर्त्तः। तातीर्हि। तातराणि। अतातरीत् अतातः। अतातीर्त्ताम्। अतातरुः। अतातारीत्। अतातारिष्टामित्यादि। अर्त्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्य उरत्वं रपरत्वम्। हलादिः शेषः ७८६सू०। रुक्। रिगौकाम् अभ्यासस्यासवर्णे इति ३०१सू०)। इयङ्। अरर्त्ति—अरियर्त्ति-अररीति अरियरीति। अरृतः। अरियृतः। झि, अत्, यण्। रुको रोरीति ५८०सू० लोपः। नच तस्मिन् कर्त्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। अरति। अरियृति। लिङि। श्तिपा निर्देशाद् यङ्लुगन्तानामिति ७८६सू०)गुणो न। रिङ्। यलोप, दीर्घ। अरियात अरिरियात् अरीरियात्। ग्रह उपादाने। जर्गृहीति-जर्गर्ढि। जर्गृढः। जर्गृहति। अजर्घट्। ग्रहणम्। जाग्रहीति जाग्राढि। तस्मादौ ङ्विनिमित्तं सम्प्रसारणम् तस्य बहिरङ्गत्वनासिद्धत्वान्न रुगादयः। जाग्रह्। जाग्रहति। जाग्रहीषि जाग्रक्षि। लुटि। जाग्रहिता। यङोऽनि

जाहसि। वलि (पृ॰४२१ सू॰) लोपे। यञादौ (८८ सू॰) दीर्घः। जाहामि। जाहावः। जाहामः। हर्य्य गतिकान्त्योः। जाहर्य्यीति—जाहर्त्ति। जाहर्त्त। जाहर्य्यति। लोटि। जाहर्हि। अजाहः। अजाहर्त्ताम्। अजाहर्युः। मव बन्धने।

ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च। ६।४।२०।

ज्वरादीनामुपधावकारयोरूट् स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये। अत्र क्ङितीति नानुवर्त्तते अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात्। अनुनासिकग्रहणञ्चानुवर्त्तते अवतेर्मनिन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात्। इड-भावे ऊठि पिति गुणः। मामोति—मामवीति। मामूतः। मामवति। मामोषि। मामोमि। मामावः। मामूमः। मामोतु। मामूतात्। मामूहि। मामवानि। अमामोत्। अमामोः। अमामवम्। अमामाव। अमामूम। तुर्वी हिंसायाम्। तोतूर्व्वीति।

राल्लोपः। ६।४।२१।

रेफाच्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये। इति वलोपः। (३१ पृ॰ सू॰) लघूपधगुणः।

न धातुलोप आर्द्धधातुके। १।१।४।

धात्वंशलोपनिमित्ते (१४) आर्द्धधातुके परे इकः गुणवृद्धी

---

(१४) अर्द्धधातुके धातुलोपो नास्तीति [illegible] धातुपदं धात्वंशपरं [illegible] [illegible] न [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]

न स्तः। इति नेह निषेधः तिबादीनामनार्धधातुकत्वात्। हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः। तोतूर्त्तः। तोतुर्वति। तोतोर्षि। दादोर्ष्मि। दाधोर्ष्मि। मूर्च्छा। मोमोर्त्ति। मोमूर्त्तः। मोमूर्च्छतीत्यादि। आर्धधातुके (१५) इति विषयसप्तमी तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी। वेवीयते। अस्य यङ्लुङ्नास्ति लुका अपहारेण विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः।

इति यङ्लुक्प्रक्रिया।

धातुलोपपदं निमित्तपरं तत्रार्धधातुकविशेषणमित्याह लोप-निमित्त इति यत्रार्धधातुके लोपस्तु निर्निमित्तः तत्रार्धधातुके न गुणवृद्धिनिषेध इत्युक्तं ... प्राक्। प्राञ्चस्तु धातुलोपे सति आर्धधातुके परे गुणवृद्धिनिषेधं वदन्ति मर्मृजिता मर्मार्जितेत्युदाहृतः।

(१५) अभिहितं इत्यादि आर्धधातुके इत्यस्य अजेर्वीभावविधानात्।

सुप आत्मनः क्यच्। ३। १। ८।

इषिकर्मणः (१) एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्-प्रत्ययो वा स्यात्। धात्ववयवत्वात् सुब्लुक् (१२०पृ०म०)।

क्यचि च। ७। ४। ३३।

अस्य ईः स्यात्। आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। वान्तो यि प्रत्यये (४९पृ०)। गव्यति। नाव्यति। लोपः शाकल्यस्येति (२८पृ०) तु न पदान्तत्वात् तथाहि।

नः क्ये। १। ४। १५।

क्यचि क्यङि (२) च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत्। सन्निपातपरिभाषया (३) क्यचो यस्य लोपो न। गव्याञ्चकार। गव्यिता। नाव्याञ्चकार। नाव्यिता। नलोपः (२६पृ०म०)। राजीयति (४)।

---

(१) धातोः कर्मणः (... १८पृ०) इति सूत्रादिच्छायामिति, कर्मण इति, वेति चानुवर्त्तते तत्र च सन्निधानादिच्छायाः एव कर्मण इत्यस्य इच्छाकर्मण [illegible] इषिकर्मण इत्यादि। परस्य पुत्रमिच्छतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मन इत्युपात्तम् [illegible] सन्निधानादिच्छाकर्त्तरि वर्त्तते इत्याशयेनाह एषितृसम्बन्धिन इति सुबन्तयोः [illegible] बोध्यम्। ततः।

(२) हलन्तात् क्यङ् दुर्लभ इत्याशयेनाह [illegible]।

(३) यस्य हल इति (३० १८) लोपस्यासिद्धत्वात् सन्निपातेति। यकारं परं वा- [illegible] निमित्तं न भवतीति भावः। ततः।

(४) क्यचि चेति [illegible] नियमात्।

प्रत्ययो नरपदर्योश्च (प५१८पृ०)। स्वस्यति। मध्यति। एकार्थयो-रित्येव। युष्मद्यति। अस्मद्यति। हलि च (प५७पृ०)। गीर्यति। पूर्यति। धातोरित्येव। नेह। दिवमिच्छति दिव्यति। इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तमप्युदाहरणमिदम् पुंलिं-ङ्गः साम्यात्। दीव्यतीति दीर्घस्तु प्रायः प्रामादिक (५) एव। घटस्यति। रीङृत (३५११पृ०) कर्त्रीयति।

क्यच्व्योश्च (१२०पृ०) (६)। गार्गीयति। वाच्यति (७)। अकृ-त्सार्वेति (३५पृ० दीर्घः)। कवीयति। समिध्यति।

क्यस्य विभाषा। ६। ४। ५०।

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके। आदेः परस्य (प७६पृ०)। अतो लोपः (३५१पृ०)। तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो (३२पृ०) न। समिधिता समिध्यिता। मान्तप्रकृतिक (८) सुबन्ता-द्व्ययाच्च क्यच् न। किमिच्छति। इदमिच्छति। स्वरिच्छति।

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु। ७। ४। ३४।

---

(५) प्रामादिक इति दिवधातौ क्विपि द्युरिति तत क्यचि द्युयतीत्येव भवति क्विचि तु उपधागुणे देविति स्यात् तत क्यचि देव्यतीति स्यात्। दिवमिच्छति दिव्यतीति तु अप्रत्ययान्तदिवशब्दस्येति बोध्यम्।

(६) अपत्यप्रत्यययाकारलोपं कारयति क्यच्व्योश्चेति।

(७) न क्ये इति (३२२०पृ०) नियमेन पदत्वाभावात् कुत्वं नेत्युदाहरति वाच्यतीति।

(८) मान्ताव्ययेभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य " इति वार्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्याने पुरमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् तस्य मान्तत्वात् किन्तु पुमो पुमान् वा —गोत्यादावेव स्यादतो व्याचष्टे मान्तप्रकृतिकेति।

अजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति (९) । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७ । १ । ५१ ।

एषां क्यचि असुगागमः (१०) स्यात् । अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् * । अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । क्षीरलवणयोर्लालसायाम् * । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः । सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ * । दधिस्यति ‡ । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ।

काम्यच्च । ३ । १ । ९ ।

उक्तविषये (११) काम्यच् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यिता । इह यस्य हल इति (२४६१) लोपो न, अनर्थकत्वात् यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् (३११९०) । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ।

उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ।

---

(९) सद्योभोजनेच्छा बुभुक्षा सद्य उदकपानेच्छा पिपासा भवतोऽपि धनेच्छा गर्द्धः । प्रत्युदाहरणे तु कालान्तरोपयोगिभोजनोदकेच्छाया दरिद्रस्य च धनेच्छाया बोध्यम् ।

(१०) क्य. असुगागमनिष्कृतौ (उ५००पृ.) सुगित्यनुवर्तते ।

(११) उक्तविषय इति इषिकर्मणः एषितुः सम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामित्यर्थः ।

‡ सुक. आगमत्वं नादत्तमनुबन्धा इति (निदमात् १.१.४७.) बलात् ।

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात्। पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम्। विष्णूयति द्विजम्। अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्। प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः। कुटीयति प्रासादे।

कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च। ३। १। ११।

उपमानात्कर्त्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा (१२) स्यात्। सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात्। क्यङि विवक्षिते पक्षे वाक्यम्। सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः। स च व्यवस्थितः।

"ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया"।

कृष्ण इवाचरति कृष्णायते। ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति। ओजायते। अप्सरायते। यशायते यशस्यते। विद्वायते विद्वस्यते। त्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थत्वे तु। युष्मद्यते। अस्मद्यते। क्यङ्‌ञानिर्नोय (१४)। कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीवाचरति हरिणायते। गुर्वीव गुरूयते। सपत्नीव—(१३) सपत्नायते सपत्नीयते सपत्नीयते।

---

(१२) धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेत्यतो वेत्यनुवर्त्तते।

(१३) सपत्नीवेति त्रितयसाधारणं वाक्यम्। सपत्नायते इति शत्रुपर्याया-च्छार्ङ्गरवादि (प० ७४ पृ०) ङीनन्तात् सपत्नीशब्दात् क्यङि पुंवद्भावे कृत-सार्व्वेति (७४ पृ०) दीर्घे सिद्धम्। सपत्नीयते इति समानस्वामिकार्थ-वाचिनो भाषितपुंस्कस्य, नित्यं सपत्न्यादिष्विति (प० २२४ पृ०) नादेशे नान्तत्वात् ङीप्, तत्र क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः। सपत्नीयते इति विवाहजन्यसम्बन्धनिमित्तेन पतिशब्देन समासे नित्यस्त्रीत्वात् न पुंवदिति भेदः।

युवतिरिव युवायते। पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृद्वयते (१४)। न कोपधायाः (५०४०८४०)। पाचिकायते। आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः (१५) क्विब् वा *। वाग्रहणात् क्यङपि। अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः। क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वञ्च प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ्। अवगल्भते। क्लीबते। होडते। भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् (३५७४ सू०) एतद्वार्त्तिकारम्भसामर्थ्यात्। न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवात् धातूनामनेकार्थत्वात्। अवगल्भाञ्चक्रे। होडाञ्चक्रे। वार्त्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः। तङ् नेति तूचितम्। सर्व्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः *। पूर्ववार्त्तिकन्तु अनुबन्धासङ्गार्थन्तच्च क्विबन्तं। प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते तेन पदकार्य्यन्न (१६)। कृष्ण इवाचरति कृष्णति अतो गुण इति (१८४) अपा सह पररूपम्। स इवाचरति अति। अतः। अन्ति। प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच (३५७४ सू०) इत्युक्ते नाम। औ। अम्। उ। द्वित्वम्। अतो गुणे (१८५)। अत आदेरिति (२२५०) दीर्घः। णल औ वृद्धिः। अनुमादिषु तु आमो लोप इट् चेति (३२६४ सू०) मालोप। मालेवाचरति मालाति।

---

(१४) पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावाद्य पुंवत्।

(१५) गल्भ धाष्टर्ये क्लीब अधाष्टर्ये होडृ अनादरे इत्येतेभ्योऽच् पचाद्यच्।

(१६) पदकार्य्यं नेति तेन नलोपो न तत् स इवाचरति ततति स्वमिवाचरति स्वति इत्यादौ अन्तःस्थं न भवति।

तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखञ्चानुभवतीत्यर्थः । सपर पूजायाम् । आरर आराकर्म्मणि । भिषज् चिकित्सायाम् । भिष्णज् उपसेवायाम् । इषुध शरधारणे । चरण वरण गतौ चुरण चौर्य्ये तुरण त्वरायाम् । भुरण धारणपोषणयोः । गद्गद वाक्स्खलने । एला केला खेला विलासे । इलेत्यन्ये । लेखा स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट् अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट जीवने । हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च महीङ् पूजायाम् । महीयते पूजां लभत इत्यर्थः । रेखा श्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापपरिचरणयोः । तिरस् अन्तर्द्धौ । अगद नीरोगत्वे । उरस् बलार्थे । उरस्यति बलवान् भवतीत्यर्थः । तरण गतौ । पयस प्रसृतौ (३) । संभूयस् प्रभूतभावे (४) । अम्बर सम्बर सम्भरणे । आकृति-गणोऽयम् (५) ।

इति कण्ड्वादयः ।

---

(३) प्रसृतिरत्र परिमाणविशेषः ।

(४) प्रभूतभावः बाहुल्यं इत्यर्थः नेह समस्तस्य पृथक्कृतिर्यत्र प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे प्रयोजकप्रत्ययविधानं तत्रैवोपसर्गस्य पृथक्कृते ओकारादेः तस्य न स्यात् धातुत्वादत्र सम्भूयस्यतीत्येव रूपम् ।

(५) आकृतिगण इति तेन दुवस्यति महीयते इत्यादि सिद्धम् कतिपयानि दुःख्यते इत्यादि मात्र । अन्यत्र नमस् मान् आप इत्यादयो.अत्र पठिताः

कण्डूयतेः सन् सन्यङोरिति (७० सू०) प्रथमस्यैकाचो (७८ सू० सू०) द्वित्वे प्राप्ते (१) । कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् * । कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् । यथेष्टमामधातुष । । प्राद्यानामवयवानामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । पुपुत्रीयिषति पुतित्रीयिषति पुत्रीयियिषति । अजादेस्तृतीयस्य । अशिश्वीयिषति अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामच परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्वौ प्रस्थितौ प्रस्थयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रियिषति इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति चान्द्रीयिषति चन्द्रीयियिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितु वेच्छति । पिप्रापयिषति प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति । उदकम्-विवारयिषति वारिरयिषति वारयियिषति । आढम्-मिमाधयिषतीत्यादि रूपत्रयम् । षत्वन्तु नास्ति (२) । यङ्सन् ण्यन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सनन्तात्सन् । बोभूययिषतीत्यादि (३) ।

इति प्रत्ययमाला ।

(१) प्रथमस्येति अजादेस्तु द्वितीयस्य (७८ सू० सू०) द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि बोध्यम् ।

(२) षत्वं तु नास्तीति आदेशावयवत्वाभावात् आदेशप्रत्ययोरिति (५८ सू०) सूत्रे प्रत्ययस्यावयवग्रहणात् ।

(३) इह यङ् निमित्ते द्वित्वे कृते सन्निमित्तं द्वित्वन्तु न सिद्धं धातोरनभ्यासस्येति (७८ सू०) अनभ्यासस्येति निषेधात् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (३।४सू०) आस्ते । शेते ।

भावकर्मणोः (१) । १ । ३ । १३ ।

बभूवे । अनुबभूवे ।

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ।

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्य्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । (उ।२२सू० अन्यस्य योग्यं लवनं २) करोतीत्यर्थः । श्नसोरल्लोपः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । तासस्त्योर्लोपः (उ।३सू०) सलोपः । व्यतिसे ३ । धि च (२२सू०) । व्यतिध्वे । ह एति (उ२२सू०) व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिषीत । व्यतिरासे । व्यतिभाते । व्यतिबभे ।

न गतिहिंसार्थेभ्यः (४) । १ । ३ । १५ ।

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रिया । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । हरतेरप्रतिषेधः ॥ सम्प्रहरन्ते राजानः ।

(१) भावे कर्मणि च विहितस्य लकारस्यात्मनेपदं स्यादिति सूत्रार्थः ।

(२) यदन्यस्य न योग्यं तस्य तत्करणं कर्मव्यतिहारः तथाच गृह्यस्य योग्यं शस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः परस्परकरणमपि व्यतिहारः सम्प्रहरन्ते राजान इत्यादिप्रयोगात् ।

(३) व्यतिसे इत्यत्र उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति (उ२२सू) न षत्वं सकारस्याच्परत्वाभावात् आदेशप्रत्यययोरिति ([illegible]सू०) षत्वमपि न, सात्पदाद्योरिति ([illegible]सू०) निषेधात् [illegible] पदत्वात्

(४) कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः [illegible] गतिहिंसार्थेभ्यो [illegible] ।

आदाक. । अनु क्रीडते । सं-क्रीडते । परि-क्रीडते । आ क्रीडते । अनोः कर्म्मप्रवचनीयात्व उपसर्गेण समा माइभवति । माणवकमनु क्रीडति तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थे (प१६४सू०) इत्यनोः कर्म्मप्रवचनीयत्वम् । समाऽक्रूजने । सं-क्रीडन । कूजने नु । स क्रीडति चक्रम् । आगमेः क्षमायाम । एतस्य ईं यहणम् । आ गमयस्व तावत् मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । शिक्षेर्जिज्ञासायाम । धनुषि शिक्षते । धनविषये ज्ञाने शक्ता ६ भवितुमिच्छतीत्यर्थः । आशिषि नाथ । आशिष्येवेति नियमार्थं (७ वार्त्तिकमित्यर्थम् (उ४४सू० । सर्पिषा नाथते सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थ. । कथ "नाथसे किम् पतिव भूभृतामिति" नाथसे इति पाठान । हरतेर्गतताच्छील्ये । गतम्प्रकार. । पैतृकमश्वा अनु हरन्ते मातृकङ्गाव:, पितुर्मातुश्च गतम्प्रकारं सततम्परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् मातुरनु हरति ८) । किरतेर्हर्ष जीविकाकुलायकरणेषु वाच्यम । हर्षादयो विषयाः तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम इतरे फले ।

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । ६।१।१४२ ।

अपात्किरतेः सुट् स्यात् । सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्य ।

---

(६) शिक्षेर्जिज्ञासायामित्यत्र शिक्ष विद्योपादाने (उ ४ इत्यस्य न ग्रहण तस्यानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदसिद्धेः किन्तु शक सामर्थ्ये इति धातोः व्य सदे उत्तु... शक्तो भवितुमिच्छतीति ।

(७) अनुदात्तेत्त्वात्मनेपदसिद्धे नियमार्थमित्यर्थ. अनुदात्तेत्त्वञ्च अनुदात्तेत इकारेति (उ७सू०) नुम् प्रत्ययार्थं तेन नाथन इति सिद्धम् ।

(८) मातरनु-हरतीत्यत्र सादृश्यमात्र विवक्षित न तु प्रकारताच्छील्यम् ।

अप स्किरते वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्ष्यार्थी, श्वा आश्रयार्थी च। हर्षादिष्विति किम्। अपकिरति कुसुमम्। इह तङ्सुटौ न। हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुड-भावे नेष्यत इत्याहुः। मद्रोऽपकिरति (९)। आङि नुप्रच्छ्योः (वा)। आनुते। आपृच्छते। शप उपालम्भे (वा)। आक्रोशार्थात् शपतेः कर्तृगामिनि फले उपदर्शकपक्षे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः। कृष्णाय शपते।

समवप्रविभ्यः स्थः। १। ३। २२।

सन्तिष्ठते। स्थाघ्वोरिच्च (१।२।१७)। समस्थित। समस्थिषाताम्। समस्थिषत। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। वितिष्ठते। आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् (वा)। अस्ति त्वमातिष्ठते नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः।

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च (१०)। १। ३। २३।

गोपी कृष्णाय तिष्ठते आशयम्प्रकाशयतीत्यर्थः। 'संशय्य-कर्णादिषु तिष्ठते यः' कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि (११)। १। ३। २४।

---

(९) मद्रोऽपकिरतीत्यत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावान्न सुट् नात्मनेपदमित्यर्थः।

(१०) प्रकाशनं ज्ञापनं स्थेयो विवादपदनिर्णेता 'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते' इति मेदिन्युक्तेः।

(११) ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत्कर्म तदूर्ध्वकर्म तदव्यभिचारीत्यर्थः। स एक-

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति । ईहायामेव । नेह ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ।

उपान्मन्त्रकरणे ।१।३।२५।

आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते (१२)। मन्त्रकरणे किम् भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् * । आदित्यमुपतिष्ठते । कथन्तर्हि "स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति" देवतात्वारोपात् नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते प्राप्नोतीत्यर्थः । वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् * । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ।

अकर्म्मकाच्च ।१।३।२६।

उपात्तिष्ठतेरकर्म्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते सन्निहितो भवतीत्यर्थः ।

उद्विभ्यां तपः ।१।३।२७।

नुवर्त्तते यद्यपि कर्त्तृस्थस्य प्रयोजनस्य क्रियायां वर्त्तमानादुत्पूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं व्याप्तिस्थैर्ये उच्यते तथापि परिच्छिन्नावस्था-बोधनाय कर्मपदमित्याशय इत्याद्यभिप्रेत्य इत्यादिकं वेदा ईहा मा च ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीत्यादौ नास्तीति न तत् ।

(१२) एवं मन्त्रकरणिका श्रुतिरस्य यजमानादिकर्तृका आग्नेय्या अग्नि-देवताकया ऋचा उपस्थानमित्यर्थः ।

अकर्मकादित्येव। उत्तपते। वि-तपते दीप्यत इत्यर्थः। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति (१३) वक्तव्यम्। स्वमङ्गं स्वाङ्गं न त्वद्रवमिति (पृ॰२४५॰) परिभाषितम्। उत्तपते वितपते पाणिम्। नेह। सुवर्णमुत्तपति सन्तापयति वि लापयति वेत्यर्थः। चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति सन्तापयतीत्यर्थः।

आङो यमहनः। १। ३। २८।

आ-यच्छते। आ हते। अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव। नेह। परस्य शिर आ-हन्ति। कथन्तर्हि "आ-जघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः" इति भारवि. "आ हध्वं मा रघूत्तममिति" भट्टिश्च प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः। प्राप्य (१४ इत्य ध्याहारो वा। ल्यब्लोपे पञ्चमीति (पृ॰८८पृ॰) तु स्ववन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम्। भित्तुमित्यादितुमुन्ताध्याहारो वाम्। समीपमेत्येति वा (१५)।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्। २। ४। ४४।

हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु। आवधिष्ट। आवधिषाताम्।

हनः सिच्। १। २। १४।

---

(१३) स्वाङ्गकर्मकाच्चेति चकारेणाकर्मकस्य समुच्चयेन उत्तपते वि-तपते।

(१४) प्राप्येति तथाच हन्तेरकर्मकत्वात् आ-जघ्न इत्यादावात्मनेपदसिद्धिः।

(१५) समीपमेत्येति समीपमेत्य वक्ष आजघ्ने मल्ल इव मल्लोऽभासिवादास्फोटन चकारेत्यर्थः।

कित्त्वात् । अनुनासिकलोपः (७।१।७१ सू०) । आहत । आह
साताम् । आहसत ।

यमो गन्धने । १ । २ । १५ ।

सिच् कित् स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदा-
यत । गन्धने किम् उदायंस्त पादम् आकृष्टवानित्यर्थः ।

समो गम्यृच्छिभ्याम् (१६) । १ । ३ । २९ ।

अकर्मकाभ्यामित्येव । सङ्गच्छते ।

वा गमः । १ । २ । १३ ।

गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्गसीष्ट-
सङ्गंसीष्ट । समगत समगंस्त । समृच्छते । अकर्मकाभ्यां
किम् ग्रामं सङ्गच्छति । विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् * ।
वित्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते । संविदाते ।

वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ।

वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते-
संविदते । सम्पृच्छते । संस्वरते । अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति
वक्तव्यम् * । अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् अङ्विधौ त्वियर्तेरेवे-
त्युक्तम् (२८७४ सू०) । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषतेति ।

---

(१६) समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य इति [illegible]
पाठमनुसरति समो गम्यृच्छिभ्यामिति । [illegible]
[illegible] । तत्त्व०

समार्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । सम्पश्यते । अकर्मकादित्येव । अतएव "रक्षाभीति पुरापि संशृणुमहे" इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहार्यं वा इति कथयद्भिरिति । अथाऽस्मिन्नकर्मकाधिकारे वहिगम्यादीनां कथमकर्मकत्वमिति चेत् । शृणु ।

"धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥"

वहति भारम् । नदी वहति (१७) स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धिर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । 'हिताम्न यः संशृणुते स किं प्रभुः' उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम् * । अकर्मकादिति निवृत्तम् । बस्त्रनि-रस्यति—निरस्यते । समूहति—समूहते ।

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः । ७ । ४ । २३ ।

---

(१७) वहते सकर्मकस्य प्रवाहार्थ स्यन्दने वार्त्तिकेऽकर्मकत्वं दर्शयति नदी वहतीति । प्राणधारणं जीवः । गात्रविक्षेपश्च नृत्यं तयोर्द्वयोरपि धात्वर्थप्रविष्टकर्मकत्वादकर्मकत्वम् । प्रसिद्धेश्च सत्ताजागरणादीनां तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादकर्मकत्वम् । अविवक्षितकर्मत्वे कर्माकाङ्क्षव्यापारबोधकत्वे तथाच फलव्यधिकरणव्यापारबोधकानामपि विवक्षाभावात् फलसामानाधिकरण्येन फलशून्यव्यापारबोधकत्वादकर्मकत्वम् । प्रपञ्चितञ्चैतदस्माभिः मञ्जार्थ-तन्त्रे ।

वादो कश्चिदिति । अस्य समुद्यात् । अर्थिनं समुद्यात् ।

निसमुपविभ्यो ह्वः । १ । ३ । ३० ।

नि-ह्वयते ।

स्पर्द्धायामाङः । १ । ३ । ३१ ।

कृष्णश्चाणूरमा-ह्वयते । स्पर्द्धायां किम् पुत्रमा-ह्वयति ।

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः । १ । ३ । ३२ ।

गन्धनं हिंसा (१७) । उत्-कुरुते सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्त्तिकामुदा-कुरुते भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुप-कुरुते सेवते । परदारान् प्र-कुरुते तेषु सहसा (१८) प्र-वर्त्तते इत्यर्थः । एधोदकस्योपस्-कुरुते गुणमाधत्ते । गाथाः प्र-कुरुते प्रकथयतीत्यर्थः । शतम्प्र-कुरुते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् कटङ्करोति ।

अधेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ।

प्रसहनं क्षमाभिभवश्च षह मर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधि-कुरुते क्षमते इत्यर्थः अभि-भवतीति वा ।

१७ गन्ध अर्दने इति चु॰ आ॰ । चौरादिकस्य गन्धधातोरनेनानुकरणादेव गन्धनं हिंसेति ।

१८ सहसा इति साहसिकस्य कर्म साहसिक्यं तथात्र सहसा प्रवृत्ति-विवक्षितत्वादाह तेषु सहसा प्रवर्त्तते इति ।

वेः शब्दकर्मणः। १। ३। ३४।

स्वरान् वि-कुरुते उच्चारयतीत्यर्थः। शब्दकर्मणः किम्? चित्तं विकरोति कामः।

अकर्मकाच्च। १। ३। ३५।

वेः कृञ इत्येव। छात्रा वि कुर्वते विकारं लभन्ते।

सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः। १। ३। ३६।

सम्मानोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः इतरे प्रयोगोपाधयः। तथाहि शास्त्रे नयते शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तेन च शिष्यसम्माननं फलितम्। उत्सञ्जने। दण्डमुन्नयते उत्-क्षिपतीत्यर्थः। माणवकमुप-नयते विधिना आत्मसमीपम्प्रापयतीत्यर्थः। उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते (२०)। ज्ञाने। तत्त्वं नयते निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्म्मकरानुप-नयते भृतिदानेन स्वसमीपम्प्रापयतीत्यर्थः। विगणनमृणादेर्निर्य्यातनम्। करं वि नयते राज्ञे देयं भागम्परि-शोधयतीत्यर्थः। शतं वि-नयते धर्म्मार्थं वि-नि युङ्क्त इत्यर्थः।

---

(२०) उपनयो वेदाध्ययनप्रयोजकसंस्कारस्तस्य परमार्थित्वात् परस्मैपदे प्राप्ते-ऽनेन तङ् विधीयते न तूपनयनमात्रेणाचार्य्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्यापनेन "उपनीय ददद् वेदमाचार्य्यः स उदाहृत" इति स्मृतेरेवञ्चाचार्य्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परम्परया बोध्यम्।

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । १ । ३ । ३७ ।

नियः कर्तृस्थे कर्मणि (२१) यदात्मनेपदमाप्नोति तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते अप-गमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात् स्वरितञितः (२५१०) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गण्डं विनयति (२२) । कथं तर्हि "विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति" कर्तृगामित्वाविवक्षाया भविष्यति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । १ । ३ । ३८ ।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिर्न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

उपपराभ्याम् । १ । ३ । ३९ ।

वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उप क्रमते । परा क्रमते । नेह । सं क्रामति ।

आङ उद्गमने । १ । ३ । ४० ।

आ क्रमते सूर्यः उदयत इत्यर्थः । ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् (४) । नेह । आ-क्रामति धूमो हर्म्यतलात् ।

---

(२१) कर्तृस्थे कर्मणि कर्तृस्थे क्रियाफले इत्यर्थः अप्रदर्शितदृष्टान्तात् कर्मणोऽपि फलाभावात् फलवत्त्वेन कर्तृत्व कर्माभावात् कर्तृगामि फलमात्रस्य अवयवे कर्मणि सतीति व्याख्येयम् ।

(२२) गण्डो रोगविशेषस्तस्य कर्तृस्थत्वेऽपि शरीरावयवत्वात् न तङ्, तर्हीति बोध्यम् ।

वेः पादविहरणे। १। ३। ४१।

साधु विक्रमते वाजी। पादविहरणे किम् वि-क्रामति सन्धि र्द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थः।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्। १। ३। ४२।

समर्थ तुल्यार्थौ शकन्ध्वादित्वात् (५४ २१) पररूपम्। प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता। प्र-क्रमते। उप-क्रमते। समर्थाभ्यां किम् प्र-क्रामति गच्छतीत्यर्थः। उप क्रामति (२३) आगच्छतीत्यर्थः।

अनुपसर्गाद्वा। १। ३। ४३।

क्रामति—क्रमते। अप्राप्तविभाषेयम्। वृत्त्यादौ तु नित्यमेव।

अपह्नवे ज्ञः। १। ३। ४४।

शतमप जानीते अप लपतीत्यर्थः।

अकर्मकाच्च (२४)। १। ३। ४५।

सर्पिषोऽनु-जानीते सर्पिषा उपायेन प्र-वर्त्तत इत्यर्थः।

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने। १। ३। ४६।

शतं सञ्जानीते अवेक्षत इत्यर्थः। शतं प्रति-जानीते अङ्गीकरोतीत्यर्थः। अनाध्यान इति योगो विभज्यते। तत्सा-

---

(२३) इत्यादिष्वर्थेषु प्रोपाभ्यामित्यस्य प्रवृत्तेरभावात् तदर्थत्वाभाव तत्।

(२४) अनुपसर्गाज्ज्ञ (प्२६५१०) इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनु-जानीते इति सोपसर्गार्थमिदम्।

अर्थादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्य्यते। मातरं मातुर्वा सञ्जानाति। कर्म्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी।

भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः। १। ३। ४७।

उपसम्भाषोपमन्त्रणे धात्वर्थौ इतरे प्रयोगोपाधयः। शास्त्रे वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः। उपसम्भाषोपसान्त्वनम्। भृत्यानुप-वदते सान्त्वयतीत्यर्थः। ज्ञाने। शास्त्रे वदते। यत्ने। क्षेत्रे वदते। विमतौ। क्षेत्रे विवदन्ते। उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम। उप वदते प्रार्थयतइत्यर्थः।

व्यक्तवाचां समुच्चारणे। १। ३। ४८।

मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात्। सम्प्र-वदन्ते ब्राह्मणाः। नेह सम्प्र-वदन्ति खगाः।

अनोरकर्मकात्। १। ३। ४९।

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्म्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात्। अनु-वदते (२५) कठः कलापस्य। अकर्म्मकात्किम् उक्तमनु-वदति। व्यक्तवाचां किम् अनु-वदति वीणा।

विभाषा विप्रलापे। १। ३। ५०।

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात्। वि-प्र वदन्ते वि प्र वदन्ति वा वैद्याः।

---

(२५) अनु पाठकं तेन कलापस्येति तुल्यार्थैर्योगेऽपि शेषविवक्षया षष्ठी।

अवाद्ग्रः। १। ३। ५१।

अव गिरते। गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्र-युज्यत एवेति भाष्यम्।

समः प्रतिज्ञाने। १। ३। ५२।

शब्दं नित्यं सङ्गिरते प्रति जानीत इत्यर्थः। प्रतिज्ञाने किम् सङ्गिरति ग्रासम्।

उदश्चरः सकर्मकात्। १। ३। ५३।

धर्ममुच्चरते उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः। सकर्मकात्किम् वाष्प उच्चरति उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः।

समस्तृतीयायुक्तात्। १। ३। ५४।

रथेन सञ्चरते।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे। १। ३। ५५।

सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतु-र्थ्यर्थे। दास्या सं-यच्छते। पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्त्तते। रथेन समुदा-चरते। दास्या सम्प्र यच्छते।

उपाद्यमः स्वकरणे। १। ३। ५६।

स्वकरणं स्वीकारः। (२६) भार्य्यामुप-यच्छते।

---

(२६) स्वकरणमित्यत्र विकल्पेन चिह्नं भवति समर्थानां प्रथमाद्वेत्यतो (पृ४८८पृ०) वेत्यनुवृत्तेः। स्वीकारश्च भार्य्यास्वीकारोऽन्यस्वीकारो वेत्यत्र नापक्लेन "शस्त्राण्युपायंस्त जितरावीति" भट्टिः सङ्गच्छते।

विभाषोपयमने । १ । ३ । । ५६ ।

यमः सिच् किद्वा स्यादिववाहे। रामः सीतामुपायत उपायंस्त वा उदवोढेत्यर्थः। गन्धनाङ्गे (२७) उपयमि तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यङ्कित्त्वम् (२८)।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । १ । ३ । ५७ ।

सनन्तानामेषां (२९) प्राग्वत्। धर्म्मं जिज्ञासते। शुश्रूषते। सुस्मूर्षते। दिदृक्षते।

नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ।

पुत्रमनु-जिज्ञासति। पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः 'अनन्तरस्ये'ति न्यायात्। तेनेह न। सर्पिषोऽनुजिज्ञासते सर्पिषा प्रवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः। पूर्ववत् सनः (उ० ५५ सू०) इति तङ्। 'अकर्म्मकाच्चे'ति (उ० ५ सू०) केवलाद्विधानात्।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १ । ३ । ५९ ।

आभ्यां सनन्ताच्छ्रुव उक्तवन्न स्यात्। प्रति-शुश्रूषति। आशु-

(२७) गन्धनेति (उ० सू०) सूत्रभाष्ये पूर्वप्रतिषेधस्योदाहरणाय [illegible] गन्धनाङ्गे इति सूत्रार्थे द्रष्टव्यम्।

(२८) यमो गन्धने इति (उ० ४६ सू०) पूर्वसूत्रं [illegible]।

(२९) अपह्नवे ज्ञ इति (उ० ५ सू०) ज्ञाधातोरपि [illegible] मि (उ० ५६ सू० वा०) [illegible] विधानात् तङ् [illegible] पूर्ववत्सन (उ० ५५ सू०) इत्यनेन [illegible] [illegible] तङ् [illegible] तङ् विधानार्थमिदम्।

श्रूषति।। कर्मप्रवचनीयात्त्वान्नेह। देवदत्तं प्रति शुश्रूषते। शदेः शितः (उ८०पृ०) म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च (उ१५४पृ०) (२०) व्याख्यातम्।

पूर्ववत्सनः। १। ३। ६२।

सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सनन्तादप्यात्मनेपदं स्यात्। एदिधिषते। शिशयिषते। निविविक्षते। पूर्ववत्किम्। बुभूषति। शदेरित्यादिसूत्रविषये सनो (२१) नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेनेह न। शिशत्सति। मुमूर्षति। आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य (उ७२पृ०) एधाञ्चक्रे।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु। १। ३। ६४।

प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। स्वराद्यन्तोपसर्गादिति (२२) वक्तव्यम्। उद्युङ्क्ते। नियुङ्क्ते। अयज्ञपात्रेषु किम्। द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति।

समः क्ष्णुवः। १। ३। ६५।

संक्ष्णुते शस्त्रम् (२३)।

---

(२०) भ्वादौ शदधातुस्तुदादौ च म्रधातुरुक्तस्तत्र ते सूत्रे व्याख्याते।

(२१) सनो नेति न सूत्रं किन्तु नानोर्ज्ञ इत्यतो (उ७५४पृ०) नेति पूर्ववत्सन इत्यतः सन इत्यनुवर्त्य योगविभागात् सनो नेत्यन्वयात्तद-र्थक भाष्यवाक्यम्।

(२२) स्वरवर्ण एवाद्यन्तयोर्यस्य तस्मादुपसर्गादित्यर्थस्तेन दुर्निर्भ्यां समस्य नेति बोध्यम्।

(२३) समगच्छीत्यत्र (उ२४६पृ०) क्ष्णुधातुमपठित्वा पृथक्सूत्रकरणं अ-कर्मकादपि तद्विधानार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति संक्ष्णुते शस्त्रमिति।

भुजोऽनवने (२४)। १। ३। ६६।

ओदनं भुङ्क्ते अभ्यवहरतीत्यर्थः। "बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्"। "वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते"। इहोपभोगो भुजेरर्थः। अनवने किम् महीं भुनक्ति।

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्ताऽनाध्याने। १। ३। ६७।

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यतेऽणौ यत्कर्म कारकं स चेण्णौ कर्त्ता स्यात् अनाध्याने (२५)। णिचश्चेति (उ७०पृ०) सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति (७१०पृ०) विकल्पे, (२६) ऽणावकर्मकादिति (७२४पृ० परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते (२७) कर्तृस्थ-

---

(२४) अवन पालनम् अत्र अदन इति बहवः। अनवने इति पर्युदासपक्षं भुजेरौधादिकत्वं च पक्षार्थं तथा च कारणमिति [illegible] उपभोगाद्यर्थ इति तदर्थं भिद तदेतदुदाहरणे अवयव आरोपचार।

(२५) इह शास्त्रान्तरवाक्यानि चत्वारि णेरात्मनेपदमित्येकं, तत्र णादिमन्ते-नान्वितम अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीय, तत्र कर्मशब्दः क्रियापर "कर्म क्रियेति" कोषात् तथाचाणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्यत इत्यर्थ, स कर्त्तेति तृतीयं अणौ यत् कर्म णौ चेदिति सर्वमत्रानुवर्त्तते कर्मणाकारकं कारकविशेषपर इत्यनेन आवृत्ते-रर्थ, यत् कर्म स्यादि। अनाध्याने इति चतुर्थ, आवृत्ते अनिति आध्यानमुत्कण्ठापूर्वक स्मरणम्।

(२६) विकल्पे इति परत्वात् प्राप्तं इत्युत्तरेण सम्बन्ध।

(२७) इदमेवेष्यत इति। अत्र अत्र युज्यते यतते उच्यते विभाषोपपदेने-त्यस्य (७१०पृ०) विषय। इत्थं सति णावकर्मकादिति परस्मैपदविधानस्य [illegible]।

भावकाः (३८) कर्तृस्थक्रियायोदाहरणम्। तथाहि पश्यन्ति (३९) भवभीताः चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः। प्रेरणांशत्यागे (४०) पश्यति भवः विषयो भवतीत्यर्थः। ततो (४१) हेतुमण्णिच्। दर्शयन्ति भवभक्ताः पश्यन्तीत्यर्थः। पुनस्तदंशस्य (४२) विवक्षायाम्। दर्शयते भवः। इह प्रथमाद्वितीययोरवस्थयोर्द्वितीयाचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थे (४३ तत्र तृतीयक

गोते तन्त्रकं गोपी गाययतीत्यादौ अणावकर्मकादित्यत्र (उ० ६४पृ०) विवक्षः कारयति केदारः स्वयमेवेति णेरणाविव्यत्र (उ० ६६पृ०) द्रष्टव्य। तत्र हि लूयते केदारः स्वयमेवेति द्वितीयकक्षायामकर्मकमिति भावः।

(३८) अपरिस्पन्दनसाध्यो धात्वर्थो भावः सपरिस्पन्दनसाध्या तु क्रिया। साधनञ्च कारकं तत्र गमनारोहणादौ सपरिस्पन्द एव कर्ता क्रियां साधयति अवलोकनादिकं तु स्पन्दनरहितेनापीत्यनयोर्भेदात् कर्तृस्थभावका इत्यादि।

(३९) कर्तृस्थभावकमुदाहरति पश्यन्तीति स्पन्दनं विनापि चाक्षुषदर्शनादेः साध्यत्वात्तथात्वम्।

(४०) प्रेरणांशेति कर्मणः सौकर्यविवक्षया तदीयव्यापारमात्रस्यैव वाच्यत्वे इत्यर्थः।

(४१) तत त्यक्तप्रेरणांशाद्धातोरित्यर्थः।

(४२) पुनस्तदंशस्येति उपायनिवृत्तावपि उपेयानिवृत्तिरिति न्यायात् णिचो न निवृत्तिरिति द्योतनाय पुनस्तदंशस्येत्युक्तम् एवञ्च स्थित एव णिजिति फलितार्थः।

(४३) तुल्योऽर्थ इति प्रथमाद्वितीययोश्चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारबोधकत्वाविशेषात् तृतीयचतुर्थ्योस्तु चाक्षुषज्ञानरूपफलमात्रबोधकत्वाविशेषात् तुल्यत्वम्।

मत्यक्रतिभ्याश्च उपान्तयोहं ग्रोऽपि प्रे चक्षोभ्यामी दर्शयति भा रोहयते इत्युदाहरणम् अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन् पक्षे द्वितीयकक्षायाञ्च तङ् समानक्रियात्वाभावाचिनर्थकत्वादिति । ... अनाध्याने किम् स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः उत्कण्ठापूर्वकस्मृतो विषयो भवतीत्यर्थः । भीस्म्योर्हेतुभये (३।८४।०) व्याख्यातम् ।

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ।१।३।६९।

प्रतारणेऽर्थे आभ्यामाभ्यामाभ्याम् । माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् श्वानङ्गर्धयति अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति वर्जयतीत्यर्थः । लिय: सम्माननशालीनीकरणयोश्च (३।८४।) व्याख्यातम् ।

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे । १ ।३। ७१।

णेरित्येव (५२) । पदम्मिथ्या कारयते स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात्किम् पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् सकृत्पदम्मिथ्या कारयति । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (३५४०) यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् ऋत्विजो यजन्ति (५३) । सुन्वन्ति ।

---

(५२) इह करोतिरुच्चारणार्थत्वादकर्मकः । तत्र ण्यन्तस्य निःसरणं ... तदुच्चारणं निःसारणं तत्र ... अकर्मकमुच्चारयति निःसारयतीत्यर्थः ... अकर्मकात् ... धातोर्णिचा तत्र आत्मनेपदं द्योतकम् ।

(५३) इविधानेऽनादिष्ट ... न ... कर्तृगामी फलतीति ... अतो ... न तङ्

स्वरितञित इत्यादि (७५४०) पञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहित-मतत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात्। एवं (५७) यज्ञं यजति यजते वा। एवं कटं करोति कुरुते वा। एवम् अप वदति अप वदते वा। एवं यज्ञं कारयति कारयते वा। एवं व्रीहिं सं-यच्छति सं यच्छते वा। एवं ज्ञा-जानाति जानीते वा।

इत्यात्मनेपदम्।

भिन्नद्योतनात् एतेन प्रकृतस्यसमर्थनार्थं स्वरितञितः कर्त्रभि-प्राये क्रियाफले इति (७५५०) सूत्रे ऽभिप्रायपदस्य इच्छापरतया व्याख्यानेन कर्तृगामित्वेन विवक्षाविवक्षाभ्यां पदव्यवस्थेति वदन् कश्चिन्ना-पास्तः परास्तः। किञ्च मिच्छत्यर्थकाम इति ग्रन्थेन मूत्वा परगा-मिफलस्यै वोद्देश्यतावोधनात्तयासमर्थनमपि अकिञ्चित्करम्। तत्सूत्रं प्रायिकमित्यादिग्रन्थक्रमप्राधिकोक्तिरपि साङ्गिकोव पदव्यव-स्थापकसूत्रस्यैव प्रायिकत्वकल्पनेऽव्यवस्थापत्तेरतोऽनेनैव सूत्रेण परगामिन्यपि फले उपपदेन द्योतिते विभाषेति नवीनपद्धतिराद-रणीया।

(५७) समित्युपकरणं स्वार्थमात्मार्थं वा यजते इत्याद्यपि पाठ्यम्।

शेषात् (१) कर्त्तरि परस्मैपदम् (७५पृ०)। अत्ति ।

अनुपराभ्यां कृञः ।१।३।७९।

कर्त्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम्। अनु करोति परा करोति। कर्त्तरीत्येव भावकर्मणोर्मा भूत्। नचैवमपि कर्मकर्त्तरि प्रसङ्गः कार्य्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत् कर्मणा (७७४पृ०) इत्यात्मनेपदेन परेणास्य (२) बाधात्। शास्त्रातिदेशपक्षे (३) तु कर्त्तरि शप् (७७पृ०) इत्यतः शेषादित्यतश्च (७५पृ०) कर्त्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्त्तैव यः कर्त्ता न तु कर्मकर्त्ता तत्रेति व्याख्येयम्।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।१।३।८०।

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् (४)। अभि-क्षिपति।

प्राद्वहः ।१।३।८१।

प्र-वहति।

---

(१) अनुदात्तङित (७४पृ०) इत्या इत्यात्मनेपदमेवेति नियमात् न [illegible] परस्मैपदस्य [illegible] तथा च कर्त्तरि परस्मैपदं [illegible] विधायकत्वे शेषादिति पदं व्यर्थम्।

(२) अत्र अनुपराभ्यामिति सूत्रविहितपरस्मैपदं। [illegible] कर्मवत् कर्मणेति सूत्रे (पृ०७४पृ०) कार्य्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति।

(३) शास्त्रातिदेशपक्षे कर्मवत् कर्मणेत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किन्तु भावकर्मणोरिति (पृ०४०पृ०) शास्त्रमतिदिश्यते तच्च पूर्वत्वात् परेण अनुपराभ्यामित्यनेन बाध्यताम् [illegible] शास्त्राति-देशेति।

(४) स्वरितेत्त्वादुभयपदित्वे कर्त्तृगेऽपि फले परस्मैपदार्थमारम्भः।

परेर्मृषः (५) ।१।३।८२।

परि मृष्यति। भौवादिकस्य तु। परि-मर्षति। इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित्।

व्याङ्परिभ्यो रमः।१।३।८३।

वि रमति।

उपाच्च।१।३।८४।

यज्ञदत्तमुप-रमति उपरमयतीत्यर्थः अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्।

विभाषाऽकर्मकात्।१।३।८५।

उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा। उप-रमति उप-रमते वा निवर्त्तत इत्यर्थः।

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः।१।३।८६।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। णिचश्च (उ॰७०सू॰) इत्यस्यापवादः। बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्। अध्यापयति। प्रावयति प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति विलापयतीत्यर्थः। स्रावयति स्यन्दयतीत्यर्थः (२)।

निगरणचलनार्थेभ्यश्च।१।३।८७।

---

(१) स्वरितेत्यादुभयपदे प्राप्तेऽयमारम्भः कर्तृगे फले परस्मैपदार्थः।

(२) प्रुद्रुस्रुवां चलनार्थत्वेनोत्तरसूत्रेणैव पदत्वे सिद्धेऽत्र सूत्रे पुनर्ग्रह-णमर्थान्तरार्थं तद्द्योतनाय विवृणोति प्रापयतीति, विलापयतीति, स्यन्दयतीति च।

अकर्त्रभिप्राये णेरादिति (३।१९।) परस्मैपदं स्यादेव। यथा, पाययति पयः। "दमयन्ती कमनीयता मदम्"। भिक्षा वासयति। वा क्यषः (३।१८सू०)। लोहितायति लोहितायते। द्युद्भ्यो लुङि (३।७१सू०)। अद्युतत्—अद्योतिष्ट। वृद्भ्यः स्यसनोः (३।७२।)। वर्त्स्यति। वर्त्तिष्यते। विवृत्सति। विवर्त्तिषते। लुटि च क्लृपः (३।८०सू०)। कल्प्ता। कल्प्तासि। कल्पितासे। कल्प्स्यति। कल्पिष्यते—कल्प्स्यते चिक्लृप्सति चिकल्पिषते—चिक्लृप्सते।

इति परस्मैपदप्रक्रिया।

समाप्ता पदव्यवस्था।

लिङ्सिचोरिति (उ०४१४सू०) विकल्पादिडभावे उश्चेति (उ०८१३सू०) कित्त्वं रपरत्वं हलि चेति (उ०७६सू०) दीर्घः । इणः षीध्वमिति (उ०३६सू०) नित्यं ढत्वम् । अगीढ्वम् । उत्तमानां द्वित्वविकल्पे षष्टी (११) उत्तमपुरुषस्या सह मङ्गलेन उक्ता मनस्येति ।

"इड्दीर्घयोर्विकल्पाच्च सत्वं ढत्वं द्वित्वविकल्पतः ।
इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम्" ॥

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ।

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ।

चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो (१२) मितां ह्रस्व एव (उ०७४सू०) तु न विकल्पितः, एवन्तावपि ह्रस्वविकल्पाभिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घ (१३) सिध्यति ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न (१४) स्थानिवदित्यव-

---

विभाषेट इत्यनेन (उ०६५सू०) पक्षे ढत्वे द्वादश द्वादशानां मध्ये अनचि चेति (पू०२२सू०) पक्षे ढस्य पक्षे धस्य च द्वित्वे द्विगुणिते चतुर्विं-शतिः, मय इति (पू०२६सू०) पञ्चीनिपक्षे यकारस्यापि द्वित्वे अष्टचत्वारिं-शत् अनचि चेति (पू०२२सू०) मकारस्य द्वित्वे षण्णवतिरित्यर्थः ।

(११) अचोरहाभ्यामिति (पू०२८सू०) वस्य द्वित्वे द्वयोरपि वस्य यणोमय (२६सू०) इति द्वित्वे चत्वारि, चतुर्णामपि मस्य अनचि चेति (२२सू०) द्वित्वे अष्टावित्यर्थः ।

(१२) जनीजृषेत्यादिना (उ०८५सू०) मित्संज्ञकानां यो ह्रस्वः प्रक्रान्त इत्यर्थः ।

(१३) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे व्यवधानादिति भावः ।

(१४) न पदान्तेति (२५सू०) सूत्रेण स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ।

विभाषा चिण्णमुलोः ७।१।६९।

लभेर्नुमागमो वा स्यात्। अलम्भि अलाभि। व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम्। प्रालम्भि। द्विकर्मकाणां तु

"गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया।
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः"।

गौर्दुह्यते पयः। अजा ग्राममनीयते—ह्रियते—कृष्यते—उह्यते। बोध्यते माणवकन्धर्मं, माणवको धर्ममिति वा। भोज्यते, माणवकमोदनः, माणवकओदनं वा। देवदत्तो ग्रामङ्गम्यते। अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते। मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन। णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः। मासमास्यते माणवकः।

इति भावकर्मतिङ्प्रक्रिया।

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्र-त्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिश्छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु (१) ।

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।

कर्मस्थया (२) क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुस्तृतीया स्याद-तिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् ।

[illegible]

[illegible]

(१) [illegible]

(२) [illegible]

कर्त्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ इति [illegible] । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोऽनुतापे चेति (३।१।६५) चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । न दुहस्नुनमां यक्चिणौ (३।१।८९) । प्रस्नुते । प्रास्नाविष्ट — प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् (वा) । कारयते । अचीकरत । उच्छ्राययते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत । भारद्वाजीयाः पठन्ति णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् (वा) । पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् । उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छपचङौ । श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वात् (…) णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थं देवदत्तः । ग्रन्थते । अग्रन्थिष्ट । ग्रन्थति ग्रन्थम् । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । क्र्यादिकयोस्तु (३।१।८९) ग्रथ्नीते । श्रथ्नीते । स्वयमेव विकुर्वते सैन्धवा वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणः, अकर्मकाच्चेति (१।३।३५) तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रयोगात् विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ।

कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च ।३।१।९०।

अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किन्तु श्यन् परस्मैपदञ्च ।

आत्मनेपदापवादः। कुप्यति कुप्यते पादः। रज्यति रज्यते वस्त्रम्। यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः। कोपिषीष्ट (१३)। रङ्क्षीष्ट।

इति कर्मकर्तृलिङ्प्रक्रिया

---

(१३) यगभावविषयेऽपि परस्मैपदं यगभावे न प्रवर्त्तते इत्यात्मनेपदमेवो-दाहरति कोपिषीष्टेति।

अभिज्ञावचने लृट् ।३।२।११२।

स्मृतिबोधिन्युपपदे (१) भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङो-ऽपवादः । स्मरसि कृष्ण । गोकुले वत्स्यामः (२) । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ।

न यदि ।३।२।११३।

यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण । यद्वने अभुञ्ज्महि(३) ।

विभाषा साकाङ्क्षे ।३।२।११४।

उक्तविषये लृड्वा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षत्वे । स्मरसि कृष्ण । वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो (४) लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि "न यदीति" बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः । परोक्षे लिट् [illegible] ।

---

(१) [illegible]

(२) [illegible]

(३) [illegible]

(४) [illegible]

चकार । सुप्तमुग्धे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । "सुप्तोऽहं किल विललाप" । "बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्" । अत्यन्तापह्नवे (५) लिड्वक्तव्यः । कलिङ्गेषु स्थितोऽसि: । नाहं कलिङ्गान् जगाम ।

हशश्वतोर्लङ् च । ३ । २ । ११६ ।

अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति ह अकरोत् चकार वा । शश्वदकरोत् चकार वा ।

प्रश्ने चासन्नकाले (६) । ३ । २ । ११७ ।

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत् किम् ? । जगाम किम् ? । अनासन्ने तु । कंसं जघान किम् ? ।

---

(५) अपह्नवोऽपलापस्तस्यात्यन्तिकत्वं तद्धेतोरपह्नवे भवति । नाहं कलिङ्गानित्यादौ वाक्यहेतौ कलिङ्गगमनस्यापह्नवादात्यन्तिकत्वं बोध्यम् । कलिङ्गो नाम देशो गन्तुं निषिद्धः

"अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हतीति" स्मृतेः

तस्मिन् देशे त्वया गत्वा किं स्थितमिति केनचिदभियुक्तः स आह नाहं कलिङ्गानित्यादि । यदा तु कलिङ्गेषु अगाः इत्युक्ते गमनमेवापलपति तदा नात्यन्तिकापह्नव इति तत्र नाहं न कलिङ्गेषु अगच्छमिति ।

(६) प्रश्ने इति कर्मणि घञ् । भूतानद्यतने परोक्षे इत्यनुवर्त्तते तदाह लिड्विषये इति आसन्नकालश्च पञ्चवर्षाभ्यन्तरः तदतीतः काल. विप्रकृष्ट इति भेदः । तत्त्व० ।

लट् स्मे ।३।२।११८।

लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ।

अपरोक्षे च ।३।२।११९।

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ।

ननौ पृष्टप्रतिवचने(७) ।३।२।१२०।

अनद्यतनग्रहणं निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम्? ननु करोमि भोः ।

नन्वोर्विभाषा (८) ।३।२।१२१।

अकार्षीः किम्? न करोमि नाकार्षम् । अहं नु करोमि अहं न्वकार्षम् ।

पुरि लुङ् चास्मे ।३।२।१२२।

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे पक्षे यथाप्राप्तम् (९) । वसन्तीह पुरा छात्राः अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा । स्मे किम्? यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने (१०) ।

---

(७) पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः [illegible] किमिति प्रश्ने, ननु करोमि भोरित्युत्तरम् ।

(८) नन्वोरिति भूते इत्यर्थः । पक्षे लुङ् ।

(९) पक्षे यथाप्राप्तमिति लुङ्लटोरभावपक्षे लङ्, परोक्षे तु लिट् ।

(१०) भविष्यति गम्यादयः (३।३।३) इत्यतो भविष्यतीत्यनुवर्तमाने इत्यर्थः ।

यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ५ । ३ । ४ ।

यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ।

विभाषा कदाकर्ह्योः । ३ । ३ । ५ ।

भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा, कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा ।

किंवृत्ते (११) लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ।

भविष्यति लट् वा स्यात् । कतरं कतमं वा भोजयसि ? भोजयिष्यसि भोजयितासि वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ।

लिप्स्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ।

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लट् वा स्यात् । योऽन्नं (१२) ददाति दास्यति दाता वा । स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ।

लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ।

---

(११) किमो विभक्त्यन्तेन वृत्तो निष्पन्नः शब्दः कतरकतमादिस्तस्मिन्नुपपदे लिप्सायां गम्यमानायामित्यर्थः ।

(१२) लिप्सायाः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धावफलार्थमिदमिति ध्वनयन्त उदाहरन्ति योऽन्नमिति ।

लोडर्थः (१३) प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्धातो-र्भविष्यति लट् वा स्यात्। कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वङ्गा रक्ष। पक्षे (१४) लुट्लृटौ।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके। ३। ३। ९।

ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः निपातनात्समासः (१५) उत्तरपदवृद्धिश्च। ऊर्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति लोडर्थगम्ये वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः। मुहूर्त्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा। अथ त्वं छन्दोऽधीष्व।

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा। ३। ३। १३१।

समीपमेव सामीप्यम् स्वार्थे ष्यञ्। वर्त्तमाने लट् (३।२।१२३) इत्यारभ्य उणादयो बहुलमिति (३।३।१) यावत् येनोपाधिना (१६) प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः।

---

(१३) [illegible] प्रैषादिकमर्थ [illegible] कर्त्तव्यमित्यर्थः।

(१४) पक्षे इति कृष्णश्चेद्भोक्ता [illegible] प्रयोग।

(१५) [illegible] निपातनादिति।

(१६) [illegible] वर्त्तमानत्वं [illegible]।

कदा आगतोऽसि ? (१७) अयमागच्छामि अयमागमम्। कदा। गमिष्यसि ? एष (१८) गच्छामि गमिष्यामि वा।

आशंसायां भूतवच्च। ३। ३। १३२।

वर्त्तमानसामीप्य इति नानुवर्त्तते। भविष्यति काले भूतवद्वर्त्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् (१९)। देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्म वपामः वप्स्यामो वा। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्लिटौ न।

क्षिप्रवचने लृट्। ३। ३। १३३।

क्षिप्रपर्य्याये उपपदे पूर्व्वविषये लृट् स्यात्। वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः। नेति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात्। श्वः शीघ्रं वप्स्यामः।

आशंसावचने लिङ्। ३। ३। १३४।

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् (२०)। गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय। आशंसे क्षिप्रमधीयीय।

---

(१७) आगतोऽसीति भूतकाले प्रश्ने आगच्छामीत्युत्तरवाक्यं भूतकालाभिव्यञ्जकंऽयमिति प्रयोगस्त्वधुनैवागत इति भूतकालस्य वर्त्तमानसामीप्यद्योतनाय। तेनागमनाविनाभूतं श्रमस्वेदादिकमुपदिश्यते एवं भविष्यत्यपि बोध्यम्।

(१८) एष इति गमनोद्योगद्योतनाय, परिकरबन्धादिकद्योतनेन भविष्यतो वर्त्तमानसामीप्यं प्रतीयते।

(१९) आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा तस्या वर्त्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य भविष्यत्त्वाद्भविष्यतीत्युक्तम्।

(२०) न भूतवदिति न वर्त्तमानवदित्यपि बोध्यम्।

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः।३।३।१३५।

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ (२१) न। यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा। सामीप्यन्तुल्यजातीयेनाव्यवधानम्। येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित (२२)। सोमेनायष्ट। येयममावस्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते सोमेन यक्ष्यते।

भविष्यति मर्य्यादावचनेऽवरस्मिन्।३।३।१३६।

भविष्यति काले मर्य्यादायामवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवन्न (२३)। योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्तस्य (२४) यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून् पास्यामः।

कालविभागे चानहोरात्राणाम्।३।३।१३७।

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्त्तते (२५)। अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे

---

(२१) भूतानद्यतने लङ् ३।२।१११। भविष्यदनद्यतने लुट् ३।३।१५। एतौ विहितौ तौ नेत्यर्थः।

(२२) लङ्लुटोर्निषेधे सति भूते लुङ् भविष्यति च लृट् भवतीति ग्रन्थकृदुदाहरति अग्नीनाधितेति।

(२३) अक्रियाप्रबन्धार्थं सामीप्यार्थं चारम्भः। अनद्यतनवन्न भवतीत्यर्थः। एष देशकृता मर्य्यादा उत्तरसूत्रे कालकृतेति भेदः।

(२४) तत्र पाटलिपुत्रादवधिभूतात् यदवरं कौशाम्ब्याः अर्वाचीनमित्यर्थः।

(२५) मर्य्यादोक्तौ कालविभागे वाच्ये अवरस्मिन् विभागे भविष्यति अनद्यतनवन्न, न तु कालविभागे अहोरात्रसम्बन्धे नेत्यर्थः।

प्रतिषेधार्थमिदम्। योगविभाग उत्तरार्थः। योऽयं वत्सर आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। अनहोरात्राणामिदम् योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे।

परस्मिन्विभाषा। ३। ३। १३८।

अवरस्मिन्नर्जम्पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्तते। अप्राप्तविभाषेयम्। योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे-अध्येतास्महे। लिङ्निमित्ते २६ लृङ् क्रियातिपत्तौ (उः पृ०) भविष्यतीत्येव। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत्।

भूते च (२७)। ३। ३। १४०।

पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्त्तते।

वोताप्योः। ३। ३। १४१।

वा आ उताप्योः उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते २८) लृङ् वेत्यधिक्रियते। पूर्वसूत्रन्तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्त्तत इति विवेकः।

गर्हायां लडपिजात्वोः। ३। ३। १४२।

---

(२६) आदौ भ्वादिप्रकरणे (उ२०पृ०) व्याख्यातम्।

(२७) लिङ्निमित्ते लृङ् स्यात् भूते भविष्यति च क्रियाऽनिष्पत्तावित्यर्थः।

(२८) लिङ्निमित्ते भूते एतावद्विकल्पो भविष्यति तु नित्य इति। तत्त्व०

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये (२९) गर्हायाम्। लङा-दीन् (३०) परत्वाद्बाधते। अपि जायां त्यजसि जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत्।

विभाषा कथमि लिङ् च। ३।३।१४३

गर्हायामित्येव कालत्रये लिङ्। चाल्लट्। कथं धर्मं त्यजेस्त्य-जसि वा। पक्षे कालत्रयलकाराः। अत्र भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वा। कथं नाम तत्रभवान् धर्मं त्यक्ष्यत्।

किंवृत्ते लिङ्लृटौ। ३। ३। १४४।

गर्हायामित्येव विभाषा न त्वनुवर्त्तते (३१)। कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा। लृङ् प्राग्वत् (३२)।

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि। ३। ३। १४५।

गर्हायामिति निवृत्तम् (३३)। अनवक्लृप्तिरसम्भावना। अम-र्षोऽक्षमा। न सम्भावयामि, न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा। कः, कतरः, कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा। लृङ् प्राग्वत्।

(२९) [illegible] ।

(३०) [illegible] इति भावः ।

(३१) लिङ्लृटौ [illegible] इत्यर्थः। नानुवर्त्तते इति [illegible] न भवतीत्यर्थः ।

(३२) [illegible] भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्यर्थः ।

(३३) [illegible] ।

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्। ३। ३। १४६।

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतत् गर्हायां चेति यावदनुवर्तते। किंकिलेतिसमुदायः क्रोधद्योतक उपपदम्। अस्त्यर्थाः अस्ति-भवतिविद्यतयः। लिङोऽपवादः (३४)। न श्रद्दधे, न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे। अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रान्नमशिष्यसि। अत्र लृङ् न।

जातुयदोर्लिङ्। ३। ३। १४७।

यदायद्योरुपसंख्यानम्। लृटो (३५) ऽपवादः। जातु यत् यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि, न मर्षयामि वा। लृङ् प्राग्वत्।

यच्चयत्रयोः (३६)। ३। ३। १४८।

यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः, न श्रद्दधे, न मर्षयामि।

गर्हायां च (३७)। ३। ३। १४९।

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम्। यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात्। यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याय्यमेतत्।

चित्रीकरणे च। ३। ३। १५०।

---

(३४) प्राप्तयोर्लिङ्लृटोर्लृङ्ग्रहणात् लिङ् निवर्तते इत्याशयेनाह लिङो-ऽपवाद इति।

(३५) लिङ्लृटोः प्राप्तयोर्वचनमिदं लृटो बाधनार्थमित्याह लृट इति।

(३६) योगविभाग उत्तरसूत्रद्वये यच्चयत्रयोरेवानुवृत्त्यर्थः।

(३७) कालत्रयेऽयं विधिर्भवति सर्वलकारापवादः।

यच्च यत्र वा शूद्रं याजयेः आश्चर्यमेतत्।

शेषे लृडयदौ। ३। ३। १५१।

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात्। आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति। अयदौ किम् आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत।

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् (३८)। ३। ३। १५२।

बाढमित्यर्थेऽनयोर्लिङ् स्यात्। उत, अपि वा हन्यादघं हरिः। समर्थयोः किम्। उत दण्डः पतिष्यति अपि धास्यति द्वारम्। प्रश्न प्रच्छादनञ्च गम्यते इति अर्थः। इह लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लिङ्।

कामप्रवेदनेऽकच्चिति। ३। ३। १५३।

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यात् न तु कच्चिति। कामो मे भुञ्जीत भवान्। अकच्चितीति किम् कच्चिज्जीवति।

सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे। ३। ३। १५४।

अलमर्थोऽत्र प्रीतिः। सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमान्ता षष्ठ्या विपरिणम्यते। सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भावना-

(३८) भाष्यमते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
भूतेऽपि [illegible] [illegible]।

गमनमलमिति, अलमिति शिष्टप्रयोगे सति। अपि (३९) गिरिं शिरसा भिन्द्यात्। सिद्धाप्रयोगे किम् अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति।

विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि। ३। ३। १५५।

पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते। सम्भावनार्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम्। सम्भावयामि भुञ्जीत, भोक्ष्यते वा भवान्। अयदि किम् सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम्।

हेतुहेतुमतोर्लिङ्। ३। ३। १५६।

वा स्यात्। कृष्णं नमेच्चेत् सुखं ४० यायात् कृष्णं नंस्यति चेत् सुखं यास्यति। भविष्यत्येवेष्यते। नेह। हन्तीति पलायते।

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ (४१)। ३। ३। १५७।

इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा भवान्। एवङ्कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम्। कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् *। नेह। इच्छन् करोति।

---

(३९) सम्भावनाद्योतकोऽपिशब्दः गिरिभेदनं पर्याप्तमिति सम्भावनादिति वाक्यशामाघ्ये लिङ् सम्भावनञ्च क्रियासु योग्यतेति बोध्यम्।

(४०) कृष्णनमनं सुखप्राप्तौ हेतुरिति क्रिययोः कार्यकारणभावोऽत्र लिङा द्योत्यते।

(४१) इच्छार्थेषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ स्तः लिङ् चेत्यत (३।३।१५८) समान-कर्तृकेष्विच्छार्थेषु लिङ् विधानादिह असमानकर्तृकेष्विति बोध्यम्।

लिङ् च। ३। ३। १५८।

समानकर्त्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् स्यात्। भुञ्जीयेतीच्छति।

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने। ३। ३। १६०।

लिङ् स्यात् पक्षे लट्। इच्छेत इच्छति। कामयेत कामयते। विधिनिमन्त्रणेति (३।३।१६१) लिङ्। विधौ। यजेत। निमन्त्रणे। इह भुञ्जीत भवान्। आमन्त्रणे। इहासीत। अधीष्टे। पुत्रमध्यापयेद्भवान्। सम्प्रश्ने। किम्भो वेदमधीयीय उत तर्कम्। प्रार्थने। भो भोजनं लभेय। एवं लोट्।

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च। ३। ३। १६३।

प्रैषो विधिः। अतिसर्गः कामचारानुज्ञा। भवता यष्टव्यम्। भवान् यजताम्। चकारेण (४२) लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् (४३)।

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके (४४)। ३। ३। १६४।

प्रैषादयोऽनुवर्त्तन्ते। मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत यजताम् यष्टव्यम्।

(४२ चकारेणेति लोट् चेति ३।३।१६२) पूर्वसूत्रस्य [illegible] अन्वेष-सूत्रे इहोपन्यस्तस्य [illegible] भावः।

(४३) प्राप्तकालार्थमिति प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः।

(४४ प्राप्तकालविवक्षायां प्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदं सूत्रं प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेण प्राप्त एव लिङ्लोट्कृत्यानां कालविशेषे लिङा बाधा मा भूदिति चकार इति बोध्यम्।

स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ।

पूर्वसूत्रस्य विषये लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् यजतां स्म ।

अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ।

स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ।

लिङ् यदि । ३ । ३ । १६८ ।

यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु (४५) च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान् ।

अर्हे (४६) कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ।

चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ।

शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ।

शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । माङि लुङ् (७८४०) मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति नायं माङ् किन्तु माशब्दः ।

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ।

---

(४५) कालसमयवेलासु तुमुन् (७४११५०) इत्यतोऽनुवृत्तं कालेत्यादीन्यपि उपपदीभवन्ति यच्छब्दोपरिस्थानि । अयं तुमुनोऽपवादः ।

(४६) अर्हे योग्ये कर्त्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्तीत्यर्थः । त्वया कन्या वोढव्या वहनीया त्वं कन्याया वोढा त्वं कन्याया उद्वोढाऽसि कन्यो-द्वहनं तव योग्यमित्यर्थं वदन्ति ।

अनेकक्रियासमुच्चये वाच्ये प्रागुक्तं (५१) वा स्यात्।

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् (५२) ।३।४।४।

आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः।

समुच्चये सामान्यवचनस्य।३।४।५।

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात्। अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च। तत सङ्ख्याकालयोः पुरुषविशेषादेश्च चाभिव्यक्तिः। क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये। याहि याहीति याति। पुनः पुनरतिशयेन वा यानं समस्यार्थे एककर्तृकं वर्त्तमानं यानं यातीत्यस्य इति शब्दस्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति। एवं यातः। यान्ति। यासि। याथः। याथ। यात यातेति यूयं याथ। याहि याहीत्ययासीत् यास्यति वा। अधीष्वाधीष्वेत्यधीते। ध्वविषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे। समुच्चये तु सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति। अन्न भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते। तथ्यमोदनं पिबत खादतेत्यभ्यवहरथ। भुङ्ग्ध्वम् आस्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे। पक्षे हिस्वौ। अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वय एव सक्तून् पिबति धानाः खादति अन्नं भुङ्क्ते दाधिकमास्वादते एतेन "पुरीमवस्कन्द लुनीहि

---

(५१) प्रागुक्त धातोर्लोट् लोटो हिस्वादिस्त्वादि कार्यमित्यर्थः।

(५२) पूर्वस्मिन्नित्यस्य क्रियासमभिहारे इत्यर्थः।

नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः । विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः" इति व्याख्यातम् अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनरवस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानुवृत्तेः लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादिमध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि कथञ्चिद्भ्रम एव पुरुषवचनमत्र इह नियुक्तत्वात् ।

इति लकारार्थप्रक्रिया ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे तिङन्तं समाप्तम् ।

इति श्रीमत्तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचितायां सरलाख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तिङन्तप्रकरणव्याख्यानम् ।

समाप्तम् ।

ईद्यति। ६। ४। ६५।

यति परे पात ईत्स्यात्। गुण:। देयम्। ग्लेयम्। तकिशसि-
चतियतिजनिभ्यो यद्वाच्य:॥। तक्यम्। शस्यम्। चत्यम्।
यत्यम्। जन्यम्। जनेर्यद्विधि स्वरार्थ: ण्यतापि रूप-
सिद्धे। न च वृद्धिप्रसङ्ग: जनिवध्योश्चेति ७।३।३५। निषेधात्।
हनो वा यद्वधश्च वक्तव्य:॥(९। वध्य:। पक्षे वक्ष्यमाणो
(७।१०९सू०) ण्यत्। घात्य:।

पोरदुपधात्। ३। १। ९८।

पवर्गान्तादुदुपधाद्यत्स्यात्। ण्यतोऽपवाद:। शप्यम्। लभ्यम्।
आनुबन्धकृत १०। मत्वाद्रूप्यमतो न ण्यत्। तव्यदादयस्तु स्युरेव।

आङो यि। ७। १। ६५।

आङ: परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते (११)।
नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावाण्ण्यदेव आलम्भ्यो गौ:।

उपात्प्रशंसायाम्। ७। १। ६६।

उपलम्भ्य: साधु:। स्तुतौ किम् उपलभ्यं यस्य उपलभ्य:।

---

(९) हन्तेर्वा यद् स्यात् वधश्चादेशोऽनयोर्निरवकाशो वधादेशो नित्य एव।

(१०) आनुबन्धानां प्रत्ययस्वरूपत्वाभावात् तदूनमनादृत्यं नानीकतोऽतो यता
स्वादुपाध्यते इति भाव:।

(११) प्रत्ययोत्पत्ते: प्रागेव नुमि कृते तु अदुपधत्वाभावाण्ण्यत् बहिरङ्गतो विव-
क्षिते इत्युक्तम्।

शकिसहोश्च ।३।१।९९।

शक्यम्। सह्यम्।

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।३।१।१००।

गद्यम्। मद्यम्। चर्यम्। चरेराङि चागुरौ *। आचर्यो देशः गन्तव्य इत्यर्थः। अगुरौ किम् आचार्यो गुरुः। यमेर्नियमार्थम् (१२) सोपसर्गान्मा भूदिति। प्रयाम्यम्। निपूर्वाद्यमः "तेन तत्र भवेदिह नियम्यमिति" वार्त्तिकप्रयोगात्। "एतेनानियम्यस्य नायुक्ति" "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादि" व्याख्यातम्। नियमे साधुरिति वा।

अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ।३।१।१०१।

वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति (३।१।१०६) यत्क्यपौ प्राप्तौ गर्ह्य एव सोऽपि गर्हायामित्युभयार्थं निपातनम्। अवद्यमघम्। गर्ह्यं किम् अनुद्यं गुरुनाम। तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हञ्च।

"आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति" स्मृतेः।

पण्या गौः व्यवहर्तव्या (१३) इत्यर्थः। पाण्यमन्यत् स्तुत्यर्थ-

---

(११) [illegible] नियमार्थं [illegible] [illegible] ।

(१२) [illegible] निपातनमिति [illegible] ।

मित्यर्थः। अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन् विषये वृङो यत्। प्रतीत वर्य्या (१४) कन्या। वृत्या (१५) अन्या।

वह्यं करणम्। ३। १। १०२।

वहत्यनेनेति वह्यं शकटम्। करणं किम्। वाह्यम् वोढव्यम्।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः। ३। १। १०३।

ऋ गतौ अस्माद्यत्। ण्यतोऽपवादः। अर्यः स्वामी वैश्यो वा। अनयोः किम्। आर्य्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य इत्यर्थः।

उपसर्य्या काल्या प्रजने। ३। १। १०४।

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला (१६) चेदित्यर्थः। उपसर्या गौः गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः। प्रजने काल्येति किम्। उपसार्य्या काशी प्राप्तव्येत्यर्थः।

अजर्य्यं सङ्गतम्। ३। १। १०५।

नञ्पूर्वाज्जीर्य्यतेः कर्त्तरि यत् सङ्गतं चेद्विशेष्यम्। न जीर्य्य

(१४) शतयज्ञोऽनियतपरे कन्याया वरणे यद्विधाने नियमो नास्तीत्य-प्रतिबन्धस्य स्वार्थः। वृङ एव समर्थाविशेषेण पङ्कणस्यैवानिरोध-रूपार्थस्य सम्भवात्। तत्त्व०।

(१५) वर्णनिरोधे स्वतुल्यो कर्मो वरणे द्वयस्यापि स्यादित्याशयेनाह वृत्येति।

(१६) काले प्राप्तोऽस्या इति काल्या समयस्तदस्य प्राप्तमिति (५.४८सू०) तत्राधिकारे कालाद्यादिति (५।८सू०) यता सिद्धमित्याशयेन काल्या-पदं व्याचष्टे प्राप्तकालेति।

सौन्दर्य्यगुणा मृषोद्याः" । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्वञ्च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्त्तरि । पच्ये तु कर्म्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथतेऽव्यथ्यः ।

भिद्योद्ध्यौ नदे । ३ । १ । ११५ ।

भिदेरुज्झेश्च क्यप् । उज्झेर्धत्वञ्च । भिनत्ति कूलम्भिद्यः । उज्झत्युदकमुद्ध्यः । नदे किम् भेत्ता । उज्झिता ।

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । ३ । १ । ११६ ।

अधिकरणे क्यप् निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन् सिध्यः ।

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३ । १ । ११७ ।

पूङ्नीजिभ्यः क्यप । विपूयो मुञ्जः रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः पिष्ट औषधविशेष इत्यर्थः । पापमिति वा । जित्या हलिः बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् । अन्यत्र विपव्यम् । विनेयम् । जेयम् ।

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ।

छन्दसीति वक्तव्यम् । प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ।

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च। ३। १। ११९।

अवगृह्यम् (२९)। प्रगृह्यम्पदम् (३०) अस्वैरी परतन्त्रः। गृह्यकाः शुकाः (३१) पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः। बाह्यायां ग्रामगृह्या सेना ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् पुंनपुंसकयोर्न। पक्षे भवः पक्ष्यः दिगा-दित्वाद्यत् (४। ३। ५४)। आर्य्यैर्गृह्यते आर्य्यगृह्यः तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः।

विभाषा कृवृषोः। ३। १। १२०।

क्यप् स्यात्। कृत्यम्। वृष्यम्। पक्षे

ऋहलोर्ण्यत्। ३। १। १२४।

ऋवर्णान्ता ३२ हलन्ताच्च धातोर्ण्यत् स्यात्। कार्य्यम्। वर्ष्यम्।

युग्यञ्च पत्रे। ३। १। १२१।

पत्रं वाहनम्। युग्यो गौः। अत्र क्यप् कुत्वञ्च निपात्यते।

---

(२९) अवगृह्यमिति अवग्रहो विच्छेद अवान्तरसंज्ञा सूचित पदपाठ-कालो विच्छिद्यमानमित्यर्थः।

(३०) प्रगृह्यमिति प्रकृतिभावाद्यवग्रहणाभावाय पदविच्छेदाभाव प्रयोगः यस्य पदस्य या संज्ञा विहिता तत्सम्बन्धि विषयत्वस्य पदाश्रयत्वेन तथैव प्रगृह्यमपादस्यौचित्येऽपि अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपात् प्रगृह्यत्वमिति बोध्यम्।

(३१) "गृह्यकाः पञ्जरान्तेवासी गृह्यकाश्च ते" इत्यमरोक्ते पक्षि-मृगयोरेव निपातनम्।

(३२) ऋहलोरिति समाहारे द्वन्द्वे हल्ग्रहणात् अधातोर्न ण्यदपि न ऋवर्णान्तस्यानेनाद्य ऋवर्णान्तादिति।

अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ।

अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत्। वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते। अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ अमावास्या अमावस्या। चजोः कु घिण्ण्यतोः (७।३।५२)। ण्यति इति (७।३।५२) कुत्वम्। पाक्यम्। पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ॥। ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः। पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः। समवपूर्वाच्च ॥। समवसर्ग्या।

न क्वादेः। ७। ३। ५९।

क्वादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न। गर्ज्यम्। वार्त्तिककारस्तु घञीति सूत्रे निष्ठायामनिट इति (७।३।५३) पूरयित्वा न क्वादेरित्यादि प्रत्याचख्यौ तेन घञि नमित्रप्रभृतीनामेव कुत्वविधायां सेट्त्वात्। प्रवृत्तप्रभृतीनाम् क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव ३३। सूत्रमते न यद्यपि विपरीतस्यात् तथापि यथोत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्यम् ३४।

अजिव्रज्योश्च। ७। ३। ६०।

न कुत्वम्। समाजः। परिव्राजः।

भुजन्युब्जौ (३५) पाण्युपतापयोः। ७।३।६१।

---

(३३) [illegible] क्वादित्वेन [illegible] (७।३।५९) [illegible] निष्ठायामनिट् [illegible] भाव।

(३४) [illegible] भाव।

(३५) [illegible]

एतयोरेतौ निपात्यौ। भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः। हल-श्चेति (३।३।१२१) घञ्। न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः। उपतापो रोग। पाण्युपतापयोः किम् भोगः समुद्गः।

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ७।३।६२।

एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे। पञ्च प्रयाजाः। त्रयोऽनुयाजाः। यज्ञाङ्गे किम् प्रयागः, अनुयागः।

वञ्चेर्गतौ। ७।३।६३।

कुत्वन। वञ्च्यम्। गतौ किम् वञ्च्यं काष्ठम् कुटिली-कृतमित्यर्थः।

ओक उचः के। ७।३।६४।

उचेर्गन्कुत्वे निपात्येते के परे। ओकः, शकुन्तवृषली। इगुपधलक्षणः कः। घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम्।

ण्य आवश्यके (३६)। ७।३।६५।

कुत्वन। अवश्यपाच्यम्।

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च। ७।३।६६।

ण्ये कुत्वन। याज्यम्। याच्यम्। रोच्यम्। प्रवाच्यम्। ग्रन्थविशेषः। ऋच - अर्च्यम्। ऋदुपधत्वेऽपि अतएव

(३६) आवश्यकार्थे [illegible] एव [illegible] तदर्थे [illegible] ओरावश्यके इति (३।१।१२५) [illegible] बोध्यम्।

प्रापणा (२७) ध्वत्। त्यजेश्च। त्याज्यम्। त्यजिपूज्योश्चेति काशिका। तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यं भाष्यानुक्तत्वात्। ध्यप्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम्।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम्। ७। ३। ६७।

वाच्यम्। शब्दाख्यायां तु वाक्यम्।

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे। ७। ३। ६८।

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः

भोज्यं भक्ष्ये (२८)। ७। ३। ६९।

भोग्यमन्यत्। ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति (२९) वक्तव्यम् *। लाप्यम्। दभिर्धातुपाठेऽनुपठितोऽपि वार्त्तिकबलात् स्वीकार्यः। दाभ्यम्।

ओरावश्यके। ३। ३। १२५।

उवर्णान्ताण्ण्यत् स्यादवश्यम्भावे द्योत्ये। लाव्यम्। पाव्यम्।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च। ३। १। १२६।

---

(२७) [illegible] भवतीति [illegible] भाव।

(२८) भक्ष्य [illegible] विवक्षित [illegible] भोज्या [illegible]।

(२९) [illegible] इति (३१० सू०) [illegible]।

षूञ्—आसाव्यम्। यु मिश्रणे याव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। लाप्यम्। त्राप्यम्। चाप्यम्।

आनाय्योऽनित्ये। ३। १। १२७।

आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते। दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात्। आनेयोऽन्यो घटादिः वैश्यकुलादे (४०) रानीतो दक्षिणाग्निश्च।

प्रणाय्योऽसम्मतौ। ३। १। १२८।

सम्मतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः (४१)। तथा भोगेष्वादरोऽपि सम्मतिः। प्रणाय्यश्चोरः प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः। प्रणाय्योऽन्तेवासी विरक्त इत्यर्थः। प्रणेयोऽन्यः।

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु। ३। १। १२९।

मीयतेऽनेन पाय्यम्मानम्। ण्यत् धात्वादेः पत्वञ्च। आतो युगिति युक् (उ२ १०४)। सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निम्प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः (४२)। ण्यदायादेश समा दीर्घश्च निपात्यते।

---

(४०) दक्षिणाग्नेर्योनिर्विकल्प्यते वैश्यकुलात्, त्रिपतो भ्राष्ट्राद्, गार्हपत्याद्वेत्यादिपरपाठम्।

(४१) कर्मव्यापार इति चोकानां प्रीतिविषयीभवनरूपस्य कर्मणो व्यापारस्य चोरादावसत्त्वादसम्मतिः। तस्य चार्थद्वयमित्याह तथेति।

(४२) हविर्विशेष इति "ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्याया-मिति" विशिष्टदधिपयोविशेषरूपः।

निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः। अधिकरणे ण्यत् आयो धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते। धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक्।

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ।३।१।१३०।

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः। सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः।

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः।३।१। १३१।

अग्निविषयार्थे (४२) एते साधवः। अन्यत्र तु परिचेयम्। उपचेयम्। संवाह्यम्।

चित्याग्निचित्ये च।३।१।१३२।

चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः। अग्नेश्चयनमग्निचित्या। प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च (४३)। त्वया गन्तव्यम्। गमनीयम्। गम्यम्। इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः। स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं (४४) वासरूपविधिर्नेति ज्ञापयति तेन (४५) क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति सिद्धम्। अर्हे

---

(४२) [illegible]

[illegible]।

(४४) [illegible]।

(४५) [illegible]।

कृत्यतृचश्च (उ॰ ८१४॰)। स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता स्तुतिकर्त्ता । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिः ।

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । ३ । ४ । ६८ ।

एते कृत्यप्रत्ययान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति (उ॰ ६८४) सकर्म्मकात्कर्म्मणि, अकर्म्मकात् भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । शकि लिङ् च (उ॰ ८१४॰)। चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवादनेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे (उ॰ ८१४॰) कृत्याश्चेति सूत्रजम् अर्हे (उ॰ ८१४॰) कृत्यतृचोर्ग्रहणम् ।

इति कृत्यकृत्प्रक्रिया ।

इति (७२५।१०) विकल्पार्हत्वं न निषेधः। क्रमिता। तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् तेन क्रन्त्वेत्यपीति केचित्। गमेरि-ड्त्यत्र (७।०२।०) परस्मैपदग्रहणस्तङानयोरभावं लक्षयति। सञ्जिगमिषिता। एवं न इडक्षतुर्भ्यः (७२८।०)। विवृक्षिता। यङन्तात् ण्वुल् यलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः। पापचकः। यङ्लुगन्तात्। पापाचकः।

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः।३।१।१३४।

नन्द्यादे(२) ल्युर्ग्रहादे-(३)-र्णिनिः पचादे-(४) रच् स्यात्। नन्दयतीति नन्दनः। जनमर्दयतीति जनार्दनः। मधुसू-दनः। विशेषेण भीषयत इति विभीषणः। लवणः। नन्दादि-गणे निपातनाण्णत्वम्। ग्राही। स्थायी। मन्त्री। विशयी।

---

(२) नन्दनः वाशन· मदन· दूषण· साधन· वर्द्धनः शोभन· रोचनः (सहितपिदम· संज्ञायाम् ग०)। सहनः तपन· दमनः। जल्पनः रमणः दर्पण· सङ्क्रन्दनः सङ्कर्षणः संहर्षणः जनार्दन· यवन. मधुसूदनः विभीषणः लवण चित्तविनाशनः कुलदमनः शत्रुदमनः इति नन्द्यादि.।

(३) ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्दी (रक्षश्रुवपशां नौ ग०) निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी) याचृव्याहृसंव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् ग०) अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी (अचामचित्तकर्तृकाणाम् ग०) अकारी अहारी अविनायी। विशायी विषायी (विशयी विषयी देशे ग०) (अभिभावी भूते ग०) अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी इति ग्रहादिः।

(४) पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् गाहट् सूरट् देवट् दोषट् रज मद क्षप क्षिप सेव कोष मेष मर्त्त ग्रष दर्प सर्प दश दर्प जारभरा श्वपच। पचादिराकृतिगणः।

पचः । चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । रात्रेः कृतीति (६।३।७२) वा मुम् । रात्रिंचरो रात्रिचरः ।

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । ३ । १ । १३५ ।

एभ्यः कः स्यात् । विक्षिपः । विलिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि । लेपकः । लेप्ता ।

आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ।

कः स्यात् । श्याद्व्यधेति (३।१।१४१) णस्यापवादः । सुग्लः । सुम्लः ।

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७ ।

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेट्टित्वात् स्तनन्धयीति स्त्रीत्वे ङीप् प्राप्तः स्त्रियोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । घ्रः संज्ञायाम्, व्याघ्रादिभिरिति + निर्देशात् ।

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द (८) धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ।

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः ।

+ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति (२।१।५६) सूत्रे इति शेषः ।

(८) लिम्पविन्देति तुदाद्यन्तर्गणमुचादित्वात् शे परे भाविना नुमा कृतनुमौ निर्दिष्टौ तेन भ्वाद्यर्थकानां नेति बोध्यम् ।

सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् (१३)। अवश्यायः। प्रतिश्यायः। आत् -दायः। धायः। व्याघ्रः। स्रु गतौ आङ्पूर्वः सम्पूर्वश्च आस्रावः। संस्रावः। अत्यायः। अवसायः। अवहारः। लिहः। श्लिषः श्वासः।

दुन्योरनुपसर्गे।३।१।१४२।

णः स्यात्। दुनोतीति दावः। नासिद्धवचनात् दुनोतेरपि णः। इत्यर्थम् [illegible] (३२ [illegible])। दवः। नयतीति नायः। उपसर्गे तु। प्रदवः। प्रणयः।

विभाषा ग्रहः।३।१।१४३।

णो वा। पक्षेऽच्। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन जलचरे ग्राहः। ज्योतिषि ग्रहः। भवतेश्चेति काशिका। भवो देवः संसारश्च। भावाः पदार्थाः। भाष्यमते तु प्रामादिकमिदम् [illegible]-ण्यन्तादच्। भावः।

गेहे कः।३।१।१४३।

गेहे कर्तरि (१४) ग्रहेः कः स्यात्। गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम्। तात्स्थ्याद् गृहाः (१५) दाराः।

---

(१३) अन्यथा आतश्चोपसर्गे इति (३२ [illegible]) विहितेन कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः स्यादिति भावः।

(१४) गेहे इति प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्विशेषणं नोपपदं [illegible] संयुक्तेभ्यः (पृ६२९) इति निर्देशादित्याशयेनाह गेहे कर्तरीति।

(१५) मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ मञ्चस्थपुरुष इव गृहस्थदारेषु गृहशब्द औपचारिक इत्यर्थः।

शिल्पिनि ष्वुन् । ३ । १ । १४५ ।

क्रियाकौशलं शिल्पम्तद्वत्कर्त्तरि (१६) ष्वुन् स्यात्। नृतिखनिरञ्जिभ्य एव *। नर्त्तकः नर्त्तकी। खनकः खनकी। रजकरजने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः। रजकः रजकी। भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन्। रञ्जेस्तु शिल्पिसंज्ञयो-रिति (७१८ पृ०) क्वुन्। टाप्। रजिका। पुंयोगे तु। रजकी।

गस्थकन् । ३ । १ । १४६ ।

गायते (१७) स्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्त्तरि। गाथकः।

ण्युट् च । ३ । १ । १४७ ।

गायनः। टित्त्वाद्गायनी।

हश्च व्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ।

हातेर्जहातेश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्त्तरि। जहा-त्युदकमिति (१८) हायनो व्रीहिः। जहाति भावानिति हायनो वर्षम्। जिहीते प्राप्नोतीति वा।

प्रुसृल्वः (१९) समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९

---

(१६) [illegible] शिल्पिनीति [illegible]
[illegible] ।

(१७) [illegible]
[illegible] ।

(१८) उदकादिविकारं [illegible] जहाति परित्यजति [illegible] ।

(१९) प्रुसृल्व इति [illegible] ।

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते (२०)। प्लवकः। सरकः। लवकः।

आशिषि च। ३। १। १५०।

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात् कर्त्तरि (२१)। जीवतात् जीवकः। नन्दतात् नन्दकः। आशीः प्रयोक्तृधर्मः आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः।

कर्मण्यण्। ३। २। १।

कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययः स्यात्। उपपदसमासः (२२) कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न। शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः *। अणोऽपवादार्थं वार्त्तिकम्। मांसशीला। मांसकामा। मांसभक्षा। कल्याणाचारा। ईक्षिक्षमिभ्यां च *। सुखप्रतीक्षा। बहुक्षमा। कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः, कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति।

ह्वावामश्च। ३। २। २।

---

(२०) समभिहार इति भूयः सहचरादिति शेषः, यो हि भूयो यः क्रियां करोति स तत्र कौशलं लभते इति तस्य साधुकारित्वं गम्यते इत्यर्थः। साधुकारित्वोक्त्या बहुशो दुष्करणे न वुन्निति बोध्यम्।

(२१) अप्राप्तप्रार्थनमाशीः सा च प्रयोक्तृधर्मो न प्रत्ययार्थः, कर्त्तरि कृदिति (३२६८पृ०) कर्त्रर्थाभिधानादित्याशयेनाह आशीर्विषयार्थेत्यादि।

(२२) उपपदमतिङिति (पृ३१८पृ०) सूत्रेणेति शेषः। तत्र गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्युक्तत्वात्सैव समास इति बोध्यम्।

स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत आरभ्य कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ।

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् । आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् * । तुन्दम्परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्त्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज्ज एव । यस्तु संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य २६) उपसंख्यानम् * । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः आकृतिगणोऽयम । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ।

प्रे दाज्ञः । ३ । २ । ६ ।

दाज्ञपाज्ञानातेश्च प्रोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अगोऽग्रवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्गे ‡ इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन् सुपि न कः । गोसम्प्रदायः ।

समि ख्यः । ३ । २ । ७ ।

गोसंख्यः ।

गापोष्टक् । ३ । २ । ८ ।

---

(२६) मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीध्र कुध्र गिल आकृतिगणोऽयम् ।

‡ धातोऽनुपसर्गे इति (उ३२४५) । सूत्रे इति शेषः ।

अनुपसर्गाभ्यामाभ्यां टक् स्यात् कर्मण्युपपदे। सामगः सामगी। उपसर्गे तु सामसंगायः। पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्। सुरापी। शीधुपी। अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी सुराम्पाति रक्षतीति सुरापा।

हरतेरनुद्यमनेऽच्। ३। २। ९।

अंशहरः। अनुद्यमने किम् भारहारः। शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्। शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः। सूत्रे च धार्य्यर्थे। सूत्रग्रहः। यस्तु सूत्रम् केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राण्णेव। सूत्रग्राहः।

वयसि च। ३। २। १०।

उद्यमनार्थं सूत्रम्। कवचहरः कुमारः।

आङि ताच्छील्ये। ३। २। ११।

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः। ताच्छील्ये किम् भारहारः।

अर्हः ३। २। १२।

अर्हतेरच् स्यात् कर्मण्युपपदे। अणोऽपवादः। पूजार्हा ब्राह्मणी।

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः। ३। २। १३।

हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्। स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो

हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति (प४६०पृ०) हलदन्तादिति (प४५८पृ०) वा ङेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ।

शमि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ।

शम्भवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणम्बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । अतो हेतुत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ।

अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ।

खे शेते खशयः । पार्श्वादिषु[२७] उपसंख्यानम् * । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः । उत्तानादिषु कर्त्तृषु * । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः अवनतो मूर्द्धा यस्य स अवमूर्द्धा अधोमुखः शेते इत्यर्थः । गिरौ डश्छन्दसि * । गिरौ शेते गिरिशः । कथन्तर्हि "गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति" गिरिरस्यास्ति इति विग्रहे (१३८पृ०) लोमादित्वाच्छः ।

चरेष्टः । ३ । २ । १६ ।

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः कुरुचरी ।

भिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ।

भिक्षाञ्चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम्

---

(२७) पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्द्ध पार्श्वादि

बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थे संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम्। लिपि-लिविशब्दौ पर्य्यायौ। संख्या- एककरः। द्विकरः। कस्का-दित्वात् (पृ६८९०)। अहस्करः। नित्यम् समासेऽनुत्तरपदस्थ-स्येति (पृ७५१०) षत्वम्। धनुष्करः। अरुष्करः। किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानमिति * वार्त्तिकम्। किङ्करा। यत्करा। तत्-करा। हेत्वादौ टष्बाधित्वा परत्वादच्। पुंयोगे ङीप् किङ्करी।

*

कर्मणि भृतौ। ३। २। २२।

कर्म्मशब्दे उपपदे करोतेष्ट स्यात् भृतौ। कर्म्मकरो भृतकः। कर्म्मकारोऽन्यः।

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु। ३। २। २३।

एषु कृञष्टो न। हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते। शब्दकार इत्यादि।

स्तम्बशकृतोरिन्। ३। २। २४।

व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् *। स्तम्बकरिर्व्रीहिः। शकृत्क-रिर्वत्सः। व्रीहिवत्सयोः किम् स्तम्बकारः। शकृत्कारः।

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ। ३। २। २५।

दृतिनाथयोरुपपदयोर्हञ इन् स्यात् पशौ कर्त्तरि। दृतिं हरतीति दृतिहरिः। नाथनासारज्जुम् हरतीति नाथ-हरिः। पशौ किम् दृतिहारः। नाथहारः।

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ।३।२।२६।

फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः। उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते। आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः। आत्मनो मुमागमः ष्ञ इन्। चात् कुक्षिम्भरिः। चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः। "अतितमाकरवमुदरम्भरय-श्चकोरा इति" मुरारिः।

एजेः खश् ।३।२।२८।

ण्यन्तादेजेः खश् स्यात्।

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।६।३।६७।

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य। शित्त्वाच्छबादिः। जनम् एजयतीति जनमेजयः। वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः उपसंख्यानम्। वातमजा मृगाः।

खित्यनव्ययस्य ।६।३।६६।

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात्। ततो मुम्। शुनिन्धयः। तिलन्तुदः। शर्धञ्जहा माषाः। शर्धोऽपानशब्दः तं जहति इति विग्रहः। जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः।

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ।३।२।२९।

अत्र वार्त्तिकम् (२९)। स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति

(२९) नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरित्यत्र [illegible] यथासंख्यनिराकरणार्थं वार्त्तिकमत्र पूर्वमिति स्तनेऽपि धेटो ग्रहणम्।

वाच्यम् * । स्तनन्धयतीति स्तनन्धयः । घेटित्त्वात् स्तनन्धयी (२०) । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।

नाडीमुष्ट्योश्च । ३ । २ । ३० ।।

एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् । यथासंख्यं नेष्यते । नाडिन्धमः नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः मुष्टिन्धयः । घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् * । घटिन्धमः । घटिन्धयः । इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ।

उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ।

उत्पूर्वाभ्याम् (२१) रुजिवहिभ्याम् कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ।

वहाभ्रे लिहः । ३ । २ । ३२ ।

वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । मुदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ।

परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ।

प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ।

---

(२०) टित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वात् प्रत्ययान्त एवावकाश इति भावः । तत्रापि खश्प्रत्ययान्तादेव घेटो ङीप् नान्यस्मादिति हरदत्तादयः । मनो० ।

(२१) उदीत्यस्य सप्तम्यन्तत्वे कूलपदस्येवोपपदत्वं स्यात् ततश्च नाडीमुष्ट्योरिव यथासंख्यप्रसङ्गापत्तिरित्यत उदीत्यत्र सप्तमीं पञ्चमीपरतया व्याचष्टे उत्पूर्वाभ्यामिति रुजिवहोरित्यत्र षष्ठी पञ्चम्यर्थे ।

र्थमिदम् (२४)। मितङ्गमो हस्ती ‚ विहायसो विह इति वाच्यम् *। खच डिद्वा वाच्य: *। विहङ्गम: विहङ्ग:। भुजङ्गम: भुजङ्ग:।

द्विषत्परयोस्तापे:। ३। २। ३८।

खच् स्यात्।

खचि ह्रस्व:। ६। ४। ९४।

खच्परे णौ उपधाया ह्रस्व: स्यात्। द्विषन्तम्परं वा तापयतीति द्विषन्तप:। परन्तप:। षटीग्रहणात् (उ११।पृ०वा०) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या। तेनेह न द्विषतीन्तापयतीति द्विषतीताप:।

वाचि यमव्रते। ३। २। ४०।

वाक्शब्दे उपपदे यमे: खच् स्याद्व्रते गम्ये।

वाचंयमपुरन्दरौ च। ६। ३। ६९।

पाक्पुरोरमन्तत्वन्निपात्यते। वाचंयमो मौनव्रती। व्रते किम् अशक्तयादिना वाचं यच्छतीति वाग्याम:।

पू:सर्व्व योर्द्दारिसहो:। ३। २। ४१।

पुरन्दारयतीति पुरन्दर:। सर्वंसह:। सञ्ज्ञयहणमसंज्ञार्थम्। भगे च दारेरिति काशिका। बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहु:। भगन्दारयतीति भगन्दर:।

---

(२४) संज्ञायान्तु गमचेति (उ१२५पृ०) सूत्रेण सिद्धमिति भाव:।

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । ३ । २ । ४२ ।

सर्वङ्कषः खलः। कूलङ्कषा नदी। अभ्रङ्कषो वायुः। करीषङ्कषा वात्या।

मेघर्त्तिभयेषु कृञः । ३ । २ । ४३ ।

मेघङ्करः। ऋतिङ्करः। भयङ्करः। भयशब्देन तदन्तविधिः। अभयङ्करः।

क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ ।

एषु कृञोऽण् स्यात्। चात् खच्। क्षेमङ्करः क्षेमकारः। प्रियङ्करः प्रियकारः। मद्रङ्करः मद्रकारः। वेति वाच्येऽण्वचनं हेत्वादिषु टो माभूदिति। कथन्तर्हि "क्षमाकराः क्षेमकराः" इति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच्।

आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ।

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच्। आशितो (२१) भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः। आशितस्य भवनम् आशितम्भवम्।

संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ।

विश्वम् बिभर्त्तीति विश्वम्भरः। विश्वम्भरा। रथन्तरम् साम। रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थो-

---

(२१) [illegible] ।

युगमः। पतिंवरा कन्या। शत्रुंजयो हस्ती। युगन्धरः पर्वतः। शत्रुंसहः। शत्रुन्तपः। अरिन्दमः। दमिः शमनायान्तेन सकर्मकः (३।४।१०) इत्युक्तम्। मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः।

गमश्च। ३। २। ४७।

सुतङ्गमः।

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः। ३। २। ४८।

संज्ञायामिति निवृत्तम्। एषु गमेर्डः स्यात्। डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। अन्ते गच्छतीत्यन्तग इत्यादि। सर्वत्र-पन्नयोरुपसंख्यानम् *। सर्वत्रगः। पन्नम्पतितङ्गच्छतीति पन्नगः। पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तम् क्रियाविशेषणम्। उरसो लोपश्च *। उरसा गच्छतीत्युरगः। सुदुरोरधिकरणे *। सुखेन गच्छत्यत्र सुगः। दुर्गः। अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् *। ग्रामगः। डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः। *। विहगः।

आशिषि हनः। ३। २। ४९।

शत्रुंवध्याच्छत्रुहः। आशिषि किम् शत्रुघातकः। दारा-वाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् *। दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्ते रण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः। दार्वा

हन्तेः टक् स्यात् अक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कवाटघ्नश्चौरः । कपाटेति (३८) पाठान्तरम् ।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ।

हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् पाणिघात । ताडघातः । राजघ उपसंख्यानम् । राजानं हन्ति राजघः ।

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ।

एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात् । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । अच्वौ किम् आढ्यी कुर्वन्त्यनेन इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् (३९) ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्वावित्युत्तरार्थम् ।

कर्त्तरि (४०) भुवः खिष्णुच्खुकञौ ।३।२।५७।

आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः । सुभगोऽनुदके

---

(३८) क शिरः पाटयति प्रविशतीति कपाट, कुत्सितमटतीति कवाट कयश्चोष्णा इत्यत्र (पृ४७६पृ०) योगविभागात् कादेश इति । मनो० ।

(३९) आढ्यीकरणमिति ल्युट्ख्युनोस्तुल्य रूप न च ख्युनि मुमागमौ च्विप्रत्ययस्याव्ययत्वेन च्व्यन्तस्याव्ययतया अनव्ययस्येति (७२२०पृ०सू०) पर्युदासात् ।

(४०) कर्त्तरि कृदिति (७२९८पृ०) स्थिते पुन कर्त्तरीतिग्रहणं करणनिवृत्त्यर्थम् खिष्णोरिकारकरण व्यर्थमिटैव रूपसिद्धे । मनो० ।

विट् (४५) स्यात्। आममत्ति आमात्। शस्यात्। अनत्ति किम् अन्नादः।

क्रव्ये च। ३। २। ६९।

अदेर्विट् पूर्वेण सिद्धे वचनमणबाधनार्थम्। क्रव्यात् आममांसभक्षकः। कथन्तर्हि "क्रव्यादोऽस्रप आशर" इति पक्वमांसशब्द उपपदेऽण् उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात्।

दुहः कप् घश्च। ३। २। ७०।

कामदुघा।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। ३। २। ७५।

छन्दसीति निवृत्तं मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्ययाः धातोः स्युः।

नेड् वशि कृति। ७। २। ८।

वशादेः कृत इण् न स्यात्। शॄ—सुशर्मा। प्रातरित्वा।

विड्वनोरनुनासिकस्यात्। ६। ४। ४१।

अनुनासिकस्य आत्स्यात्। विजायत इति विजावा। ओण्—अवावा। विच्। रोट्। लेट्। सुगण्।

क्विप् च। ३। २। ७६।

---

(१) जनसनखनक्रमगमो विडित्यतो (३।२।६७) विडित्यनुवर्त्तते।

यात् क्विप्। संख्यः संख्याः। चक्षिधातोः (अ२।२।४०) इत्य-
यम्भावाधिनं सूत्रम्।

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये। ३। २। ७८।

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये। उष्ण-
भोजी शीतभोजी। अजातौ किम् ब्राह्मणानामन्त्रयिता।
ताच्छील्ये किम् उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् इह वृत्तिकारेणोप-
सर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्या-
माङि सर्त्तेरुपसंख्यानमिति पठितम् हरदत्तमाधवादिभिश्च
तदेवानुसृतम् एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् प्रसिद्धश्चोप-
सर्गेऽपि णिनिः "स बभूवोपजीविनाम्" "अनुयायिवर्गः"
"पतत्यधो धाम विसारि" "न वञ्चनीया प्रभवोऽनुजीविभिरि"-
त्यादौ। साधुकारिण्युपसंख्यानम् *। ब्रह्मणि वदः *।
अताच्छील्यार्थं वार्त्तिकद्वयम्। साधुदायी। ब्रह्मवादी।

कर्त्तर्य्युपमाने। ३। २। ७९।

णिनिः स्यात्। उपपदार्थः कर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरुपमा
नम्। उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। अता-
च्छील्यार्थं आरम्भं च सूत्रम्। कर्त्तरि किम् अपूपानिव
भक्षयति माषान्। उपमाने किम् उष्ट्रः क्रोशति।

व्रते। ३। २। ८०।

णिनिः स्यात्। स्थण्डिलशायी।

आत्मानं श्रीमन्यं कुलम्। भाष्यकारवचनात्(५३) श्रीयन्दस्य ह्रस्वः मुममोरभावश्च।

भूते। ३। २। ८४।

अधिकारोऽयम्। वर्त्तमाने लडिति (३०पृ०) यावत्।

करणे यजः। ३। २। ८५।

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्त्तरि। सोमेनेष्टवान् (५४) सोमयाजी। अग्निष्टोमयाजी (५५)।

कर्म्मणि हनः। ३। २। ८६।

पितृव्यघाती। कर्म्मणीत्येतत्सहे चेति(३२४५पृ०)यावत् अधिक्रियते

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्। ३। २। ८७।

एषु कर्म्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात्। ब्रह्महा। भ्रूणहा। वृत्रहा। क्विप् चेत्येव (३११८पृ०) सिद्धे नियमार्थमिदम्। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्विबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका। ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् (५६)।

---

(५३) यथा प्रत्यादयः शब्दाः प्रयोगात् क्रियां वर्त्तन्ते प्रष्ठी गच्छतीति तथेह श्रीयन्द्रः परित्यक्तस्वलिङ्गं क्लीबं सत् कुले वर्त्तत इति भाष्यम्।

(५४) सोमेन लताविशेषात्मकद्रव्येण यागं कृतवानित्यर्थः।

(५५) अग्निष्टोमाख्येन यागेनापूर्वं भावितवानिति बोधभेदः।

(५६) धातुकारकौ हि नेह शब्दे श्रुतौ किन्तु प्रकरणाल्लभ्यौ तयोरुपरोधो न न्याय्यः उपपदप्रत्यययोस्तु श्रुतत्वादुपरोधो न्याय्य एव। एवं भाष्ये न्यायोपदर्शनाद् इत्थियञ्च उपेक्ष्य इति कैयटः। मनो०।

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । ३ । २ । ८९ ।

सु कर्मादिषु च कृञः क्विप् स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राण् न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्याय । अत्र न क्विप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत । भाष्यकृत् ।

सोमे सुञः । ३ । २ । ९० ।

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

अग्नौ चेः । ३ । २ । ९१ ।

अग्निचित्

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ९२ ।

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित्

कर्मणीनिर्विक्रियः । ३ । २ । ९३ ।

कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनिः स्यात् । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । सोमविक्रयी । घृतविक्रयी

दृशेः क्वनिप् । ३ । २ । ९४ ।

कर्मणीति भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ।

राजनि युधिकृञः । ३ । २ । ९५ ।

क्वनिप् स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ।

सहे च । ३ । २ । ९६ ।

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ।

सप्तम्यां जनेर्डः । ३ । २ । ९७ ।

सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ङ्यापोरिति (पृ० ६८४०) ह्रस्वः ।

पञ्चम्यामजातौ । ३ । २ । ९८ ।

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्त उपपदे जनेर्डः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ।

उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ ।

"प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" ।

अनौ कर्मणि । ३ । २ । १०० ।

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा (५७) ।

---

(५७) इह जनिः सकर्मकः अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् ।

अन्येष्वपि दृश्यते। ३। २। १०१।

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात्। अजः। द्विजः। ब्राह्मणजः। अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित्। परितः खाता परिखा।

क्तक्तवतू निष्ठा। १। १। २६।

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः।

निष्ठा। ३। २। १०२।

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्। तत्र तयोरेवेति (का० ८८४) भावकर्मणोः क्तः। कर्तरि कृदिति (का० ८८३) कर्तरि क्तवतुः। उकावितौ। स्नातं मया। स्तुतस्त्वया विष्णुः। विष्णुर्विश्वं कृतवान्।

निष्ठायामण्यदर्थे। ६। ४। ६०।

ण्यदर्थो भावकर्म ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात्।

क्षियो दीर्घात्। ८। २। ४६।

दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात्। क्षीणवान्। भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया। श्र्युकः किति (का० ८७४)। श्रितः। श्रितवान्। भूतः। भूतवान्। वृतः। ऊर्णोर्नुवद्भावो वाच्यः। तेन एकाच्त्वान्नेट्। ऊर्णुतः। युतः। हुतः।

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। ८। २। ४२।

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्। निष्ठापेक्षया

पूर्वस्य धातोरीकारस्य च । मॄ कॄत ॠत् (उ०।०पृ०)। इपरः। चत्वम्। गीर्णः। बहिरङ्गत्वेन इत्वेरसिद्धत्वान्नेह। कृत-स्यापत्यं कार्त्तिः। भिन्नः। छिन्नः।

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः। ८। २। ४३।

निष्ठातस्य नः स्यात्। द्राणः। स्त्यानः। ग्लानः।

ल्वादिभ्यः। ८।.२। ४४।

एकविंशतेर्लूञादिभ्यः (५८) प्राग्वत्। लून। ज्या-प्रहिज्या (उ०६पृ०)। जीनः। दुग्वोर्दीर्घश्च *। दु गतौ—दून। टुदु उपताप इत्ययन्तु न गृह्यते सानुबन्धत्वात्। "मृदुतया दुत-येति" माघः। गून। पूञो विनाशे *। पूना यवाः विनष्टा इत्यर्थः। पूतमन्यत्। सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्त्तृकस्य *। सिनो ग्रासः (५९)। ग्रासेति किम् सिता पाशेन सूकरी। कर्मक-र्त्तृकस्येति किम् सितो ग्रासो देवदत्तेन।

ओदितश्च। ८। २। ४५।

भुजोभुग्नः। टु ओ श्वि—उच्छून। ओ, हाक—प्रहीणः। स्वादय ओदित इत्युक्तम् (उ।२५पृ०)। सूनः। सूनवान्। दूनः। दूनवान्। ओदित्सध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्। उड्डीनः।

---

(५८) प्वादयो द्वाविंशतिः क्र्यादौ पठितास्तन्मध्ये पूञं विहाय ल्वादयो ज्ञेया। एतत्पुस्तके १६५ १६६ १६७ पृष्ठेषु द्रष्टव्या।

(५९) पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो दध्यादिमिश्रणादिना यदा कल्लोऽङ्कुर-यदा कर्म्म च एव कर्तृत्वं तत्रैवेदं प्रवर्त्तते इति बोध्यम्।

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ।

द्रवस्य मूर्त्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्नि-ष्ठायाम् ।

श्योऽस्पर्शे (९०) । ८ । २ । ४७ ।

श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किं शीतञ्जलम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः किम् संश्यानो वृश्चिकः शीतात् सङ्कुचित इत्यर्थः ।

प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ।

प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ।

विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ।

श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानम् अभिशीनम् घृतम् अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न समवश्यानः ।

अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ।

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यात् अनपादाने ।

यस (९१) विभाषा । ७ । २ । १५ ।

यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इट् न स्यात् ।

(९०) [illegible]

(९१) [illegible]

उदितो वेति (७।२।५६) क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट्। समुन्नः। अनपादाने किम् उदत्त(६२)मुदकं कूपात्। णत्वस्यासिद्धत्वात् व्रश्चेति (८।२।३६) षत्वे प्राप्ते। निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः *। वृक्णः। वृक्णवान्।

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु। ८। ३। ७५।

पूर्वेण मूर्द्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते। परिस्कन्दः। प्राच्येति किम् परिष्कन्दः—परिस्कन्दः। परेश्चेति (८।३।७४) विकल्पः। स्तन्भेरिति (८।३।६७) षत्वे प्राप्ते प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च *। अत्र षत्वं न स्यात्।

दिवोऽविजिगीषायाम्। ८। २। ४९।

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम्। द्यूनः। विजिगीषायान्तु द्यूतम् (६३)।

निर्वाणोऽवाते। ८। २। ५०।

अवाते इति छेदः। निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत् कर्त्ता न। निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा। वाते तु निर्वातो वातः।

शुषः कः। ८। २। ५१।

निष्ठात इत्येव। शुष्कः।

पचो वः। ८। २। ५२।

पक्वः।

---

(६२) उदस्तगृहीतमित्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात्।

(६३) द्यूतमिति विजिगीषया हि तत्राक्षाः पात्यन्त इति गम्यते विजिगीषा।

प्रफुल्लमिति" फुल्ल विकसने पचाद्यच् । क्तवन्तु (६४) फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् । उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् * ।

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५६ ।

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्न:—नुत्त । विद् विचारणे रौधादिक एव गृह्यते उन्दिना परेण साहचर्य्यात् । विन्न:—वित्त: । वेत्तेस्तु विदित: (६५) । विद्यतेर्विन्न: । उन्नो ।

श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ।

श्वयतुरीदितश्च निष्ठाया इण् न । उन्न:—उत्त: । त्रात:—त्रात: । घ्राण:—घ्रात: । ह्रीण:—ह्रीत: ।

न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ।

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वम् । ध्यात: । ख्यात: । पूर्त: । राल्लोप: (उ०।८४) । मूर्त्त: । मत्त: ।

वित्तो भोगप्रत्ययोः । ८ । २ । ५८ ।

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयम्भोग्ये प्रतीते (६६) चार्थे । वित्तं

---

(६४) अनुपसर्गात् फुल्लेत्यादि सूत्र फुल्ल विकसन इत्यस्मात् पचाद्यचा सिद्धावपि निष्ठाया फुल्लतरूपनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

(६५) वेत्तेर्विदित तथा च भाष्यम् ।

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

वित्तेर्विन्नश्च विन्नश्च भोगे वित्तश्च विद्यतेरिति ॥

(६६) भोगप्रत्ययशब्दौ कर्मसाधनाविव्याश्रयेन आचष्टे भोग्ये प्रतीते चेति ।

ऽनम् । विस्त पुरुषः । धनयोः किम् विम: । विभाषा गम-
ऽनेति (७२६५सू०) असौ वेट्त्वादिह नेट् ।

भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५९ ।

भेद्यमन्यत् ।

ऋणमाधमर्ण्ये । ८ । २ । ६० ।

ऋधातोः क्तस्य तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्ये (१) व्यव
हारे । ऋतमन्यत् ।

स्फायः स्फी निष्ठायाम् । ६ । १ । २२ ।

स्फीतः ।

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ... डीङ्निष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ।

निर्. कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषेति (...सू०)
निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ।

वसतिक्षुधोरिट् । ७ । २ । ५२ ।

आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ।

अञ्चेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ ।

---

(१) अधम ऋणमहस्य यस्य सोऽधमर्णस्तस्य भावः आधमर्ण्यं तेन च
... ...
... इति पृ ... निर्देशात् । अवो० ।

फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः (७३)। माधवस्तु नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यम्फाण्टमिति वेदभाष्ये (७४) आह। वाढं भृशम्। अन्यत्र तु क्षुभितम्। क्षुब्धो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्। स्वनितम्। ध्वनितम्। लगितम्। म्लेच्छितम्। विरेभितम्। फाणितम्। वाहितम्।

धृषिशसी वैयात्ये। ७। २। १९।

एतौ निष्ठायामविनये (७५) एवानिटौ स्तः। धृष्टः। विशस्तः। अन्यत्र। धर्षितः। विशसितः। भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति (७६)। अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः। धृषेरादित्त्वे फलञ्चिन्त्यमिति हरदत्तः। माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह। धृष्टम्—धर्षितम्। प्रधृष्टः—प्रधर्षितः।

दृढः स्थूलबलयोः। ७। २। २०।

स्थूले बलवति च निपात्यते। दृह दृहि वृद्धौ। तस्येडभावः।

(७३) कषायमौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्यो [illegible] यत्पीयते तत् फाण्टम्।

(७४) "तद्वै नवनीतं भवति घृतं देवानां फाण्टं मनुष्याणामिति" शतपथ श्रुतिव्याख्यावसरमिति शेषः।

(७५) निष्ठायां [illegible] निष्ठायामनयोरादितश्च (७।२।१६।) [illegible] विभाषेति (७।२।१७।) च [illegible] सिद्धे नियमार्थं [illegible] वैयात्ये एवानिट्त्वं [illegible]। विरुद्धं यानं वियातं विनीतस्य भावो वैयात्यमित्यर्थः।

(७६) विभाषा भावादिकर्मणोरिति (७।२।१७।) विकल्पे प्राप्ते [illegible] नित्य [illegible] इति।

तस्य ढत्वम्। हस्य लोपः। इडभा॰ नलोपश्च। दृंहितः। दृंहितोऽन्यः।

प्रभौ परिवृढः। ७। २। २१।

वृह वृहि वृद्धौ निपातनमस्मात्स्वत। परिवृंहितः। परिवृंहि-तोऽन्यः।

कृच्छ्रगहनयोः कषः। ७। २। २२।

कषो निष्ठाया इण् न स्यादेतयोरर्थयोः। कष्ट दुःख तत्का-रणञ्च। "स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्"। कष्टो मोहः (११)। कष्टं शास्त्रम् दुरवगाहमित्यर्थः। कषितमन्यत्।

घुषिरविशब्दने। ७। २। २३।

घुषेर्निष्ठायामनिट् स्यात्। घुष्टा रज्जुः। अविशब्दने किम् घुषितम् वाक्यम् शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः।

अर्द्देः संनिविभ्यः। ७। २। २४।

एतत्पूर्व्वादर्द्देर्निष्ठाया इण् न स्यात्। समर्णः। न्यर्णः। व्यर्णः। अर्द्दितोऽन्यः।

अभेश्चाविदूर्य्ये। ७। २ २५।

अभ्यर्णम् नातिदूरम् आसन्नम् वा। अभ्यर्द्दितमन्यत्।

णेरध्ययने वृत्तम्। ७। २। २६।

---

(११) कष्टो मोहो दुःखहेतुरित्यर्थः।

विस्मितप्रतिघातयोश्च। हृष्टं-हृषितं लोम। विस्मितं प्रतिहतं वेत्यर्थः। अन्यत्र तु हृषु अलीके उदित्वान्निष्ठायां नेट्। हृष तुष्टौ इट्।

अपचितश्च। ७।२।३०।

चायतेर्निपातोऽयं वा। अपचितः अपचायितः।

प्यायः पी। ६।१।२८।

पी वा स्यान्निष्ठायाम्। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन स्वाङ्गे नित्यम्। पीनं मुखम्। अन्यत्र। प्यानः-पीनः स्वेदः। सोपसर्गस्य न। प्रप्यानः। आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव। आपीनोऽन्धुः। आपीनमूधः।

ह्लादो निष्ठायाम्। ६।४।९५।

ह्रस्वः स्यात्। प्रह्लन्नः।

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति। ७।४।४०।

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति। इत्त्वं दद्भावस्यापवादः। दितः। सितः। मा माङ् मेङ् मितः। स्थितः।

शाच्छोरन्यतरस्याम्। ७।४।४१।

शितः-शातः। छितः छातः। व्यवस्थितविभाषात्वाद् व्रतविषये श्यतेर्नित्यम्। संशितं व्रतम्। सम्यक् सम्पादितमित्यर्थः। संशितो ब्राह्मणः व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः।

दधातेर्हिः। ७। ४। ४२।

तादौ किति। अभिहितम्। विहितम्।

दो दद्घोः। ७। ४। ४६।

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् (८०) स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्। दत्तः। घोः किम् दातः। तान्तो वायमादेशः। नचैव विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य इको इति दीर्घापत्तिः. तकारादौ तद्विधानात्। दान्तो वा धान्तो वा। अथ दान्तत्वे निष्ठानत्वम् धान्तत्वे झषस्तथोर्धोऽध इति (७४०सू०) धत्व मत्र सन्निपातपरिभाषाविरोधात्।

अच उपसर्गात्तः। ७। ४। ४७।

अजन्तादुपसर्गात् परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्। प्रत्तम्। अवत्तम्।

'अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते"।

अमरव्याख्याप्रामाण्यम्।

दस्ति। ६। ३। १२४।

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यादादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे। खरि चेति (५६-सू०) चर्त्वमाश्रयात् (८१) वीत्तम्। नीत्तम्। सूत्तम्।

---

(८०) तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात् दान्ते दोषो निष्ठानत्वम्। धान्ते दोषो भष्-प्रसिद्ध्यान्तोऽदोषस्तस्मात् थान्त एवायमादेशः दथ् इति।

(८१) चर्त्वस्यासिद्धत्वात् दादेशतकारो नाश्रीयते खरि च आश्रयादिति तकारो (५५७सू०) इत्युक्तं प्रति समाहितमर्थं।

कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ९१ ।

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ।

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ९६ ।

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ।

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्य्यतिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ।

एभ्यः कर्त्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । ग्रामं प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ ।

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ ८४ ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात् कर्त्तरि भावे च । आसितो

(८४) अधिकरणवाचिनश्चेति प० २ सू०, निष्ठायाः कर्त्तरि षष्ठी ।

मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । प्रमाणमिति यातः । तेनेदं यातम् । भुजः कर्मणि । धन-केनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः ? इति भुक्त ८५ मस्मि एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ।

ञीतः क्तः । ३ । २ । १८७ ।

ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः ञिइन्धी इद्धः ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ।

मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मत इष्टः तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि ८६ ।

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ।

क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ।

सुयजोर्ङ्वनिप् । ३ । २ । १०३ ।

---

(८५) भोजनमेषामस्तीति तत्र क्तो दुर्लभ इत्याशङ्क्याभ्यन्तराद् भुक्तमिति ।

(८६) "शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥
हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत् स्मृताः" ॥

सुञोर्यजेश्च ङ्वनिप् स्याद्भूते। सुत्वा सुत्वानौ। यज्वा। यज्वानौ।

जीर्य्यतेरतृन्। ३। २। १०४।

भूत इत्येव। जरन्। जरन्तौ। जरन्तः। वासरूपन्यायेन निष्ठापि। जीर्णः। जीर्णवान्।

छन्दसि लिट्। ३। २। १०५।

लिटः कानज्वा। ३। २। १०६।

क्वसुश्च। ३। २। १०७।

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम्। कवयस्तु बहुलम्प्रयुञ्जते। "तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे"। "श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते" इत्यादि।

वस्वेकाजाद्घसाम्। ७। २। ६७।

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम्। एकाच्। आदिवान्। आत्। ददिवान्। जक्षिवान्। एषां किम् बभूवान्।

भाषायां सदवसश्रुवः। ३। २। १०८।

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात्। तस्य च नित्यं क्वसुः। "निषेदुषीमासनबन्धधीरः"। "अध्युषितस्तस्यौ सभवक्तमनस्य" शुश्रुवान्।

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।३।२।१०९।

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिट् तस्य नित्यं क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । "उपेयुषः स्वामपि मूर्त्तिमग्र्याम्" । उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च । "छूतस्य छूतैरनाशुष इति" भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्त्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ।

विभाषा गमहनविदविशाम् ।७।२।६८।

एभ्यो वसोरिड् वा । जग्मिवान् जगन्वान् । जघ्निवान्-जघन्वान् । विविदिवान् - विविद्वान् । विविशिवान् - विविश्वान् । विदिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । नेड्वशि कृतीति ७।२।८ इण्निषेधः । दृशेश्च । ददृशिवान्-ददृश्वान् ।

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे (८७) ।३।२।१२४।

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । पचादि । पच-न्तं चैत्रं पश्य ।

आने मुक् ।७।२।८२।

(८७) आदेशयोः प्रथमासामानाधिकरण्यपर्युदासात् क्वाचित् वचारे तत्सामानाधिकरण्ये स्यात इति सर्वत्र शब्दार्थसंज्ञा स्यात् ।

ईदासः। ७। २। ८३।

आसः परस्यानस्य ईत् स्यात्। आदेः परस्य (१।१।५४)। आसीनः।

विदेः शतुर्वसुः (१०)। ७। १। ३६।

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात्। विदन् विद्वान्। विदुषी

तौ सत्। ३। २। १२७।

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः।

लृटः सद्वा। ३। ३। १४।

व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये, प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने, लक्षणहेत्वोश्च नित्यम्। करिष्यन्तं करिष्यमाणम् पश्य। करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः। करिष्यद्भक्तिः। हे करिष्यन्। अर्जयिष्यन्वसति। प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित्। करिष्यति करिष्यन्।

पूङ्यजोः शानन्। ३। २। १२८।

वर्त्तमान। पवमान। यजमान।

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। ३। २। १२९।

---

(१०) स्थानिवत्त्वादेव सिद्धे पुनर्वसोर्ग्रहणं [illegible] समानार्थानित्यस्य (प० ७४०) सामान्येन क्वसोरपि ग्रहणार्थम्। अत एव "विदुषा त्वया कृतमिति" सिद्धम्।

एषु शीलादिषु कर्त्तरि चानश्। भोगं भुञ्जानः। कवचं बिभ्राणः। शत्रुं निघ्नानः।

इङ्धार्य्योः शत्रकृच्छ्रिणि। ३। २। १३०।

धातोः शता स्यादकृच्छ्रिणि कर्त्तरि। अधीयन्। धारयन्। अकृच्छ्रिणि किम् कृच्छ्रेणाधीते। धारयति।

द्विषोऽमित्रे। ३। २। १३१।

द्विषन् शत्रुः।

सुञो(८१) यज्ञसंयोगे। ३। २। १३२।

सर्वे सुन्वन्त सर्वे यजमाना सत्रिण ।

अर्हः प्रशंसायाम्। ३। २। १३३।

अर्हन्।

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु (८२)। ३। २। १३३।

क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणा प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु।

(८१) सुनोति यज्ञस्नपनार्थ इति यज्ञेन संयुज्यमाने धात्वर्थे शिवत्वेन । संयो-
गग्रहणात् प्रधानकर्मसंयोगाय प्रत्ययेन यजमान एव सुन्वन्
नान्य इति सूत्रेऽपि नान्यत्र शतृप्रत्यय इति । मनो०

(८२) आक्वेरिति आङ् अभिविधौ निर्द्दिष्टैस्तच्छीलादिभिः कर्तृभिः
भूते धात्वर्थेऽपि इष्यते ।

तृन् । ३ । २ । १३५ ।

कर्त्ता कटम् ।

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् । ३ । २ । १३६ ।

अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्त्तिष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।

णेश्छन्दसि । ३ । २ । १३७ ।

"वीरुधः पारयिष्णवः" ।

भुवश्च । ३ । २ । १३८ ।

छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि "जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति" । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति हरिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ।

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः । ३ । २ । १३९ ।

छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् तेन स्थ ईत्वम् । ग्लास्नुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद्भुवः । श्र्युकः क्किति (७।२।११) गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः । दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् * । "दंक्ष्णवः पशवः" ।

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । ३ । २ । १४० ।

अकर्मकाद्युच् स्यात्। वर्त्तनः। वर्धनः। अनुदात्तेतः किम् भविता। हलादेः किम् एधिता। अकर्मकात् किम् वसिता वस्त्रम्।

जुचंक्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः। ३।२।१५०।

जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च। जवनः। चंक्रमणः। दन्द्रमणः। सरणः। पूर्वेण (८४) सिद्धे पदग्रहणं लषपतपदेत्युकञा (उ० ३३२ पृ०) बाधा मा भूदिति तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति (८५) तेनालंकृञमसृन् न।

क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च। ३। २। १५१।

क्रोधनः। रोषणः। मण्डनः। भूषणः।

न यः। ३। २। १५२।

यकारान्ताद्युच् न स्यात्। क्नूयिता। क्ष्मायिता।

सूददीपदीक्षश्च। ३। २। १५३।

युच् न स्यात्। सूदिता। दीपिता। दीक्षिता। नमिकम्पीति (उ० ३७५ पृ०) रेण युचो बाधे सिद्धे दीपिग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलि

(८४) पद्यतेरकर्मकत्वादनुदात्तेत्वाद्धलादित्वाच्चानुदात्तेत इत्यनेन (३७० पृ०) प्राप्ते इत्यर्थः।

(८५) अन्यथा [illegible] हि ताच्छीलिकादिषु वासरूपविधिना [illegible] भाष्ये [illegible] तु ताच्छीलिकेषु परस्परं [illegible] इति भावः।

केषु चामरूपविधिर्नास्तीति प्राचिकमिति । तेन कम्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यत्तु सूत्रेऽपि न कथं मधु- सूदन नम्यादिः (३।१।५८) ।

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् ।

३ । २ । १५४ ।

लापुकः । पातुकः इत्यादि ।

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् । ३ । २ । १५५ ।

जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः वराकी ।

प्रजोरिनिः । ३ । २ । १५६ ।

प्रजवी प्रजविनौ प्रजविनः ।

जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।

३ । २ । १५७ ।

जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ।

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।

३ । २ । १५८ ।

आयादयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पत- यालुः । दयालुः । निद्रालुः तत्पूर्वो द्रा तदो नान्तत्व- न्निपात्यते । तन्द्रालुः । श्रीङो वाच्यः । श्रयालुः ।

दाधेट्सिशदसदो रुः । ३ । २ । १५९ ।

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ।

सृघस्यदः क्मरच् । ३ । २ । १६० ।

सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ।

भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६१ ।

भङ्गुरः (८६) । भासुरः । मेदुरः ।

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३ । २ । १६२ ।

विदुरः (८७) । भिदुरम् । छिदुरम् ।

इण्नश्जिसर्तिभ्यः क्वरप् । ३ । २ । १६३ ।

इत्वरः इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ।

गत्वरश्च । ३ । २ । १६४ ।

गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते गत्वरी ।

जागरूकः । ३ । २ । १६५ ।

जागर्त्तेरूकः स्यात् जागरूकः ।

यजजपदशां यङः । ३ । २ । १६६ ।

---

(८६) अभिधानस्वाभाव्यात् भञ्जेः कर्मकर्तर्य्येवायं घुरच्प्रत्ययः । तत्त्व० ।

(८७) विदेर्ज्ञानार्थस्य कुरच् । कर्मकर्तर्य्यपि भवति "[illegible]-मध्याच्छिद्रया [illegible]" इत्यादि प्रयोगात् । तत्त्व० ।

एभ्यो धातुभ्यः अकः स्यात्। वुणामिति भाविना नलोपेन निर्देशः। जागरूकः। अवदूकः दन्दशूकः।

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। ३। २। १६७।

नम्रः। कम्पः। स्मेरः। जमिनं नञ्पूर्वक क्रियामातत्य वर्त्तते। भजस्त्र सन्ततमित्यर्थः। कम्रः। हिंस्रः। दीप्रः।

सनाशंसभिक्ष उः। ३। २। १६८।

चिकीर्षुः। आशंसुः। भिक्षुः।

विन्दुरिच्छुः (९८)। ३। २। १६९।

वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वञ्च निपात्यते। वेत्ति तच्छीलो विन्दुः। इच्छति इच्छुः।

क्याच्छन्दसि (९९)। ३। २। १७०।

"देवान् जिगाति सुम्नयुः" (१००)।

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। ३। २। १७१।

(९८) विद ज्ञाने इत्यस्यैवेह ग्रहणं नान्येषामर्थकल्यवेहेऽपि इच्छम्।

(९९) क्यच्, क्यङ्, क्यष् एतेषां सामान्यग्रहणम् क्यान्ताद्धातोश्छन्दोविषये उप्रत्ययः स्यादित्यर्थः।

(१००) सुम्नयद्यात् क्यजन्तात् न छन्दस्युत्तपेति (उ५,२४पृ०) निषेधात् क्यचि चेति (३२२०पृ०) इत्यस्य, च अकृत्सार्वधातुकयोरिति (३५१पृ०) दीर्घश्च न भवतीति द्रष्टव्यम्।

आद्दन्तात् दन्तात् (१०१) गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिट्वत्। पपिः। सोमम्। ददिर्गाः। बभ्रिर्वज्रम्। जग्मिर्युवा। "अग्निर्वृत्रमभिवृत्रम्"। जज्ञिः भाषायां धाञ् कृञ्सृजनिगमिनमिभ्यः *। दधिः। चक्रिः। सस्रिः। जग्मिः। जज्ञिः। नेमि (१०२)। सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसङ्ख्यानम् * यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतनीं गमावश्च निपात्यते।

स्वपितृषोर्नजिङ्। ३। २। १७२।

स्वप्नक्। तृष्णक् तृष्णजौ तृष्णजः। धृषेश्चेति वाच्यमिति * कासिकादौ। धृष्णक्।

शृवन्द्योरारुः। ३। २। १७३।

शरारुः। वन्दारुः।

भियः क्रुक्लुकनौ। ३। २। १७४।

भीरुः। भीलुकः। क्रुकन्नपि वाच्य.*। भीरुकः।

स्थेशभासपिसकसो वरच्। ३। २। १७५।

स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। पेस्वरः। कस्वरः।

---

(१०१) अदति कार्यपरत्वाशङ्कायाम् आदिति अकारस्य तपरत्वादाह अदन्तादिति। यथा च तपरस्यापि तत्कालसंज्ञा तथोक्तं (पृ॰८५०) प्राक्।

(१०२) लिड्वद्भावात् नमे एत्त्वाभ्यासलोपात् सिद्धम्।

यश्च यङः। ३। २। १७६।

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात्। अतो लोपः (७५७पृ०)। तस्याचः परस्मिन्निति (पृ३४पृ०) स्थानिवद्भावे प्राप्ते पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् ⁑ तस्य यलोपम्प्रति स्थानिवद्भावनिषेधात् लोपो व्योरिति (पृ४२१पृ०) यलोपः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे वरे लसत्र स्थानिवत्। यायावरः।

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्। ३। २। १७७।

विभ्राट्। भाः भासौ। धूः धुरौ। विद्युत्। ऊर्क्। पूः पुरौ। दृशिग्रहणस्यापकर्षात् जवतेर्दीर्घः (१०३)। जूः जुवौ जुवः। ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते ततः क्विप्। ग्रावस्तुत्।

अन्येभ्योऽपि दृश्यते। ३। २। १७८।

क्विप्। छित्। भिद्। दृशिग्रहणम् विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्। क्वचिद्दीर्घः क्वचिदसम्प्रसारणं क्वचिद् द्वे क्वचिद्ध्रस्वः। तथाच वार्त्तिकम्। क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च *। क्विब्वचीत्यादिना (७३९८पृ०) उणादिसूत्रेण केषाञ्चित् सिद्धे तच्छीलादौ तृणा बाधा मा भूदिति वार्त्तिके

⁑ न पदान्तद्विर्वचनेत्यादि (पृ३५पृ०) सूत्रेणेति शेषः।

(१०३) उत्तरसूत्रे दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरविशेषसमर्पकताया वक्ष्यमाणतयाऽत्रापि तदपकर्षाद्दीर्घं इत्याह जवतेरिति।

मच्छम् । वञ्चीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटम्प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः । द्युगमिजुहोतीनां द्वे च *। इग्रिग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । जुहोतेर्दीर्घश्च* । जुहूः । दृ भये । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्ध्यति । दद्दत् । ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च* । धीः ।

भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७९ ।

मित्रभूर्नाम कश्चित । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ।

विप्रसंभ्यो डुसंज्ञायाम् । ३ । २ । १८० ।

एभ्यो भुवो डु स्यात्तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । सम्भुर्जनिता । संज्ञायान्तु विभूर्नाम कश्चित् । मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्* । मितन्द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवति ।

धः कर्मणि ष्ट्रन् । ३ । २ । १८१ ।

धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु ।

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ । १८२ ।

दाबादेः ष्ट्रन् स्यात् करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ।

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७ । २ । ९ ।

एषां (१०४ दशानां कृत्प्रत्ययानामिट् न स्यात्। शस्त्रम्। योत्रम्। योक्त्रम्। स्तोत्रम्। तोत्त्रम्। सेत्रम्। सेक्त्रम्। मेढ्रम्। पत्त्रम्। दंष्ट्रा। नद्ध्री।

हलसूकरयोः पुवः। ३। २। १८३।

पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः। हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् मुखमित्यर्थः।

अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। ३। २। १८४।

अरित्रम्। लवित्रम्। धवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। सहित्रम्। चरित्रम्।

पुवः संज्ञायाम्। ३। २। १८५।

पवित्रम् येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम्।

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः। ३। २। १८६।

पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि। ऋषिर्वेद-मन्त्रः तदुक्तमृषिणेति दर्शनात्। पूयतेऽनेनेति पवित्रम्। देवतायान्तु अग्निः पवित्रं स मा पुनातु।

---

(१०४) ति तुन् त्रन् तन् क्थन् क्सि सुच् क्सरन् कन् स इत्येषामित्यर्थः तत्र ति इति क्तिक्तिचोर्ग्रहणम् क्तिन् दीपो दीप्तिः। क्तिच् तनु तन्तिः। तुन् सच सक्तुः। त्रन् पत पत्त्रम् तन तन्त्रम्। तन् उणादिक एव न निष्ठातस्तेन हसितादिसिद्धिः। इस इस्तः पूञ् पोतः। क्थन् कुष कोष्ठम्। क्सि कुष कुक्षिः। सुच् इष इक्षुः। क्सरन् अक्ष अक्षर.। कन् शल शल्कः। स वद वत्स इत्यादौ नेडित्युदाहार्य्यम्।

अथोणादयः (१)।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् १। करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च। आतो युक् (उ२७३पृ०)। वातीति वायुः। पायुर्गुदम्। जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम्। मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम्। स्वादुः। साध्नोति परकार्यं साधुः। अश्नुते आशु शीघ्रम्। "आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्"। छन्दसीणः २ (२)। "मा न आयौ"। दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ३। दीर्यत इति दारु। "स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्"। जानु जानुनी। इह जनिवध्योश्चेति (उ१६पृ०) न निषेधः अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् (३)। चारु रम्यम्। चाटु प्रियवाक्यम्। मृगय्वादित्वात् (उ३८४पृ०) कुप्रत्यये चटु इत्यपि। किंजरयोः श्रिणः (४) ४। किं शृणोतीति किंशारुः सस्यशूकम् बाणश्च। जरामेति जरायुः। "गर्भाशयो जरायुः स्यात्"। त्रो रश्च लः ५। तरन्त्यनेन वर्णा इति तालु। कृके वचः कश्च ६। कृकेण गलेन वक्तीति कृकवाकुः। "कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे" इति विश्वः। भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ७।

(१) उणादयो बहुलमिति (उ४२१पृ०) सूत्रकृतोक्तं तत्र प्रकृतिविशेषेभ्यः प्रत्ययविशेषा शाकटायनेन पञ्चपाद्या सपादशतत्रयमिता दर्शिता-स्तत्प्रकरणारम्भाय प्रतिजानीते अथोणादय इति।

(२) बहुलवचनाद्भाषायामपि तेन एतीत्यायु जटा आयुर्यस्येति जटायु-रिति एतेर्णिच्चेति (उ४०२पृ०) सूत्रे उसिप्रत्यये तु आयुःशब्दः सान्तः।

(३) वस्तुत मप्रथ्या जानुनो ज्ञुरिति (पृ४२०पृ०) सूत्रनिर्देशज्ञापकात् न वृद्धिनिषेध।

(४ किमि उपपदे शृणाते जरोपपदे इणश्च ञुण् स्यादित्यर्थः।

भरति बिभर्त्ति वा भरुः हरिर्हरश्च। स्त्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः। शेते शयुः अजगरः। तरुर्वृक्षः (५)। चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः। त्सरुः खड्गादिमुष्टिः। तनु स्वल्पम्। तन्यते कर्म्मपाशोऽनया तनुः शरीरम्। "स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः"। धनुः शस्त्रविशेषः। "धनुर्नां च धनुर्विंदुः"। "धनुरिवाजनि वक्र" इति श्रीहर्षः। मयुः किन्नरः। मद्गुः(६)। पानीयकाकिकेति रभसः न्यङ्क्वादित्वात् (उ२०७५०) कुत्वं जश्त्वेन तस्य दः। अणश्च ८। "लवलेशकणाणवः"। चात्कटिवटिभ्याञ्च। कटुः। वटति वष्टतीति वटुः। धान्ये नित् ९। धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् स च नित्। नित्त्वादाद्युदात्तः। "प्रियङ्गवश्चाणवश्च मे"। "व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्"। निन्नूहणं फलिपाटीत्यादि (उ१८२४०) १८ सूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते। शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमणिभ्यश्च १०। शृणातीति शरुरायुधकोषयोः। स्वर्य्यन्ते प्राणिनम् अनेन स्वरुर्वज्रम्। स्नेहुर्व्याधिः चन्द्र इत्यन्ये। त्रपु (७) सीसम्। "पुंसि भून्मासवः प्राणाः"। "वसुर्द्रदेऽग्नौ योक्त्रेंऽशौ वसु तोये धने मणौ"। हनुर्वक्त्रैकदेशः। क्लेशश्चन्द्रः। बन्धुः (८)। मनुः। चात् विदि अवयवे विन्दुः। स्यन्देः सम्प्रसारणन्धश्च ११। "देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रिया" मित्यमरः।

(५) तरन्ति रोपका नरकमनेनेति तरुरिति।

(६) भक्षार्थं पानीयं मज्जतीति मद्गुः पक्षिविशेषः (पानकौडोति) प्रसिद्ध। गडि वदनैकदेशे इत्यतोऽपि उरित्युक्तबलस्तस्तेन गण्डुः।

(७) अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते आशुद्रवीभावादिति त्रपु सीसम्।

(८) स्नेह बध्नातीति बन्धुः।

उन्देरिचादेः १२। उनत्ति इन्दुः। ईषि. किच्च १३ ईषेरुः किस्यात् स च कित् आदेरिकारादेशश्च। ईषते हिनस्ति इषुः शरः। इषुद्वयोः। स्कन्देः सलोपश्च १४। कन्दुः। सृजेरसुम च १५। चात् सलोप उप्रत्ययश्च। रज्जुः। कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च १६। ककारतकारयोर्विनिमयः। तर्कुः सूत्रवेष्टनम्। नावञ्चेः १७। न्यङ्क्वादित्वात् (उ१०७पृ०) कुत्वम्। नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः। फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च १८। फलेर्गुक् फल्गुः। पाटेः पटिः पाटयतीति पटुः। नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम्। मन्यते इति मधु। जायते इति जतु। बलेर्गुक् च १९। बल संवरणे वल्गुः। शः कित्सन्वच्च २०। श्यतेरुः स्यात् स च कित् सन्वच्च। शिशुर्बालः। यो द्वे च २१। यथु "रक्षोऽश्वमेधीयः"। सन्वदिति प्रकृते द्वे ग्रहणमित्वनिवृत्त्यर्थम्। कुर्भ्रश्च २२। "बभ्रुर्मन्वन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ"। चादन्यतोऽपि। चक्रुः कर्त्ता। जघ्नुर्हन्ता। पपुः पालकः। पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः २३। कुः स्यात्। पुरुः। भिनत्ति भिदुर्वज्रम्। ग्रहिज्येति (उ१०६पृ०) सम्प्रसारणम्। विरहिणं विध्यति विधुः। "विधु. शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे"। गृधुः कामः। धृषुर्दक्षः। कृग्रोरुच्च २४। करोतीति कुरुः। गृणातीति गुरुः। अपदुःसुषु स्थः २५। सुषमादिषु चेति (पू४७४पृ०) षत्वम्। अपष्ठु प्रतिकूलम्। दुष्ठु। सुष्ठु। रपेरित उपधायाः २६। अनिष्टं रपतीति रिपुः। अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च २७। अर्जयति गुणान् ऋजुः। सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः।

कन्तुः (९)। मन्थुः कूपः। "पांसुर्ना न द्वयो रजः"। "ताल-
व्या अपि दन्त्याश्च संपांसुकरपांसवः"। बाधते इति बाहुः
"बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजा"। प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं स-
लोपश्च २८। एषां कुः सम्प्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च। पृथुः।
मृदुः। न्यङ्क्वादित्वात् (उ१०७५०) कुत्वम्। भृज्जति तपसा भृगुः।
लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च २९। लघुः। बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां
वा लो रत्वमापद्यते *‡। रघुर्नृपभेदः। बहुः। ऊर्णोतेर्नु-
लोपश्च ३०। ऊरु सक्थि। महति ह्रस्वश्च ३१। उरु महत्।
श्लिषेः कश्च ३२। श्लिष्यतीति श्लिकुः भृत्यः उद्यतं ज्योतिश्च।
आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च ३३। आ खनतीत्याखुः। परं
शृणातीति परशुः। पृषोदरादित्वादकारलोपात् पर्शुरपि।
हरिमितयोर्द्रुवः ३४। द्रु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुप प-
दयोः कुः स च डित्। हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः। मितन्द्र-
वति मितद्रुः समुद्रः। शते च ३५। शतधा द्रवति शतद्रुः।
बाहुलात् केवलादपि। द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च।
तद्वान् द्रुमः। खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ३६। पञ्चैते कुप्रत्य-
यान्ता निपात्यन्ते। खनतेरेफश्चान्तादेशः। खरुः कामः
क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च। "शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः"। पिबतेरीत्वं
युगागमश्च। पीयुर्वायसः कालः सुवर्णश्च। निपूर्वाल्लगि
गतावस्मात् कुर्नेर्दीर्घश्च। नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च।

---

(९) कन्तुः कन्दर्पः। कमिमनीति सूत्रेण (उ१८७५०) तुना सिद्धावपि
स्वरार्थमत्र पठनम्।

‡ एतच्च वार्त्तिकं कृपो रो ल इति (८।२।१८) सूत्रस्थम्।

नीलाङ्गुरिति पाठान्तरम्। तत् धातोरपि दीर्घः। लग सङ्गे अस्य मत इत्त्वञ्च लगतीति लिगु चित्तम् लिगुर्मूर्खः। मृगय्वादयश्च ३७ (१०)। एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः। देवयुर्धार्म्मिकः। मित्रयुर्लोक यात्राभिज्ञः। आकृतिगणोऽयम्। मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ३८। मन्दुरा वाजिशाला। वाशुरा रात्रिः। मथुरा। चतुरः। चङ्कुरा रथ..। अङ्कुरः। खर्जूरादित्वात् (उ४।८४ सू०) अङ्कूरोऽपि। व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च ३९। "विथुरश्चोररक्षसोः। मकुरदर्दुरौ ४०। मकुरो दर्पणः। बाहुलकान्मुकुरोऽपि। दृ विदारणे धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च। "दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः। दर्दुरा चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले च दर्दुरमिति विश्वः। मद्गुरादयश्च ४१ (११)। उरजन्ता निपात्यन्ते। माद्यतेर्गुक् मद्गुरो मत्स्यभेदः कब्रु वर्णे रुगागमः। "कर्वुरः श्वेतरक्षसोः" बध्नातेः खर्जूरादित्वात् (उ४।८४ सू०) ऊरोऽपि। बन्धूरबन्धुरौ स्यातावम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इति रन्तिदेवः। कोकतेर्वा कुक्। कुक्कुर—कुकुरः। असेरुरन् ४२। असुरः। प्रज्ञाद्यण् (पू०७२६ सू०)। आसुरः। मसेश्च ४२। पञ्चमे पादे मसेरूर

---

(१०) मृगद्रु देवयु मित्रयु कुमारयु "राजपुत्र" अध्वर्युर्याजकः। कूक्रः कूक्ररमावास्याचन्द्र पाण्डु श्वेत राजभेदश्च पीलुर्मतङ्गजः द्रुम-भेदश्च मञ्जु शोभनं मृकण्डु ऋषिभेद निघण्टु कोषभेद पलाण्डुर्मूल-भेद कर्करेटु पक्षिभेद. करेटु डमरुवाद्यभेदः। आकृतिगणत्वादन्ये-ऽप्यूह्या।

(११) मद्गुरादेराकृतिगणत्वात् आतुरशकुलाकुलशागुरादीनां सिद्धिः।

विति (उ०२८८सू०) वक्ष्यते। "मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति। मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः। मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्। मसूरमसुरौ च द्वाविति" विश्वः। प्रावश्वेराशौ (१२) ४४। शु इति आश्वर्थे। श्वशुरः (१३)। "पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयो"-रित्यमरः। अविमह्योष्टिषच् ४५। अविषः (१४)। महिषः। अमेर्दीर्घश्च४६। "आमिष त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि" रुहेर्वृद्धिश्च ४७ "रङ्कुशम्बररौहिषाः" "रौहिषा मृगभेदे स्याद्रौहिष च तृणं मत" मिति संसारावर्त्तः। तवेर्णिद्वा ४८ तवेति सौत्रो धातुः। तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च। स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च। तविषो बलमिति वेदभाष्यम्। नञि व्यथेः ४९। "अव्यथिषोऽब्धिसूर्य्ययोः। अव्यथिषी धरा-रात्र्योः"। किलेर्बुक् च ५०। किल्बिषम्। इषिमदिमुदिखि-दिछिदिभिदिमन्दिचण्डितिमिमिहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् ५१। इषिरोऽग्निः। मदिरा सुरा। "मुदिरः कामुका-भ्रयोरिति" विश्वमेदिन्यौ। खिदिरश्चन्द्रः। "छिदिरोऽसिकुठा-रयोः"। भिदिरं वज्रम्। मन्दिरम् गृहम् स्त्रियामपि। "मन्दि-रश्मन्दिराऽपि स्यादिति" विश्वः। "चाण्डिरो चन्द्रहस्तिनौ"।

---

(१२) आश्वर्थे शौ उपपदे आप्नौ गम्यमानायाम् अशूङ् व्याप्तावित्यस्मादुरन् स्यादित्यर्थः।

(१३) आशु आप्नव्यः उत्पत्तिं विनापि वैवाहिकसम्बन्धात् सम्बन्धितया प्राप्नव्य इति श्वशुरशब्दार्थः।

(१४) अवन्ति प्रीणयन्ति नद्योऽमुमिति समुद्रोऽविषः। मह्यन्ते देवा अने-नेति महिषः पशुभेदः।

तिमिरन्तमोऽक्षिरोगश्च ।० मिहिरः सूर्य्यः। "मुहिरः काम्य-मूर्खयोः"। मुखिरो दाता। रुचिरम्। रुधिरम्। बधिरः। शुष शोषणे शुषिरञ्छिद्रम् शुष्कमित्यन्ये। अशेर्णित् ५२। "आशिरो वह्निरक्षसोः"। अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिर-स्थविरखदिराः ५३। अजेर्वीभावाभावः। अजिरमङ्गणम्। शशेरुपधाया इत्त्वम्। "शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतले-ऽन्यवत्"। अथ मोचने उपधाया इत्त्वं रेफलोपः प्रत्ययरेफस्य लत्वञ्च। शिथिलम्। स्थास्फायोष्टिलोपः। स्थिरन्निश्च-लम्। स्फिरं प्रभूतम्। तिष्ठतेर्बुक् ह्रस्वत्वञ्च। स्थविरः। खदिरः। बाहुलकात् शीङो वुक् ह्रस्वत्वञ्च। शिविरम्। सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इ-लच् ५४। सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम्। कलि-लः। अनिलः। महिला। पृषोदरादित्वान्महेलापि। भड इति सौत्रो धातुः। "भडिलौ शूरसेवकौ"। भण्डिलो दूतः कल्याणश्च। शण्डिलो मुनिः। पिण्डिलो गणकः। तुण्डिलो मुखरः। कोकिलः। भविलो भव्यः। बाहुल-कात् कुटिल। कमेः पश्च ५५। कपिलः। गुपादिभ्यः (१५) कित् ५६। गुपिलो राजा। तिजिलो निशाकरः। गुहिलं वनम्। मिथिलादयश्च(१६)श्च ५७। मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला

---

(१५) गुप् रक्षणे तिज निशाने पूज पूजायां शुष शोषणे देवृ देवने गुहू संवरणे इति गुपादयः।

(१६) मिथिला नगरी पतिला वेत्रलता तकिलौषधिः चण्डिला नदी पथिलः पथिकः मिथिलादि।

नगरी। पथिलः पथिकः। पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ५८। पतेरः पक्षी गन्ता च। कठेरः कृच्छ्रजीवी। कुठेरः पर्णासः। बाहुलकान्नुम्। गन्तेरो मेघः। गुडेरो गुडकः। दंशेरो हिंस्रः। कुम्बेर्नलोपश्च ५९। कुबेरः। शदेस्त च ६०। शतेरः शत्रुः। मूलेरादयः ६१। एरमन्ता निपात्यन्ते। मूलेरो जटा। गुधेरो गोप्ता। गुहेरो लोहघातकः। मुहेरो मूर्खः। कवेरोतच् पश्च ६२। कपोतः पक्षी। भातेर्डवतुप् ६३। भातीति भवान्। कठिचकिभ्यामोरन् ६४। कठोरः। चकोरः। किशोरादयश्च(१७) ६५। किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः। किमोऽन्त्यलोपः। किशोरः अश्वशावः। सहोरः साधुः। कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ६६। कपीति निर्देशान्नलोपः। कपोलः। गडोलगण्डोलौ गुडकपर्य्यायौ। कटोलः कटुः। पटोलः। मीनातेरूरन् ६७। मयूरः। सन्देः सम्प्रसारणञ्च ६८। सिन्दूरम्। सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ६९। सिनोतीति सेतुः। तितुत्रेति (७२७८ सू०) नेट्। तन्तुः। गन्तुः। मस्तु दधिमण्डम्। सच्यत इति सक्तुः। अर्द्धर्चादिः। ज्वरत्वरेत्यूठ् (७२१८ सू०) तत्र क्ङितीत्यनुवर्त्तत इति मते तु बाहुलकात्। ओतुर्विड़ालः। धातुः। क्रोष्टा। पः किच्च ७०। पिबतीति "पितुर्वह्नौ दिवाकरे"। अर्त्तेश्च तुः ७१ अर्त्तेस्तुः स्यात् स च कित्। "ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः"। कसिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ७२। एभ्यस्तुः स्यात्। "कन्तुः कन्द-

---

(१७) गौरोऽरुणे सिते पीते विशुद्धेऽश्वाभिधेयवदित्यर्थकः गौरोऽश्वादिपर्य्यायश्चः।

पश्चिमयोः"। मन्तुरपराधः। जन्तुः प्राणी। "गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च"। भातुरादित्यः। "यातुरध्वगकालयोः"। रक्षसि क्लीवः। हेतुः कारणम्। चायः किः ७३। "केतुर्ग्रह-पताकयोः"। आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ७४। अप्तः शरीरम्। वसेस्तुन् ७५। वस्तु। अगारे णिच्च ७६। "वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्"। हृञः क्रतुः ७७। क्रतुर्यज्ञः। एधिवह्योश्चतुः (१८) ७८। एधतुः पुरुषः। वहतुरनड्वान्। जीवेरातुः ७९। "जीवातुरस्त्रिया-मन्ने जीविते जीवनौषधे"। आतृकन् वृद्धिश्च ८०। जीवेरित्येव। "जैवातृकस्त्विन्दुभेकभिषङ्गायुष्मत्कृषीवले"। कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ८१। "कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियाम्मता"। चमूः। तनूः। धनूः शस्त्रम्। सर्ज अर्जने सर्जूर्वणिक्। खर्ज व्यथने खर्जूः पामा। मृजेर्गुणश्च ८२ (१९)। मर्जूः शुद्धिकृत्। वहेर्धश्च ८३। "वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु"। कषेः छश्च ८४। कच्छूः पामा। णित्कसिपद्यर्तेः ८५। कासूः शक्तिः। पादूश्चरणधारणी। आरूः पिङ्गलः। अणो डश्च ८६। आडूर्जलप्लवद्रव्यम्। नञि लम्बेर्नलोपश्च ८७। "तुम्बरलाबूरुभे समे" इत्यमरः। के श्र एरङ् चास्य ८८। कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यादेरङ् चादेशः। "कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री"। बाहुलकादुप्रत्यये कशेरु क्लीवे पुंसि च। त्रो दुट् च ८९। तरतेरूः स्यात् तस्य दुट्। "तर्दूः स्यात् दारुहस्तकः"। दरिद्रातेर्यालोपश्च ९०

---

(१८) चतोऽयकारोऽन्तोदात्तता चित इति (उ५।१६४०) सूत्रात्।

(१९) अत्र स्वडेर्डुर्हिति सूत्रान्तरमप्यस्तीत्युज्ज्वलदत्तः सर्वासम्मतत्वात्तदुपेक्षितं ग्रन्थकृता।

इत्र चास्य यो तयोर्लोपः। दद्रूः कुष्ठप्रभेदः। नृतिशृध्योः कूः ८१। नृतूर्नर्त्तकः। शृधूरपानम्। ऋतेरम् च ८२। ऋतिः सौत्रो धातुः। ततः कूः अमागमश्च। रतूर्देवनदी सत्यवाक् च। अन्दूदृन्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषु ८३। एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। अन्दूर्बन्धनम। दृभौ ग्रन्थे निपातनान्नुम्। दृन्भूः अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके। दृनभूः। जने-र्बुक्। जम्बूः। जमु अदने इत्यस्येत्येके। बाहुलकात् ह्रस्वोऽपि जम्बुः। कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः। निपातनादेत्वम। कर्कन्दधाति कर्कन्धूर्वदरी निपातनान्नुम्। दिधिन्धैर्य्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः। केचित्तु अन्दूदृम्फूकम्बू इति पठन्ति। दृम्फ उत्क्लेशे दृम्फूः सर्पजातिः। कमेर्बुक्। कम्बूः परद्रव्यापहारी। मृग्रोरुतिः ८४। मरुत्। गरुत्पक्षः। ग्रो मुट् च ८५। गिरतेरुतिस्तस्य च मुट्। गर्मुत् सुवर्णन्तृणवि-शेषश्च। हृषेरुलच् ८६। "हर्षुलो मृगकामिनोः"। बाहुल-काच्चटतेः। चटुलं शोभनम्। हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ८७। "हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः"। सरिन्नदी। रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री। युष इति सौत्रो धातुः। "ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्" इति भाष्यम्। ताडेर्णिलुक् च ८८। ताड़यतीति तडित्। शमेर्ढः ८९। बाहुलकादित्त्वं शा एयादेश इट् च न। "शण्ढः क्लीवः स्यात् पुंसि गोपती। श्रीक-ण्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि"। कमेरठः १०० "कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसक" मिति मेदिनिः। बाहुलकाज्जरठः। रमेर्वृद्धिश्च १०१ "रामठं हिङ्गु"। शमेः खः १०२। शङ्खः। कणेष्ठः

१०३। कण्ठः। कलस्तृपश्च १०४। तृपतेः कलप्रत्ययः। चात् तृफतेः। तृफला लता। "तृफला च फलत्रिके"। शपेर्वश्च १०५ शबलः। वृषा २० दिभ्यश्चित् १०६। वृषलः। पललम्। बाहुलकात् णः सरलः। तरलः। कमेर्बुक्। कम्बलः। मुस खण्डने। मुसलम्। लङ्गेर्वृद्धिश्च। लाङ्गलम्। कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्। कुट्मलः। कुडेरपि। कुड्मलः। कश्मलम्। बाहुलकात् णः। कौमलम्। मृजेष्टिलोपश्च १०७। मलम्। चुपेरच्चोपधायाः १०८। चपलम्। शकिशम्योर्नित् १०९। शकलम्। शमलम्। छो गुगह्रस्वश्च ११०। छगलः। प्रज्ञादित्वाच्छागलः। अमन्ताड्ड १११। दण्डः। रण्डा। खण्डः। मण्डः। वण्डश्छिन्नहस्तः। अण्डः। बाहुलकाण्णत्वाभावः। षण्डः सङ्घातः। तालव्यादिरित्यपरे। शण्डः। गण्डः। पण्डः क्लीबः। पण्डा बुद्धिः। क्रादिभ्यः कित् ११२। कवर्गादिभ्यो डः कित् स्यात्। कुण्डः शाण्डम्। गुड् गुडः। घुण भ्रमणे घुण्डो भ्रमरः। स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयच ११३। तिष्ठतेरालच्। स्थालम् स्थाली। चतेर्वालञ्। चात्वालः। मृजेरालीयच्। मार्जालीयो बिडालः। पतिचण्डिभ्यामालञ् ११४। पातालम्। चण्डालः। प्रज्ञा(पृ०७२६सू०)-

(२०) वृषु सेचने वृषलः। कुश इति सौत्रो धातुः कुशलो दक्षः। पल गतौ पललं मांसम्। देवृ देवने देवलो देवाद्योपजीवी। सृ गतौ सरलः उदारोऽवक्रश्च। धावञ् जवयुक्तो धवलः। पेशलः शुभ्रः सिन्दूरश्च। आकृतिगणत्वात् तरलकेवलकवलतरलानलजम्बलमर्दलकम्बलमुषलमगालमुसलकोमलताकुलकन्दलकदलीकुम्बलकमलकोमलमृदुलकारमलपिङ्गलबबवादयो ग्राह्याः।

दित्वादपि वाकालोऽपोत्येके। तमिविशिविडिमृणिकुलि-कपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् ११५। तमालः। विशालः। बिडालः। मृणालम्। कुलालः। कपालम्। पलालम्। पञ्चालाः। पतेरङ्गच् पक्षिणि ११६। पतङ्गः। तरत्या २१)दिभ्यश्च। ११७॥ तरङ्गः। लवङ्गम्। बिडादिभ्यः कित् ११८। बिडङ्गः। मृदङ्गः। कुरङ्गः। बाहुलकादुत्वञ्च। सृवृञो वृद्धिश्च ११९। सारङ्गः। वारङ्गः खङ्गादिमुष्टिः। गन् गम्यद्योः १२०। गङ्गा। अङ्गः पुरोडाशः। छापूखड्भ्यः कित् १२१। छागः। पूगः। खङ्गः। बाहुलकात् षिड अनादरे गन् सत्वाभावश्च। षिङ्गः तरलः। "षिङ्गैरगयत ससम्भ्रममेवमेकेति" माघः। भृञः किन्नुट् च १२२। भृञो गन् कित् स्यात्तस्य नुट् च। "भृङ्गाः षिङ्गालिधूम्याटाः"। शृणातेर्ह्रस्वश्च १२३। शृङ्गम्। गण् शकुनौ १२४। नुट् चेत्यनुवर्त्तते। शार्ङ्गः। मुदिग्रोर्गग्गौ १२५। मुद्गः। गर्गः। अण्डन् कृसृभृवृञः १२६। करण्डः। सरण्डः पक्षी। भरण्डः स्वामी। वरण्डो मुखरोगः। शृदृ-भसोऽदिः १२७। शरत् १ "दरद्दृदयकूलयोः"। भसज्जघनम्। दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च १२८। दृषत्। त्यजितनियजिभ्यो डित् १२९। त्यद्। तद्। यद्। सर्वादयः (पृ० ७५०)। एतेस्तुट् च १३०। एतद्। सर्त्तेरटिः १३१। "सरट् स्याद्वातमेघयोः"। वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुर्मिति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम्। लङ्घेर्नलोपश्च १३२। लघट् वायुः। पारेरजिः १३३। पारक् सुवर्णम्। प्रथः कित्

---

(२१) तरत्यादिराकृतिगणः।

सम्प्रसारणञ्च १३४। पृथक्। स्वरादि (पृ०६८८पृ०) पाठादव्ययत्वम्। भियः षुक् ह्रस्वश्च १३५। भिषक्। युष्यसिभ्यां मदिक् १३६। युष सौत्रो धातुः। युष्मद्। अस्मद्। त्वम् अहम्। अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् १३७। एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन्। अर्मश्चक्षूरोगः। स्तोमः सङ्घातः। सोमः। होमः। सर्मो गमनम्। धर्मः। क्षेमं कुशलम्। क्षोमं प्रस्राव्यणि क्षौमञ्च। भाम आदित्यः। यामः। "वामः शोभनदुष्टयोः"। पद्मम्। यक्ष पूजायाम् यक्ष्मो रोगराजः। नेमः। जहातेः सन्वदालोपश्च १३८। "जिह्मः कुटिलमन्दयोः"। अवतेष्टिलोपश्च १३९। मन्प्रत्ययस्यायष्टिलोपः न प्रकृतेः अन्यथा ङिदित्येव ब्रूयात्। ज्वरत्वरेति (उ०१८८पृ०) ऊठौ (२२) तयोर्दीर्घे कृते गुणः। चादि उ० पृ० पाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तन्न तेषामसत्वार्थत्वात्। वस्तुतस्तु स्वरादि(पृ०६८८पृ०)पाठादव्ययत्वम्। अवतीति ओम्। ग्रसेरा च १४०। ग्रामः। अविसिविसिशुषिभ्यः कित् १४१। ऊमम् (२३) नगरम्। स्यूमो रश्मिः। सिमः सर्वः। "शुष्मग्निसमीरयोः"। इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् १४२। "इष्मः कामवसन्तयोः"। इषीतिपाठे दीर्घादिः। युध्मः शरो योद्धा च। इध्मः समित्। दस्मो यजमानः। श्यामः। धूमः। सूमोऽन्तरिक्षम्। बाहुलकादोर्मो व्रणः। युजिरुचितिजां कुश्च १४३। युग्मम्। रुक्मम्। तिग्मम्। हनेर्हि च १४५।

---

(२२) ज्वरत्वरेति सूत्रेण वकारात् पूर्वस्याकारस्योपधाया एकः, वकारस्यान्यस्तयोरूठौ सवर्णदीर्घे कृते गुण इति बोध्यम्।

(२३) व.ऊवदत्रूत्रे "उम, दुर्गान्तसा मते" त्युज्ज्वलदत्तः।

हिमम्। भियः षुग्वा १४५। भीष्म भीम। घर्मः १४६।
घृधातोर्मगुणश्च निपात्यते। ग्रीष्म १४७। ग्रसतेर्नि-
पातोऽयम्। प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च १४८। पृथिवी।
षवगित्येके। "पृथवी पृथिवी पृथ्वी" इति शब्दार्णवः। अशू-
प्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् १४९। अश्वः। प्रुष
स्नेहनादौ "प्रुष्व स्यादृतुसूर्ययोः"। प्रुष्वा जालकणिका।
खट्वा पर्यङ्कभेदः फलञ्च। कणवन्यापम्। बाहुलकादित्त्वे किणव-
मपि। खट्वा। विश्वम्। इण्शीभ्या वन् १५०। एवो गन्ता
"ये च एवा मरुतः"। असत्त्वे निपातोऽयम्। "शेवं मित्राय
वरुणाय"। सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अस्वतन्त्रे
१५१। अकर्त्तर्यैते निपात्यन्ते। सृतमनेन विश्वमिति
सर्वम्। निपूर्वाद्घृषेर्गुणाभावोऽपि। निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः
खुरः। रिष्वो हिंस्रः। लष्वो नर्त्तकः। लिष्व इत्यन्ये।
तत्रोपधाया इत्त्वमपि। शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः।
शीङो ह्रस्वत्वम्। पद्वो रथो भूर्लोकश्च। प्रह्वयत इति प्रह्वः।
ह्वेञ आकारवकारलोपः। जहातेरालोपो वा। ईषेर्वन्।
ईष्वः आचार्यः। इष्व इत्यन्ये। अस्वतन्त्रे किम् सर्त्ता सारकः।
बाहुलकाद्रुसर्तेः। रुस्वः। शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः १५२।
शेव इत्यन्तोदात्तार्थम्। यात्यनेन यह्वं रुम्वा हुगागमश्च।
लिहन्त्यनया जिह्वा। लकारस्य जः गुणाभावश्च। गिरत्य-
नया ग्रीवा। ईडागमश्च। आप्नोतीत्याप्वो वायुः। अमीवा
उदरक्रिमिः। वायुरित्यन्ये। कॄगॄशॄदृभ्यो वः १५३। कर्वः-
कामः आखुश्च। गर्वः। शर्वः। दर्वो राक्षसः। कनिन् युवृ-

षितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः, १५४। यौतीति युवा। वृषा इन्द्रः। तक्षा। राजा। धन्वा मरुः। धन्वा शरासनम्। द्युवा सूर्य्यः। प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः। सप्यशूभ्यां तुट् च (२४)। सप्त। अष्ट। नञि जहातेः १५५। अहः। श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जन्नर्य्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति १५६। एते त्रयोदश कनिन्नन्ता निपात्यन्ते। श्वयतीति श्वा। उक्षा। पूषा। प्लिह गतौ इकारस्य दीर्घत्वम्। प्लेहतीति प्लीहा कुक्षिव्याधिः। क्लिदू आर्द्रीभावे क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः। निपातनाद्गुणः। स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च। मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्द्धा। मुहेरुपधाया दीर्घः धोऽन्तादेशो रमागमश्च। मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः। अर्य्यपूर्वो माङ्। अर्य्यमा। विश्वं प्साति विश्वप्सा अग्निः। परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च। जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः। मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा। धातोरिकारलोपः। मह पूजायाम् हस्य घो वुगागमश्च। मघवा इन्द्रः।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः।

कृहृभ्यामेणुः १ करेणुः। हरेणुर्गन्धद्रव्यम्। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् २। हथो विषमः। कुष्ठः। नीथो नेता। रथः। काष्ठम्। अवे भृञः ३। अवभृथः। उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ४। ओष्ठः। कोष्ठम्। गाथा। अर्थः। बाहुलकात्

(२४) कनिन्युवृषीति सूत्रे प्राक्प्रत्ययनिर्द्देशादन्येभ्योऽपि भवतीत्युज्ज्वलदत्तेन दन्श दशने नलोपः दशन् एवं सप्तन्नादयस्तदाह सप्यशूभ्यामिति।

शोथः। सर्त्तेर्णित् ५। सार्थः समूहः। जृवृञ्भ्यामूथन् ६। जरूथं मांसम्। "वरूथो रथगुप्तौ ना"। पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ७। पीथो रविर्घृतम्पीथम्। "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु। अवतारर्षिजुष्टाम्बःस्त्रीरजःसु च विश्रुतमिति" विश्वः। तुत्थोऽग्निः। उक्थं सामभेदः। रिक्थम्। बाहुलकाद्दचेरपि। "रिक्थमृक्थन्धनं वसु"। सिक्थम्। अर्त्तेर्निरि ८। निर्ऋथः साम। निशीथगोपीथावगथाः ९। निशीथोऽर्धरात्रः रात्रिमात्रञ्च। गोपीथं तीर्थम्। अवगथः प्रातःस्नातः। गश्चोदि १०। उद्गीथः साम्नो भागविशेषः। समीणः ११। समिथो वह्निः संग्रामश्च। तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः १२। तिजेर्जलोपः। तिथोऽनलः कामश्च। पृष्ठम्। गूथं विष्ठा। यूथं समूहः। "प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते"। स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् १३। हाचिंशदभ्यो रक् स्यात्। वलि (पृ४२१सू०सू०) यलोपः। स्फारम्। न्यङ्क्वादित्वात् (उ२०७सू०) कुत्वम्। तक्रम्। वक्रम्। शक्रः। क्षिप्रम्। क्षुद्रः। सृप्रश्चन्द्रः। तृप्रः पुरोडाशः। दृप्रः बलवान्। वन्द्रः (१) पूजकः। उन्द्री–उद्रो जलचरः। श्वित्रं कुष्ठम्। "वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे"। अजेर्वी। वीरः। नीरम्। पद्रो ग्रामः। मद्रो हर्षः देशभेदश्च। "मुद्रा प्रत्ययकारिणी"।

---

(१) वन्दिमन्दिचन्दीनामिदित्त्वान्नलोपाभावः।

चित्रं रोगो दरिद्रश्च। छिद्रम्। भिद्रं वज्रम्। मन्द्रः। चन्द्रः। पचाद्यचि (उ३।१सू०) चन्दोऽपि। "हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः"। दस्रोऽग्निः। दस्रः स्वर्वैद्यः। दभ्रः सम्रुद्रः स्वल्पश्च। वसेः सम्प्रसारणे।

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्। ८।३।११०।

रफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनाञ्च मूर्द्धन्यो न स्यात्। पूर्वपदादिति (उ५२७सू) प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिमर्यादाभिप्रायः। तेन ग्रामिवसीति (प००६सू०) प्राप्तोऽपि न। उस्रो रश्मिः। उस्रा गौः। वास्रो दिवसः। वास्रं मन्दिरम्। शीरोऽजगरः। हस्रो मूर्खः। सिध्रः साधुः। शुभ्रम्। ससिरकः। सुस्रम्। वाहुलकात् अस्रु (२)। चक्रिरम्योः कर्मोपधायाः १४। चुक्रमम्लद्रव्यम्। रुस्रोऽरुणः। वौ कसेः १५। विकुस्रश्चन्द्रः। अमितम्योर्दीर्घश्च १६। आम्रम्। ताम्रम्। निन्देर्नलोपश्च १७। निद्रा। अर्द्देर्दीर्घश्च १८। आर्द्रम्। शुचेर्दश्च १९। शूद्रः। दुरीणो लोपश्च २०। दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम्। कृतेश्छः क्रू च २१। कृच्छ्रम्। क्रूरः। रोदेर्णिलुक् च २२। रोदयतीति रुद्रः। बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः। णिलुगित्येव। "वान्ति पर्णशुषो वातावान्ति पर्णमुचोऽपरे"‡। जोरी च २३। जीरोऽणुः। ज्यर्थेत्येके सुसूधागृधिभ्यः क्रन् २४। सुरः। सूरः। धीरः। गृध्रः। शुसिचिमीनान्दीर्घश्च २५। शु सौत्रः। शूरः। सीरम्। ची-

---

(२) अश्नोतेरपि रक् तेन अस्रं रुधिरमित्युज्ज्वलदत्तः।

‡ तत पर्णशुषो वान्ति ततो देय. प्रवर्षतीति शेषः।

रम्। मीरः समुद्रः। वाविन्धेः (१) २६। वीध्रम् विमलम्। वृधिवपिभ्यां रन् २७। वर्ध्रं चर्म्म। वप्रः प्राकारः। ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरा-मालाः २८। रवन्ता ऊनविंशतिः। निपातनाद्गुणाभावः। ऋज्रो नायकः। इदि इन्द्रः। अङ्गेर्नलोपः। अग्रम्। "वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ"। डुवप् उपधाया इत्त्वम्। विप्रः। कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः। कुब्रमरण्यम्। चुब्रं मुखम्। क्षुर विलेखने रेफलोपः। अगुणः। क्षुरः। खुर छेदने नलोपो गुणाभावश्च। खुरः। भन्देर्नलोपः। भद्रम्। उच समवाये चस्य गः। उग्रः त्रिभी। भेरी। पत्ते लः। भेलो जलतरणद्रव्यम्। शुचेश्चस्य कः। शुक्रः पत्ते लः। शुक्लः। गुङ् वृद्धिः "गौरोऽरुणे सिते पीते"। वन सम्भक्तौ। वन्नो विभागी। इणो गुणाभावः। "इरा मद्ये च वारिणि"। मा माने माला। समि कसेरुकन् २९। कस गतौ सम्यक्कसन्ति पलायन्ते जना अस्मादिति सङ्कसुको दुर्जनः अस्थिरश्च। पचिनशोर्णुकन् कनुमौ च ३०। पचेः कः। पाकुकः सूपकारः। नशेर्नुम्। नंशुकः। भियः क्रुकन् ३१। भीरुकः। क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ३२। रजकः। इक्षुकुट्टकः। चरकः। चष भक्षणे। चषकः। भषकः। शुनकः। रमेरश्च लो वा ३३। रमको विलासी। लमकः। जहातेर्द्वे च ३४। जहकस्त्यागी कालश्च। ध्मो धम च ३५। धमकः कर्मकारः। हनो वध च ३६। वधकः। बहु-

(१) वौ उपपदे इन्धेः क्रन् स्यादित्यर्थः।

लमन्यत्रापि ३७। वृह विस्मापने। कुहक। कृतकम्। कृपेर्वृद्धिर्योटौचाम ३८। कार्षक-कृषकः। उदकश्च ३९ (४)। प्रपञ्चार्थम। वश्चिकृष्योः किकन् ४०। वृश्चिकः। कृषिकः। प्राङि पणिकषः ४१। प्रापणिकः पण्यविक्रयी। प्राकषिकः परदारोपजीवी। मुषेर्दीर्घश्च ४२। मूषिक आखुः। स्यमेः सम्प्रसारणञ्च ४३। चाद्दीर्घः। सीमिको वृक्षभेदः। क्रियइकन ४४। क्रयिकः क्रेता। आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः ४५। आपणिकः। आपनिकः इन्द्रनीलः, किरातश्च। आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च। आखनिको मूषिको वराहश्च। श्यास्त्याहृञविभ्य इनच ४६। श्येनः। स्त्येनः। हरिणः। अविनोऽध्वर्युः। वृजेः किच्च ४७। वृजिनम्। अजेरज च ४८। वीभावबाधनार्थम। अजिनम। बहुलमन्यत्रापि ४९। कठिनम्। नलिनम। मलिनम। कुण्डिनम्। द्यतेः। "यत्प्रकाषि दिनम्, (५) दिवसोऽपि दिनम्। द्रुदक्षिभ्यामिनन् ५०। द्रविणम्। दक्षिणः। दक्षिणा। अर्त्तेः किदिच्च ५१। इरिणं शून्यम्। वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च। ५२। विपिनम। तुहिनम्। तलिपुलिभ्याञ्च ५३। "तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनन्त्रिषु"। पुलिनम्। गर्वेरत उञ्च ५४। गौरादित्वात् (पृ२२७सू०) ङीष्। गुर्विणी गर्भिणी। रुहेश्च ५५। रोहिणः। महेरिनण् च ५६। चादिनन माहिनम् महिनं राज्यम्। क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ५७। वाक्। प्राट्। श्रीः। स्रवत्यती

---

(४) उन्दी क्लेदने इत्यस्मात् कुनि सिद्धम्।

(५) यदित्यादिस्मृते. यत्प्रभि प्रवर्त्तित दिनं खण्डितं यत् तद्देवानामित्यर्थः।

घृतादिकमिति स्रू: यज्ञोपकरणम्। इरू हिरण्यम्। कटप्रू: कामरूपी कीटश्च। "जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्"। आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ५८। आप्। अपः। अद्भिः। अब्जः। परौ व्रजेः षश्च पदान्ते ५९। व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु षश्च। परिव्राट्। परिव्राजौ। ह्रुवः श्लुवच्च ६०। जूहूः। स्रुवः कः ६१। स्रुवम्। चिक् च ६२। इकार उच्चारणार्थः। क इत् कुत्वम्। स्रुक्। "स्रुवं स्रुचञ्च संमृड्ढि"। तनोतेरनश्च वः ६३। तनोतेश्चिक्प्रत्ययः अनोवशब्दादेशश्च। त्वक्। ग्लानुदिभ्यां डौः ६४। ग्लौः। नौः। च्विरव्ययम् ६५। डौरित्येव। ग्लौकरोति। कृन्मे जन्त इति (पू०२०४पृ०) सिद्धे नियमार्थमिदम् उणादिप्रत्ययान्तश्चान्त एवेति। रातेर्डैः ६६। राः। रायौ। रायः। गमेर्डोः ६७। "गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः। स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि। नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु"। बाहुलकात् द्युतेरपि डोः। "द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः"। भ्रमेश्च डूः ६८। भ्रूः। चाद्गमेः। अग्रेगूः। दमेर्डोसिः ६९। दोः। दोषौ। पणेरिज्यादेश (१) वः ७०। वणिक्। स्वार्थेऽण्। "नैगमो वाणिजो वणिक्"। वशः कित् ७१ "उशिगग्नौ घृतेऽपि च"। भृज उच्च ७२। भूरिक् भूमिः। जसिसहोरुरिन् ७३। जसुरिर्वज्रम्। सहुरिरादित्यः पृथिवी च। सुयुरुवृञो युच् ७४। सवनश्चन्द्रमाः। यवनः। रवणः कोकिलः। वरणः। अशेः रश च ७५। अश्नोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च। रशना काञ्ची। जि-

---

(१) पणेरिजिप्रत्ययः स्यादादेशश्च व इत्यर्थः।

छायावाची तु दन्त्यसकारवान्। उन्देर्नलोपश्च ७६। ओदनः। गमेर्गश्च ७७। गमेर्युच् स्यादश्चादेशः। गगनम्। बहुलमन्यत्रापि ७८। युच् स्यात्। स्यन्दनः। रोचना। रञ्जेः क्युन् ७९। रजनम्। भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि ८०। भुवनम्। सुवन आदित्य। धुवनो वह्निः। निधुवनम् सुरतम्। भ्रज्जनमम्बरीषम्। कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः ८१। किरणः। पुरणः समुद्रः। वृजनमन्तरिक्षम्। मन्दनं स्तोत्रम्। निधनम्। धृषेर्धिष च संज्ञायाम् ८२। (७) धिषणो गुरुः। धिषणा धीः। वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत् ८३। अतिप्रत्ययान्ताः। पृष सेचने गुणाभावः। पृषन्ति। बृहत्। महान्। गमेर्जगादेशः। जगत्। संश्चत्तृपद्वेहत् ८४। एते निपात्यन्ते। पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम्। सञ्चिनोतेः सुट् इकारलोपः। संश्चत् कुहकः। तृपच्छत्रम्। विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोप इतएत्वं च। "वेहत् गर्भोपघातिनी"। छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् ८५। शवसानः पन्थाः। जरसानः पुरुष। ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् ८६। ऋञ्जसानो मेघः। वृधसानः पुरुष। मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च। सहसानो यज्ञो मयूरश्च। अर्त्तेर्गुणः शुट् च ८७। अर्शसानोऽग्निः। सम्यानच् स्तुवः ८८। संस्तवानो वाग्मी। युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च ८९। (८) युधानः। बुधानः। दृशानो लोकपालकः।

---

(७) अत्र हन्तेर्धुरश्चेत्यधिकं सूत्रं तेन धुरणः शब्द इत्युज्ज्वलदत्तः।

(८) अत्र मुचियुधिभ्यां सन्वच्चेति सूत्रान्तरं तेन मुमुचानः युयुधान इति सिद्धमित्युज्ज्वलदत्तः।

हुर्च्छेः सनो लुक् छलोपश्च ९० ॥ मुहुराणश्चन्द्रमाः। श्विते-
श्च ९१। श्विश्विदानः पुण्यकर्म्मा। तन्तृचौ शंसिचदा
दिभ्यः संज्ञायाञ्चानिटौ ९२। शंसेः चदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्-
तृचौ स्त. तौ चानिटौ। शंस्ता स्तोता। शस्तरौ। शंस्तारः।
चदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च। अनुदात्तेत्।
"वृक्ये चक्षदानमिति"मन्त्रात् "उक्षाणं वा वेहतं वा चदन्ते"
इति ब्राह्मणाच्च। "चत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्र-
जे"। बहुलमन्यत्रापि ९३। मन-मन्ता। हन-हन्ता इत्या-
दि। नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ९४।
न पतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च। नयते. षुग्गुणश्च। नेष्टा।
त्विषेरितोऽत्त्वम्। त्वष्टा। होता। पोता ऋत्विग्भेदः।
भ्राजतेर्जलोपः भ्राता। जायाम्माति जामाता। मान पू-
जायां नलोपः। माता। पातेराकारस्य इत्त्वम्। पिता। दुहे-
स्तृच इट् गुणाभावश्च। दुहिता। सावसे ऋन् ९५। स्वसा। यते-
र्वृद्धिश्च ९६। याता। "भार्य्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः पर-
स्परम्"। नञि च नन्देः ९७। न नन्दति ननान्दा। इह वृद्धि-
र्नानुवर्त्तत इत्येके। "ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च
सेति" शब्दार्णवः। दिवेर्ऋः ९८। देवा देवरः। "स्वामिनो
देवृदेवरौ"। नयतेर्डिच्च ९९। ना। नरौ। नरः। सव्ये स्थ
श्छन्दसि १००। अम्बाम्बेत्यत्र (उ३२४पृ०) स्थास्थिन्स्थृणामुप-
संख्यानम्। सव्येष्ठा सारथिः। सव्येष्ठरौ। सव्येष्ठरः। अर्त्ति-
सृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः १०१। अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात्।
अरणिरग्नेर्योनिः। सरणिः। धरणिः। धमनिः। अमनि-

गतिः। अशनिः। अवनिः। तरणिः। बाहुलकात् रजनिः। अर्त्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः। आङि शुषेः सनश्छन्दसि १०२। आशुशुक्षणिरग्निर्वातश्च कृषेरादेश्च चः १०३। चर्षणिर्जनः। अदेर्मुट् च १०४। अद्म-निरग्निः। वृतेश्च १०५। वर्त्तनिः। गोवर्द्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह। क्षिपेः किच्च १०६। क्षिपणिरायुधम्। अर्चि-शुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः १०७। अर्चिर्ज्वाला। इद-न्तोऽप्ययम्। "अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः"। शोचिर्दीप्तिः। हविः सर्पिः। इस्मन् इति (उ३४८४) ह्रस्वः। छदिः पटलम्। छर्दिर्वम-नव्याधिः। इदन्तोऽपि "छर्यतीसारशूलवान्"। बर्हेर्नलोपश्च १०८। "बर्हिर्नां कुशशुष्मणाः"। द्युतेरिसिन्नादेश्च जः १०९। ज्योतिः। वसौ रुचेः सञ्ज्ञायाम् ११०। वसुरोचिर्यज्ञः। भुवः। कित् १११। भुविः समुद्रः। सहो धश्च ११२। सधिरनड्वान्। पिबतेस्थुक् ११३। "पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः"। जनेरुसिः ११४। जनुर्जननम्। मनेर्धश्छन्दसि ११५। मधु। अर्त्तिपॄवपियजित-निधनितपिभ्यो नित् ११६। अरुः। परुर्ग्रन्थिः। वपुः। यजुः। तनुः तनुषी तनूंषि। धनुरस्त्रियाम्। "धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति"। सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम्। "तपुः सूर्य्याग्निशत्रुषु"। एतेर्णिच्च ११७। आयुः आयुषी। चक्षेः शिच्च ११८। चक्षुः। मुहेः किच्च ११९। मुहुरव्य-यम्। बहुलमन्यत्रापि १२०। आचक्षुः। परिचक्षुः। कृगॄशॄ-वृचतिभ्यः ष्वरच् १२१। "कर्वरी व्याघ्ररक्षसोः"। गर्वरोऽ-हङ्कारः। शर्वरी रात्री। "वर्वरः प्राकृतो जनः"। चत्वरम्। नौ सदेः १२२। "निषद्वरस्तु जम्बालः"। निषद्वरी रात्रिः।

इत्युणादिषु द्वितीयः पादः।

छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः १। एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। छिदिर् छद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः छिदेर्गुणाभावश्च। छित्वरो धूर्त्तः। "छत्वरो गृहकुञ्जयोः"। धीवरः कैवर्त्तः। पीवरः स्थूलः। मीवरो हिंसकः। चिनोतेर्दीर्घश्च। चीवरम्भिक्षुकप्रावरणम्। तीवरो जातिविशेषः। नीवरः परिव्राट्। गाहतेर्ह्रस्वत्वम्। गह्वरम्। कटे वर्षादौ कट्वर व्यञ्जनम्। यमेर्दकारः। संयद्वरो नृपः। पदेः सम्पद्वर इत्येके। इण्षिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् २। "इनः सूर्य्ये नृपे पत्यौ"। सिनः काणः। जिनोऽर्हन्। दीनः। उणः। ऊन। फेनमीनौ ३। एतौ निपात्येते। स्फायते फेनः। मीनः। कृषेर्वर्णे ४। कृष्णः। बन्धेर्ब्रधिबुधी च ५। ब्रध्नः। बुध्नः। धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः ६। "धाना भृष्टयवे स्त्रियः"। पर्णम्पत्रम्। पर्णः किंशुकः। "वस्नो मूल्ये वेतने च"। अजेर्वीः। वेनः। अत्न आदित्यः। बाहुलकात् शृणोतेः श्रोणः पङ्गुः। लक्षेरट् च ७। लक्षेः स्वरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याट्‌आगमश्च। चाम्मडित्येके। लक्षणं लक्ष्मणम् नाम्नि चिह्ने च। पुंसि रामभ्राता। "लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा"। वनेरिच्चोपधायाः ८। वेना नदी। सिवेष्टेर्यू च ९। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः। स्यून आदित्यः। बाहुलकात् केवलो नः। ऊठ अन्तरङ्गत्वाद्यण् गुणः। स्योनः। कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् १०। कर्णः। वर्णः। "जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च"। सेना। द्रोणः। पन्नो नीचैर्गतिः। अन्नमोदनः। स्वप्नो निद्रा।

पाकः शिशुः। शल्कं शकलम्। पल्कः पथिकः शरीरावयवश्च। मर्कः शरीरवायुः। नौ हः ४४। जहातेः कन् स्यान्नौ। निहाका गोधिका। नौ सदेर्डिच्च ४५। "निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले"। स्यमेरीट् च ४६। स्यमीको वाल्मीकः वृक्षभेदश्च। ईट् ह्रस्व इति केचित्। स्यमिकः। अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च ४७। "वीकः स्याद्वातपक्षिणोः"। यूका (२)। धूको वायुः। नीको वृक्षविशेषः। ह्रियो रश्च लो वा ४८। "ह्रीका ह्लीका त्रपा मता"। शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ४९। उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः। शकुनः। शकुन्तः। शकुन्तिः। शकुनिः। भुवो झिच् ५०। भवन्तिर्वर्त्तमानकालः। बाहुलकादवेश्च। अवन्तिः। वदेर्वदन्तिः "किंवदन्ती जनश्रुतिः"। कन्युच् क्षिपेश्च ५१। चाद्भुवः। क्षिपण्युर्वसन्तः इत्युज्ज्वलदत्तः। "भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः"। अनुङ् नदेश्च (५२)। चात् क्षिपेः। नदनुर्मेघः। क्षिपणुर्वातः। कृदॄदारिभ्य उनन् ५३। "करुणो वृक्षभेदः स्यात करुणा च कृपा मता"। वरुणः। दारुणम्। त्रो रश्च लो वा ५४। "तरुणस्तलुनो युवा"। क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित ५५। क्षुधुनो म्लेच्छजातिः। पिशुनः। मिथुनम्। फलेर्गुक च ५६। फलगुनः पार्थः प्रज्ञाद्यण् (पृ०७२६ सू०) फाल्गुनः। अशेर्लशश्च ५७। लशुनम्। अर्जेर्णिलुक् च ५८। अर्जुनः। तृणाख्यायां चित् ५९। चित्त्वादन्तोदात्तः। अर्जुनं तृणम्। अर्त्तेश्च ६०। अरुणः। अजियमिशीङ्भ्यश्च ६१। "वयुनं देवमन्दिरम्"। यमुना। शयुनोऽजगरः। वृतॄवदिहनिकमि-

(१) यूका। केशस्थक्षुद्रजन्तुभेदः "यूकाभयेन न हि केशविमोक्षणं स्यादिति"।

कषिभ्यः सः ६२। वर्षम् "तर्षः। प्लवसमुद्रयोः"। वत्सः। वत्सं वक्षः। हंसः। "कंसोऽस्त्री पानभाजनम्"। कक्षवक्षवम्। पुषेरक्षोपधायाः ६३। प्लक्षः। मनेर्दीर्घश्च ६४। मांसम्। अशेर्देवने ६५। अक्षः। स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् ६६। स्नुषा। वृक्षः। कृत्समुद्रकम्। ऋक्षमक्षवम्। ऋषेर्जातौ ६७। "ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके" इति च। उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च ६८। "उत्सः प्रस्रवणम्"। गुत्सः स्तवकः। कुक्षौ जठरम्। गृधिपण्योर्दकौ च ६९। गृत्सः कामदेवः। पक्षः। अशेः सरन् ७०। अक्षरम्। वसेश्च ७१। वत्सरः। सम्पूर्वाच्चित् ७२। संवत्सरः। कृधूमदिभ्यः कित् ७३। बाहुलकान्न षत्वम्। "कृसरः स्यात्तिलौदनम्"। धूसरः। मत्सरः। "मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भरालो ‡ च सा मता"। पतेः रश्च लः ७४। पत्सलः पन्थाः। तन्यृषिभ्यां क्सरन् ७५। "तसरः सूत्रवेष्टने"। ऋक्षरः ऋत्विक्। पीयुक्वणिभ्याङ्कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणञ्च ७६। पीयुः सौत्रः। पियालो वृक्षभेदः। कुणालो देशभेदः। कटिकुषिभ्याङ्काकुः ७७। कटाकुः पक्षी। कुषाकुरग्निः सूर्यश्च। सर्तेर्दुक् च ७८। "सृदाकुर्वातसरितोः"। वृतेर्वृद्धिश्च ७९। वार्ताकुः। बाहुलकादुकारस्य अत्वम्। वार्ताकम्। पर्देर्नित् सम्प्रसारणमल्लोपश्च ८०। "पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे"। सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः ८१। अन्युच् आगूच् अक्नुच् एते क्रमात् स्युः। "सरण्युर्मेघवातयोः"। यवागूः। "वचक्नुर्विप्रशाश्मिना"। आनकः

---

‡ भ्रमराली पाठान्तरम्।

भीङ्भियः ८२। भयानकोऽजगरः। भयानकः। आण-कौलूधमिन्निधूजभ्यः ८३। लवाणकन्दानम्। धवाणको वातः। शिन्धाणकः श्लेष्मा। पृषोदरादित्वात् पक्षे कलोपः। "शिन्धाण नासिकामले"। धाणको दीनारभागः। उल्मुक-दर्विहोमिनः ८४। उष दाहे। षस्य लः मुकप्रत्ययश्च। "उल्-मुकं ज्वलदङ्गारम्"। दृणातेर्विः। दर्विः। जुहोतेर्मिनिः। होमी। ह्रियः कुक् रश्च लो वा ८५। ह्रीकुः ह्लीकुर्ल-ज्जावान्। हसिमृग्रिण् वाऽमिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् ८६। दश-भ्यस्तन् स्यात्। तितुत्रेति (७३७८४०) नेट्। हस्तः। मर्तः। गर्त्तः। एतः कर्वुरः। वातः। भन्तः। दन्तः "लोतः स्याद-श्रुविक्रयोः"। "पोतो बालवहित्रयोः"। धूर्त्तः बाहुलकात्तुसे-र्दीर्घत्वम्। तूस्तम्पापम्धूलिर्जटा च। नजाप इट् च ८७। नापितः। तनिमृङ्भ्याङ्किच्च ८८। ततम्। मृतम्। अञ्जिघृसि-भ्यः क्तः ८९। अक्तम्। घृतम्। सितम्। दुतनिभ्यां दीर्घश्च ९०। दूतः। तातः। जेर्मूट् चोदात्तः ९१। जीमूतः। लोष्ट-पलितौ ९२। लुनातेः क्तस्तस्य सुट् धातोर्गुणः। लोष्टम् पलितम्। हृश्याभ्यामितन् ९३। हरितश्येतौ वर्णभेदौ। रुहे रश्च लो वा ९४। "रोहिता मृगमत्स्ययोः"। लोहित रक्तम्। पिशेः किच्च ९५। पिशितम्मांसम्। श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ९६। श्रवाय्यो यज्ञपशुः। दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च। स्पृहयाय्यः गृहयाय्यो गृहस्वामी। दिधिषाय्यः ९७। दधाते-र्द्वित्वमित्त्वं षुक् च। "मित्र इव यो दिधिषाय्यः"। वृञ एण्यः ९८ वरेण्यः स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि ९९। "स्तुषेय्यम्पुरुवर्चसम्"

राजेरन्यः १००। राजन्यो वह्निः। शृरम्योश्च १०१। शरण्यम्। रमण्यम्। अर्त्तेर्निच्च १०२। अरण्यम्। पर्जन्यः १०३। पृषु-सेचने षस्य जः। "पर्ज्जन्यः शक्रमेघयोः"। वदेरान्यः १०४। "वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः"। अभिनक्षियजिबधिपतिभ्योऽत्रन् १०५। अमत्रम्भाजनम्। नक्षत्रम्। यजत्रः। बधत्रमायुधम्। पतत्रन्तनूरुहम्। गडेरादेश्च कः १०६। कडत्रं डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम्। वृञश्चित् १०७। वरत्रा चर्म्ममयी रज्जुः। सुविदेः कत्रन् १०८। "सुविदत्र कुटुम्बकम्"। कृतेर्नुम् च १०९। कृन्तत्रं लाङ्गलम्। भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्य्यैभ्योऽतच् ११०। दशभ्योऽतच् स्यात्। भरतः। मरतो मृत्युः। "दर्शतः सोमसूर्य्ययोः"। यजत ऋत्विक्। पर्वतः। पचतोऽग्निः। अमतो रोगः। तमतस्तृष्णापरः। नमतः प्रह्वः। हर्य्यतोऽश्वः। पृषिरञ्जिभ्यां कित् १११। पृषतो मृगो विन्दुश्च। रजतम्। खलतिः ११२। स्खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्त्वञ्च। खलतिर्निष्केशशिराः। शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ११३। सप्तभ्योऽथः स्यात्। शयथोऽजगरः। शपथः। रवथः कोकिलः। गमथः पथिकः पन्थाश्च। वञ्चथो धूर्त्तः। वन्दीतिपाठे वन्दते वन्द्यते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च। जीवथ आयुष्मान्। प्राणथो बलवान्। बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्। "शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः"। भृञश्चित् ११४। भरथो लोकपालः। रुदिविदिभ्यां ङित् ११५। रोदितीति रुदथः शिशुः। वेत्तीति विदथः। उपसर्गे वसेः ११६। आवसथो गृहम्।

संवसथो ग्रामः। अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिप-
तिपनिपणिमहिभ्योऽसच् ११७। तयोदग्भ्योऽसच् स्यात्।
अततीत्यतसः वायुरात्मा च। अवतीत्यवसो राजा भानुश्च।
चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम्। ताम्यत्यस्मिन् तम-
सोऽन्धकारः। नमसोऽनुकूलः। "रभसो वेगहर्षयोः"।
रभसो धनं यशश्च। नभति नभ्यति वा नभस आकाशः।
तपस पक्षी चन्द्रश्च। पतस पक्षी। "पनसः कण्टकिफलः"।
पणसः पण्यद्रव्यम्। महस ज्ञानम्। वेञस्तुट् च ११८।
बाहुलकादात्वाभावः। वेतसः। वहियुभ्यां णित् ११९।
वाहसोऽजगरः। यावसस्तृणसङ्घातः। वयश्च १२०। वय
गतौ वायसः काकः। दिवः कित् १२१। दिवसम् दिव
सश्च कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् १२२। करभः। शरभः।
शलभः। कलभः। गर्दभः। ऋषिवृषिभ्यां कित् १२३।
ऋषभः। वृषभः। रुषेर्नित्लुक् च १२४। रुष हिंसायाम्
अस्मादभच् नित्कित्स्यात् लुषादेशश्च। "लुषभो मत्तदन्तिनि"।
रासिवल्लिभ्यां च १२५ रासभः। वल्लभः। जविशिभ्या-
ऋच् १२६। जरन्तो महिषः। वेशन्तः पल्वलम्। रुहिन-
न्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि १२७। रोहन्तो वृक्षभेदः।
नन्दन्तः पुत्रः। जीवन्त ओषधम्। प्राणन्तो वायुः। षित्वात्
ङीष्। रोहन्ती। तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजि-
नन्दिभ्यश्च १२८ एभ्यो झच् स्यात् स च षित्। तरन्तः
समुद्रः तरन्ती नौका भवन्तः कालः। वहन्तो वायुः।
वसन्त ऋतुः। भासन्तः सूर्यः। साधन्तो भिक्षुः। गडिर्व-

टादित्वाण्णित्त्वं ङत्वः। अयामन्तेति (उ॰सू॰) णेरयः। गडयन्तो जलदः। मण्डयन्तो भूषणम्। जयन्तः शक्रपुत्रः। नन्दयन्तो नन्दकः। हन्तेर्मुट् हि च १२९। हेमन्तः। भन्देर्नलोपश्च १३०। भदन्त प्रव्रजितः। ऋच्छेररः १३१। ऋच्छरा वेश्या। बाहुलकाज्जर्जरझर्झरादय। अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् १३२। षड्भ्योऽरश्चित् स्यात्। अररङ्गपाठम्। कमर कामुक। भ्रमर। चमरः। देवरः। वासर। कुवः क्रारन् १३३। कुरर पक्षिभेद। अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् १३४। अङ्गारम। मदारो वराह। "मन्दारः पारिजातकः"। गडे कड च १३५। कडारः। शृङ्गारभृङ्गारौ १३६। शृभृञभ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च। शृङ्गारो रसः। "भृङ्गारः कनकालुका"। कञ्जिमृजिभ्याञ्चित् १३७। कञ्जिः सौत्रः कञ्जारो मयूरः। मार्जारः। कमेः किदुच्चोपधायाः १३८। चिदित्यनुवृत्तेराररन्तोदात्तः। कुमारः। तुषारादयश्च १३९। तुषारः। कासार। सहार आम्रभेदः। दीङो नुट् च १४०। दीनारः सुवर्णाभरणम्। सर्त्तेरपः षुक् च १४१। सर्षपः। उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् १४२। "उषपो वह्निसूर्य्ययोः"। कुटपो मानभाण्डम्। दलपः प्रहरणम्। कचपं शाकपत्त्रम्। खजप घृतम्। क्षणेः सम्प्रसारणञ्च १४३। कुणपम्। कपश्चाक्रवर्म्मणस्य १४४। स्वरे भेदः। विटपपिष्टपविशिपोलपाः। १४५। चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः। विट शब्दे विटपः। विशतेरादेः पः प्रत्ययस्य तुट् षत्वम्। पिष्टपं भुवनम्। विशतेः प्रत्ययादेरित्त्वम्। विशिप मन्दिरम्। वलतेः सम्प्र-

सारणम्। "उलप कोमलं तृणम्"। वृतेस्तिकन् १४६। वर्त्तिका। कृतिभिदिलतिभ्यः कित् १४७। कृत्तिका। भित्तिका भित्तिः। लत्तिका गोधा। इष्यशिभ्यान्तकन् १४८। इष्टका। अष्टका। इंणस्तशन्तशसुनौ १४९। एतशो ब्राह्मणः। स एव एतशाः। वीपतिभ्यान्तनन् १५०। वी गत्यादौ। वेतनम्। पत्तनम्। दृदलिभ्याभः १५१। दर्भः। "दल्भः स्याद्दृषिचक्रयोः"। अर्त्तिगृभ्याभन् १५२। अर्भः। गर्भः। इणः कित् १५३। इभः। असिसञ्जिभ्यां क्थिन् १५४। अस्थि। सक्थि। प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः १५५। प्लुक्षिर्वह्निः। कुक्षिः। शुक्षिर्वातः। अशेर्नित् १५६। अक्षि। इषेः क्सुः १५७। इक्षुः। अवितस्तृतन्त्रिभ्य ईः १५८। अवीर्नारी रजस्वला। तरीर्नौः। स्तरीर्धूमः। तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः। यापोः किद्द्वे च १५९। ययीरश्वः। "पपीः स्यात्सोमसूर्य्ययोः"। लक्षेर्मुट् च १६०। लक्ष्मीः।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः।

वातप्रमी १। वातशब्दे उपपदे माधातोरीप्रत्ययः स च कित्। वातप्रमी। अयं स्त्रीपुंसयोः। ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्टुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्उल्यसासानुकः २। द्वादशभ्यः क्रमात् स्युः। अर्त्तेः कत्निच् यण्। "बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृताङ्गुलिः"। तनोतेर्य्यतुच्। तन्यतुर्वायुः रात्रिश्च। अ-

ञ्जेरलिच्। अञ्जलिः। वनेरिष्टुच्। वनिष्टुः (१) स्थविरः। अञ्जेरिष्ठच्। अञ्जिष्ठो भानुः। अर्पयतेरिसन्। अर्पिसोऽग्रमांसम्। मदेः स्यन्। मत्स्यः। अतेरिथिन्। अतिथिः। अङ्गेरलिः। अङ्गुलिः। कौतेरसः। कवसः। अच इत्येके। कवचम्। यौतेरासः। यवासो दुरालभा। कृशेरानुक्। कृशानुः। शॄ: करन् ३। उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम्। शर्करा। पुषः कित् ४। पुष्करम्। कलश्च ५। पुष्कलम्। गमेरिनिः ६। गमिष्यतीति (२) गमी। आङि णित् ७। आगामी। भुवश्च ८। भावी। प्रे स्थः ९। प्रस्थायी। परमे कित् १०। परमेष्ठी। मन्थः ११। मन्थतेरिनिः कित्स्यात्। कित्त्वान्नकारलोपः। मन्थाः। मन्थानौ। मन्थानः। पतस्थ च १२। पन्थाः। पन्थानौ। खजेराकः १३। खजाकः पक्षी। बलाकादयश्च १४। बलाका। शलाका। पताका (३)। पिनाकादयश्च १५। पातेरित्त्वं नुम् च। "क्लीबपुंसोः पिनाकः स्यात् शूलशङ्करधन्वनोः"। तड आघाते। तडाकः (४)। कषिदूषिभ्यामीकन् १६। कषीका पक्षिजातिः। "दूषीका नेत्रयोर्म-

---

(१) वनेरिष्णुच् वनिष्णुरयाचनमित्युज्ज्वलदत्तीये पाठः।

(२) भविष्यति गम्यादय (उ४३१५०) इत्युक्तेरिह गमिष्यतीति।

(३) एवं मनाका हस्तिनी पवाका वात्या पटाका पक्षी इत्यादि।

(४) एवं भदाक: कल्याणं श्यैङः सुगागमे श्यामाकः नञ्पूर्वभातेः नभाक नभ। पिष संचूर्णने षकारस्य णत्वे युगागमे पिण्याकस्तिलकल्क.। गुवतेर्गुवाक इत्यादि।

लम्"। अनिहृषिभ्यां किच्च १७। अनीकम्। हृषीकम्। चङ्कण' कङ्कणच् १८। कण शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातो: कङ्कणादेशश्च। "घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च"। शृपृवृञां द्विकक् चाभ्यासस्य १९। शर्शरीको हिंस्र.। पर्परीको दिवाकर'। वर्वरीक: कुटिलकेश:। फर्फरीकादयश्च। २०। स्फुर स्फुरणे। अस्मादीकन् धातो: फर्फरादेश:। फर्फरीकङ्किसलयम्। दर्दरीकं वादित्रम्। झर्झरीकं शरीरम्। तिन्तिडीको वृच्छ'द:। चरेर्नुम् च। चञ्चरीको भ्रमर:। मर्मरीको हीनजन:। कर्करीका गलन्तिका। पुणाते: पुण्डरीकं वादित्रम्। पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च। ईषे: किद्ध्रस्वश्च २१। इषीका शलाका। ऋजेश्च २२। ऋजीक उपहत:। सर्त्तेर्नुम् च २३। सृणीका लाला। मृड: कीकन्कङ्कणौ २४। मृडीको मृग:। मृडङ्कण' शिशु:। अलीकादयश्च २५। कीकनन्ता निपात्यन्ते। अल भूषणादौ अलीकं मिथ्या। विपूर्वात् व्यलीकं विप्रियच्छेदश्च। "वलीकम्पटलप्रान्ते" इत्यादि (५)। कॄतॄभ्यामीषन् २६। करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये। तरीषस्तरीता। शॄपॄभ्यां किच्च २७। शिरीष। पुरीषम्। अर्जेर्ऋज च २८। "ऋजीषं पिष्टपचनम्"। अम्बरीष' २९। अयन्निपात्यते। अबि शब्दे "अम्बरीष: पुमान् भ्राष्ट्रम्"। अमरस्तु "क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना"। कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ३०। करीरो वंशाङ्कुर'। शरीरम्। परीरम्फलम्। कटीर: कन्दरो जघनप्रदेशश्च। पटी-

---

(५) एव वाह्लीको गोवाह:। सुप्रतीकोऽग्निकोणदिग्गज इत्यादि।

रश्चन्दनः काण्डकः कामश्च। "शौटीरस्त्यागिवीरयोः"। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। शौटीर्यम्। वशः कित् ३१। उशीरम्। कशेर्मुट् च ३२। कश्मीरो देशः। कञ्ज उच्च ३३। कुरीरं मैथुनम्। घसेः किच्च ३४। घोरम्। गभीरगम्भीरौ ३५। गमेर्भः पचे नुम् च। विषाविह्वा ३६। स्यर्तेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामप्रत्ययः। विषा बुद्धिः। विह्वा स्वर्गः। अव्यये इमे। पच एलिम च ३७। "पचेलिमो वह्निरव्योः"। शीङो धूक्लगवलञवालनः ३८। चत्वारः प्रत्ययाः स्युः। शीधु मद्यम। शील स्वभावः। शैवलः शैवालम्। बाहुलकात् वस्य पोऽपि। "शैवालः शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका"। मृकणिभ्यामूकोकणौ ३९। मरूको मृगः। काणूकः काकः। वलेरूकः ४०। वलूकः पची उत्पलमूलञ्च। उलूकादयश्च ४१। वले सम्प्रसारणमूकश्च। "उलूकाविन्द्रपेचकौ"। बावदूको वक्ता। भल्लूकः। शमेर्बुक् च। शम्बूको जलशुक्ति (६)। शलिमण्डिभ्यामूकण् ४२। शालूकं मूलविशेषः। मण्डूकः। नियो मिः ४३। नेमिः। अर्त्तेरूच्च ४४। ऊर्म्मिः। भुवः कित् ४५। भूमिः। अश्नोतेः रश च ४६ रश्मिः किरणो रज्जुश्च। दल्मिः ४७। दल विशरणे दल्मिरिन्द्रायुधम्। वी-ज्या-ज्वरिभ्यो निः ४८। बाहुलकात्सत्वम्। "वेणिः स्यात् केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे"। ज्यानिः। जूर्णिः। (७)

---

(६) एवं भलतेर्वृद्धौ भालूका महेष्वस्य भत्वे मधूको वृक्षभेदः। एवं बम्बूकजम्बूकशालूकैलूकादयोऽत्र द्रष्टव्या इत्युज्ज्वलदत्तः।

(७) बाहुलकात् चौर्णिः क्रोर्णिरित्यादीत्युज्ज्वलदत्तः।

सृवृषिभ्यां कित् ४९। सृणिरङ्कुशः। "वृष्णि: क्षत्रियमेषयोः"। अङ्गेर्नलोपश्च ५०। अग्निः। वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ५१। वह्निः। श्रेणिः। श्रोणिः। योनिः। द्रोणिः। ग्लानिः। हानिः। तूर्णिः। बाहुलकात् म्लानिः (८)। घृणि-पृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि ५२। एते पञ्च निपात्यन्ते। घृणिः किरणः। स्पृशतेः सलोपः। पृश्निरल्पशरीरः। पृषेर्वृद्धिश्च। पार्ष्णिः पादतलम्। चरेरुपधाया ऊत्वम्। चूर्णिः कपर्दकशतम्। बिभर्त्तेरूत्वम्। भूर्णिर्धरणी। वृदृभ्यां विन् ५३। वर्विर्घस्मरः। दर्विः। जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन् ५४। जीर्विः पशुः। शीर्विर्हिंस्रः। स्तीर्विरध्वर्युः। जागृविर्नृपः। दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ५५। "दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः"। कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि ५६। कृविस्तन्तुवायद्रव्यम्। घृष्विर्वराहः। छाद्येर्ह्रस्वत्वश्च। छविर्दीप्तिः। स्थविस्तन्तुवायः। दीव्यते किकीपूर्वात् किकीदिविश्चाषः। बाहुलकात् ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः "चाषेण किकिदीविना"। पातेर्डति ५७। पतिः। शकेर्ऋतन् ५८। शकृत्। अमेरतिः ५९। अमतिः कालः। वहिवस्यर्त्तिभ्यश्चित् ६०। वहतिः। पवनः। "वसतिर्ग्टहयामिन्योः"। अरतिः क्रोधः। अञ्चेः को वा ६१। अङ्कतिः। अञ्चतिर्वातः। हन्तेरंह च ६२। हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः। हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम्। "प्रादेशनविवपणमपवर्जनमंहतिः"। रमेर्नित् ६३। "रमतिः कालकामयोः"। सूङः क्रिः ६४। सूरिः।

(८) एत आङ्घोऽपि निपात्यत्र ह्रस्वत्वे णिनि क्षत्रियभेदः।

अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ६५। अद्रिः। शद्रिः शर्करा। भूरि प्रचुरम्। शुभ्रिर्ब्रह्मा। वङ्क्र्यादयश्च ६६। क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते। वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारु पार्श्वास्थि च। वप्रिः क्षेत्रम्। अङ्क्रिरङ्घ्रिश्च चरणः। तद्रि. सौत्रो धातुः। तन्द्रि-र्मोहः बाहुलकाद्गुणः। भेरिः। राशदिभ्यां त्रिप् ६७। रात्रिः। शत्रिः कुञ्जरः। अदेस्त्रिनिश्च ५८। चात्त्रिप्। अत्त्री। अत्त्रिणी। अत्त्रिणः। अत्त्रिः। अत्री। अत्रयः। पतेरत्त्रिन् ६८। पतत्त्रिः पक्षी। मृकणिभ्यामीचिः ७०। मरीचि.। कणीचिः पल्लवी निनादश्च। ऋयर्त्तरचित् ७१। ऋयोचिर्व्याधिः। वेञो डिच्च ७२। वीचिस्तरङ्गः। नञ्-समासे अवीचिर्नरकभेदः। ऋहनिभ्यामूषन् ७३। अरुषः सूर्य्यः। हनुषो राक्षसः। पुर. कुषन् ७४। पुर अग्रगमने पुरुषः। अन्येषामपीति (पू४।३।१ सू०ग्रा०) दीर्घः। पूरुष.। पृनहिकलिभ्य उषच् ७५। परुषम्। नहुषः। कलुषम्। पीयेरूषन् ७६। पीय इति सौत्रो धातुः। पीयूषम्। बाहुलकाद्गुणे "पेयूषोऽभिनवस्मयः"। मसेर्जनुम् च ७७। मञ्जूषा। गडेश्च ७८। गण्डूष.। गण्डूषा। अर्त्तेरुः ७९। अरुः शत्रुः। अरू। अररव.। कुटः किच्च ८०। कुटरुर्वस्त्रगृहम्। कित्त्वप्रयोजनश्चिन्त्यम्। शकादिभ्योऽटन् ८१। शकटोऽ स्त्रियाम्। कटिर्गत्यर्थः। कङ्कट. सन्नाह.। देवटः शिल्पी। करट इत्यादि (८) ककादिकडिकटिभ्योऽम्बच् ८२। करम्बं

---

(८) सरट कृकलास चरट कीटभेद कपटो माया कर्कटमर्कटपर्पटाः प्रसिद्धाथा कक्खट कठिन चपटचपटा तले, भयटः प्रसाद इत्यादि।

स्थामिश्रम्। कदिकडी सौवी। कदम्बो वृक्षभेदः। कडम्बोऽग्रभागः। कटम्बो वादित्रम्। कदेर्णित्पक्षिणि ८३। "कादम्बः कलहंसः"। कलिकर्दोरमः ८४। कलमः। कर्दमः। कुणिपुल्भ्यो किन्दच् ८५। कुण शब्दोपकरणयोः। कुणिन्दः शब्दः। पुलिन्दो जातिविशेषः कुपेर्वा वश्च ८६। कुपिन्द-कुविन्दौ तन्तुवाये। नौ षञ्जेर्घथिन् ८७। निषङ्गथिरालिङ्गकः। उदयर्त्तेश्चित् ८८। उदरथिः समुद्रः। सर्त्तेर्णिच्च ८९। सारथिः। खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ९०। खर्जूरः। कर्पूरः। वल्लूरं शुष्कमांसम् (१०)। पिञ्जूलं कुशवर्त्तिः। लङ्गेर्वृद्धिश्च। लाङ्गूलम्। कुसूलः (११)। कुवश्चट् दीर्घश्च ९१। कूचो चित्रलेखनिका। समीणः ९२। समीचः समुद्रः। समीची हरिणी। सिवेष्टेकू च ९३। सूची दर्भाङ्कुरः। सूची। शमेर्वन् ९४। शम्बो मुसलम्। उल्बादयश्च ९५। वन्नन्ता निपात्यन्ते। उच समवाये। चस्य लत्वम्। गुणाभावश्च। उल्बं गर्भाशयः। शुल्वं ताम्रम्। निम्बः। बिम्बम् (१२) स्थ स्तोऽम्बजवकौ ९६। तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तस्तादेशश्च। "स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः"। स्तवकः पुष्पगुच्छः। शाशपिभ्यां ददनौ ९७। "शादो जम्बालशष्पयोः"। शब्दः। अब्दादयश्च

(१०) ए। भुस्तर शालूर मल्लूर कस्तूर्यादय ऊरान्ता निपात्यन्ते।

(११) ए। कद्दलोऽस्त्री स्त्रीगात्राच्छादनः तमिर्बुगदीर्घते ताम्बूलं शृ हिंसायां दगागतो एडिश्च शार्दूलः। दुनोते कूक् दुकूल एवमन्येऽपीत्युज्ज्वलदत्तः।

(१२) नयति वत्योर्भुगागमे ह्रस्वे च निम्बबिम्बे एवं धन्वजम्बादयः।

९८। अवतीत्यब्दः (१३)। कौबेर्नुम॰। कुन्दः। वलिमलितनिभ्यः कयन् ९९। वलयम्। मलयः। तनयः। हृञोः हुग्दुकौ च१००। हृषयमाश्रयः। हृदयम्। मिपीभ्यां रुः१०१। मेरुः। पेरुः सूर्य्यः। बाहुलकात् पिबतेरपि। "सम्वत्सरविपुः पारुः पेरुर्व्वासीद्दिनप्रणीः"। जत्र्वादयश्च १०२। (१४)। जत्रु। जत्रुणी। अश्रु। अश्रुणी। रुशातिभ्यां क्रुन् १०३। रुरुर्मृगभेदः। शातयतीति शत्रुः। घटादौ (७०६७०) पाठाद्ध्रस्वत्वम्। जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वनत्वण्क्विन् शक् स्य ड डटाटाचः १०४। "जनित्वौ मातापितरौ"। दात्वः दाता। च्यौत्नः गन्ता अण्डजः चौणपत्ययश्च। सृणिः अङ्कुशः चन्द्रः सूर्य्यो वायुश्च। वृशः आर्द्रकं मूलकञ्च। मत्स्यः। षण्ढः। डित्त्वाट्टिलोपः। नमतीति नटः शैलूषः। बिभर्त्ति भरटः कुलालो भृतकश्च। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते१०५। पेत्वममृतम्। भृशम् (१५) कुसेरुम्भोमेदेताः १०६। कुसुम्भम्। कुसुमम्। कुसीदम्। कुसितो जनपदः। सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः १०७। सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः। सानसिर्हिरण्यम्। वृञो नुक् च। वर्णसिर्जलम्। पॄ पर्णसिर्जलगृहम्। तड आघाते

---

(१३) एवं वृन्दं समूहः, कन्दं मूलं, तुन्दं स्थूलोदरं, ककन्दो नृगभेदः।

(१४) शिग्रुः शोभाञ्जनं वितद्रुर्नदी कद्रुर्वर्णभेदः अश्रु नयनजलं चमूरुप्रभृतयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्या इत्युज्ज्वलदत्तः।

(१५) एवं कच बन्धने शक् कच्छः कूलम्, सरटो वातः, ध्यै ध्यानं चिन्ता, होता यजमानः, लुनिर्व्रीहिः एवमन्येऽपीत्युज्ज्वलदत्तः।

तण्डुल। अकि लक्षणे इश्च। अङ्गः। चषेरालच्। "चषालो यूपकटकः"। इल्वलो दैत्यभेदः। पल्वलम्। त्रि धृषा
णय ऋकारस्य इकारः। धिष्ण्यम्। शलेय्यं। "शल्यं वा पुंसि
शङ्कौ"। मृशक्यविभ्यः क्लः १०८। मूलम्। शक्लः प्रियंवदे।
अक्लोरसः। बाहुलकादमेः। अम्लः। माछाशसिभ्यो यः १०९।
माया। छाया। सस्यम्। बाहुलकात्सनोतेः। "सव्यन्द-
क्षिणवामयोः"। जनेर्यक् ११०। ये विभाषा (६।२।४३)। जन्यं
युद्धम्। जाया भार्या। अघ्न्यादयश्च १११। यगन्ता निपात्यन्ते।
हन्तेर्यक अडागमः उपधालोपश्च। अघ्न्या माहेयी।
अघ्न्यः प्रजापतिः। कनी दीप्तौ। कन्या। बवयोरैक्यम्।
वन्ध्या (१६)। स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् ११२। स्नावा
वसिकः। मद्वा शिवः। पद्वा पन्थाः। "अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः"।
पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च। शक्वा हस्ती। ङीब्रेफौ। शक्वरी अ-
ङ्गुलिः। शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप् ११३। शीवा
अजगरः। कृश्वा शृगालः। रुहा वृक्षः। जित्वा जेता।
क्षित्वा वायुः। सृत्वा प्रजापतिः। धृत्वा विष्णुः। ध्याप्योः
सम्प्रसारणञ्च ११४। धीवा कर्मकरः। पीवा स्थूलः। अदेर्ध च
११५। अध्वा। प्रे ईरशदोस्तुट् च ११६। प्रेत्वा, प्रशत्वा च
सागरः। प्रेत्वरी प्रशत्वरी च नदी। सर्वधातुभ्य इन् ११७।
पचिरग्निः। तुडिः। तुण्डिः। वलिः। वटिः। यजिः।
देवयजिः। काशत इति काशिः। यतिः मल्लिः। मल्ली।

(१६) एव मभि धाजो यक् आतो लोपः मध्या कौतर्डुकि कुडं भिक्षिः
मनो धन मध्यामित्यादि।

केलिः। मसी परिणामे। मसिः। बाहुलकाद्गुणः। कोटिः। हेलिः। बोधिः। नन्दिः। कलिः। इपिषिकुहिवृति-विदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च ११८। "हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ। चन्द्रे कीरे प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्त्तितः"॥ पेषिर्वज्रम्। रोहिर्व्रती। वर्त्तिः। वेदिः। छिदिः छेत्ता। कीर्त्तिः। इगुपधात्कित् ११९। कृषिः। ऋषिः। शुषिः। लिपिः। बाहुलकाद्दत्वे लिबिः। तूल निष्कर्षे। तूलिः तूली कूर्चिका। भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च १२०। भृमिर्वातः। बाहुलकाद्भ्रमिः। क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च १२१। क्रिमिः। सम्प्रसारणानुवृत्तेः। कृमिरपि। तिमिर्मत्स्य भेदः। "शितिर्मेचकशुक्लयोः"। स्तिम्भिः समुद्रः। मनेरुच्च १२२। मुनिः। वर्णेर्वलिश्चाहिरण्ये १२३। वर्णिः सौत्रः अस्य वलिरादेशः। "करोपहारयोः पुंसि वलिः प्राण्य-ङ्गजे स्त्रियाम्"। हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम्। वसिवपि-यजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् १२४ "वासिः छेदनवस्तुनि"। वापिः वापी। याजिर्यष्टा। राजिः राजी। व्राजिर्वातालिः। सादिः सारथिः। "निघा-तिर्लोहघातिनी"। वाशिरग्निः। वादिर्विद्वान्। वारि-र्गजबन्धनी। जले तु क्लीबम्। बाहुलकात् "वारिः पथिक-संहतौ"। णहो भश्च १२५। "नाभिः स्यात् क्षत्रिये पुंसि प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम्" पुंस्यपीति केचित्। कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि १२६। कार्षिः। शः शकुनौ १२७। शारिः शारिका। कञः उदीचाङ्कारुषु १२८। कारिः शिल्पी। जनिघसिभ्यामिण्

१२८। जनिर्जननम्। घसिर्भक्ष्यमग्निश्च। अज्यतिभ्याञ्च १३०। आजिः सङ्ग्रामः। आतिः पक्षी। पादे च १३१। पदाजिः। पदातिः। अशिपणाय्योरुडायलुकौ च १३२। अश्नोतेरुट् राशिः पुञ्जः। पणायतेरायलुक्। पाणिः करः। वातेर्डिच्च १३३। विः पक्षी स्त्रियां वीत्यपि। प्रे हरते: कूपे १३४। प्रहिः कूपः। नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः १३५। व्येञ इण् स्यात् यलोपश्च नेर्दीर्घः। नीविः। नीवीवस्त्रग्रन्थौ मूलधने च। समाने ख्यः स चोदात्तः १३६। समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात् स च डिच्च यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च। समानं ख्यायते जनैरिति सखा। आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वः १३७। इण् स्यात् स च डित् आङो ह्रस्वश्च। "स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः"। 'सर्पे। वृत्रासुरेप्यऽहि"। अच इः १३८। रविः। पविः। तरिः। कविः। अरिः। अलिः। खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च १३९। खनिः। कषिर्हिंस्रः। अजिः। असिः। वसिर्वस्त्रम् वनिरग्निः। सनिर्भक्तिर्दानञ्च। ध्वनिः। ग्रन्थिः। चलिः पशुः। वृतेश्छन्दसि १४०। वर्त्तिः। भुजेः किच्च १४१। भुजिः। कृगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च १४२। इः कित्स्यात्। किरिर्वराहः। "गिरिर्गौरवाक्षिरोगयोः"। गिरिणा काणः गिरिकाणः। शिरिः शलभो हन्ता च। पुरिर्नगरं राजा नदी च कुटिः शाला शरीरञ्च। भिदिर्वज्रम्। छिदिः परशुः। कुडिकम्प्योर्नलोपश्च १४३। कुडि दाहे। कुडिर्देहः। कपिः। सर्व-

धातुभ्यो मनिन् १४४। क्रियत इति कर्म। चर्म। भस्म। जन्म। शर्म। स्थाम बलम्। इस्मन्निति (उ३४०सू०) ह्रस्वः। छद्म। सुत्रामा। बृंहेर्नोऽच्च १४५। नकारस्याकारः। "ब्रह्म तत्त्वन्तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः"। अशिशकिभ्यां छन्दसि १४६। अश्मा। शक्मा। हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच् १४७। हरिमा कालः। भरिमा कुटुम्बम्। धरिमा रूपम्। सरिमा वायुः। स्तरिमा तल्पम्। शरिमा प्रसवः। जनिमृङ्भ्यामिमनिन् १४८। जनिमा जन्म। मरिमा मृत्युः। वेञः सर्वत्र १४९। छन्दसि भाषायाञ्चेत्यर्थः। वेमा तन्तुवायदण्डः। अर्द्धर्चादिः। सामनी वेमनी इति वृत्तिः। नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्यामन् १५०। सप्त अमी निपात्यन्ते। म्नायतेऽनेनेति नाम। सिनोतेर्दीर्घः। सीमा। सीमानौ। सीमानः। पक्षे डाप्। सीमे। सीमाः। व्येञाऽन्त्यस्योत्त्वं गुणः। व्योम। रौतेः। रोम। लोम। पाप्मा पापम्। ध्यामा परिमाणन्तेजश्च। मिथुने मनिः १५१। उपसर्गक्रिययोः सम्बन्धो मिथुनम्। स्वरार्थमिदम्। सुशर्मा। सातिभ्याम्मनिन्मनिणौ १५२। स्यति—साम सामनी। आत्मा। हनिमशिभ्यां सिकन् १५३। "हसिका हंसयोषिति"। मक्षिका। कारन् १५४। कवरः। गिर उडच् १५५। गरुड़ः। इन्देः कमिन्नलोपश्च १५६। इदम्। कायतेर्डिमः १५७। किम्। सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् १५८। वस्त्रम्। अस्त्रम्। शस्त्रम्। इस्मन्निति (उ३४०सू०) छत्त्रम्। छादना च्छत्रम्। भ्रमजिगमिनमिहृ-

निविश्यमां वृश्चिश्च १५९। श्राष्ट्रं। गान्त्रं शकटम्। नान्त्र स्तो-
त्रम् हान्त्रं मरणम्। वेष्ट्रं पिष्टपम्। आष्ट्रमाकाशम्। दिवे-
र्द्युश्च १६०। द्यौत्रं ज्योतिः। उषिखनिभ्यां कित् १६१। उष्ट्रः।
खात्रम् खनित्रञ्जलाधारश्च। सिचिमुर्च्योष्टेरूव् १६२।
सत्रम्। मूत्रम्। अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः १६३।
अन्त्रम्। चित्रम् मित्रम्। शस्त्रम्। पुवा ह्रस्वश्च १६४।
पुत्र. स्त्रायतेड्ट् १६५। स्त्री। गुधृवीपचिवचियमिस-
दिक्षदिभ्यस्त्र १६६। "गोत्रं स्यान्नामवंशयो." । गोत्रा पृथि-
वी। धर्त्र गृहम्। वेत्रम्। पक्त्रम्। वक्त्रम्। यन्त्रम्। सत्त्रम्।
क्षत्त्रम्। हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् १६७। होत्रम्। यात्रा।
मात्रा। श्रोत्रम्। भस्त्रा। गमेरा च १६८। गात्रम्। दादि
भ्यश्छन्दास १६९। दात्रम्। पात्रम्। भूवादिगृभ्यो णित्रन्
१७०। भावित्रम्। वादित्रम्। गारित्रमादनम्। चरेर्वृत्ते
१७१। चारित्रम्। अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ १७२। अशि-
त्रम्। वहित्रम्। धरित्री मही। लङ् एवमादिभ्य उत्रः।
लोत्रम्पहरणम्। वृञ् वरत्र प्रावरणम्। अमेर्द्विषति
चित् १७३। आमत्र शत्रु। आ समिण्णिकषिभ्याम्
१७४। सम्पूर्वादिण. निपूर्वात्कषेश्चा. स्यात्। स्वरादित्वा-
दव्ययत्वम्। समया। निकषा। चित. कण. कश्च १७५।
बाहुलकादगुण.। "चिक्कण मसृण स्निग्धम्"। सूचे. स्मन्
१७६। सूक्ष्मम्। पातेडुम्सुन् १७७। पुमान्। रुचिभुजि-
भ्याङ्किष्यन् १७८। रुचिष्यमिष्टम्। भुजिष्या दास.। वसेस्तिः
१७९। "वास्तिनाभेरधो द्वया."। "वस्तय स्युर्दशा सूत्रे"।

बाहुलकात् शासः। शास्तिः राजदण्डः। विन्ध्याख्यमगम- स्यतीति अगस्तिः। शकन्ध्वादि. ४७पृ०)। सावसेः १८०। स्वस्ति। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। वौ तसेः १८१। वितस्तिः। पदिप्रथिभ्यान्नित् १८२। पत्तिः। प्रथितिः। तितुत्रेष्वग्रहादी- नामितीट् (७४५पृ०)। दृणातेर्ह्रस्वश्च १८३। दृतिः। कृतृकृपि- भ्यः कीटन् १८४। किरीटम्। तिरीटं सुवर्णं शिरोवेष्टनञ्च। "कृपीटं कुक्षिवारिणोः"। रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् १८५। रुचितं मिष्टम्। उचितम्। कुचितं परिमितम्। कुटितं कुटिलम्। कुटिकुषिभ्यां क्मलन् १८६। कुट्म- लम्। कुष्मलम्। कुषेर्लश्च १८७। कुल्मलम्पापम्। सर्वधातुभ्योऽसुन् १८८। चेतः। सरः। पयः। सदः (१७)। रपेरत एच्च १८९। रेपोऽवद्यम्। अशेर्देवने युट्च। १९०। देवने युतौ। यशः। उब्जेर्बले बलोपश्च १९१। ओजः। श्वेः सम्प्रसारणञ्च १९२। शवः। शवसी। बलप- र्य्यायोऽयम्। श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च १९३। श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन् किच्च। शिरः। शिरसी। अर्त्तेरुच्च १९४। उरः। व्याधौ शुट् च १९५। अर्शो गुदव्याधिः। उद- के नुट्च १९६। अर्त्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट्। अर्णः। अर्ण- सी। इण आगसि १९७। एनः। रिचेर्धने घिच्च १९८। चात्प्रत्ययस्य नुट्। घित्त्वात्कुत्वम्। रेक्णः सुवर्णम्। चायते-

(१७) एवं वर्चं पुरीषम् रक्षोराक्षसः रोधस्तटं रोदसी द्यावाभूम्यौ वयः कालकृतावस्था अनोभक्तं तमोऽन्धकारः राहुश्च महस्तेजः सहो बलम् सहा मार्गशीर्षं, तपस्तपस्या, तपा माघ, मासश्चन्द्रो मासश्च इत्यादयः।

रवे कश्च १९९। त्वनो भक्तम्। हृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च २००। वर्पो रूपम्। शेपो गुह्यम् (१८)। स्रुरीभ्यां तुट् च २०१। स्रोतः। रेतः। पातेर्बले जुट् च २०२। पाजः। पाजसी। उदके थुट् च २०३। पाथः। अन्ने च २०४। पाथो भक्तम्। अदेर्नुम्धौ च २०५। अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादेशश्च। अन्धोऽन्नम्। स्कन्देश्च स्वाङ्गे २०६। स्कन्धः। स्कन्धसी। आपः कर्माख्यायाम् २०७। कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा। अप्नः अपः। बाहुलकात्। आपः। आपसी। रूपे जुट् च २०८। अजो रूपम्। उदके नुम्भौ च २०९। अम्भः। नहेर्दिवि भश्च २१० नभः। इण आगोऽपराधे च २११। "आगः पापापराधयोः"। अमेर्हुक् च २१२। अंहः। रमेश्च २१३। रंहः। देशे ह च २१४। रमन्तेऽस्मिन् रहः। अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च २१५। एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः। "अङ्कश्चिह्नशरीरयोः"। अङ्कः पक्षी। योगः समाधिः। भर्गस्तेजः। भूरञ्जिभ्यां कित्। २१६। भुवः। रजः। वसेर्णित् २१७। वासो वस्त्रम्। चन्देरादेश्च छः २१८। छन्दः। पचिवचिभ्यां सुट् च २१९। "पक्षमी तु स्मृतौ पक्षौ"। वक्षो हृदयम्। वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि २२०। वक्षाः अनड्वान्। हासाश्चन्द्रः। धासाः पर्वत इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्त्तते न तु सुट्। तेन वहेरुपधावृद्धिः। इतरयोरातो युगिति (उ२७०पृ०)युक्। "धौणाधषण

---

(१८) शेपशब्दोऽदन्तोऽपि मेढ्रवाची शुन इव शेपो यस्य स शुनिः। अतएव केचित् फ चेति पठित्वा शेफो मेढ्र वर्फो रूपमित्याहुः।

नृषाहसा"। "श्रोता हवं गृणत स्तोमवाहा:" विश्वो विहाया:। "वाजम्भरो विहाया:"। "देवो नय पृथिवीं विश्वधाया:"। "अधारयत् पृथिवीं विश्वधायसम्"। "धर्णसिम्भूरिधायस" मित्यादि। इण आसि: २२१। अया. वह्निः। स्वरादिपाठादव्ययम्। मिथुनेऽसि पूर्ववच्च सर्वम् २२२। उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनस्तचासुनोऽपवादोऽसि स्वरार्थ:। * नञि हन एह च २२३। अनेहा:। अनेहसौ। विधाञो वेध च २२४। विदधातीति वेधा:। नुवो धुट् च २२५। नोधः। गतिकारकोपपदयो: पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च २२६। असि (१९) स्यात्। सुतपा:। जातवेदा:। गतिकारकोपपदात् कृत् (उ५६घ्ठ०) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे (२०) प्राप्ते तदपवादार्थमिदम्। चन्द्रे मो डित् २२७। चन्द्रोपपदान्माङोऽसि स्यात्स चडित्। चन्द्रमा:। वयसि धाञ: २२८। वयोधास्तरुण:। पयसि च २२९। पयोधा: समुद्रो मेघश्च। पुरसि २३० च। पुरोधा:। पुरूरवा: २३१। पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते। चक्षेर्बहुलं शिच्च २३२। नृचक्षा:। उष: कित् २३३। उष:। दमेरुनसि २३४। "सप्तार्चिर्दमुना:"। अङ्गिरा: २३५। अङ्गतेरसि: इरुडागमश्च अप्सरा: २३६। सर्त्तेरप्पूर्वादसि:। प्रायेणायं भूम्नि। अप्स-

---

* सुपया· स्तोपु सयो·। सुपेशा इत्युज्ज्वलदत्त.।

(१९) प्रादिश्चिवडाचो गतिसंज्ञा गतौ कारके चोपपदे धातोरसि. पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यर्थ।

(२०) अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (उ५१८घ्ठ०) इत्यधिकारात्तथात्वम्।

रसः। विदिभुजिभ्यां विश्वे २३७। विश्ववेदाः। विश्वभोजाः। वशे. कनसिः २३८। सम्प्रसारणम्। उशना.।

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः।

अदि भुवो डुतच् १ अद्भुतम्। गुधेरूमः २ गोधूमः। मसेरूरन् ३ मसूरः। प्रथमे पादे असेरुरन्मसेश्चेत्यत्र (उ३८४पृ०) व्याख्यातम्। स्थः किच्च ४ स्थूरो मनुष्यः। पातेरतिः ५। पातिः स्वामी। सम्पातिः पक्षिराजः। वातेर्नित् ६। "वातिरादित्यसोमयोः"। अर्त्तेश्च ७। अरतिरुद्वेगः। तृहेः क्नो हलोपश्च ८ तृणम्। तृजलुटितनिताडिभ्य उलन् तण्डश्च। ९। त्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्त इति वा तण्डुलाः। दन्सेः टटनौ न आ च १०। "दासः सेवकशूद्रयोः"। दंशेश्च ११। दाशो धीवरः। उदि चेर्डैसिः १२ स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। उच्चैः। नौ दीर्घश्च १३। नीचैः। सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः १४। रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात्। कित्त्वादनुनासिकलोपः। सूरत उपशान्तो दयालुश्च (१) पूञो यत्लुक् ह्रस्वश्च १५। यत्प्रत्ययः। पुण्यम्। स्रन्सेः शि कुट् किच्च १६। स्रंसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित् तस्य कुडागमश्च। शिक्यम्। अर्त्तेः क्युरुच्च १७। उरणो मेषः। हिंसेरीरन्नीरचौ (२) १८। "हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः"। उदि-

---

(१) दमादन्यत्र सुरतः क्रीडानुरक्तः।

(२) स्वरार्थं प्रत्ययद्वय रूपं तु तुल्यम्।

दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च १९। उदरम्। डित् खनेर्मुट् चोदात्तः २०। अच् अल् च डित्स्यातो मुट् स चोदात्तः। मुखम्। अमेः सन् २१। अंसः। मुहेः खो मूर् च २२। मूर्खः। नहेर्हलोपश्च २३। नखः। शीङो ह्रस्वश्च २४। शिखा। माङ ऊखो मय च २५। मयूखः। कलिगलिभ्याम् फगस्योच्च २६। कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च। गुल्फः पादग्रन्थिः। स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च २७। श्वण्शुनौ प्रत्ययौ पृ इत्यादेशः। "पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः"। पर्शुरायुधम्। श्मनि श्रयतेर्डुन् २८। श्मन्शब्दो मुखवाची। मुखमाश्रयत इति श्मश्रु। अश्र्वादयश्च २९। अश्रु नयनजलम्। जनेष्टन् लोपश्च ३०। जटा। अच् तस्य जङ्घ च ३१। तस्य जनेः जङ्घादेशः स्यादच्च। जङ्घा। हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ३२। जघनम्। "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्यां क्लीबे तु जघनं पुरः"। क्लिशेरन् लो लोपश्च ३३। लकारस्य लोपः। केशः। फलेरितजादेश्च पः ३४। पलितम्। कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् ३५। करकः करका। कटकः। नरकम् नरकः। नारकोऽपि चेति द्विरूपकोषः। सरकम् गमनम्। कोरकः कोरकश्च। शीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ३६। कीचको वंशभेदः। पचिमच्योरिच्चोपधायाः ३७। पेचकः। मेचकः। जनेररष्ठ च ३८। जठरम्। वचिमनिभ्याश्चिच्च ३९। वठरो मूर्खः। "मठरो मुनिशौण्डयोः" विदादित्वात् (पू५०१४०) माठरः। गर्गादित्वात् (पू५०१४०) माठर्यः। जर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ४०। "जर्दरः शूरयचसोः"। कद्रादयश्च ४१। कद्रः

कुसूलः। कूदरं बिलम्। सूदरः सर्पः। हन्तेर्यु घात्वन्तयो-र्घत्वतत्त्वे ४२। घातनो मारकः। क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ४३। क्रान्तुः पक्षी। गान्तुः पथिकः। क्षान्तुर्मशकः। हर्य्यतेः कन्यन् हिर च ४४। कन्यन् प्रत्ययः। हिरण्यम। क्रुञः पासः ४५। कर्पासः। बिल्वादित्वात्(प्५८७पृ०)कार्पासं वस्त्रम्। जनेस्तु रश्च ४६। जतुर्हस्ती योनिश्च। ऊर्णोतेर्डः ४७। ऊर्णा। दधातेर्यत् नुट् च ४८। धान्यम्। जीर्य्यतेः क्रिन् रश्च वः ४९। "जिव्रिः स्यात् कालपक्षिणोः"। बाहुलकाडलि (प्१५७पृ०) चेति दीर्घो न। मव्यतेर्य्यलोपो मश्चापतुट् चालः ५०। मव्यतेरालः प्रत्ययः स्यात् तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य। ममापतालो विषयः। ऋजेः कीकन् ५१। ऋजीक इन्द्रो धूमश्च। तनोतेर्डउः सन्वच्च ५२। "तितउः पुंसि क्लीबे च"। अर्भकपृथुकपाका वयसि ५३। ऋधु वृद्धौ। अतो वन्। भकारश्चान्त्यादेशः। प्रथेः कुकन सम्प्रसारणञ्च। पिबतेः कन्। अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते ५४। वदेर्निञि यत्। अवद्यम। अवतेरमः वस्य पक्षे धः। अवमः। अधमः। अर्त्तेर्वन्। अर्वा। रिफतेस्तौदादिकात्। रेफः। लीरीङोर्ह्रस्वः पुट्च तरौ श्लेषणकुत्सितयोः ५५। तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट्। लिप्तं श्लिष्टम्। रिप्रं कुत्सितम्। क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ५६। क्लिशेः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च। कीनाशः यमः। किस्वफलश्चिम्व्यम्। अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च ५७। चकारादुपधाया ईत्वम्। ईश्वरः। चतत्वरम्

५८। चत्वारः। प्राततेररन् ५९। प्रातः। अमेस्तुट् च ६०। अन्तमध्यम्। दृहेर्मो लोपो दश्च नः ६१। गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः। नगः। सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च ६२। सिञ्चतिः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात्। सिंहः। व्याङि घ्रातेश्च जातौ ६३ कप्रत्ययः स्यात्। व्याघ्र। हन्तेरच् घुर च ६४। घोरम्। क्षमेरुपधालोपश्च। ६५। चादच्। क्ष्मा। तरतेर्ड्रिः ६६। त्रयः। त्रीन्। ग्रहेरनिः ६७। ग्रहणिः। ङीष्। ग्रहणी व्याधिभेदः। प्रथेरमच् ६८। प्रथमः। चरेश्च ६९। चरमः। मङ्गेरलच् ७०। मङ्गलम्।

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः।

उणादयो बहुलम्। ३। ३। १।

एते वर्त्तमाने संज्ञायाञ्च बहुलं स्युः। केचिदविहिता अप्यूह्याः।

"संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्य्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु"।

भूतेऽपि दृश्यन्ते। ३। ३। २।

भविष्यति गम्यादयः। ३। ३। ३।

दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने। ३। ४। ७३।

एतौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते। दाशन्ति तस्मै दाशः। गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः।

भीमादयो (१)ऽपादाने। ३। ४। ७३।

भीमः। भीष्मः। प्रस्कन्दनः। प्रपतः। मूर्खः। खलतिः।

ताभ्यामन्यत्रोणादयः। ३। ४। ७५।

सम्प्रदानापादानपरामर्शार्थन्ताभ्यामिति। ततोऽसौ भवति तन्तुः। वृत्तंतद्दिति वर्त्म। चरितन्तद्दिति चर्म्म।

तुमुण्ण्वुलौ क्रियायाङ्क्रियार्थायाम्। ३। ३। १०।

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः। मान्तत्वादव्ययत्वम्। कृष्णं द्रष्टुं याति। कृष्णन्दर्शको याति। अत्र वासरूपेण तृजादयो न, पुनर्ण्वुलुक्तेः।

समानकर्तृकेषु तुमुन्। ३। ३। १५८।

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत्। इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्। इच्छति भोक्तुम् वष्टि वाञ्छति वा।

शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्। ३। ४। ६५।

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्। शक्नोति भोक्तुम्। एवं जानातीत्यादयपि। अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बध्यते अनन्तरत्वात् अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम्।

---

(१) भीम भीष्म भयानक वाङ्क चह प्रस्कन्दन प्रपात समुद्र स्रुव स्रुक् रव शङ्खु शुक मूर्ख खलति भामादि। आकृतिगणोऽयम्।

पर्य्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु। ३। ४। ६६।

पर्य्याप्तिः पूर्णता तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। पर्य्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि। पर्य्याप्तिवचनेषु किम्? अलं भुक्त्वा। अलमर्थेषु किम्? पर्य्याप्तम्भुङ्क्ते प्रभूतमित्यर्थः गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम्।

कालसमयवेलासु तुमुन्। ३। ३। १६७।

पर्य्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम्। कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम्। प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्त्तते तेनेह न। "भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता"।

भाववचनाश्च। ३। ३। ११।

भाव (७४३४ पृ०) इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः। यागाय याति।

अण् कर्मणि च। ३। ३। १२।

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायाञ्चाण् स्यात्। खलोऽपवादः काण्डलावो व्रजति। परत्वादयं कादीन् बाधते। कम्बलदायो व्रजति।

पदरुजविशस्पृशो घञ्। ३। ३। १६।

भविष्यतीति निवृत्तम्। पद्यतेऽसौ पादः। रुजतीति रोगः। विशतीति वेशः। स्पृशतीति स्पर्शः।

सृ स्थिरे। ३। ३। १७।

सृ इति लुप्तविभक्तिकं सर्त्तेः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात्। सरति कालान्तरमिति सारः। व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम् *। अतीसारो व्याधिः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः। रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः। विसारो मत्स्यः। "सारो बले दृढांशे च"।

भावे। ३। ३। १८।

सिद्धावस्थापन्ने (२) धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात्। पाकः। पाकौ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि। ६। १। ४७।

अनयोरेच आत्त्वं स्याद्घञि। स्फारः। स्फालः। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति (प४८०पृ०) दीर्घः। परीहारः। इकः काशे (पृ४८०पृ०)। काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः। नीकाशः। अनूकाशः। इकः किम्? प्रकाशः। नोदात्तोपदेशस्येति (उ२७२पृ०) न वृद्धिः। शमः। आचमादेस्तु। आचामः। कामः। विश्राम इति त्वपाणिनीयम्।

स्यदो जवे। ६। ४। २८।

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते। स्यदो वेगः। अन्यत्र स्यन्दः।

(२) "साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना। सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः" इति हर्य्युक्तमनुसृत्याह सिद्धेति।

अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः । ६ । ४ । २९ ।

अवोदोऽवक्लेदनम् । एधः इन्धनम् । ओद्म उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च ।

अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ ।

कर्त्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ।

घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ।

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् ? रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यते इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरम्भावे अकर्त्तरि कारके इति कृत्यल्युटो बहुलमिति (उ३००पृ०) यावत् इयमप्यनुवर्त्तते ।

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ।

घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ । दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च * । दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति जाराः ।

इङश्च । ३ । ३ । २१ ।

घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः । अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानन्तदन्ताच्च वा ङीष् * । उपाध्याया उपाध्यायी । शॄ वायुवर्णनिवृतेषु * । शॄ इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमाव-

वणम बाहुलकात् करणे क्तः। "गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृष" अकृतप्रावरण इत्यर्थः।

उपसर्गे रुवः। ३। ३। २२।

घञ्। संरावः। उपसर्गे किम् रवः।

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम्। ८। ३। ८६।

अस्मात् स्तन सस्य मूर्द्धन्य। अभिनिष्टानो वर्णः। शब्दसंज्ञाया किम्? अभिनिःस्तनति मृदङ्गः।

समि युद्रुदुवः। ३। ३। २३।

संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः। सन्द्रावः। सन्दावः।

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे। ३। ३। २४।

श्रायः। नायः। भावः। अनुपसर्गे किम् प्रश्रयः। प्रणयः। प्रभवः। कथम्? प्रभावो राज्ञ इति प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः। कथम्? राज्ञो नय इति बाहुलकात्।

वौ क्षुश्रुवः। ३। ३। २५।

विक्षावः। विश्रावः। वौ किम् क्षवः। श्रवः।

अवोदोर्नियः। ३। ३। २६।

अवनायोऽधोनयनम्। उन्नायः ऊर्द्धनयनम्। कथम्? उन्नयः उत्प्रेक्षेति बाहुलकात्।

प्रे द्रुस्तुस्रुवः। ३। ३। २७।

प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्रावः। प्रे इति किम्? द्रवः। स्तवः। स्रवः।

निरभ्योः पूल्वोः। ३। ३। २८।

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः। अभिलावः। निरभ्योः किम्? पवः। लवः।

उन्न्योर्ग्रः। ३। ३। २९।

उद्गारः। निगारः। उन्न्योः किम् गरः।

कॄ धान्ये। ३। ३। ३०।

कॄ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ् स्यात्। उत्कारो निकारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः। धान्ये किम्? भिक्षोत्करः। पुष्पनिकरः।

यज्ञे समि स्तुवः। ३। ३। ३१।

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः। यज्ञे किम्? संस्तवः परिचयः।

प्रे स्त्रोऽयज्ञे। ३। ३। ३२।

अयज्ञे इति च्छेदः यज्ञे इति प्रकृतत्वात्। प्रस्तारः। अयज्ञे किम्? बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः।

प्रथने वावशब्दे। ३। ३। ३३।

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । प्रथने किम् ? तृणविस्तरः । अशब्दे किम् ? ग्रन्थविस्तरः ।

छन्दोनाम्नि च । ३ । ३ । ३४ ।

स्त्र इत्यनुवर्त्तते । विष्टारपङ्क्तिः छन्दः । विस्तीर्य्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्म्मधारयः ।

छन्दोनाम्नि च । ८ । ३ । ९४ ।

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति षत्वम् ।

उदि ग्रहः । ३ । ३ । ३५ ।

उद्ग्राहः ।

समि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ।

मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् ? द्रव्यस्य संग्रहः ।

परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः । ३ । ३ । ३७ ।

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये । परिणायेन शारान् हन्ति समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्याय उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम् ? परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८ ।

मप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः तव पर्य्यायः। अनुपात्यये किम्? कालस्य पर्य्ययः अतिपात इत्यर्थः।

व्युपयोः शेतेः पर्य्याये। ३। ३। ३८।

तव विशायः। राज्ञ उपशायः। पर्य्याये किम्? विशयः संशयः। उपशयः समीपशयनम्।

हस्तादाने चेरस्तेये। ३। ३। ४०।

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः। हस्तादाने किम्? वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति। अस्तेये किम? पुष्पप्रचयश्चौर्य्येण।

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः। ३। ३। ४१।

एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः। उपसमाधानं राशीकरणम् तच्च धात्वर्थः। अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः। निवासे-काशी निकायः। चितौ-आकायमग्निञ्चिन्वीत। शरीरे-चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः। समूहे-गोमयनिकायः। एषु किम्? चयः चेः कः इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तियेङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति गोमयानान्निकेचायः पुनः पुनः राशीकरणमित्यर्थः।

सङ्घे (२) चानौत्तराधर्य्ये। ३। ३। ४२।

(२) उत्तरे चाधरे चोत्तराधरास्तेषां भावस्तद्भिन्नेऽर्थे सङ्घे इत्यर्थः।

चेर्घञ् आदेश्च कः। भिक्षुनिकायः। प्राणिनां समूहः सङ्घः। अनौत्तराधर्य्ये किम्? सूकरनिचयः (४)। सङ्घे किम्? ज्ञानकर्म्मसमुच्चयः।

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्। ३। ३। ४३।

स्त्रीलिङ्गे भावे णच्।

*** णचः स्त्रियामञ्। ५। ४। १४।**

न कर्मव्यतिहारे। ७। ३। ६।

अत्र ऐच् न स्यात्। व्यावक्रोशी। व्यावहासी।

अभिविधौ भाव इनुण्। ३। ३। ४४।

*** अणिनुणः। ५। ४। १५।**

आदिवृद्धिः। इनण्यनपत्ये (पृ.२४४ सू.०) सांराविणम् वर्त्तते।

आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः। ३। ३। ४५।

अव, नि, एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे। अवग्राहस्ते भूयात् अविभव इत्यर्थः। निग्राहस्ते भूयात् बाध इत्यर्थः। आक्रोशे किम्? अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य।

प्रे लिप्सायाम्। ३। ३। ४६।

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः।

परौ यज्ञे। ३। ३। ४७।

उत्तरः परिग्राहः। स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम्।

---

(४) स्तन्यपानार्थे सूकरा उत्तराधरभावेन शेरते तदेव प्रत्युदाहरणम्।

* स्त्रियां विहित णजन्तात् स्वार्थेऽञ् स्यात्। अञन्तात् ङीप्।

* इनुणन्तात् स्वार्थेऽण् स्यात्।

नौ वृ धान्ये। ३। ३। ४८।

वृ इति लुप्तपञ्चमीकम्। नीवारः। धान्ये किम्? निवरा (५) कन्या। क्वचिन्विषयेऽपि बाहुलकादप्। प्रवरा सेतिवत्।

उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः। ३। ३। ४९।

उच्छ्रायः। उद्यावः। उत्पावः। उद्द्रावः। "कथम्पतनान्ताः समुच्छ्रया" इति बाहुलकात्।

विभाषाङि रुप्लुवोः। ३। ३। ५०।

आरावः—आरवः। आप्लावः—आप्लवः।

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे। ३। ३। ५१।

विभाषेति वर्त्तते। अवग्राहः—अवग्रहः। वर्षप्रतिबन्धे किम्? अवग्रहः पदस्य।

प्रे वणिजाम्। ३। ३। ५२।

प्रे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां सम्बन्धि चेत्प्रत्ययार्थः तुलासूत्रमिति यावत्। तुलाप्रग्राहेण चरति तुलाप्रग्रहेण वा।

रश्मौ च। ३। ३। ५३।

प्रग्रहः—प्रग्राहः।

वृणोतेराच्छादने। ३। ३। ५४।

(५) निवरेति ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यादिना (७४४२पृ०) कर्मणि अपि कर्मार्थत्वात् स्त्रीत्वम्

विभाषा प्र इत्येव। प्रवारः-प्रवरः (६)।

परौ भुवोऽवज्ञाने। ३। ३। ५५।

परिभावः-परिभवः। अवज्ञाने किम्? सर्वतो भवनम्परिभवः।

एरच्। ३। ३। ५६।

चयः। जयः। भयादीनामुपसंख्यानम् *। नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। भयम्। वर्षम्।

ऋदोरप्। ३। ३। ५७।

ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप्। करः। गरः। शरः। यवः। स्तवः। लवः। पवः (७)।

वृक्षासनयोर्विष्टरः। ८। ३। ९३।

अनयोर्विपूर्वस्य स्तः षत्वं निपात्यते। विष्टरो वृक्ष आसनञ्च। वृक्षासनयोः किम्? वाक्यस्य विस्तरः।

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। ३। ३। ५८।

अप्स्यात्। घञचोरपवादः। ग्रहः। वरः। दरः। निश्चयः। गमः। वशिरण्योरुपसंख्यानम् *। वशः। रणः। घञर्थे कविधानम् *। प्रस्थः। विघ्नः। द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम् *। चक्रम्। चिक्लिदम्। चक्नसः।

उपसर्गेऽदः। ३। ३। ५९।

---

(६) आच्छादने विम् प्रवरो गौ प्रशस्त इत्यर्थः।

(७) ऋदोरित्यत्र दकारो मुखसुखार्थः, न तु तकारस्तेन ऋवर्णान्तादित्युक्तमेवम् तात्परत्वाभावात् दीर्घवर्णान्तादप्यविरुद्धायेनाह लवः पव इति।

अप् स्यात्।

घञपोश्च। २। ४। ३८।

अदेर्घस्लृ स्यात् घञि अपि च। प्रघसः विघसः (८)। उपसर्गे किम्? घासः।

नौ ण च। ३। ३। ६०।

नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप्। न्यादः। निघसः।

व्यधजपोरनुपसर्गे। ३। ३। ६१।

अप्स्यात्। व्यधः। जपः। उपसर्गे तु। आव्याधः। उपजापः।

स्वनहसोर्वा। ३। ३। ६२।

अप्। पक्षे घञ् स्वनः—स्वानः। हसः-हासः। अनुपसर्ग इत्येव। प्रस्वानः। प्रहासः।

यमः समुपनिविषु च। ३। ३। ६३।

एषु अनुपसर्गे च यमेरब् वा। संयमः-संयामः। उपयमः उपयामः। नियमः-नियामः। वियमः-वियामः। यमः-यामः।

नौ गदनदपठस्वनः। ३। ३। ६४।

अब्वा स्यात्। निगदः-निगादः। निनदः-निनादः। निपठः-निपाठः। निस्वनः-निस्वानः।

---

(८) अद्यते विशेषेण भक्ष्यते विघसो वैश्वदेवशिष्टमन्नम्।

क्वणो वीणायाञ्च । ३ । ३ । ६५ ।

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरब्वा स्यात्। वीणाग्र-हण प्राद्यर्थम्। निक्वणः-निक्वाणः। क्वणः-क्वाणः। वीणा-यान्तु प्रक्वणः-प्रक्वाणः।

नित्यम्पणः परिमाणे। ३ । ३ । ६६ ।

अप्स्यात्। मूलकपणः। शाकपणः। व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः। परिमाणे किम् ? पाणः।

मदोऽनुपसर्गे। ३ । ३ । ६७ ।

धनमदः। उपसर्गे तु उन्मादः।

प्रमदसम्मदौ हर्षे। ३ । ३ । ६८ ।

हर्षे किम् ? प्रमादः। सम्मादः।

समुदोरजः पशुषु। ३ । ३ । ६९ ।

सम्पूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात् पशुविषयका-दप्स्यात्। अघञपोरित्युक्ते (उ४८पृ०सू०) वीभावो न। समजः पशूनां सङ्घः। उदजः पशूनां प्रेरणम्। पशुषु किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम्। उदाजः क्षत्रियाणाम्।

अक्षेषु ग्लहः। ३ । ३ । ७० ।

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यन्तत्र ग्लह इति निपात्यते। अक्षस्य ग्लहः। "व्यात्युक्षीमपसरणग्लहाम-दीव्यन्"। अक्षेषु किम् ? पादस्य ग्रहः।

प्रजने सर्त्तेः। ३। ३। ७१।

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम्। गवामुपसरः। कथमवसरः प्रसर इति ? अधिकरणे "पुंसि संज्ञायामिति" (७४५६ सू०) घः।

ह्वः सम्प्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु। ३। ३। ७२।

निहवः। अभिहवः। उपहवः। विहवः। एषु किम् ? प्रह्वायः।

आङि युद्धे। ३। ३। ७३।

आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः। युद्धे किम् ? आह्वायः।

निपानमाहावः। ३। ३। ७४।

आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् वृद्धिश्च उदकाधारश्चेद्वाच्यः। "आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये"।

भावेऽनुपसर्गस्य। ३। ३। ७५।

अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् च स्यात् भावे। हवः।

हनश्च बधः। ३। ३। ७६।

अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावेऽप् स्यात् बधादेशश्चान्तोदात्तः "बधेन दस्युम्"। चाद्घञ्। घातः।

मूर्त्तौ घनः। ३। ३। ७७।

मूर्त्तिः काठिन्यन्तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात् घनश्चादेशः। अभ्रघनः। कथं सैन्धवघनमानयेति घनशब्देन धर्मी लक्ष्यते।

अन्तर्घनो देशे। ३। ३। ७८।

वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम्। अन्तर्घण इति पाठान्तरम्।

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च। ३। ३। ७९।

द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो वाह्यश्च। तत्र वाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः—प्रघाणः। कर्मण्यप्। पक्षे वृद्धिः।

उद्घनोऽत्याधानम्। ३। ३। ८०।

अत्याधानमुपरिस्थापनम्। यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्घनः। अधिकरणेऽप्।

अपघनोऽङ्गम्। ३। ३। ८१।

अङ्गं शरीरावयवः। स चेह न सर्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याहुः। करणेऽप्। अपघातोऽन्यः।

करणेऽयोविद्रुषु। ३। ३। ८२।

एषु हन्तेः करणेऽप्स्याद्घनादेशश्च। अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः। विघनः। द्रुघनः। द्रुघण इत्येके। पूर्वपदात् संज्ञायामिति (प४१५पृ०) णत्वम्। संज्ञैषा कुठारस्य द्रुर्वृक्षः।

स्तम्बे क च। ३। ३। ८३।

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च अप्यते घनादेश। स्तम्बघ्नः। स्तम्बघनः। करणइत्येव। स्तम्बघातः।

परौ घः। ३। ३। ८४।

परौ हन्तेरप् स्यात् करणे घशब्दश्चादेशः। परिहन्यतेऽनेनेति परिघः।

परेश्च घाङ्कयोः। ८। २। २२।

परेः रेफस्य लो वा स्याद्घशब्दे अङ्कशब्दे च। पलिघ–परिघः। पर्य्यङ्कः–पल्यङ्कः। इह तरप्तमपौ घ इति (पृ० ७०० सू०) कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात्।

उपघ्न आश्रये। ३। ३। ८५।

उपपूर्वाद्धन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च। आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते। पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः।

सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः। ३। ३। ८६।

संहननं सङ्घः। भावेऽप्। उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्घः। कर्मण्यप्। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने।

निघो निमितम्। ३। ३। ८७।

समन्तान्मितन्निमितम्। निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः समारोहपरिणाहा इत्यर्थः।

ड्वितः क्त्रिः। ३। ३। ८८।

अयम्भाव एव स्वभावात्। क्त्रेर्मम्नित्यम् ४। क्त्रिप्रत्ययान्तात् मप् निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात् क्त्रिःसर्वविषयः। अतएव क्त्रा

त्तेन न विग्रहः । डुपचष् पाकेन निर्वृत्तम् । पक्त्रिमम् । डुवप् उप्त्रिमम् ।

ट्वितोऽथुच् । ३ । ३ । ८९ ।

अयमपि स्वभावात् भाव एव । टुवेपृ । वेपथुः । श्वयथुः ।

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ९० ।

यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति (३।२।८६ सू०) ज्ञापकात् न सम्प्रसारणम् । ङित्त्वन्तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्ष्णः ।

स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ।

स्वप्नः ।

उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ।

प्रधिः । अन्तर्द्धिः (६) । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

कर्म्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ।

कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्ते अस्मिन्निति जलधिः ।

स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ।

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु पर-

---

(६) अन्तःशब्दस्य आङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं भवति * वार्त्तिकोक्तेराङ्गान्तर्द्धिरिति ।

त्वाद् बाधते। क्षतिः। चितिः (१०)। स्तुतिः। स्फायी–स्फातिः। स्फीतिः का मे इति तु प्रामादिकम्। क्षान्ताद्वात्वर्थे णिचि अच इरिति (उ४२२पृ०उ०) वा समाधेयम्। श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे*। श्रूयतेऽनया श्रुतिः। यजेरिषेश्च इष्टिः। स्तुतिः। ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः। तेन नत्वम् (११)। कीर्णिः। गीर्णिः। लूनिः। धूनिः। ह्लाद इति (उ३५८पृ०) योगविभागात् क्तिनि ह्रस्वः। प्रह्लत्तिः। ति च (उ३५८पृ०)। चूर्तिः। फुल्तिः। चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः*। अपचितिः। सम्पदादिभ्यः (१२) क्विप्*। सम्पत्। विपत्। क्तिन्नपीष्यते (१३) सम्पत्तिः। विपत्तिः।

स्थागापापचो भावे। ३। ३। ९५।

क्तिन् स्यात्। अङोऽपवादः (१४)। प्रस्थितिः। उपस्थितिः। सङ्गीतिः। सम्पीतिः। पक्तिः। कथमवस्था संस्थेति व्यवस्थायामिति (प्८८पृ०) ज्ञापकात्।

---

(१०) चिनोतिस्तौतिभ्यां स्त्रियामुभयप्रसङ्गे परत्वात् क्तिनेवेत्याह चितिरिति।

(११) तेनेति रदाभ्यामित्यनेन (उ३४६पृ०) कीर्णिरित्यादौ, लूनिरित्यादौ तु ल्वादिभ्य (उ३२७पृ०) इति नत्वं स च गणः क्र्यादौ १६५ १६६ १६७ पृष्ठेषु द्रष्टव्यः।

(१२) एवम् आपद् प्रतिपद्।

(१३) अस्त्रियामिति (उ२८७पृ०सू०) प्रतिषेधेन स्त्रियां वासरूपविधेरभाव इत्याशयेनेदम्।

(१४) गुरोश्चहलः प्रत्ययादन्यान्त्यं आदिभ्य आतश्चोपसर्गे इति (उ४५२पृ०) षिद्भिदादिभ्य इति (उ४१२पृ०) प्राप्तस्याङ इत्यर्थः। अङोऽपवादो न तु एवं लिङ्गैरिति भावः ते। स्त्रीलिङ्गौ परत्वाद्भवत एव। तस्य०।

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च । ३ । ३ । ९७ ।

अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूट् (उ०१८५७०) ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्त्तते (१५) । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वञ्च निपात्यते । सातिः । स्यतिः । द्यतिस्यतिमास्थितीति (उ०५६४०) प्राप्तस्येत्त्वस्याभावो निपात्यते । सनातेर्वा, जनसनखनाम्‌ (पा०१८७०) इत्वे स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्त्तिः ।

व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ९८ ।

व्रज्या । इज्या ।

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः । ३ । ३ । ९९ ।

समजादिभ्यः स्त्रियाम्भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् । अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् * । समजन्ति तस्यामिति समज्या सभा । निषीदन्त्यस्यान्निषद्या आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ।

कृञः श च । ३ । ३ । १०० ।

---

(१) नन्वे इषेगेति ७४८५० सूत्रादनुवर्त्तते इत्यर्थः । एवञ्च क्तिन्नन्तस्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमिदम् ।

कृञ इति योगविभाग.। कृञ: क्यप् स्यात्। कृत्या। श च।
चात् क्तिन्। क्रिया-कृति:।

इच्छा। ३। ३। १०१।

इषेर्भावे श:। यगभावश्च निपात्यते। इच्छा। परिचर्य्या-परिसर्य्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम *। शो यक् च निपात्यते। परिचर्य्या पूजा। परिसर्य्या परिसरणम। अत्र गुणोऽपि। मृग अन्वेषणे चुरादावदन्त: अतो लोपाभावोऽपि शे यकि णिलोप:। मृगया। अटते: शे यकि व्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च। अटाट्या। जागर्त्तेरकारो वा *। पक्षे श:। जागरा-जागर्य्या।

अ प्रत्ययात्। ३। ३। १०२।

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्य: स्त्रियामकारप्रत्यय: स्यात्। चिकीर्षा। पुत्रकाम्या।

गुरोश्च हल:। ३। ३। १०३।

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकार: स्यात्। ईहा। ऊहा। गुरो: किम्? भक्ति:। हल: किम्? नीति:। निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् *। नेह। आप्ति:। तितुत्रेति (उ३७८पृ०) नेट्। दीप्ति:। तितुत्रेष्वग्रहादीना(१६)मिति वाच्यम्*। निगृहीति:। निपठिति:।

---

(१६) येषामिट् क्तिन्प्रत्यये भाष्यादौ दृश्यते ते ग्रहादय. तेन उपस्निहिति. निकुचितिरित्यादि सिद्धम्।

षिद्भिदादिभ्योऽङ् । ३ । ३ । १०४ ।

षिद्भ्यो भिदादि(१०)भ्यश्च स्त्रियामङ् । जृष-ऋदृशोऽङि (७।४।१६) गुणः । जरा । त्रपूष-त्रपा । भिदा । विदारण-एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । कृपेः सम्प्रसारणञ्च । कृपा ।

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च । ३ । ३ । १०५ ।

अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ।

आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ।

अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । अन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः * । श्रद्धा । अन्तर्द्धा ।

ण्यासश्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ।

अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् * । घट्टना । वन्दना । वेदना । इषेरनिच्छार्थस्य * । अन्वेषणा । परेषणा । पर्य्येषणा परीष्टिः ।

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् । ३ । ३ । १०८ ।

---

(१०) भिदा छिदा विदा क्षिपा गुहा श्रद्धा मेधा गोधा आरा हारा कारा (बन्धनस्थाने) क्षिपा तारा (ज्योतिषि) धारा रेखा चूडा पीडा वपा, वसा मृजा कृपा भिदादि । अत्र छिदा द्वैधीकरण एवान्यत्र छित्तिः । आरा शस्त्र्यामन्यत्र आर्त्तिः । धारा जलप्रपातेऽन्यत्र धृतिः । गुहा गिर्य्योषध्योरन्यत्र गूढिरिति बोध्यम् ।

प्रच्छर्द्दिका। प्रवाहिका। विचर्च्चिका। क्वचिन्न शिरोऽर्त्तिः। धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल्वक्तव्यः *। आसिका। शायिका। इक्-श्तिपौ धातुनिर्द्देशे * (१८)। पचिः। पचतिः। वर्णात्कारः (१९) *। निर्द्देशे इत्येव। अकारः। ककारः। रादिफः *। रेफः (२०)। मत्वर्थाच्छः। बहुलवचनादकारलोपः। मत्वर्थीयः। इणजादिभ्यः * (२१)। आजिः आतिः। इञ् वपादिभ्यः *। वापिः। वासिः। स्वरे भेदः। इक् कृषादिभ्यः *। कृषिः। गिरिः।

संज्ञायाम्। ३। ३। १०९।

अत्र धातोर्ण्वुल् उद्दालकपुष्पभञ्जिका (२२)।

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च। ३।३। ११०।

---

(१८) अत्र धातोर्निर्द्देशोऽनुकरणं बहुलमित्यनुवर्त्तते तेन गुपिज् किद्भ्यः सन्नित्यादौ (उ१०।१पृ०) क्वचिन्न। उपसर्गात् सुनोतेरित्यादि (उ२७पृ०) निर्द्देशात् अकर्त्तर्य्यपि शबादय इति। तत्त्व०।

(१९) कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि धात्वधिकारस्थत्वात् कृत्संज्ञा तेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वं प्रयोजनाभावात् कस्य नेत्संज्ञा आर्द्धधातुकत्वाभावान्नेट्। तत्त्व०।

(२०) पूर्व्वोक्तरीत्या कृत्त्वात् वासरूपविधिना कारोऽपि तेन "रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वतीति" साधु।

(२१) धात्वर्थनिर्द्देशे प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादः। एवमग्रेऽपि। आजिरिति बाहुलकादजेर्वीभावाभावः।

(२२) उद्दालकस्य संघातकस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यामित्याधारे ण्वुल् कर्त्तव्यः।

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ् स्यात् । चाण्ण्वुल् । विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । त्वं कां ? कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वाऽकार्षीः । सर्वां कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पचिकां पचां पक्तिम् ।

पर्य्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । ३ । ३ । १११ ।

पर्य्याय. परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्य्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे–इक्षुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ – इक्षुभक्षिका उदपादि ।

आक्रोशे नञ्यनिः । ३ । ३ । ११२ ।

विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ । भूयात् । अप्रयाणिः । कृत्यल्युटो बहुलम् (उ३००सू०) भावेऽकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः ।

नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ।

ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ।

हसितम् हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम् ।३।३।११६।

येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात्। पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम्। पयःपानम् सुखम्। कर्त्तरीति किम्? गुरोः स्नापनं सुखम्। नेह गुरुः कर्त्ता किन्तु कर्म।

वा यौ।२।४।५७।

अजेर्वी वा स्यात् यौ। प्रवयणम् प्राजनम्।

करणाधिकरणयोश्च।३।३।११७।

ल्युट् स्यात् (२३)। इध्मप्रव्रश्चनः कुठार। गोदोहनी स्थाली। खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः।

अन्तरदेशे।८।४।२५।

अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात्। अन्तर्हणनम्। देशे तु अन्तर्हननो देश। अत्पूर्वस्येत्येव अन्तर्घ्नन्ति। तपरः किम्? अन्तरघानि।

अयनञ्च।८।४।२४।

अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य। अन्तरयणम्। अदेशे इत्येव। अन्तरयनो देशः।

---

(२३) येन नाप्राप्तन्यायेन घञोऽपवादोऽयम् अजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वात् बाधते।

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।३।३।११८।

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।६।४।९६।

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद् घे परे। दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः। आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः।

गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ।३।३।११९।

घान्ता निपात्यन्ते। हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः। गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः। सञ्चरन्त्येऽनेन सञ्चरो मार्गः। वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः। व्रजः। व्यजस्तालवृन्तम्। निपातनाद्वीभावो न। आपणः पण्यस्थानम्। निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः। चात्कषः। निकषः।

अवे तॄस्त्रोर्घञ् (२४)।३।३।१२०।

अवतारः कूपादेः। अवस्तारो जवनिका।

हलश्च (२५)।३।३।१२१।

हलन्ताद्घञ् स्यात्। घापवादः। रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः। अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः। विमार्गः समूहनी।

(२४) अव उपपदे तॄस्तृभ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात् घस्यापवादः।

(२५) अत्रापि पुंसि संज्ञायामित्यनुवर्त्तते करणाधिकरणे त्वधिकारलब्धे।

अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ।

अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यने-नेति विग्रहः । अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् * ।

उदङ्कोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ।

उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्धियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कः चर्म्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् ? उदकोदञ्चनः (२६) ।

जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ।

आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् ? आनयः ।

खनो घ च । ३ । ३ । १२५ ।

चाद्घञ् । आखनः आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि । खनेडडरेकेकवकारका वाच्याः * । आखः । आखरः । आखनिकः । आखनि-करकः । एते (२७) खनित्रवचनाः ।

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ३ । ३ । १२६ ।

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपप-

---

(२६) घघञो रूपाभेदेऽपि अनुदके इति निषेधात् पुंसि संज्ञायां घ (३४५६ सू०) इत्यनेनापि न घः ।

(२७) एते आखनादयः पर्य्युत्वर्थ ।

ईष खल् स्यात्। तयोरेवेति (३।४।७०) भावे कर्मणि च। कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता। अकृच्छ्रे ईषत्करः। सुकरः। निमिमीलियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम्। ईषन्निमयः। दुष्प्रमयः। सुविलयः। निमयः। मयः। लयः।

उपसर्गात् खल्घञोः। ७। १। ६७।

उपसर्गादेव (२७) लभेर्नुम् स्यात्। ईषत्प्रलम्भः। दुष्प्रलम्भः। सुप्रलम्भः। उपालम्भः। उपसर्गात् किम्? ईषल्लभः। लाभः।

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्। ७। १। ६८।

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात् खल्घञोः। सुलभम्। दुर्लभम्। केवलाभ्यां किम्? सुप्रलम्भः। अतिदुर्लम्भः। कथन्तर्हि अतिसुलभमतिदुर्लभमिति? यदा स्वतो कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति।

कर्तृकर्मणोश्च (२८) भूकृञोः। ३। ३। १२७।

कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात्। यथासंख्यं नेष्यते। कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयो-

---

(२७) लभेश्च (७।१।६४) इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याहोपसर्गादेवेति।

(२८) चकारः सन्नियोगार्थः यदा कर्तृकर्मणोरीषदादिना च युगपत्प्रयोगः [illegible] प्रत्ययः। कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वं [illegible] शङ्क्या तयोरन्ये खल [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यथा। पर्त्ते- [illegible] उपपदार्थमित्याशयेन तथा व्याख्यातमस्माभिः [illegible] च [illegible] तया धातोरव्यवधानेन कर्तृकर्मणोः प्रयोग इत्युक्तम्।

ज्ये ईषदादयस्तु ततः प्राक ।* कर्त्तृकर्मणोश्चार्थयोरिति वाच्यम् * । खित्त्वान्मुम् । अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यम्भवम् स्वाढ्यम्भवम् । ईषदाढ्यङ्करः । दुराढ्यङ्करः स्वाढ्यङ्करः । अर्थयोः किम् ? आढ्येन सुभूयते ।

आतो युच । ३ । ३ । १२८ ।

खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुःपानः । सुपानः । भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः * । दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि ।

षात्पदान्तात् । ८ । ४ । ३५ ।

नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । षात् किम ? निर्णय । पदान्तात् किम् ? पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्तोऽयमिति सप्तमीसमासोऽयम् तेनेह न (३०) । सुसर्पिष्केण ।

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । ३ । ३ । । १७० ।

अवश्यङ्कारी । शतन्दायी ।

कृत्याश्च । ३ । ३ । १७१ ।

आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतन्देयम् ।

क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७४ ।

---

(३०) तेनेह नेति न णत्वनिषेध इत्यर्थः ।

धातो. क्तिच् स्याद्व्याशिषि संज्ञायाम् । तितुत्रेति (७२७८पृ०) नेट् । भवतात् भूति ।

न क्तिचि दीर्घश्च । ६ । ४ । ३९ ।

अनिटां वनतितनोत्यादीनाञ्च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४५ ।

सनोतेः क्तिचि आत्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् सातिः । सतिः । सन्तिः । देया एन देयासु । देवदत्तः ।

अलङ्खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ।३।४।१८।

प्रतिषेधार्थयोरलङ्खल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहण पूजार्थम । अमैवाव्ययेनेति (२७९पृ०) नियमान्नोपपदसमास. । दो दद्घोः (७२६०पृ०) । अलन्दत्त्वा । घुमास्था (७११९पृ०) पोत्वा खलु । अलङ्खल्वोः किम् ? मा कार्षीः । प्रतिषेधयोः किम् ? अलङ्कारः ।

उदीचाम्माङो व्यतीहारे (१) । ३ । ४ । १९ ।

व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

मयतेरिदन्यतरस्याम । ६ । ४ । ७० ।

---

(१) अत एव गो व्यतिक्रम मेङ कृताच्च निर्देशादनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति परिभा । सूचिता ।

मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते अपमाय वा । उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ।

पराबरयोगे च । ३ । ४ । २० ।

परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः (३२) परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी (३३) । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ।

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः (३४) पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः । क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु (३५) अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति ।

---

(३२) अत्र नदी गङ्गा, पर्वतो विन्ध्यः तथा च दक्षिणस्थानां गङ्गामप्राप्य विन्ध्यः गङ्गाप्राप्तिविरहविशिष्टदेशस्थो विन्ध्य इत्यर्थः । तेन विन्ध्यान्तरा गङ्गेति गम्यते ।

(३३) अतिक्रम्येति । दक्षिणदेशस्थानामेवायं प्रयोगः अत्र हि गङ्गायाः पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते इति विशेषः । इह लिङ्गत्वरां क्त्वाप्रत्ययस्य भावार्थत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसंसर्गभेदो बोध्यते इत्यवैयर्थ्यम् ।

(३४) धात्वधिकारात् समानकर्तृकत्व क्रिययोरेवेत्याशयेन धात्वर्थयोरित्युक्तं तत्र निर्धारणषष्ठ्यन्तं तथा च धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य तत्र विद्यमानादित्यर्थः ।

(३५) क्त्वा त्विति अव्ययकृतो भावे इति वचनाद्भाव एवेत्यर्थः । भावश्चेह घञादाविव न सिद्धावस्थः किन्तु साध्यावस्थस्तदुक्तं हरिणा

"अव्ययकृतइत्युक्तं प्रकृत्यर्थे तुमादयः ।

समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिरिति" ॥

यथा चैषां साध्यक्रियाद्योतकत्वं तथा प्रपञ्चितमस्माभिः शब्दार्थरत्ने ।

द्वित्वमतन्त्रम् (३६)। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। अनुदात्तेति (उ०१०पृ०) अनुनासिकलोपः विशुध्वत्वा स्नाति। वरत्यादेः शुरक्. किवतीति (उ८०पृ) नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन। स्मृत्वा। सूत्वा। धूत्वा।

क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः। ६। ४। ३१।

तयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि (३७) परे। स्कन्त्वा। उदित्वादिड्वा। स्यन्त्वास्यन्दित्वा।

न क्त्वा सेट्। १। २। १८।

सेट्क्त्वा किन्न स्यात। शमित्वा। सेट् किम्? कृत्वा।

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा। १ २। ७।

एभ्यः सेट् क्त्वा कित्। मृडित्वा। क्लिशः क्त्वेति (उ३५३पृ०) वेट्। क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा। उदित्वा। उषित्वा। रुदविदेति (उ१६८पृ०) कित्त्वम्। रुदित्वा। विदित्वा। मुषित्वा। गृहीत्वा।

नोपधात्थफान्ताद्वा। १। २। २३।

---

(३६) "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति" न्यायेन क्रियाणां न परस्परविशेष्यविशेषणभावः किन्तु सर्वासामेव प्रधानक्रियायामन्वयइत्याशयेनोक्तं द्वित्वमतन्त्रमिति एतच्च विशेषणक्रिययोरसति तथा तात्पर्ये बोध्यम् यदि तु विशेषणक्रिययोरपि पूर्वापरकालत्व विवक्षितं तदा क्त्वान्तानन्तरस्यैव विशेषणतया पूर्वकालिकक्रियायामेव क्त्वेति तथाच पक्त्वा भुक्त्वा स्वपितीत्येव प्रयोगो न तु भुक्त्वा पक्त्वा स्वपितीति।

(३७) क्त्वीत्यत्रालोपो यथा तथा आतो धातो (...पृ०)इत्यत्र मयोक्तमेव।

सेट् क्त्वा कित् स्याद्वा। ग्रथित्वा-ग्रन्थित्वा। गुफित्वा गुम्फित्वा। नोपधात् किम्? कोथित्वा। रेफित्वा।

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च। १। २। २४।

सेट् क्त्वा किद्वा। वचित्वा-वञ्चित्वा। लुचित्वा-लुञ्चित्वा। ऋतित्वा अर्त्तित्वा

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य। १। २। २५।

एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा। तृषित्वा-तर्षित्वा। मृषित्वा-मर्षित्वा। कृशित्वा-कर्शित्वा। रलो व्युपधादिति (उ२००पृ०) वा कित्त्वम्। द्युतित्वा-द्योतित्वा। लिखित्वा-लेखित्वा। रलः किम्? सेवित्वा। व्युपधात् किम्? वर्त्तित्वा। हलादेः किम्? एषित्वा। सेट् किम्? भुक्त्वा। वसतिक्षुधोरिट् (उ३५२पृ०)। उषित्वा-वसित्वा। क्षुधित्वा क्षोधित्वा। अञ्चेः पूजायामिति (उ३५२पृ०) नित्यमिट्। अञ्चित्वा। गतौ तु। अक्त्वेत्यपि। लुभित्वा-लोभित्वा। लुभोऽविमोहने (उ३५२पृ०) इतीट्। विमोहने तु। लुब्ध्वा।

जॄव्रश्च्योः क्त्वि। ७। २। ५५।

आभ्यां परस्य क्त्वा इट् स्यात्। जरित्वा जरीत्वा। व्रश्चित्वा।

उदितो वा। ७। २। ५६।

उदितः परस्य क्त्वा इड् वा। शमित्वा। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति (उ२२५पृ०) दीर्घः। शान्त्वा। द्यूत्वा देवित्वा।

क्रमश्च क्त्वि। ६। ४। १८।

क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे। क्रान्त्वा-क्रन्त्वा। झलि किम्? क्रमित्वा। पूङश्चेति (उ३५३सू०) वेट्। पवित्वा पूत्वा।

जान्तनशां विभाषा।६।४।३२।

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे। भक्त्वा-भङ्क्त्वा। रक्त्वा-रङ्क्त्वा। मस्जिनशोरिति (उ१४०सू०) नुम्। तस्य पक्षे लोपः नष्ट्वा-नष्ट्वा। रधादिभ्यश्च (उ१४०सू०) इतीट्पक्षे नशित्वा। झलादाविति वाच्यम्*। नेह अञ्जित्वा। ऊदित्वादिट्पक्षे। अक्त्वा-अङ्क्त्वा। जनसनेति(उ१२२सू०)आत्त्वम्। खात्वा-खनित्वा। द्यतिस्यतीत्त्वम् (उ२५६सू०) दित्वा। सित्वा। मित्वा। स्थित्वा। दधातेर्हिः (उ२६०सू०)। हित्वा।

जहातेश्च क्त्वि।७।४।४३।

हित्वा। हाङस्तु। हात्वा। अदो जग्धिः (उ३६१सू०) जग्ध्वा।

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्।७।१।३७।

अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्। तुक्। प्रकृत्य। अनञ् किम्। अकृत्वा। पर्युदासाश्रयणान्नेह (३८)। परमकृत्वा।

पत्वतुकोरसिद्धः।६।१।८६।

---

(३८) नञा पर्युदासात् नञ्सदृशाव्ययमेवोपपदं लभ्यते इत्याशयेन अव्यय उपपद इति व्याख्यातं प्रसज्यप्रतिषेधाश्रये तु अव्ययस्यापि ग्रहणापत्तौ तथा च परमकृत्वेत्यत्र ल्यप् स्यादिति भावः।

षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात्। कोऽसि-चत्। इह षत्वन्न (३८)। अधीत्य। प्रेत्य। ह्रस्वस्येति (उ२०५पृ०) तुक्।

वा ल्यपि। ६। ४। ३८।

अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्यात् ल्यपि। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनाञ्च नित्यम्। आगत्य-आगम्य। प्रण-त्य-प्रणम्य। प्रहत्य। प्रमत्य। प्रवत्य। वितत्य। अदो जग्धिः (उ३६१पृ०)। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गोऽपि ल्यब्बाधते जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात्। तेन हित्वदत्त्वात्वेत्वदीर्घत्वशू-ङिटो ल्यपि न। विधाय। प्रदाय। प्रखन्य। प्रस्थाय। प्रक्रम्य। आपृच्छ्य। प्रदीव्य।

न ल्यपि। ६। ४। ६८।

ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्(११८पृ०) स्यन्न। धेट्-प्रधाय। प्रमाय। प्रगाय। प्रपाय। प्रहाय। प्रसाय। मीनातिमीनोतीति (उ१३४पृ०) आत्त्वम्। प्रमाय। निमाय। उपदाय। विभाषा लीयतेः (उ१३५पृ०)। विलाय विलीय। णिलोपः। उत्तार्य।

ल्यपि लघुपूर्वात्। ६। ४। ५६।

(३८) को असिचदिति स्थिते एङ पदान्तादतीति (५०पृ०) पररूपैका-देशे कृते तस्य अन्तादिवच्चेति (४६पृ०) परादिवत्त्वेन सात्पदाद्योरिति (७१०पृ०) निषेधात्प्रवृत्ते इणः परत्वेन षत्वप्रसङ्गे, एकादेशशास्त्रेण सिद्धत्वे कृते अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावान्न षत्वमिति भावः।

लघुपूर्वात् परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि। विगणय्य। प्रणमय्य। प्रवेभिदय्य। लघुपूर्वात् किम्? सम्प्रधार्य।

विभाषापः। ६। ४। ५७।

आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि। प्रापय्य-प्राप्य।

क्षियः। ६। ४। ५८।

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात्। प्रक्षीय।

ल्यपि च। ६। १। ४१।

वेञो ल्यपि सम्प्रसारणन्न स्यात्। प्रवाय।

ज्यश्च। ६। १। ४२।

प्रज्याय।

व्यश्च। ६। १। ४३।

उपव्याय।

विभाषा परेः। ६। १। ४४।

परेर्व्येञो वा सम्प्रसारणं स्यात् ल्यपि। तुकम्बाधित्वा परत्वात् हल इति (३।६६४०) दीर्घः। परिवीय परिव्याय। कथं मुखं व्यादाय स्वपिति, नेत्रे निमील्य हसतीति? व्यादानसम्मीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेः, तदंशविवक्षया भविष्यति।

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च। ३। ४। २२।

परेन:पुन्ये चोत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च। हित्वम्। स्मारंस्मारं नमति शिवम्। स्मृत्वास्मृत्वा। पायंपायम्। भोजंभोजम्। श्रावंश्रावम्। चिण्णमुलोरिति (७२७१पृ०) णमुल्परे णौ वा दीर्घः। गामंगामम्-गमंगमम्। विभाषा चिण्णमुलो-रिति (२७१पृ०) नुम् वा। लम्भंलम्भम् लाभंलाभम्। व्यवस्थि-तविभाषया उपसृष्टस्य नित्यं नुम्। प्रलम्भंप्रलम्भम्। जाग्रोवि-चिण्णिति (७१२४पृ०) गुणः। जागरं—जागरम्। णमन्तस्याव्य-यम् (४०)।

न यद्यनाकाङ्क्षे। ३। ४। २३।

यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्रासन्तन्न यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये त-द्वाक्यमपरवाकाङ्क्षते चेत्। यदयम्भुङ्क्ते ततः पचति। इह क्त्वा णमुलौ न। अनाकाङ्क्षे किम्? यदय भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते।

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु (४१)। ३। ४। २४।

आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्त्तते। एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः। अग्रेभोजं (४२) व्रजति। अग्रे-भुक्त्वा। प्रथमं भोजम् प्रथमं भुक्त्वा। पूर्वं भोजम् (४३) पूर्वम्भुक्त्वा। पक्षे लडादयः। अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति।

---

(४०) प्राक्तु णयन्तजागर्तेश्चिण्णमुलोर्या वृद्धिरित्याङ्कस्तत्पापाणिनीयम्।

(४१) प्रथमपूर्वपदसाहचर्यात् कालवाच्येवाग्रे शब्दो ग्राह्यः स च सप्तम्यन्तानुकरणम्।

(४२) अमैवाव्ययेनेति (२७६पृ०) नियमात् व्यस्तमेवेद नात्रोपपदसमासः।

(४३) भोक्त्रपेक्षया पूर्वत्वं पूर्वादिपदैरभिधीयते क्त्वाप्रत्ययेन तु व्रजनादि-क्रियापेक्षयेति न वैयर्थ्यम्।

आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा ।

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । ३ । ४ । २५ ।

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये । चौरङ्कारमाक्रोशयति । करोतिरुच्चारणे चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ।

स्वादुमि णमुल् । ३ । ४ । २६ ।

स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यात् समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वाद्वीं (४४) स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कारम् । लवणङ्कारम् । सम्पन्नलवणशब्दौ स्वाद्वर्थौ । वामरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ।

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ ।

एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ् व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् एवंकारम्, कथंकारम्, इत्थंकारम् भुङ्क्ते इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः (४५) । सिद्धेति किम् शिरोऽन्यथा कृत्वा (४६) भुङ्क्ते ।

---

(४४) अर्थग्रहणपरत्वेऽपि स्वादावित्युक्तौ तत्र सिद्धावपि स्त्रिया पुंवद्भावमानार्थं । मान्तार्थतया स्वादुमीति ग्रहणमित्याशयेनाहास्वाद्वीमिति ।

(४५) इह शास्त्रीये विशेषेऽपि फलितार्थकथनपरतया कारमिति णमुलन्तं निष्फलमनतिप्रयोजनत्वात् ।

(४६) शिरोऽन्यथा कृत्वोदनादिकं भुङ्क्ते इत्यर्थलाभाय करोतेः प्रयोगः

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने। ३। ४। २८।

कृञ् सिद्धाप्रयोगश्चेव असूयया प्रतिवचने। यथाकारं (४७)-महं भोक्ष्ये। तथाकारं भोक्ष्ये किन्तवानेन॰?

कर्म्मणि दृशिविदोः साकल्ये। ३। ४। २९।

कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात्। कन्यादर्शं (४८) वरयति सर्वाः कन्या इत्यर्थः। ब्राह्मणवेदं भोजयति। यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः।

यावति विन्दजीवोः। ३। ४। ३०।

यावद्वेदं भुङ्क्ते यावल्लभते तावदित्यर्थः। यावज्जीवमधीते।

चर्म्मोदरयोः पूरेः (४९)। ३। ४। ३१।

कर्मणीत्येव। चर्मपूरं स्तृणाति। उदरपूरं भुङ्क्ते।

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्। ३। ४। ३२।

स्यावश्यकस्तदभावे तु भुजिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु शिरोऽन्यथाकरणमतः कृञः प्रयोगस्यावश्यकतास्तीति णमुलन्तः कृञ् न प्रयुज्यते इति भावः।

(४७) प्रष्टुमनर्हः सन् यदि पृच्छति तदैवमुत्तरं यथाकारमित्यादि।

(४८) कन्यादर्शमित्यत्र दर्शनविषयाणां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थेऽन्वयात्साकल्यं गम्यते।

(४९) इह पूर्वकाले इति न संबध्यते पूरणस्यैव स्तरणभोजनोत्तरकालिकत्वात् अतश्चर्मपूरणादिविशिष्टा स्तरणभोजनादिक्रियेति बोधः।

कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्ष-प्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । वर्षेति किम् ? उपपदस्य मा भूत । मूषिकाबिलप्रम् ।

चेले क्नोपेः । ३ । ४ । ३३ ।

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेल (५०) क्नोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् ।

निमूलसमूलयोः कषः । ३ । ४ । ३४ ।

कर्मणीत्येव कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति (३४७२सू०) । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न सबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं (५१) कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्भेदः । तेन सामान्य-विशेषभावेन विशेष्यविशेषणभावः (५२) ।

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । ३ । ४ । ३५ ।

एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टी-त्यर्थः । चूर्णपेषम् । रूक्षपेषम् ।

समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः । ३ । ४ । ३६ ।

---

(५०) यत्नात् क्नोपे प्रत्ययस्तथा च यथा वर्षणेन चेलानि क्नोयन्ते चार्द्रा-यन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः ।

(५१) निर्गतं मूलं यस्य निमूलं मूलेन सह समूलं तत्प्रकाराभिन्नं कषणमिति बोधः ।

(५२) कालोऽस्य इति वत् सामान्यस्य विशेष्यत्वं विशेषस्य विशेषणत्वम् ।

कर्मणीत्येव। समूलघातं हन्ति। अकृतकारं करोति। जीवग्राहं गृह्णाति। जीवतीति जीवः इगुपधलक्षणः (७२१८ष्ट०) कः। जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः।

करणे हनः। ३। ४। ३७।

पादघातं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन् नित्यसमासार्थोऽयं योगः। भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसार्थानाञ्चेति (७४७२ष्ट०) वक्ष्यते।

स्नेहने पिषः। ३। ४। ३८।

स्निह्यते येन तस्मिन् करणे उपपदे पिषेर्णमुल्। उदपेषं पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः।

हस्ते वर्त्तिग्रहोः। ३। ४। ३९।

हस्तार्थे करणे। हस्तवर्त्तं वर्त्तयति। करवर्त्तम्। हस्तेनाङ्गुलिकां करोतीत्यर्थः। हस्तग्राहं गृह्णाति। करग्राहम्। पाणिग्राहम्।

स्वे पुषः। ३। ४। ४०।

करणइत्येव स्वे इत्यर्थग्रहणान्तेन स्वरूपे पर्य्याये विशेषे च णमुल्। स्वपोषं पुष्णाति। धनपोषम्। गोपोषम्।

अधिकरणे बन्धः। ३। ४। ४१।

चक्रबन्धं बध्नाति चक्रे बध्नातीत्यर्थः।

संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ।

बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् अट्टालिकाबन्धम् बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ।

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ।

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । ३ । ४ । ४४ ।

ऊर्ध्वे कर्त्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन् । शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्य्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिः वर्षो दकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ।

उपमाने कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ।

चात् कर्त्तरि । घृतनिधायं निहितञ्जलम् घृतमिव सुरक्षित-मित्यर्थः । अजनाशं नष्टः । अज इव नष्ट इत्यर्थः ।

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ।

यस्माण्णमुलुक्तः सएवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ।

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति सम्बध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतर-स्यामिति (७८०१) वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते (५२) ।

(५२) मूलकेन उपदंशं कि कृत्वा उपदंश्याध्याहृत्यकर्मिति संबध्यते ।

मूलकेनोपदंशम्। दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात् तृतीया। यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धः तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मत्वात् एतावतैव (५४) सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीयायामितिवचन (५५) सामर्थ्यात्।

हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम्। ३। ४। ४८।

तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थात् णमुल् स्यात्। दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातम्। दण्डताड़म्। समानकर्मकाणामिति किम्? दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति।

सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः। ३। ४। ४९।

उपपूर्वेभ्यः पीड़ादिभ्यः (५६) सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात्। पार्श्वोपपीड़ं शेते पार्श्वाभ्यामुपपीड़म्। व्रजोपरोधं गाः स्थापयति। व्रजेनोपरोधं व्रजे उपरोधं वा। पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति। पाणावुपकर्षम् पाणिनोपकर्षम्।

---

(५४) एतावतैवेति शाब्दान्वयाभावेऽप्यार्थिकान्वयसत्त्वेनेत्यर्थः।

(५५) यदि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययः स्यात्तदा करणे हन (३।४।३७ सू०) इतिवत् उपदंशः करणे इत्येव सूत्रयेत् ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणत्वे मूलकमेतदक्षरमिति भावः। मनो०

(५६) सूत्रे कर्ष इति शपा निर्देशात् तौदादिकस्य निरासः पञ्चम्यर्थेऽत्र प्रथमा।

समासत्तौ । ३ । ४ । ५० ।

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने। केश-ग्राहं (५७) युध्यन्ते 'केशेषु गृहीत्वा। हस्तग्राहम् हस्तेन गृहीत्वा ।

प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ।

तृतीयासप्तम्योरित्येव। द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां (५८) छि-नत्ति द्व्यङ्गुलेन द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम् ।

अपादाने परीप्सायाम् । ३ । ४ । ५२ ।

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति ।

द्वितीयायाञ्च । ३ । ४ । ५३ ।

परीप्सायामित्येव। यष्टिग्राहं युध्यन्ते (५९) लोष्टग्राहम् ।

अपगुरो णमुलि । ६ । १ । ५४ ।

गुरी उद्यमने इत्यस्यैचा वा आत्स्याण्णमुलि। अस्यपगोरं युध्यन्ते अस्यपगारम् (६०) ।

---

(५७) सन्निकर्ष एव केशादिग्रहणसम्भवात् सन्निकर्षोगम्यते इति बोध्यम् ।

(५८) तस्य खण्ड खण्डिका हृस्वार्थे क' स्वार्थिकप्रत्ययस्य लिङ्गातिक्र-मस्यापि क्वचिद्दृष्टत्वात् स्त्रीत्वम् ।

(५९) अत्र युद्धाय त्वरा गम्यते युद्धार्थं यष्ट्यादिकमेव गृहीत्वा प्रवर्त्तन्ते नायुधमपेक्षन्ते इति भाव ।

(६०) असिमपगुर्य्य गृहस्येत्यर्थ ।

स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ।

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रुविक्षेपं कथयति भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् ? शिर उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनं तद् ध्रुवम् ।

परिक्लिश्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ।

सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । "उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः" । ध्रुवार्थमिदम् ।

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । ३ । ४ । ५६ ।

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । नित्यवीप्सयोरिति (पृ७२५पृ०) द्वित्वं तु न भवति समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थं (६१)–मासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते गेहं गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहा-

---

(६१) विशिपतीति सूत्रे द्वितीयायामित्यस्यानुवर्त्तनं तदन्तस्योपपदसंज्ञार्थमिति बोध्यम् ।

गुस्कन्दम्। असमासे तु णमुलन्तस्य च क्त्वान्तस्य द्वित्वम्।

अन्वच्यानुलोम्ये नाभिप्रेतार्थवादे स्यादिति ...

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु। ३। ४। ५७।

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः तस्मिन् धात्वर्थे वर्त्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात। द्व्यहात्यासं गाः पाययति द्व्यहमत्यासम्। द्व्यहतर्षम्। द्व्यहन्तर्षम्। अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः।

नाम्न्यादिशिग्रहोः। ३। ४। ५८।

द्वितीयायामित्येव। नामादेशमाचष्टे। नामग्राहमाह्वयति।

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ। ३। ४। ५९।

अयथाभिप्रेताख्यानमप्रियस्योच्चैः, प्रियस्य च नीचैः कथनम्। उच्चैःकृत्य उच्चैःकृत्वा उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे। नीचैःकृत्वा नीचैःकार नीचैःकृत्य प्रियं ब्रूते।

तिर्य्यच्यपवर्गे। ३। ४। ६०।

तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्या

याम्। तिर्यक्कृत्य गतः तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः। अप-वर्गे किम्? तिर्यक्कृत्वा काष्ठगतः।

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः। ३।४।६१।

मुखतःकृत्य गतः मुखतःकृत्वा मुखतःकारम्। मुखतोभूय मुखतोभूत्वा मुखतोभावम्।

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे। ३।४।६२।

नाधार्थ (६२) प्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः। अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य नानाकारम्। विना कृत्य विनाकृत्वा विनाकारम्। नानाभूय नानाभूत्वा नानाभावम्। अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय एकधा भूत्वा एकधाभावम्। एकधाकृत्य एकधाकृत्वा एकधा-कारम्। प्रत्ययग्रहणं किं हिरुक् कृत्वा पृथग्भूत्वा।

तूष्णीमि भुवः। ३।४।६३।

तूष्णींशब्दे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः। तूष्णींभूय तूष्णींभूत्वा तूष्णींभावम्।

अन्वच्यानुलोम्ये। ३।४।६४।

अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्य-माने। अन्वग्भूय आस्ते। अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम्।

---

(६२) नाधौ विनञ्भ्यामिति(११४३०)विहितौ नानाञौ धार्था प्रत्ययाश्च।

अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः। आ-नुलोम्ये किम्? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः॥

श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं

समाप्तम्।

मनोरमादिमूलेनोद्भाविता सरलाभिधा।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या येनार्धे पूर्तिमागता।
लौकिकानां प्रयोगाणां व्याख्यार्थोऽत्र निरूपितः।
प्रमोदाय चिरं भूयात् परमात्मप्रसादनः॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण मनोरमादिसारसंकलनया समाकृतायां सरलाभिधायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया-मुत्तरार्धं समाप्तिमगमत्।

शाके पञ्चद्विपनगधरासम्मिते चैत्रमासे
तारानाथद्विजरचितया व्याख्यया मुद्रितोऽयम्।
शैलेभाद्रिप्रमितनिधरासम्मितेऽब्देऽपि भूयो
शुद्धायत्नोपरचितनया संस्कृतो माघमासे॥

सिद्धान्तकौमुदी ।

वैदिकप्रक्रिया ।

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ।१।२।६१।

द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रम् पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ।

विशाखयोश्च ।१।२।६२।

प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् विशाखे वा ।

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ।१।४।९।

षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् "क्षेत्रस्य पतिना वयम्" । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्त्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलञ्छन्दसीत्यादि (७४८२सू०) अस्यैव प्रपञ्चः । यचि भम् (१०५२सू०) । नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् * । नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वात् रुत्वाभावः । अङ्गिरस्वत् । "मनुष्वद् (१) अग्ने ।" । जनेरुसीति

---

(१) मनुषा तुल्यं मनुष्वदिति भत्वादादेशप्रत्यययोरिति (६५४०) षत्वं पदत्वे रुत्वं स्यात्तत्तु सात्पदाद्योरिति (६४५७०) वचनात् ।

(उ॰२४०) विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात्। वृषन् वस्वश्वयोः *। वृष वर्षकं वसु यस्य स वृषण्वसुः। वृषा अश्वो यस्य वृषणश्वः। इहान्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्य्यते। अतएव पदान्तस्येति (८।४०) णत्वनिषेधोऽपि न अल्लोपोऽन इति (१०५४०) अल्लोपो न, अभ-त्वात्।

अयस्मयादीनि ‡ छन्दसि । १ । ४ । २० ।

एतानि छन्दसि साधूनि। भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम्। तथा च वार्त्तिकम्। उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति*। "स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन"। पदत्वात् कुत्वम् भत्वाज्जश्त्वाभाव.। जश्त्वविधानार्थाया: पदसंज्ञाया भत्व-सामर्थ्येन बाधात्। "नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु" (२)। अत्र पदत्वात् जश्त्वम्। भत्वात् कुत्वाभावः।

ते प्राग्धातोः। १। ४। ८०।

छन्दसि परेऽपि। १। ४। ८१।

व्यवहिताश्च (३)। १। ४। ८२।

"हरिभ्यां याह्योक आ"। "आ मन्द्रैरिन्द्र! हरिभिर्याहि"।

---

‡ अयस्मयादि. आकृतिगण. यथाप्रयोगम् ज्ञेयः।

(२) वाजिना प्रभवस्तेषु वाजिनेष्वप्येनं विद्वांसं न हिन्वन्ति न गच्छन्ति न विदन्तीत्यर्थ.।

(३) ते गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्च प्रयोक्तव्या इति सूत्रद्वयार्थः।

इन्धिभवतिभ्याञ्च। १। २। ६।

आभ्यां परो लिट् कित्। "समीधे दस्युहन्तमः"। "पुत्र ईधे अथर्वणः"। बभूव। इदं प्रत्याख्यातम् इन्धेश्छन्दोविषयत्वा-द्भुवोवुकोनित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति।

इति प्रथमोऽध्यायः।

तृतीया (४) च होश्छन्दसि। २। ३। ३।

जुहोतेः कर्म्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च। "यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति"। अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्त्तते "यस्याग्निहो-त्रमधिश्रितममेध्यमापद्येते"त्यादिप्रयोगदर्शनात् अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च। यवाग्वाख्य (५) हविर्देवताद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः।

द्वितीया ब्राह्मणे। २। ३। ६०।

(४) कर्मणि द्वितीयेत्यतः (पृ॰२५०पं॰) कर्मणीत्यनुवर्त्तते तेन द्वितीया समुच्चीयते।

(५) यवाग्वाख्यमिति भिन्नविभक्त्याक्रान्तत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनाक्रा-न्तत्वात् नामार्थयोरभेदान्वयः. मन्त्रार्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योर्भिन्न-विभक्तिकत्वेऽपि त्वा तृपाय न मन्ये इत्यादावभेदान्वयदर्शनात्।

ब्राह्मण (६) विषये प्रयोगे, दिवस्तदर्थस्य कर्म्मणि द्वितीया स्यात्। षष्ठ्यपवादः। "ग्रामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः"।

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि। २। ३। ६२।

षष्ठी स्यात्। "पुरुषमृगश्चन्द्रमसे"। "गोधा कालका दार्वाघाटास्ते वनस्पतीनाम्" वनस्पतिभ्य इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् *। "या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः"।

यजेश्च करणे। २। ३। ६३।

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी। घृतस्य घृतेन वा यजते।

बहुलञ्छन्दसि। २। ४। ३९।

अदो घस्लादेशः स्यात्। घस्तान्नूनम्। लुङि मन्त्रे घसेति (३४८२सू) च्लेर्लुक्। अडभावः। "सग्धिश्च मे" (७)।

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि। २। ४। २८।

द्वन्द्व पूर्ववल्लिङ्गः। हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ। अहोरात्रे। अर्द्धर्चादिप्रभृतिभ्यश्च (उ०८९सू०)।

---

(६) ब्राह्मणो मन्त्रेतरवेदभागः। विभाषोपसर्गे (पू०८१सू०) इति विभाषया प्राप्तावपि नित्यमुपसर्गार्थोऽयमारम्भः।

(७) अदेः क्तिनि घस्लादेशे घसभसोर्हलि च (उ०४सू०) इत्युपधालोपे झलो झलीति (उ०४सू) सलोपे झषस्तथोर्धोऽधः (उ०४सू०) धत्वे घस्य जश्त्वे सग्धिरिति सिद्धं तत समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु (पू०४७२सू० आदेशः।

बहुलं छन्दसि। २। ४। ७३।

"वृत्रं हनति वृत्रहा"। "अहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः"। अत्र लुक् न। अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक्। "त्राध्वं नो देवाः"। जुहोत्यादिभ्यः (७१२८पृ०) श्लुः।

बहुलं छन्दसि २। ४। ७६।

"दाति प्रियाणि चिद्वसु"। अन्यत्रापि "पूर्णां विवष्टि"।

मन्त्रे घस ह्वर नश वृ दहाद्वृच् कृ गमिजनिभ्यो लेः। २। ४। ८०।

लिरिति च्लेः प्राचां संज्ञा एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे। "अक्षन्नमी मदन्त हि"। घस्लादेशस्य गमहनेति (७६१पृ०) उपधालोपे शासिवसीति (२१०६पृ०) षः। "माह्वर्मित्रस्य" (८)। "धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य"। नशेर्वेति (५१८५पृ०) कुत्वम्। "सुरुचो वेन आवः"। "मा न आधक्" आदित्याकारान्तानां ग्रहणम्। "आप्रा द्यावापृथिवी" परार्ग भारभृद्यथा। "अक्रन् कर्म"। "त्वे रयिं जागृवांसो-ऽनुग्मन्"। मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्। "अज्ञत (९) वा अस्य दन्ताः"। विभाषानुवृत्तेर्नेह। "न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि सः"।

इति द्वितीयोऽध्यायः।

---

(८) माङि ह्वरतेर्लुङि च्लेर्लुकि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणे रपरत्वे हलङ्यादि- (५११५पृ०सू०) लोपे रूपसिद्धिः।

(९) अज्ञत अजनिषतेति लोके।

अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि। ३। १। ४२।

एते निपात्यन्ते आद्येषु चतुर्षु (१०) लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च। अभ्युत्सादयामकः। अभ्युदसीषददिति लोके। प्रजनयामकः। प्राजीजनदित्यर्थः। चिकयामकः। अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च। रमयामकः। अरीरमत्। पावयांक्रियात्। पाव्यादिति लोके। विदामक्रन् (११) अवेदिषुः।

गुपे (१२) श्छन्दसि। ३। १। ५०।

च्लेश्चङ् वा। "मा त्वा हादजूगुपतं युवाम्" अगौप्तमित्यर्थः।

नो (१३) नयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः। ३। १। ५१।

---

(१०) एते छन्दसि वा निपात्यन्ते तत्र सदिजनिरमिभ्यो ण्यन्तेभ्य एवाम् चिनोतस्तु शुद्धादिति विशेषः।

(११) विदेर्लुङ्याम् गुणाभावो लुङन्तकरोतेरनुप्रयोगश्च तत्र मन्त्रे घसेत्यादिना (३४८३सू०) च्लेर्लुकि गुणाभावः।

(१२) आयप्रत्ययाभावपक्षे एवेदं प्रवर्त्तते गुपेरिति निरायप्रत्ययान्तस्य निर्देशात्। मनो०।

(१३) नयत्यादिभ्यश्च्लेश्चङ् नेत्यर्थः प्राप्तस्तु भाषायामपि विभाषयैव प्रवर्त्तते इत्याहुः।

चेः ख्ङ् न। "मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः" (१४)। "मा त्वाग्निर्ध्वनयीत्"।

क्समृदृहिभ्यश्छन्दसि। ३। १। ५८।

च्लेरङ् वा। "इदन्तेभ्योऽकरमम:"। असरत् (१५)। अदरत्। "यत्सानोः सानुमारुहत्"।

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्य-मर्य्यस्तर्य्याध्वर्य्यखन्यखान्यदेवयज्याप्रच्छ्यप्रतिषी-व्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि। ३। १। १२३।

एते निपात्यन्ते। कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत्, आद्य-न्तयोर्विपर्य्यासः निसः षत्वञ्च। "निष्टर्क्यंचिन्वीत पशुकामः"। देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च। "स्पर्द्धन्ते वा उ देवहूये"। प्र उत् आभ्यामयतेः क्यप्। प्रणीयः। उन्नीयः। उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप्। उच्छिष्यः। मृङ् स्तृ ध्वृ एभ्यो यत्। मर्य्यः। स्तर्य्या। स्त्रियामेवायम्। ध्वर्य्यः। खनेर्य्यण्ण्यतौ। खन्यः खान्यः। यजेर्य्यः। "शुन्धध्वन्दैव्याय कर्म्मणे देवयज्यायै"। आङ्पूर्वात् पृच्छेःक्यप्। "आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति"। सीव्यतेः क्यप् षत्वं च। प्रतिषीव्यः। ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् ब्रह्म-

---

(१४) त्वायतस्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुर्मम काममभिलाषं मा ऊनयीः ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः।

(१५) असरदिति पदव्यत्ययेन परस्मैपदमिति बोध्यम्।

वाद्यम्। लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति (७२०४पृ०) क्यब्यतौ। भवतेः स्नौतेश्च ण्यत्। भाव्यः। स्नाव्यः उपपूर्वाच्चिनो तेर्ण्यत् आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे। उपचाय्यपृडम् (१६)। हिरण्य इति वक्तव्यम्। उपचेयपृडमेवान्यत्। मृड सुखने पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः (७२१६पृ०) कः।

छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्। ३। २। २७।

एभ्यः कर्मण्युपपदे इन स्यात् "ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनिम् उत नो गोषणिम्धियम्"। "ये पथां पथिरक्षयः"। "चतुरक्षौ पथिरक्षी"। "हविर्मथीनामभि"।

छन्दसि सहः। ३। २। ६३।

ण्विः स्यात्। पृतनाषाट्।

वहश्च। ३। २। ६४।

प्राग्वत्। दित्यवाट। योगविभाग उत्तरार्थः।

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्। ३। २। ६५।

एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि। कव्यवाहनः। पुरीषवाहनः। पुरीष्यवाहनः।

हव्येऽनन्तःपादम्। ३। २ ६६।

"अग्निश्च हव्यवाहनः"। "अग्निश्च हव्यवाहनः। पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव" "हव्यवाडग्निरजरः पिता नः"।

---

(१६) उपचाय्य तत् पृडं चेति कर्मधारय।

जनसनखनक्रमगमो विट्। ३। २। ६७।

विड्वनोः (उ३३८पृ०) इत्यात्वम्। अब्जाः। गोजाः। "गोषा इन्द्रो नृषा असि"। सनोतेरन इति (पृ५३०पृ) षत्वम्। "इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्"। "आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः"। अग्रेगाः।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् (१७)। ३। २। ७१।

श्वेतवाहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम्। यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः। श्वेतवाः। श्वेतवाहौ। श्वेतवाहः। उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशाः यजमानः। उक्थशासौ। उक्थशासः। पुरो दाश्यते दायते पुरोडाः।

अवे यजः। ३। २। ७२।

अवयाः। अवयाजौ। अवयाजः।

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च। ८। २। ६७।

एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा, निपात्यन्ते। चादुक्थशाः।

विजुपे छन्दसि। ३। २। ७३।

उपे उपपदे यजेर्विच्। उपयट्।

---

(१७) श्वेतादिषूपपदेषु वहादिभ्यो ण्विन् स्यात्। तत्र विशेषः श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहे कर्मणि, उक्थशब्दे कर्मणि करणे चोपपदे, शंसतेः कर्त्तरि प्रत्ययो नलोपश्च, पुरस्युपपदे दाशेः कर्मणि ण्विन्प्रत्ययो धातोरादेर्डत्वञ्चेति भेदः। मनो०।

आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च। ३। २। ७४।

सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः। चाद्विच्। सुदामा। सुधीवा। सुपीवा। भूरिदावा। घृतपावा। विच्। कीलालपाः।

बहुलञ्छन्दसि। ३। २। ८८।

उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात्। मातृहा। पितृहा। छन्दसि लिट् (उ३६४पृ०) भूतसामान्ये। "अहं द्यावापृथिवी आततान"। क्वसुश्च (पृ३६४पृ०) छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वास्तः। "चक्राणा वृष्णि" (१८)। छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् वक्तव्यः*। "यो नो अग्ने अररिवान् अघायुः"।

क्याच्छन्दसि। ३। २। १७०।

उप्रत्ययः स्यात्। अघायुः (१९)। एरच् (उ४४२पृ०) इत्यधिकारे। जवसवौ।

---

(१८) सुप आत्मनः क्यच् (उ२२०पृ०) इत्यत्रात्मेति विशेषणात् परेच्छायामप्राप्ते वचनम्। अररिवानिति रातेः क्वसौ ररिवान् पश्चात् नञ्समासः।

(१९) परस्यापि मिच्छतीति क्यचि आकारादेशे प्रत्ययान्तत्वात् अप्रत्ययादिति (उ४५१पृ०) इति अप्रत्यये प्राप्ते क्याच्छन्दसीति विशेषविधानादुप्रत्ययः।

(२०) छन्दसि वाचौ ॥ "जषे यत्भिर्यून:"। "जर्तीसु मे नव:"। "देवस्य सवितु: सवे"।

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः। ३। ३। ९६।

वृषादिभ्य (२१) क्तिन् स्यात् सचोदात्तः। "वृष्टिन्दिव:"। "सुम्नमिष्टये पच पक्तीरुत"। "इयन्ते न व्यसी मति:"। वित्ति:। भूति:। "अग्नआयाहि वीतये"। "राती स्यामोऽभूयास:"।

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः। ३। ४। ६।

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः। पक्षे यथास्वं प्रत्यया। लुङि। देवो "देवेभिरागमत्" लोडर्थे लुङ्। "इदन्तेभ्योऽकर (२२)नम"। लङ्। "अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमान"। लिट्। अद्य ममार। अद्य म्रियत इत्यर्थः।

लिङर्थे लेट्। ३। ४। ७।

विध्यादौ हेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि।

सिब्बहुलं लेटि। ३। १। ३४।

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु। ३। ४। ९७।

लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात् परस्मैपदेषु।

---

(२०) कृगोरविति (उ४४२पृ०) माप्ते जुहुगोरज्विवाम स्वरार्थम् रूपाभेदात्।

(२१) वीरा इत्यत्र पञ्चम्यर्थे प्रथमेत्याशयेन व्याचष्टे वृषादिभ्य इति।

(२२) कमदेत्यादिना नु (उ४४५पृ०) रङि कवृगोऽङोति (उ०४पृ०) गुणे रपरत्वम्।

लेटोऽडाटौ । ३ । ४ । ९४ ।

लेट अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च (२३) पितौ । सिबबहुलं लिङ्गर्थ । इति । 'प्रण आयूंषि तारिषत्' (२४) "सुपेशस स्करति जोषिषद्धि (२५) 'आसाविषत् (२६)। अभिमानाय । सिपइलोपस्य चाभावे'। 'पताति (२७) दिद्युत । "प्रियस्मूर्ध्वं प्रियाऽग्नाभवाति ।

स उत्तमस्य । ३ । ४ । ९८ ।

लेडुत्तमसकारस्य वा लोप. स्यात् । करवाव २८) करवावः । टेरेत्वम् (उ०२पृ०८०) ।

आत ऐ । ३ । ४ । ९५ ।

लेट आकारस्य ऐ. स्यात् । 'सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते' (२९) । तामित्याकारस्य ऐकारः। विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वन अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात । 'यो यजाति (३०) यजात' इति ।

(२३) आडुत्तमस्येति (उ०५पृ०) सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या पिद्ग्रहणानुवर्त्याह तौ च पितावित ।

(२४) तारिषदिति तृधातोस्सिप इकारलोपे सिप इति वृद्धौ अटि सिद्धम् ।

(२५) जो षिषदिति जुषधातोर्व्यत्ययेन परस्मैपदे सर्ववत्कार्य गु[illegible] ।

(२६ आसाविषदिति आङ्पूर्वकात् सुधातो प्राग्वत् [illegible] ।

(२७) पतातीत्यत्र सिपोऽभावे इकारलोपाभावे च आडागमे सिद्धम् ।

(२८) करवावेति छन्दस्युभयथा (४९३पृ०) इत्युक्तेः सार्वधातुकत्वात् विकरण उ आटोऽङित्त्वात् विकरणस्य गुण ङित्त्वाभावाच्च करोतेर्नोत्वम् ।

(२९) माद्यतेर्ण्यन्ताल्लेट् आतऐरिति तामित्याकारस्य ऐत्वे रूपसिद्धिः ।

(३०) [illegible] नेत्यत्र तस्य फलमाह यजातीति यजधातोस्तिप्यटि सिद्ध

वैतोऽन्यत्र । ३ । ४ । ९६ ।

लेट एकारस्य ऐः स्यात् आतऐ इत्यस्य विषयं विना (३१)। "पशूनामीशै"। "ग्रहा गृह्यान्तै"। अन्यत्र किम् "सुप्रयसा मादयते।"।

उपसंवादाशङ्कयोश्च। ३। ४। ८।

पणबन्धे (३२) आशङ्कायाञ्च लेट् स्यात्। "अहमेव पशूनामीशै"। "नेज्जिह्मायन्तो (३३) नरकम्पताम"। इल. अः आनञ्जौ (२१६५पृ०)।

छन्दसि शायजपि। ३। १। ८४।

अपिशब्दाच्छानच्। हग्रहोर्भ श्छन्दसीति हस्य भः। "गृभाय जिह्वाया मधु"। "बधान देव सवितः"।। अनिदितामिति (१०८पृ०) बध्नातेर्नलोपः। "गृभ्णामि ते"। मथ्वा जभार"।

व्यत्ययो बहुलम्। ३। १। ८५।

विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि। "आण्डा शुष्णस्य भेदति"। भिनत्तीति प्राप्ते। "जरसा मरते पतिः"। म्रियत

---

(३१) अन्यत्रपदं व्यावर्त्ये विषयं विनेति सन्निधानात्तस्यैव भेदप्रतियोगित्वौचित्यात्।

(३२) यदि भवानिदं कुर्यात्तर्हि इदमहं दास्यामीति समयकरणं पणबन्धः, आशङ्का सम्भावना। अहमेति त्रिपुरविजयाय देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं वचनम्। पशवोऽत्र संसारिणः। मनो०

(३३) न इदिति च्छेदः इत्काराः आशङ्कायोतकः, जिह्मावरणे नरकपातः सम्भाव्यते स मा भूदित्यर्थः। मनो०

इति प्राप्ते। "इन्द्रोवस्तेन नेषतु"। नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ। "इन्द्रेण युजा तरुषेम (२४) वृत्रम्" तरेमेत्यर्थः। तरतेर्विध्यादौ लिङ उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः।

"सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां काल हलच स्वरकर्तृयङाञ्च।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन"।

"धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणस्यामिति प्राप्ते"। "चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति"। तक्ष्णोतीति प्राप्ते। उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे। "ब्रह्मचारिणमिच्छते"। इच्छतीति प्राप्ते। "प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति। युध्यत इति प्राप्ते "मधोस्तृप्ता इवासते"। मधुन इति प्राप्ते। नरः पुरुषः। "अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः"। वियूयादिति प्राप्ते। कालः कालवाची प्रत्ययः। "श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन"। लुड्विषये लृट्। "तमसोगा अदुक्षत्।" अधुक्षदिति प्राप्ते। मित्रवयश्च स्वरः।"। मित्रावयमिति प्राप्ते। स्वरव्यत्ययम् वक्ष्यते। कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः तथा च तदाचिना कृत्तद्धितानां व्यत्ययः। अन्नादाय। अणिविषये अच्। अकर्तरि (२५) विशेषः। यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङ्कारेण प्रत्याहारः। तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव।

लिङ्याशिष्यङ्।३।१।८६।

(२४) उपत्ययान्तस्य सिपः प्रत्यनङ्गत्वात् न गुणः सिबन्तस्य शपि लघूपा गुणः प्राप्तेऽपि बाहुलकान्न भवतीति बोध्यम्। मनो०

(२५) कर्मण्यणि अचि च कृते रूपभेदाभावेऽपि अन्यत्रोपिण्यहस्तस्य भेदः कर्मण्यणि कृते उपपदसमासः अचि तु अन्नसादः इति कर्मषष्ठ्या(?)ति भेद इति तत्कृतः स्वरविशेषः।

आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि। वचेम् (४११७पृ०)। "मन्त्रं वोचेमाग्नये"। दृशेरग्वक्तव्यः *। पितरञ्च दृशेयमातरञ्च"। अङि तु ऋदृशोऽङीति (३१०४पृ०) गुणः स्यात्।

छन्दस्युभयथा। ३।४।११७।

धात्वधिकारे उक्तप्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् "वर्द्धन्तु त्वा सुष्टुतयः"। वर्द्धयन्त्वित्यर्थः। आर्द्धधातुकत्वाण्णिलोपः। विशृण्विरे। सार्वधातुकत्वात् श्नुः श्नुभावश्च हुश्नुवोरिति (३८८पृ०)।

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। ३। २ ।१७१।

आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत्। पपिः सोमम् ददिर्गाः बभ्रिर्वज्रम्। जग्मिर्युवा। "जघ्निर्वृत्रममित्रयम्"। जज्ञिः। लिड्वद्भावादेव सिद्धे ऋच्छत्यृतामिति (३८७पृ०) गुणबाधनार्थं कित्त्वम् बहुलं छन्दसि (३५२१पृ०) इत्युत्त्वम्। ततुरिः (३६)। जगुरिः।

तुमर्थे (३७) सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः। ३।४।९।

---

(३६) सूत्रे आदिति मुखसुखार्थोऽदकारो न तु तकारस्तेन तात्पर्याभावाद्दीर्घादपि किः नायित्याश्छेदेनाह ततुरिरिति।

(३७) तुमनोऽर्थस्तुमर्थो भाव एव अव्ययकृतो भावे इत्युक्तेः स च साध्यरूपः प्रकृत्यर्थे तुमादय इति प्रागुक्तेः।

से। "वक्षे रायः"। सेन्। "ता वामेषे"। असे। "शरदो जीवसे-धाः"। असेनित्याद्युदात्तः। कसे। प्रेषे। कसेन्। 'गवामिव श्रियसे"। अध्यै अध्यैन। "जठरम्पृणाध्यै' पक्षे आद्युदात्तः। कध्यै कध्यैन्। आहुवध्यै। पक्षे नित्स्वरः। शध्यै "राधसः सह मादयध्यै"। शध्यैन। "वायवे पिबध्यै (३८)। तवै। दातवा इति तवेङ्। सूतवे। तवेन्। कर्त्तवे।

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै। ३। ४। १०।

एते तमर्थे निपात्यन्ते। प्रयातुं रोढुम् अव्यथितु मित्यर्थः।

दृशे विख्ये च (३९)। ३। ४। ११।

द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः।

शकि णमुल्कमुलौ। ३। ४। १२।

शक्नोतावुपपदे तमर्थे एतौ स्तः। "विभाजं नाशकत्"। "अप-लुपं नाशकत। विभक्तुमपलोप्तमित्यर्थः

ईश्वरे तोसुन्कसुनौ। ३। ४। १३।

ईश्वरो "विचरितोः"। "ईश्वरो विलिखः' (४०)। विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः।

---

(३८) पिबध्यै इत्यत्र यक्प्रसङ्गे शप् पिबादेशश्च बाहुलकात्।

(३९) एतौ दृशेर्विपूर्वात् ख्यातेश्च तुमर्थे केप्रत्ययान्ततया निपातितौ।

(४०) क्त्वातोसुन्कसुन् (पृ०२०४५०) इत्यव्ययत्वाद्विभक्तेर्लुकि लुमत्त्वादसत्त्वेऽपि न दीर्घः।

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः । ३ । ४ । १४ ।

"न म्लेच्छितवै"। "अवगाहे"। दिदृक्षेण्य"। "सूर्यस्य कर्त्तम्"।

अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ।

"रिपुणा नावचक्षे" अवख्यातव्यमित्यर्थः ।

भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्य

स्तोसुन् । ३ । ४ । १६ ।

"आसंस्थातो (४१) सीदन्ति", । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । "काममाविजनितोः सम्भवामः" ।

सृपितृदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ।

भावलक्षणे इत्येव । "पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्" । "पुरा जत्रुभ्य आतृदः" ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

रात्रेश्चाऽजसौ (४२) । ४ । १ । ३१ ।

रात्रिशब्दात् ङीप् स्यात् अजस्विषये छन्दसि । "रात्री

---

(४१) संस्थादीनामवधित्वेन भावलक्षणत्वम् ।

(४२) न जसि अजसि रिकार उच्चारणार्थं ।

स्य व्यदायतो"। लोके तु कृदिकारादिति ङीषन्तोदात्तः।

नित्यञ्छन्दसि ४।१।४६।

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष्। "बह्वीषु हित्वा।" नित्यग्रहणमुत्तरार्थम्।

भुवश्च।४।१।४७।

ङीष् स्यात् छन्दसि। विभ्वी। प्रभ्वी। विप्रसंभ्य इति (२७८) डु प्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते उत इत्यनुवृत्तेः (४३)। उवङादेशस्तु सौत्र। मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च (४४। ङीषो लित्वमानुक् चागम। लित्स्वर। "रथीरभून्मुद्गलानी"।

दीर्घजिह्वी च छन्दसि।४।१।५९।

संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष्विधीयते। "आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्"।

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि।४।१।७१।

ऊङ् स्यात्। 'कद्रूश्च वै कमण्डलूः'। गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् *। गुग्गुलूः। मधूः। जतूः। पतयालूः। अव्ययात्त्यप् (५५९०)। आविष्ट्यस्योपसंख्यानञ्छन्दसि *। "आविष्ट्यो वर्द्धते"।

---

(४३) वोतो गुणवचनात् (५२८९०) इत्यत उकारान्तस्यैवानुवर्त्तनादित्यर्थः।

(४४) इन्द्रवरुणेति (५२९०) सूत्रस्य वार्त्तिकमिदमतस्तत्सूत्रान्ङीष् आनुक चानुवर्त्तेते इत्याशयेनाह ।नुक् चागम इति।

छन्दसि ठञ्। ४। ३। १९।

वर्षाभ्यः। ठकोऽपवादः। स्वरे भेदः। वार्षिकम्।

वसन्ताच्च। ४। ३। २०।

ठञ् स्यात् छन्दसि। वासन्तिकम्।

हेमन्ताच्च। ४। ३। २१।

छन्दसि ठञ्। हैमन्तिकम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

शौनकादि (४५) भ्यश्छन्दसि। ४। ३। १०६।

णिनिः प्रोक्ते। छाणोरपवादः। शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः। वाजसनेयिनः। छन्दसि किम्? शौनकीया शिक्षा।

द्वाचश्छन्दसि। ४। ३। १५०।

विकारे वा मयट् स्यात्। शरमयं बर्हिः। "यस्य पर्णमयी जुहूः"।

नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्। ४। ३। १५१।

उत्वान् उकारवान्। मौञ्जं शिक्यम्। वर्ध्रं चर्म तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः। बैल्वो यूपः। सभायां यः (पृ० ७८०)।

ढश्छन्दसि। ४। ४। १०६।

सभेयो युवा।

भवे छन्दसि। ४। ४। ११०।

---

(४५) एतत्पुस्तकपूर्वार्द्धे ५८० पृष्ठे शौनकादिगणो द्रष्टव्यः।

समस्यन्ताद्भवार्थे यत्। "मेध्याय च नमः विद्युत्याय च"। यथा यथं प्रपिकाणामणादीनाञ्च घादीनामपवादोऽयं यत्। पक्षे तेऽपि भवन्ति सर्वविधीनाञ्छन्दसि वैकल्पिकत्वात्। तद्यथा। कुञ्जवान्नाम पर्वतः तत्र तवः मौञ्जवतः। "सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः"। आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः।

पाथो नदीभ्यां ड्यण्। ४। ४। १११।

"तमु त्वा पाथ्या वृषा"। चना दधीत नाद्या गिरा मे। पाथसि भवः पाथ्यः। नद्यां भवो नाद्यः।

वेशन्तहिमवद्भ्यामण्। ४। ४। ११२।

भवे। "वैशन्तीभ्यः स्वाहा"। "हैमवतीभ्यः स्वाहा"।

स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ। ४। ४। ११३।

पक्षे यत्। अनद्यतोः स्वरे भेदः। स्रोतसि भवः स्रोत्यः स्रोतस्यः।

सगर्भसयूथसनुताद्यन्। ४। ४। ११४।

अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। "यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुः"। नुतिर्नुतम्। नपुंसके भावे क्तः (३०९३सू०) सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः समानस्य छन्दसीति (१०४०सू०) सः। ततो भवार्थे यत्।

तुग्राद्घन्। ४। ४। ११५।

भवेऽर्थे। पक्षे यदपि। "आव `समं वृषभं तुग्र्यास्विति बह्वृचाः। तुग्रियास्विति `शाखान्तरे। घनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः।

अग्राद्यत्। ४।४।११६।

घच्छौ च। ४।४।११७।

चाद्यत्। अग्रे भवोऽग्र्यः अग्रियः अग्रीयः।

समुद्राभ्राद्घः। ४।४।११८।

"समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम्। "नानदतोऽभ्रियस्येव। घोषाः"।

बर्हिषि दत्तम्। ४।४।११९।

प्राग्घिताद्यदित्येव (प६७७-सू०)। "बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु"।

दूतस्य भागकर्मणी। ४।४।१२०।

भागोऽंशः। दूत्यम्।

रक्षोयातूनां हननी (४६)। ४।४।१२१।

"या ते अग्ने। रक्षस्या तनूः"।

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये। ४।४।१२२।

---

(४६) हन्यतेऽनयेति व्युत्पत्त्या करणे ल्युट्। हननकरणमर्थः. यातूनामिति बहुवचननिर्देशात् यत्नात्ययेन बहूनां रक्षसां हननप्रतीतिरिति बोध्यम्।

प्रशंसने यत्स्यात्। रैवत्यादीनामप्रशंसनं रैवत्यम्। जगत्यम्। हविष्यम्।

असुरस्य स्वम्। ४। ४। १२३।

"असुर्य्यन्देवेभिर्धायि विश्वम्"।

मायायामण्। ४। ४। १२४।

आसुरी माया।

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः। ४। ४। १२५।

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्या। ऋतव्याः।

अश्विमानण्। ४। ४। १२६।

"आश्विनीरुपदधाति"।

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्। ४। ४। १२७।

तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्त्तते। मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम्। मत्वन्तो यो मूर्द्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात् प्रथमस्य मतोर्लुक् च। वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु। यस्मिन् मन्त्रे मूर्द्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु। "मूर्द्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः"।

मत्वर्थे मासतन्वोः। ४। ४। १२८।

नभोऽभ्रम् तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः। ओजस्या तनूः।

मधोर्ञ च। ४। ४। १२९।

माधव—मधव्यः ‡।

ओजसोऽहनि यत्खौ। ४। ४। १३०।

ओजस्यमहः ओजसीनं वा।

वेशोयशआदेर्भगाद्यल्। ४। ४। १३१।

वेशोबलं तदेव भगः। वेशोभग्यः। यशोभग्यः।

ख च। ४। ४। १३२।

वेशोभगीनः। यशोभगीनः। योगविभाग उत्तरार्थः क्रमनिरासार्थश्च।

पूर्वैः कृतमिनियौ च। ४। ४। १३३।

"गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः"। "एते पन्थाः सरितः पूर्व्यासः"।

अद्भिः संस्कृतम्। ४। ४। १३५।

"यस्येदमप्यं हविः"।

सहस्रेण सम्मितौ घः। ४। ४। १३४।

"सहस्रियासोऽपां नोर्मयः"। सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः।

मतौ च। ४। ४। १३६।

‡ मधोरिति (४, ४, १२९) सूत्रेण पक्षे यत्।

सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ।

सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ।

सोम्यो ४७ ब्राह्मणः यज्ञार्ह इत्यर्थः ।

मये च । ४ । ४ । १३८ ।

सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममय(४८)-मित्यर्थः ।

मधोः । ४ । ४ । १३९ ।

मधशब्दान्मयडर्थे यत् स्यात् । मधव्यः मधुमय इत्यर्थः ।

वसोः समूहे च । ४ । ४ । १४० ।

चान्मयडर्थे यत । वसव्यः । अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात् स्वार्थे यदित्यर्थः । "आश्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः" ।

नक्षत्राद् घः । ४ । ४ । १४१ ।

स्वार्थे । "नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा" ।

---

(४७) लोके गवादिषु पाठेन (पृ५८८प्र०) मयट् । सोम इव सोम्य इति तु स्वार्थे यदिति बोध्यम् ।

(४८) आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थास्तेष्वर्थेष्वित्यर्थः सौम्येति वृद्धिपाठस्तु स्वार्थे व्यञेति बोध्यम् ।

सर्वदेवात्तातिल् । ४ । ४ । १४२ ।

स्वार्थे । "सविता न सुवत् सर्वतातिम्" "प्रदक्षिणि देव-तातिमुराण" ।

शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ।

करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । "याभि शन्ताती भवथा ददाशुषे" । "अथो अरिष्टतातये ४८) ।

भावे च । ४ । ४ । १४४ ।

शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिव-तातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः * ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तनोऽञ्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ।

तदस्य परिमाणमिति (प ३८पृ०) वर्ग इति (पृ. ४०पृ०) च । "सप्त सामानि असृजत्" । सप्त वर्गानित्यर्थः । शन्शतोर्डिनिश्छन्द-सि * । तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः त्रिंशिनो मासाः । विंशतेश्चेति वाच्यम् । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

---

(४८) भाषायां शंतातिप्रभृतीनां प्रयोगो नास्त्येव अतएव वीरचरिते अरि-ष्टतातिमित्यस्य सिद्धयेऽस्माभिरन्यामिव गतिमुररीकृत्य व्याख्यातम् तच्च मत्कृततदीयव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः । "त्वावतः (५०) पुरूवसो" । त्वावानन्य. । "यज्ञ विप्रस्य मावतः" । दण्डादिभ्यो यत् (पृ६४२पृ०) ।

छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ।

प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीत्यर्थे यत् स्याच्छन्दसि । "सादन्यम् विदथ्यम्" ।

वत्सरान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ९१ ।

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः (५१) ।

सम्परिपूर्वात् ख च । ५ । १ । ९२ ।

चाच्छः । सवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः—परिवत्सरीय ।

छन्दसि घस् । ५ । १ । १०६ ।

ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । 'भाग ऋत्वियः' ।

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ।

धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्त्तमानादुपसर्गादुत्तरे स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्वतः । निवतः । उद्गतान्निगतानित्यर्थः ।

थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ।

---

(५०) त्वामिवंति त्वावान् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति (पृ५६८पृ०) त्वादेशे आ सर्वनाम्न (पृ०८४पृ०) इत्यात्त्वम् ।

(५१) इदादय पञ्चवत्सरा वराहसंहितायां परिगणितास्ते च तत्रैव द्रष्टव्या ।

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटः थट् स्यान्मट् च। पञ्चथम्-पञ्चमम्।

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य्यवस्थातरि। ५।२।८९।

पर्य्यवस्थाता शत्रुः। "अपत्य परिपन्थिनम् विदन्"। "मा त्वा परिपरिणो विदम"।

बहुलञ्छन्दसि। ५।२।१२२।

मत्वर्थे विनिः स्यात्। "अग्निस्ते ओजस्वी" छन्दोविन्प्रकरणे अष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् *। इति दीर्घः। "मंहिष्ठमुभयाविनम्"। "शुनमष्ट्राव्यचरत"। छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ *। ई। "रथीरभूत्"। "सुमङ्गलीरियं वधूः"। "मघवानमीमहे"।

तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि। ५।३।२०।

इदन्तदोर्यथासंख्य स्तः। "इदा हि व उपस्तुतिम्"। तर्हि।

था हेतौ च छन्दसि। ५।३।२६।

किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च। "कथा ग्रामं न पृच्छसि"। "कथा दाशेम"।

पश्च पश्चा च छन्दसि। ५।३।३३।

अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ। "पश्च हि सः"। "नो ते पश्चा"।

तुश्छन्दसि। ५।३।५९।

ऋजन्तात्तृजन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ स्तः। "आसुतिं करिष्ठः"। "दोहीयसी धेनुः"।

प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि । ५ ।३।१११।

इवार्थे। "तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा"।

अमु च छन्दसि । ५ । ४ । १२ ।

किमेत्तिङव्ययघादित्येव। घादामु। "प्रतरं नय प्रतराम्"।

वृकज्येष्ठाभ्यान्तिल्तातिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१ ।

स्वार्थे। "यो नो दूरे घो वृकतिः"। "ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम्"।

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ।

तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तः। "ब्रह्मसाम भवति"। "देवच्छन्दसानि"।

बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ ।

"बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश"।

छन्दसि । ५ । ४ । १४२ ।

दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ। "उभयतोदतः प्रति गृह्णाति"।

ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८ ।

ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप्। हता माता यस्य हतमाता।

इति पञ्चमोऽध्यायः।

एकाचो द्वे (५९४०) । छन्दसि वेति वक्तव्यम्* । "यो जागार" "दाति प्रियाणि" ।

तुजादीनान्दीर्घोऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७ ।

तुजादिराकृतिगणः । "प्रभरा तूतुजानः" । "सूर्य्यं मामहानम्" । "दाधारयः पृथिवीम्" । "स तूताव" ।

बहुलञ्छन्दसि । ६ । १ । ३४ ।

ह्वः सम्प्रसारणं स्यात् । "इन्द्रमाहुवे ऊतये" । ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि * । ऋक्शब्दे परे त्रेः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं सूक्तम् । छन्दसि किम् ? त्र्यृचानि । रयेर्मतौ बहुलम् * । रेवान् । "रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः" ।

चायः की । ६ । १ । ३५ ।

"नाभ्यग्निर्नच निचिक्युरन्यम्" । लिड्युसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह "अग्निं ज्योतिर्निचाय्य" ।

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्त्ताः । ६ । १ । ३६ ।

एते छन्दसि निपात्यन्ते । "इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्" । "अर्कमानृचु" । "वसून्यानृहुः" । अर्चेरर्हेश्च लिड्युसि । चिच्युषे । च्युङो लिटि थासि । "यस्तित्याज" । त्यजेर्णलि । "आतास्त-

इन्द्रसोमाः"। "श्रिता नो ग्रहाः"। श्रीञ पाके निष्ठायाम्। "क्षीरं दुदुह्रे"। "मध्वत आशीर्त्तः"। श्रीञ एव क्विपि निष्ठायाञ्च।

खिदेश्छन्दसि। ६। १। ५२।

खिद दैन्ये। अस्यैच आत् स्यात्। चिखाद। चिखेदेत्यर्थः।

शीर्षंश्छन्दसि। ६। १। ६०।

शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात्। "शीर्ष्णो जगतः"।

वा छन्दसि। ६। १। १०६।

दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्। वाराही वाराह्यौ। "मानुषीरीलते विशः"। उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं (५२) वाक्यभेदेन संबध्यते। तेनामि पूर्वत्व वा स्यात्। शमीञ्च शम्यञ्च। सूर्म्यं सूर्मिं च। सम्प्रसारणाच्चेति (१४८४०) पूर्वरूपमपि वा। इज्यमान, यज्यमान।

शेश्छन्दसि बहुलम्। ६। १। ७०।

लोपः स्यात्। "या ते गात्राणाम्" ता पिण्डानाम्। एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्"*। "अपां त्वेमन्"। "अपां त्वोद्मन्"।

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि। ६। १। ८३।

---

(५२) अमि पूर्व ६ ५० इति सम्प्रसारणाच्चेति (१४८४०) अस्मिन्सूत्रद्वये इत्यर्थः।

बिभेत्यस्मादिति भय्यः। वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम्। प्रवेयमित्यन्यत्र। छन्दसि किम्? भेयम्। प्रवेयम्। ह्रदय्या उपसंख्यानम् *। ह्रदे भवा ह्रदय्या आपः। भवे छन्दसि (३४६७) यत्।

प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे। ६। १। ११५।

ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अतिपरे न तु वकार यकारेऽति। "उपप्रयन्तो अध्वरम्" सुजाते अश्वसूनृते। अन्तः पादं किम्? एतास एतेऽर्चन्ति"। अव्यपरे किम्? "तेऽवदन्। तेऽयजन्"।

अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च। ६। १। ११६।

एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या। "वसुभिर्नो अव्यात्"। "मित्रमहो अवद्यात्"। मा शिवासो अवक्रमु"। ते नो अव्रताः" "शतधारो अयं मणिः। ते नो अवन्तु"। कुशिकासो अवस्यवः।" यद्यपि बह्वृचै "तेनोऽवन्तु रथतूः सोऽयमागात्" "तेऽरुणेभिः" इत्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्" समाधेयम्। प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः।

यजुष्युरः। ६। १। ११७।

उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि। "उरो अन्तरिक्षम्"। यजुषि पादाभावादनन्तः पादार्थं वचनम्।

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे । ६ । १ । ११८ ।

यजुषि अति प्रकृत्या । "आपो अस्मान्मातरः" । "जुषाणो अग्नि राज्यस्य" । "वृष्णो अंशुभ्याम्" । "वर्षिष्ठे अधिनाके" । "अम्बे अम्बाले अम्बिके" । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति (पू११७१०) ह्रस्वो न ।

अङ्ग इत्यादौ च । ६ । १ । ११९ ।

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । "प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत्" । "अङ्गे अङ्गे अशोचिषम्" ।

अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ।

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । "अयं सो अग्निः" । "अयं सो अध्वरः" । अनुदात्ते किम् ? "अधोऽग्रे रुद्रे" । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् ? "सोऽयमग्निमन्तः" ।

अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ।

अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । "त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः" । वपेस्थासि लङि तिङ्ङतिङ (उ६।१२५०) इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् ? "यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः ।" निपातैर्यद्यदीति (उ६।१२५०) निघातो न ।

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । ६ । १ । १२६ ।

आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । "अभ्र आँ

अप:"। "गभीर आँ उग्रपुत्रे"। ईषाअक्षादीनाञ्छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्य: *। "ईषा अक्षो हिरण्यय:"। "ज्या इयम्"। "पूषा अवि:"।

स्यश्छन्दसि बहुलम्। ६। १। १३३।

स्य इत्यस्य सोर्लोप: स्याद्धलि। "एष स्य भानु:"।

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे। ६। १। १५१।

ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागम: स्यान्मन्त्रे। "हरिश्चन्द्रो मरुद्गणा:"। सुश्चन्द्रस्य।

पितरामातरा च छन्दसि। ६। ३। ३३।

द्वन्द्वे निपातः। "आ मा गन्तां पितरामातरा च"। चाद्विपरीतमपि। "न मातरापितरा नूचिदिष्टौ"। समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु (पृ६।२सू०) समानस्य स: स्यान्मूर्द्धादिभिन्ने उत्तरपदे सगर्भ्य:। छन्दसि स्त्रियां बहुलम् *। विष्वग्देवयोरद्र्यादेश:। (पू३।७८सू०वा०) "विश्वाची च घृताची च"। "देवद्रीचीं नयत देवयन्त:" सा कद्रीची।

सध मादस्थयोश्छन्दसि। ६। ३। ९६।

सहस्य सधादेश: स्यात्। "इन्द्र त्वास्मिन् सध मादे"। "सोम: सध स्थत्"।

पथि च छन्दसि। ६। ३। १०८।

पथिशब्दे उत्तरपदे को: कव का च। कवपथ:। कापथ:। कुपथ:।

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे। ६। ३। ११३।

सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृणि तृतीयं निपात्यते। "मरुद्भि-रुग्र पृतनासु साढा"। अचोर्मध्यस्थस्य डस्य लः ढस्य ल्हश्च प्रातिशाख्ये विहित। आह हि

"द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो लकारः। ल्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्तः" इति

छन्दसि च। ६। ३। १२६।

अष्टन आत्त्वं स्यादुत्तरपदे। अष्टापदी।

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ। ६। ३। १३१।

दीर्घं स्यान्मन्त्रे। अश्वावती। सोमावती। "इन्द्रियवान्मदि-न्तमः"। 'विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता"।

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्। ६। ३। १३२।

दीर्घं स्यान्मन्त्रे। "यदोषधीभ्यः"। "अदधा ओषधीषु"।

ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्। ६।३।१३३।

दीर्घं स्यात्। आ तू न इन्द्र"। "नू नर्त्त"। "उत वा घा स्या-नात्"। 'मक्षू गोमन्तमीमहे। 'भरता जातवेदसम्" तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम्। तेनेह न। "शृणोत ग्रावा-णः" "कुमना"। "अत्रा ते भद्रा" "यत्रा नश्चक्रा।" "उरुष्याणः।

इकः सुञि। ६। ३। १३४।

ऋचि दीर्घ इत्येव। "अभी षु णः सखीनाम्"। सुञ इति। (३५२७पृ०) षः। नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति (३५२८पृ०) णः।

द्व्यचोऽतस्तिङः। ६। ३। १३५।

मन्त्रे दीर्घः। "विद्मा हि"। "चक्रा जरसम्"।

निपातस्य च। ६। ३। १३६।

"एवा हि ते"।

छन्दस्युभयथा। ६। ४। ५।

नामि दीर्घो वा। धाता तिसृणामिति बह्वृचाः तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति।

वा षपूर्वस्य निगमे। ६। ४। ९।

षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। ऋभुक्षणम्। निगमे किम्? तक्षा। ऋभुक्षाणम्। तक्षाणौ।

जनिता मन्त्रे। ६। ४। ५३।

इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते। "यो नः पिता जनिता"।

शमिता यज्ञे। ६। ४। ५४।

शमयितेत्यर्थः।

युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि। ६। ४। ५८।

ल्यपीत्यनुवर्त्तते। वियूय। विप्लूय। छन्दसीति किम्? आयुत्य। आप्लुत्य। आङजादीनाम् (३२७पृ०)।

छन्दस्यपि दृश्यते। ६। ४। ७३।

अनजादीनामित्यर्थः। आनट् (५३)। आवः। न माङ्योगे (३२०४०)।

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि। ६। ४। ७५।

"जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय"। मा व. क्षेत्र परबीजान्यवाप्सुः"।

इरयो रे। ६। ४। ७६।

"प्रथमं गर्भं दध्र आपः"। रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादातो लोपः। अत्र रूपसिद्धस्याटि कृते पुनरपि रेभावः। तदर्थं सूत्रे द्विवचनान्तनिर्दिष्टम् इरयोरिति।

छन्दस्युभयथा। ६। ४। ८६।

भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च। वनेषु चित्र विभ्वम्" विभुवं वा। "सुध्यो हव्यमग्ने" सुधियो वा। तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्। तन्वं पुषेम" तनुवं वा। त्र्यम्बकम् त्रियम्बकम् वा।

तनिपत्योश्छन्दसि। ६। ४। ९९।

एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये। "वितत्निरे कवयः"। "शकुना इव पप्तिम"। भाषायां वितेनिरे। पतितम।

घसिभसोर्हलि च। ६। ४। १००।

"सग्धिश्च मे"। बब्धां ते हरी धानाः"। हुझल्भ्यो हेर्धि (३४९४०)।

(१) अनडादि आवादेति नाम ... सेत्र्यादिना (३४८३४०) चुलुक् गुणश्च।

(२) भसनादि ... परत्वाद्द्याप्युपधालोपं बाधित्वा बाहुलकात् प्राक् द्वित्वम् तत उपधालोपसलोपजश्त्वानि।

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि। ६। ४। १०२।

"श्रुधी हवम्"। "शृणुधी गिर"। "रायस्पूर्धि"। "उरणस्कृधि"। "उपावृधि"।

वा छन्दसि। ३। ४। ८८।

हिरपिहा।

अङितश्च। ६। ४। १०३।

हेर्धिः स्यात्। रारन्धि। रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च। "अस्मे प्रयन्धि"। "युयोधि जातवेदः"। यमेः शपो लुक्। यौतेः शपः श्लुः। अङित किम्? प्रणीहि।

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः। ६। ४। १४१।

आत्मनशब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि। "त्मना देवेषु"।

विभाषर्जोश्छन्दसि। ६। ४। १६२।

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु। "त्व रजिष्ठमनुनेषि" ऋजिष्ठं वा।

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिछन्दसि। ६। ४। १७५।

ऋतौ भवं ऋत्व्यम्। वास्तुनि भवं वास्त्वम्-वास्त्वश्च। मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते। "माध्वीर्नः स-

न्वोपधी"। हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते। 'हिरण्ययेन सविता रथेना"।

इति षष्ठोऽध्यायः।

शीङोरुट् (७१२४पृ०)।

बहुलञ्छन्दसि। ७। १। ८।

रुडागमः स्यात्। लोपस्तआत्मनेपदेष्विति (७५१८पृ०) पक्षे तलोपः। 'धेनवो दुह्रे"। लोपाभावे "घृतन्दुह्रते"। अदृश्रम-स्य (५५)। अतोभिस ऐस (५८३पृ०)।

बहुलञ्छन्दसि। ७। १। १०।

"अग्निर्देवेभिः"।

नेतराच्छन्दसि। ७। १। २६।

स्वमोरद्ड् न। 'वार्त्रघ्नमितरम्"। छन्दसि किम् ? इतर-त्काष्ठम्। समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् (७..पृ०)।

क्त्वापि छन्दसि। ७। १। ३८।

यजमानम्परिधापयित्वा।

---

(५) ... ... प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं लिप् बहुलं ...मिति।

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ।७।१।३९।

"ऋजवः सन्तु पन्थाः"। पन्थान इति प्राप्ते सुः। "परमे व्योमन्"। व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक्। धीती। मती। सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। "या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना"। यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादिप्राप्ते आ। "नताद्ब्राह्मणम्"। नतमिति प्राप्ते आत्। "न युष्मे राजबन्धवः"। "अस्मे इन्द्रा बृहस्पती"। युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे। उरुया। धृष्णुया। उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या। "नाभा पृथिव्याः"। नाभाविति प्राप्ते डा। "ता अनुष्ठ्योच्यावयतात्" (५६)। अनुष्ठानमनुष्ठा व्यवस्थावदङ् आङो ड्या। साधुया। साध्विति प्राप्ते याच्। "वसन्ता यजेत" वसन्ते इति प्राप्ते आल्। इयाडियाजी-काराणामुपसंख्यानम् *। उर्विया। दार्विया। उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया। सुक्षेत्रिया। सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच्। "दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्" ङेरीकार इत्याहुः। तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता। वस्तुतस्तु ङीषन्तात् ङेर्लुक्। ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम्। आङ्याजयारामुपसंख्यानम् *। "प्र बाहवा सिसृतम्"। बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः। घेर्ङितीति (पृ०८४०)गुणः। स्वप्नया।

---

(५६) अनुष्ठया उ भोः च्यावयतात् पृथक्करोत्वित्यर्थः अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् आङ (टा इत्यस्य) स्थाने ड्यादेशे टिलोपे अनुष्ठ्या इति सिद्धम्।

स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् "स नः सिन्धुमिव नावया" । ना वेति प्राप्ते अयाट् । रित्स्वरः (३५६४सू०) ।

अमो मश् । ७ । १ । ४० ।

मिबादेशस्यामो मश स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्त्वात् सर्वादेशः । अस्तिसिच इति (३२०सू०) ईट् । 'बधीं वृत्रम्" । अव-धिषमिति प्राप्ते ।

लोपस्त आत्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ ।

छन्दसि । "देवा अदुह्र" । अदुह्रतेति प्राप्ते "दक्षिणतः शये" । शेते इति प्राप्ते । आत्मने इति किम् ? "उत्सन्दुहन्ति" ।

ध्वमो ध्वात् । ७ । १ । ४२ ।

"अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्" । वारयध्वमिति प्राप्ते ।

यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ ।

एनमित्यस्मिन् परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । "यजध्वैनं प्रियमेधाः" । वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रमादिकी ।

तस्य तात् । ७ । १ । ४४ ।

लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । "गात्रमस्य नूनं कृणुतात्" । कृणुतेति प्राप्ते । "सूर्य्यञ्चक्षुर्गमयतात्" । गमय-तेति प्राप्ते ।

तप्तनप्तनथनाश्च। ७। १। ४५।

तस्येत्येव। "शृणोत ग्रावाणः"। शृणुतेति प्राप्ते तप्। सुनोतन "पचतन ब्रह्मवाहसे"। "दधातन द्रविणञ्चित्रमस्मे"। तनप्। "मरुतस्तज्जुजुष्टन"। जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदम् श्लुश्च। "विश्वे देवासो मरुतो यतिष्ठन"। यत् संख्याकाः स्थेत्यर्थः। यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः। अस्तेस्तस्य थनादेशः।

इदन्तो मसि। ७। १। ४६।

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः। इकार उच्चारणार्थः। मस् इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात्। मस इगागमः स्यादिति यावत्। "नमोभरन्त इमसि"। "त्वमस्माकन्तव स्मसि"। इमः इति स्म इति च प्राप्ते।

क्त्वो यक्। ७। १। ४७।

"दिवं सुपर्णो गत्वाय"।

इष्ट्वीनमिति च। ७। १। ४८।

क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते। "इष्ट्वीनं देवान्"। इष्ट्वा इति प्राप्ते।

स्नात्व्यादयश्च। ७। १। ४९।

आदिशब्दः प्रकारार्थः। आकारस्य ईकारो निपात्यते।

"भिन्नः स्नात्वी मलादिव" । "पीत्वी सोमस्य वावृधे" । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ।

आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५० ।

अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः ।

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । ७ । १ । ५६ ।

आमो नुट् । "श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्" । "सूत ग्रामणीनाम्" ।

गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ।

'विद्माहि त्वा गोपित शूरगोनाम्" । पादान्ते किम् ? "गवां शता पृक्षयामेषु" । पादान्तेऽपि क्वचिन्न छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । "विराज गोपितं गवाम्" ।

छन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६ ।

अस्थ्यादीनामनङ् । "इन्द्रो दधीचोऽस्थभिः" ।

ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ।

अस्थ्यादीनामित्येव । "अक्षीभ्यान्ते नासिकाभ्याम्" ।

दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ७ । १ । ८३ ।

एषां नुम् स्यात् सौ । "कीदृङ्ङिन्द्र" स्ववान् । स्वतावान् । उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७।२८१०)

बहुलञ्छन्दसि (५७)। ७। १। १०३।

ततुरिः।

ह्रु ह्वरेश्छन्दसि। ७। २। ३१।

ह्वरेर्निष्ठाया ह्रु आदेशः स्यात्। "अह्रुतमसि हविर्धानम"।

अपरिह्रुताश्च। ७। २। ३२।

पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते। "अपरिह्वृताः सनुयामवाजम्"।

सोमे ह्वरितः। ७। २। ३३।

इयङ्गुणौ निपात्येते। "मानःसोमो ह्वरितः"।

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरुत्रीरुज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च। ७। २। ३४।

अष्टादश निपात्यन्ते। तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्त्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण् निपात्यते। 'युव शचीभिर्ग्रसितामसुञ्चतम्"। "विष्कभिते अजरे'। "येन स्व स्तभितम्"। "सत्येनोत्तभिता भूमिः"। स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति। चते याचने कस गतौ आभ्या क्तस्येडभावः। "चत्ता इतश्चत्तामुतः"।

(५७) क्तोऽनोश्चपूर्वस्यापि वेदे बहुलमत्त्वम।

"त्रिधा हन्याज्मगिना विकस्तम्"। "उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम्'। निपातनबहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव। शसु शसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः। "एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता"। "ग्राव ग्राभ उत शंस्ता"। "प्रशास्ता पोता'। तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृचि उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते। "तरुतारं रथानाम्" तरूतारम्-वरुतारम्-वरूतारम्। "वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु"। अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम्। वरूतृशब्दो हि निपातितः ततो ङीपो गतार्थत्वात्। उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः अप इकारादेशो निपात्यते। ज्वल दीप्तौ चर संचलने टुवम उद्गिरणे अम गत्यादिषु। इह चरितीत्यस्यानन्तरं चमितीत्यपि केचित् पठन्ति। तत्र चमूष् भक्षणे इति धातुर्बोध्यः। भाषायान्तु ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचत्तविकसिताः। विशसिता शसिता शासिता। तरीता-तरिता। वरीता-वरिता। उज्ज्वलति। क्षरति पाठान्तरे। चमति। वमति। अमति।

बभूथाततन्थ जगृम्भ ववर्थेति निगमे।७।२।६४।

"विश्वातमुत्त यत आबभूथ"। "येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ"। "जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्"। "त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ"। भाषायां तु। बभूविथ। आतेनिथ। जगृहिम। ववरिथेति।

सनिंससनिवांसम्। ७। २। ६६।

सनिमित्येतत् पूर्वात् सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट्। एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते। पावकादीनाञ्छन्दसि प्र-

त्ययस्थात् कादित्वन्नेति वाच्यम्। "हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः" (५८)।

घोर्लोपो लेटि वा। ७। ३। ७०।

"दधद्रत्नानि दाशुषे"। "सोमो ददद्गन्धर्वाय"। "यदग्निरग्नये ददात्"।

मीनातेर्निगमे। ७। ३। ८१।

शिति ह्रस्वः। "प्र-मिणन्ति व्रतानि"। लोके प्रमीणाति। अस्तिसिचोऽपृक्ते (७२०पृ०)।

बहुलञ्छन्दसि। ७। ३। ९७।

"सर्वमा (५९) इदम्। ऋतश्च गुणः (५१०८पृ०)। जसि च (५१०८पृ०)। जसादिषु छन्दसि वावचनम्प्राङ्णौ चङ्युपधायाः। "अधा शतक्रत्वो यूयम्"। शतक्रतवः। "पश्वे नृभ्यो यथा गवे"। पशवे। नाभ्यस्तस्याचीति (७११पृ०)। निषेधे बहुलञ्छन्दसीति वक्तव्यम्। जुजोषत।

नित्यं छन्दसि। ७। ४। ८।

छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम्। अवीवृधत्।

न छन्दस्यपुत्रस्य। ७। ४। ३५।

---

(५८) लोके तु प्रत्ययस्थकात् पूर्वस्याकारस्येत्त्व (पृ०११पृ० सू०) तेन पाविका इत्येव।

(५९) इद सर्वम् आ. आसीदित्यर्थ. अस्तेर्लङि इडभावे रूपसिद्धि.।

पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्त्वदीर्घौ न। मित्रयुः। क्या-च्छन्दसीति (३४८८सू०) उः। अपुत्रस्य किम् ? 'पुत्रीयन्तः सुदानवः" अपुत्रादीनामिति वाच्यम्। "जनीयन्तोऽन्वग्रवः"। जनमिच्छन्त इत्यर्थः।

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति। ७। ४। ३६।

एते क्यचि निपात्यन्ते। भाषायान्तु उप्रत्ययाभावात् दुष्टीयति। द्रविणीयति। वृषीयति। रिष्टीयति।

अश्वाघस्यात्। ७। ४। ३७।

अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि। "अश्वायन्तो मघवन्"। "मा त्वा वृका अघायवः"। न च्छन्दसीति (३५२२सू०) निषेधो न ईत्वमात्रस्य, किन्तु दीर्घस्यापीति। तत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम्।

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके। ७। ४। ३८।

अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम्। "देवायन्तो यजमाना"। "सुम्नायन्तो हवामहे"। इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किन्तु वेदोपलक्षकः तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति। किञ्च। ऋग्वेदेऽपि भवति स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखाया दृष्टः। यजुषीति किम् ? "देवाञ्जिगाति सुम्नयुः"। बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः।

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः। ७। ४। ३८।

"सपूर्वया निविदा कव्यतायोः"। "अध्वर्यु वा मधुपाणिम्"। दमयन्तं पृतन्युम्। दधातेर्हिः (उ३६०पृ०) जहातेश्च क्त्वि (उ४६४पृ०)।

विभाषा छन्दसि। ७। ४। ४४।

हित्वा शरीरम हीत्वा वा।

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च। ७। ४। ४५।

सु-वसु-नेम-एतत्पूर्वस्य दधातेः क्ते प्रत्यये इत्त्वन्निपात्यते। "गर्भं माता सुधितं वक्षणासु"। "वसुधितमग्नौ"। "नेमधिता न पौंस्या"। क्तिन्यपि दृश्यते*। "उत श्वेतं वसुधितिन्निरेके"। धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते"। धत्स्वेति प्राप्ते। "सुरेता रेतो धिषीय"। आशीर्लिङ् इट् इटोऽम्। धासीयेति प्राप्ते। अपो भि (पृ१८२पृ०)। मासश्छन्दसीति वक्तव्यम्*। "माद्भिः शरद्भिः"। स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते। स्ववद्भिः। अवतेरसुन्। शोभनमवो येषान्ते स्ववसस्तैः। तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन्। स्वन्तवो येषान्तैः। स्वतवद्भिः। 'समुषद्भिरजायथाः"। मिथुनेऽसिः (उ४२७पृ०)। वसेः किच्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः। पञ्चपादीरीत्या तु उषः किदिति (उ४२७पृ०) प्राग्व्याख्यातम्। न कवतेर्यङि (उ२०८पृ०)।

दधेश्छन्दसि। ७। ४। ६४।

यङि अभ्यासस्य चुत्वन्न। करीक्रष्यते।

दाधर्त्तिदर्द्धर्त्तिदर्द्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च। ७। ४। ६५।

एतेऽष्टादश निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयः धृङो धारयतेर्वा। भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः। तेन भाषायां गुणो लभ्यते। तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ्। ऋयर्त्तेर्लटि हलादिशेषापवादेन रेफस्य लत्वम्, इत्त्वाभावश्च निपात्यते। "अलर्षि युध्म खजकृत् पुरन्दर"। श्तिपा निर्द्देशो न तन्त्रम्। "अलर्त्ति दक्ष उत"। फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते। "अन्वापनीफणत्"। स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक्। धातुसकारस्य षत्वम्। करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः। करिक्रत्। क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विवचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च। "कनिक्रदज्जनुषम्"। अक्रन्दीदित्यर्थः। बिभर्त्तेः शतरि अभ्यासस्य जश्त्वाभावः रिगागमश्च। "यो भरिभ्रदोषधीषु"। ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य रिगागमः धातोर्ऋकारलोपश्च। "दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य"। द्युतेरभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावोऽत्त्व विगागमश्च। "दविद्युतद्दीद्यं शोशुचानः"। तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः। "सह्योजातरित्रत"। सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य। वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक्। मृजेर्लिटि णल अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक्। गमेराङ्पूर्वस्य लटि

ञावभ्यासस्य चुत्वाभावो नोगागमश्च। "वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम्"।

ससूवेति निगमे। ७। ४। ७४।

सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्त्वन्निपात्यते। "गृष्टिः ससूव स्थविरम्"। सुषुवे इति भाषायाम्।

बहुलं छन्दसि। ७। ४। ७८।

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि। "पूर्णा विवष्टि"। वशेरतद्रूपम्।

इति सप्तमोऽध्यायः।

प्रसमुपोदः पादपूरणे। ८। १। ६।

एषां द्वे स्तः पादपूरणे। "प्रप्रायमग्निः"। "संसमिद्युवसे"। "उपोप मे परामृश"। "किन्नोदुदु हर्षसे"।

छन्दसीरः। ८। २। १५।

इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। "हरिवते हर्यश्वाय"। गीर्वान्।

अनो नुट्। ८। २। १६।

अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात्। "अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः"। "अस्थन्वन्त यदनस्था"।

नाद्घस्य । ८ । २ । १७ ।

नान्तात् परस्य घस्य नुट् । "सुपथिन्तरः" । भूरिदाघ्नस्तुड्वाच्यः * । "भूरिदावत्तरोजन" । ईद्रथिनः * । "रथीतर" । "रथीतमं रथीनाम्" ।

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि । ८ । २ । ६१ ।

सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । "नसत्तमञ्जसा" । "निषत्तमस्य चरतः" । असन्नन्निषण्णमिति प्राप्ते । उन्दे र्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्यस्य वा । सूर्त्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्त्तमिति गुरी इत्यस्य ।

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ।

रुर्वा रेफो वा । अम्न (६०) एव–अम्नरेव । ऊध एव–ऊधरेव । अव एव अवरेव ।

भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ।

भुव इति-भुवरिति ।

ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ।

ओंशब्दस्य प्लुतः स्यात् आरम्भे । "ओ३म् अग्निमीले पुरोहितम्" । अभ्यादाने किम् "ओमित्येकाक्षरम्" ।

(६०) अम्नस् शब्द ऋर्थे समञ्जोरिति पू० ग्र) रुत्वप्राप्ते रत्वार्थं निपातनम् ।

ये यज्ञकर्मणि। ८। २। ८८।

ये ३ यजामहे। यज्ञेति किम्? ये यजामहे ३"।

प्रणवष्टेः। ८। २। ८९।

यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात। "अपां रेतांसि जिन्वतोम् ३। टेः किम्? हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत्।

याज्यान्तः। ८। २। ९०।

ये याज्यान्ता (६१) मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि। "जिह्वामग्ने। चकृषे हव्यवाह ३। अन्तः किम्? याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात। सर्वान्तस्य चेष्यते।

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः।८।२।९१।

एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि 'अग्नयेऽनुब्रू ३ हि। "अग्नये गोमयानि प्रे ३ ष्य। "अस्तु श्रौ ३ षट्। "सोमस्याग्ने वीही वौ ३ षट्"। "अग्निमा ३ वह"।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च। ८। २। ९२।

अग्नीध प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात् परस्य च। "आ ३ श्रा ३ वह"। नेह। "अग्नीदग्नीन विहर"। "बर्हिस्तृणीहि"।

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः। ८। २। ९३।

प्लुतः। अकार्षीः कटम् अकार्षं हि ३ अकार्षं हि। पृष्टेति किम्? कटं करिष्यति हि ३। हेः किम्? करोमि ननु।

---

(६१) याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याते प्रकरणे ये मन्त्रास्तेषाम् इत्यर्थः।

निगृह्यानुयोगे च (६२)। ८। २। ९४।

अत्र यद्वाक्यन्तस्य टेः प्लुतो वा। अद्यामावास्येत्यात्थ ३। अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते।

आम्रेडितम्भर्त्सने। ८। २। ९५।

दस्यो दस्यो। ३ घातयिष्यामि त्वाम्। आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् (६३)। चौर ३ चौर।।

अङ्गयुक्तन्तिङाकाङ्क्षम्। ८। २ ९६।

अङ्गेत्यनेन युक्तन्तिङन्तं प्लवते। अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म।। तिङ् किम्? अङ्ग देवदत्त। मिथ्या वदसि। आकाङ्क्षं किम्? अङ्ग। पच। नैतदपरमाकाङ्क्षति। भर्त्सने इत्येव। अङ्गाधीष्व भक्तन्तव दास्यामि।

विचार्यमाणानाम्। ८। २। ९७।

वाक्यानां टेः प्लुतः। होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ (६४)। न होतव्य ३ मिति। होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते। प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः।

---

(६२) स्वमतात् प्रच्यावनं निग्रहस्तस्यैव निर्युक्तिकत्वप्रतिपादनमनुयोगः। निगृह्येति ल्यबन्तम् अद्यामावास्येति केनचित् प्रतिज्ञाते युक्तिभिस्तं निगृह्य वाक्यमेवमनुयुङ्क्ते अद्यामावास्येत्यात्थ इत्युदाहरणम्।

(६३) द्विरुक्तसमुदायमध्येऽन्त्यभागस्यापि भवतीत्यर्थः।

(६४) गृहशब्दैकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य प्लुतत्वे प्रकृतिवद्भाव इ, इत्यस्य पृथक्त्वम्।

पूर्वन्तु भाषायाम्। ८। २। ९८।

विचार्य्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते। अहिर्नु ३ रज्जुर्नु। प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम्। इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते।

प्रतिश्रवणे च। ८। २। ९९।

वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च। गां मे देहि भोः ३ हन्त ते ददामि ३। नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ दत्त किमात्थ ३।

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः।८।२।१००।

अनुदात्तः प्लुतः स्यात्। दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते। अग्निभूत ३ इ।। पट ३ उ।। अग्निभूते। पटो। एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः। शोभनः खल्वसि माणवक ३।।

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने।८।२।१०१।

वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः। अग्निचिद्भाया ३ त्। अग्निचिदिव भायात्। उपमार्थे किम्? कथंचिदाहुः। प्रयुज्यमाने किम्? अग्निर्माणवको भायात् (६५)।

उपरिस्विदासीदिति च। ८। २। १०२।

टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात्। उपरिस्विदासी ३ त्। अधः-

(६५) अग्निरिव माणवक इत्यर्थ। इहोपमार्थस्य गम्यत्वेऽपि चिच्छब्दाप्रयोगान्न प्लुतत्वम्।

स्विदासी ३ दित्यत्र तु विचार्य्यमाणानाम् (२५३०सू०) इत्युदात्तः इति ।

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु ।८।२।१०३।

स्वरित प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम्–अभिरूपक ३ अभिरूपक । रिक्तन्ते आभिरूप्यम् सम्मतौ–अभिरूपक ३ अभिरूपक । शोभनोऽसि । कोपे–अविनीतक ३ अविनीतक । इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । । कुत्सने–शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ।

क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ।८।२।१०४।

आकाङ्क्ष्य तिङन्तस्य टेः स्वरित प्लुतः स्यात् आचारभेदे (६६) आशिषि प्रैषेषु गम्यमानेषु । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम्–पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनञ्च तात । व्यापारणे कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्ष किम् । दीर्घायुरसि अग्निदग्नीन्विहर ।

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।८।२।१०५।

अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरित प्लुत एतयोः । प्रश्ने–अगम ३ पूर्वा ३ न ग्रामा ३ न । सर्वपदानामयम् । आख्याने–अगम ३ म पूर्वा ३ न ग्रामा ३ न ।

प्लुतावैच इदुतौ ।८।२।१०६।

---

६६ क्रियाभ्रंश आचारभेदः इत्यर्थः ।

दूराडूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐच. प्लुतप्रसङ्गे तदवयवा-
विदुतौ प्लवेते। ऐ४ तिकायन।। औ४ पगव।। चतु-
र्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते।

एचोऽप्रगृह्यस्याद्दूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ।८।२।१०७।

अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः
प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः। प्रश्नान्ताभिपूजितविचा-
र्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव *। प्रश्नान्ते अगमः ३
पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूत३इ।। अभिपूजिते भद्रं
करोषि पट३उ।। विचार्यमाणे होतव्यन्दीक्षितस्य गृह३
इ। प्रत्यभिवादे आयुष्मानेधि अग्निभूत३इ।। याज्यान्ते-
स्तोमैर्विधेमाग्नय३इ। परिगणनं किम् विष्णुभूते।३।
घातयिष्यामि त्वाम्। अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम्। पदान्त-
ग्रहणन्तु कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौ३रिति
अप्रगृह्यस्य किम्? शोभने माले३।। आमन्त्रिते छन्दसि
प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः *। अग्न३इ। पत्नीव।

तयोर्य्वावचि संहितायाम्।८।२।१०८।

इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम्। अग्न३। याशा।
पट।३वाशा। अग्न।३यिन्द्रम्। पट।३वुदकम्। अचि
किम्? अग्न३इ।। संहितायां किम्? अग्न३इ। इन्द्रः।
संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः। इदुतोरसिद्धत्वाद-

यमारम्भः । सवर्णदीर्घस्य शाकलस्य वा निवृत्त्यर्थम् यव-योरसिद्धत्वात् । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (७५४ पृ०) इत्यस्य बाधनार्थो वा ।

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ।

रु इत्यविभक्तिको निर्द्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रु स्यात् अलोऽन्त्यस्येति (७०६७०) परिभाषया नकारस्य । "इन्द्र मरुत्व । इह पाहि सोमम्" । "हरिवो (६७) मे दिनं त्वा" । छन्द-सीर इति (७५२७पृ०) वत्वम् ।

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च । ६ । १ । १२ ।

एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते । "मीढ्वस्तोकाय तनयाय" । वस उप-संख्यानम् * । क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्ध-परिभाषा तु नोपतिष्ठते अनुबन्धस्येहानिर्द्देशात् । "यस्त्वा-यतं वसुना प्रातरित्वः" । इणः क्वनिप् ।

उभयथर्क्षु । ८ । ३ । ८ ।

अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा । पशूस्तांश्चक्रे–पशून्तांश्चक्रे ।

दीर्घादटि समानपदे । ८ । ३ । ९ ।

दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपदस्थौ स्याताम् । "देवा अच्छा सुमती" । "महाँ इन्द्रो य ओजसा" । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । "आदित्यान् याचिषामहे" ।

---

(६७) हरवो विद्यन्ते यस्येति विग्रहे छन्दसीर इतीवर्णान्तरस्य मतुपो वत्वे सम्बुद्धेकवचने हरिवन्निति स्थितेऽनेन रुत्वम् ।

आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ ।

अटि परत: रो: पूर्वस्यात: स्थाने नित्यमनुनासिक: । महाँ-इन्द्र: । तैत्तरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्च: । एवञ्च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ।

स्वतवान् पायौ । ८ । ३ । ११ ।

रुर्वा । भुवस्तस्य स्वतवा: पायुरग्ने" ।

छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयो: । ८ । ३ । ४९ ।

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वो: प्रशब्दमाम्रेडितञ्च वर्ज्जयित्वा । "अग्ने त्रातऋतस्कवि." । "गिरिर्न विश्वतस्पृथु:" । नेह (६८) "वसुन: तूर्व्या. पति:" । अप्रेत्यादि किम् ? "अग्नि: प्रविद्वान् पुरुष: पुरुष" ।

क:करत्करतिकृधिकृतेष्वनदिते: । ८ । ३ । ५० ।

विसर्गस्य स: स्यात् । "प्रदिवो अयस्क:" । "यथा नोवस्यसस्करत्" । "सुपेशसस्करति" । "उरुणस्कृधि" । "सोमश्च चारुमघवत्सु नस्कृतम्" । अनदितेरिति किम् ? "यथाना अदिति: करत् ।

पञ्चम्या: परावध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ।

पञ्चमीविसर्गस्य स: स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परत: । "दिवस्परि प्रथम जज्ञे" । अध्यर्थे किम् ? "दिवस्पृथिव्या: पर्य्योज: ' ।

---

(६८) व. शब्दस्य व्याख्यानाश्चिन्तया कश्चिच्चेत्याह नेहेति ।

पातौ च बहुलम्। ८। ३। ५२।

पञ्चम्या इत्येव। "सूर्यो नो दिवस्पातु"।

षष्ठ्या: पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु। ८। ३। ५३।

वाचस्पतिं विश्वकर्म्माणम्। "दिवस्पुत्राय सूर्य्याय"। दिवस्पृष्ठं भन्दमानः। तमसस्पारमस्य"। "परिवीत इलस्पदे"। "दिवस्पयो दिधिषाणा"। "रायस्पोषं यजमाने नु"।

इडाया वा। ८। ३। ५४।

पतिपुत्रादिषु परेषु। इलायास्पुत्रः—इलायाः पुत्रः। इलायास्पदे-इलायाः पदे। निसस्तपतावनासेवने (७१०३ सू०)। निसः सकारस्य मूर्द्धन्यः स्यात्। निष्टप्तं रक्षः" "निष्टप्ता अरातयः"। अनासेवने किम्? निस्तपति। पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः।

युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्। ८। ३। १०३।

पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात् तकारादिष्वेषु परेषु। युष्मदादेशाः त्वन्तातेतवा। "त्रिभिष्ट्वं देव। सवितः"। । तेभिष्ट्वा 'अभिष्टे'। "अपमग्ने सधिष्टव"। "अग्निष्टद्विश्वम्"। "द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः"। अन्तःपादं किम्? 'तदग्निस्तदर्य्यमा"। "यत्म आत्मनो निन्दाभूदग्निस्तत् पुनराहा जातवेदा विचर्षणिः अग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो नतु मध्य"।

यजुष्येकेषाम्। ८। ३। १०४।

युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्द्धन्यो वा। "अर्च्चिर्भिष्टम" अ-

ग्निष्टेऽग्रम्"। "अग्निभिष्टनु" पत्"अग्निभिस्त्वमित्य"।

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि। ८। ३। १०५।

नृभिष्टुतस्य नृभिस्तुतस्य। गोष्टामम् गास्तामम्। पूर्वपदादिति-त्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम्।

पूर्वपदात्। ८। ३। १०६।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात परस्य षो वा। "यदिन्द्राग्नी। दिविष्ठ: युवा हि स्थ स्वर्पती"

सुञः। ८। ३। १०७।

पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः। "ऊर्ध्व ऊ षु ण"। "अभी षु ण:"।

सनोतेरनः। ८। ३। १०८।

"गोषा इन्द्रोनृषा असि"। अन: किम्? गोसनि:।

सहे: पृतनर्ताभ्यां च। ८। ३। १०९।

पृतनाषाहम्। ऋताषाहम्। चात्। ऋतोषाहम्।

निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि। ८। ३। ११९।

सस्य मूर्द्धन्य। न्यषीदत्-न्यसीदत्। व्यषीदत् व्यसीदत्। अभ्यष्टौत्-अभ्यस्तौत।

छन्दस्युदवग्रहात्। ८। ४। २६।

ऋकारान्तादवग्रहात् (६८) परस्य नस्य णः। नृमणाः। पितृयाणम्।

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः (७०)। ८। ४। २७।

धातुस्थात्। "अग्ने रक्षा (७१) णः"। "शिक्षा णोऽस्मिन्"। "उरु णस्कृधि"। अभी-षु णः। "मो षु णः" *।

इत्यष्टमोऽध्यायः।

इति वैदिकप्रक्रिया समाप्ता।

अथ स्वरप्रकरणम्।

अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जम्। ६। १। १५८।

परिभाषेयं स्वरविधिविषया। यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्ज्जयित्वा शेषन्तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात्। गोपायतं नः। अत्र सनाद्यन्ता इति (उ५ ३६०) धातुत्वे धातुस्वरेण (२५ १४५ सू.) यकारादाकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम्। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम्। तेनोक्तोदाहरणे गुपिधातुस्वरः। आय-

---

(६८) मम मे पदान्तोऽवग्रहः।

(७०) धातुस्थनिमित्तात् उरुशब्दात् षुशब्दाच्च परस्य नस् इत्यस्य णत्वं स्यादित्यर्थः।

(७१) रक्षा शिक्षा इति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनम् द्व्यचोऽतस्तिङ इति (उ५।५सू.) दीर्घः।

प्रत्ययस्य स्वरश्च न शिष्यते। अन्यतरेण किम्? "यमं यज्ञम भिवृधे गृणीतः"। अत्र सति शिष्टोऽपि आद्युदात्तस्य स्वरो न शिष्यते किन्तु तस एव।

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः। ६। १। १६१।

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात्। 'देवीं वाचम्"। अत्र ङीबुदात्तः (१)

चौ। ६। १। २२२।

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात्। उदात्तनिवृत्ति-स्वरापवादः। "देवद्रीचीं नयत देवयन्तः"। अतद्धित इति वाच्यम्। दाधीचः। माधूचः। प्रत्ययस्वर एवात्र।

आमन्त्रितस्य च। ६। १। १९८।

आमन्त्रितविभक्तान्तस्यादिरुदात्तः स्यात्। अग्ने। इन्द्र। वरुण। मित्रदेवाः॥

आमन्त्रितस्य च। ८। १। १९।

पदात् परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात्। प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः। "इमं मे गङ्गे। यमुने। सरस्वति"॥ अपादादौ किम्? "शुतुद्रि। स्तोमम्"। आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् (पृ० ७७४०)। अग्ने। इन्द्र॥ अ(२)-

---

(१) अनुदात्तौ सुप्पितावित्युक्ते (३५५८४०) ङीपोऽनुदात्तत्वेऽपि तस्मिन् परे देवेतिप्रत्ययस्वरस्य उदात्तस्य लोपानुङीप उदात्तत्वम्।

(२) अग्नेऽग्ने इन्द्र वरुणेत्यादौ प्रागुक्तोदाहरणे इत्यर्थः।

त्रेन्द्रादीनान्निघातो न पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात् परत्वाभा-वात नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् (७।१।७८ पृ०) ।
समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्य पूर्वमविद्यमानवत्‌ ।
अग्ने । तेजस्विन् ।। अग्ने त्रातः ।। सामान्यवचनं किम् ?
पर्य्यायेषु मा भूत् । अग्ने । देवि । सरस्वति ।।

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने । ८ । १ । ७४ ।

अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । "देवी. षडुर्वीरुरु णः कृ-णोत" । अत्र देवीना विशेषण षडिति । "देवा' अरण्याः" । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिक' ।

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे । २ । १ । २ ।

सुबन्तमामन्त्रितं पर परस्याङ्गवत्स्यात् स्वरे कर्त्तव्ये । "द्रवत्-पाणी शुभस्पता" । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात् षष्ठ्यन्तम् । तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् न चाष्ट-मिको निघात' अस्य पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादि-त्वात् । "यस्ते दिवो दुहितर्मर्त्त भोजनम्" । इह हि दिवः-शब्दस्याष्टमिको निघात । "परशुना वृश्चन्" । षष्ठ्यामन्त्रित-कारकवचनम् । षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकन्तद्वा-चकमिति परिगणन कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । "अयमग्ने ! जरिता" । "एतेनाग्ने ' ब्रह्मणा" । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ।

पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् । "आ ते पितर्मरुताम्"। "प्रति त्वा दुहितर्दिव"। अव्ययानान्न । उच्चैरधीयान ।। अव्ययी-भावस्य त्विष्यते। उपाग्न्यधीयान ।।

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । ८।२।४।

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अभ्यभि हि। स्वरितस्य यणः। खलप्वाशा। अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न।

एकादेश उदात्तेनोदात्तः। ८। २। ५।

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात्। "क्व वोऽश्वाः"। "क्वावर-म्मरुतः"।

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ। ८।२।६।

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः। "वीदं ज्योतिर्हृदये"। "अस्य श्लोको दिवीयते"। व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः दीर्घप्रवेशे तूदात्तः। किञ्च एङः पदान्तादिति (पृ५१९०) पूर्व-रूपे स्वरित एव। "तेऽवदन्"। "सोऽयमागात्"। उक्तञ्च प्राति-शाख्ये। "इकारयोश्च (१) प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु चेति"।

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। ८। ४। ६६।

(१) इकारयोरेकादेशे ह्रस्वयोरपि.ह्रस्वयोरन्यतरदीर्घे तु नेत्यर्थः।

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरित स्यात। "अग्निमीळे"। अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न। "तमोआनास:"।

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ।८।४।६७।

उदात्तपर: स्वरितपरश्चानुदात्त: स्वरितो न स्यात्। गार्ग्यादिमते तु स्यादेव। "प्रयआरु:"। "क्व वोऽश्वा: ३"। "क्वा ३ भौशव"

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ।१।२।३३।

दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात्। त्रैस्वर्य्यापवाद:। आगच्छ भो माणवक ।।

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ।१।२।३४।

यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुति: स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा। "अग्निर्मूर्द्धा दिव: ककुत्"। यज्ञेति किम्? स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्य्यमेव। अजपेति किम्? "ममाग्ने। वर्चोविहवेष्वस्तु"। जपो नाम उपांशुप्रयोग: यथा जले निमग्नस्य। न्यूङ्खा नाम षोडश ओकारा: गीतिषु सामाख्या:।

उच्चैस्तरां वा वषट्कार: ।१।२।३५।

यज्ञकर्मणि वषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा।

विभाषा छन्दसि ।१।२।३६।

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात्। व्यवस्थितविभाषेयम्। संहितायान्त्वैस्वर्य्यम् ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम्। अन्येषामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था।

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः। १। २। ३७।

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्म्मणीति (उ५४२पृ०) विभाषा छन्दसीति (उ५४२पृ०) च प्राप्ता एकश्रुतिर्न्न स्यात् स्वरितस्य चोदात्तश्च स्यात्। सुब्रह्मण्योऽयम्। सुब्रह्मणि साधुरिति यत्। तचैकादेशे उदात्तेनोदात्त इति(उ५४१पृ०)सिद्धे पुनरवेदमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यं तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः। असावित्यन्तः *। तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। गार्ग्यो यजते। ञित्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते। अमुष्येत्यन्तः *। षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत्। दाक्षेः पिता यजते। स्यान्तस्योपोत्तमञ्च *। चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते। वा नामधेयस्य *। स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते।

देवब्रह्मणोरनुदात्तः। १। २। ३८।

अनयो स्वरितस्यानुदात्तः स्यात् सुब्रह्मण्यायाम्। देवा। ब्रह्माणः। आगच्छत।

स्वरितात्संहितायानाम्। १। २। ३९ मनुदात्ता।

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात्। "इमं मे गङ्गे। यमुने सरस्वति"॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। १। २। ४०।

उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात्। "सरस्वति। शुतुद्रि। व्यचक्षयत्स्वः। तस्य परमाम्रेडितम् (प॰३८५०)।

अनुदात्तं च। ८। १। ३।

द्विरुक्तस्य पररूपमनुदात्तं स्यात्। "दिवेदिवे"।

इति साधारणस्वराः।

धातोः। ६। १। १६२।

अन्तोदात्तः स्यात्। "गोपायतन्नः"। "असि सत्यः"।

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि। ६। १। १८८।

स्वपादीनां हिंसश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात्। स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः (उ॰ २४३४दा)। स्वपन्ति। श्वसन्ति। हिंसन्ति। पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता। क्ङित्येवेष्यते। नेह। स्वपानि। हिनसानि।

अभ्यस्तानामादिः। ६। १। १८९।

अनिट्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः। "ये ददति प्रिया वसु। परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते"। 'दधाना इन्द्रे'।

अनुदात्ते च। ६।१।१९०।

अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः। "दधासि रत्नं द्रविणञ्च दाशुषे"।

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्व्वं पिति। ६।१।१९२।

भीप्रभृतीनामभ्यस्ताना पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं स्यात्। "योऽग्निहोत्रं जुहोति"। "मम तु नः परिज्मा"। "ता यद्दीरं दधनत्"। "जागर्षि त्वम्"।

लिति। ६।१।१९३।

प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम्। चिकीर्षकः।

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्। ६।१।१९४।

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे। लोलूयंलोलूयम्। पक्षे लित्स्वरः।

अचः कर्त्तृयकि। ६।१।१९५।

उपदेशेऽजन्ताना कर्त्तृयकि परे आदिरुदात्ता वा। लूयते केदारः स्वयमेव।

चङ्यन्यतरस्याम्। ६।१।२१८।

चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्त वा। "मा हि चीकरताम्"। धात्वकार उदात्तः। पक्षान्तरे चङुदात्तः।

इति धातुस्वराः।

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (१)। ६। १। १५९।

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। कर्ष इति शपा निर्देशात्तौदादिकस्याद्युदात्त एव। कर्षः। पाकः।

उञ्छादीनाञ्च। ६। १। १६०।

अन्त उदात्तः स्यात् उञ्छादिषु (२) युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्युपकरणे च "वैश्वानर कुशिकेभिर्युगेयुगे"। अन्यत्र "योगेयोगे तवस्तरम्"। भक्षशब्दो घञन्तः। "गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः"। उत्तमशश्वत्तमावपि। "उदुत्तमं वरुण।" "शश्वत्तममीळते"।

चतुरः शसि। ६। १। १६७।

चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे। "चतुरः कल्पयन्तः"। अचि र (पृ २२८०) इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह। चतस्रः पश्य। चतेरुरन् (३४३०पृ०)। नित्त्वादाद्युदात्तता।

झल्युपोत्तमम्। ६। १। १८०।

---

(१) एतत्प्रकरणे प्रातिपदिकस्वरा उच्यन्ते ते च प्रायेण कृत्तद्धितप्रत्ययबलेनैव ज्ञेयाः उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे तत्तत्प्रत्ययैः, अव्युत्पत्तिपक्षे फिट्सूत्रैरिति (३५५१पृष्ठादौ) बोध्यम्।

(२) उञ्छ म्लेच्छ जल्प जप व्यध युग (गरो दूष्ये ग०) (वेदवेष्टबन्धाः करणे ग०) (स्तुयुद्रुवश्छन्दसि ग०) (वर्त्तनिः स्तोत्रे ग०) (दरः श्वभ्रे ग०) (साम्बतापौ भावगर्हायाम् ग०) (उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र) भक्ष मन्थ भोग मन्थ उञ्छादि।

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात्। "अध्वर्युभिः पञ्चभिः"। "नवभिर्वाजैर्नवती च"। "सप्तभ्यो जायमानः"। "आदशभिर्विवस्वतः"। उपोत्तमं किम्? "आषड्भिर्हूयमानः"। "विश्वैर्देवैस्त्रिभिः"। झलि किम्? "नवानां नवतीनाम्"।

विभाषा भाषायाम्। ६। १। १८१।

उक्तविषये।

सर्वस्य सुपि। ६। १। १९१।

सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात्। "सर्वे नन्दन्ति यशसा"।

ञ्नित्यादिर्नित्यम्। ६। १। १९७।

ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात्। "अस्मिन् विश्वानि पौंस्या"। पुंसः कर्म्मणि ब्राह्मणादित्वात् (पृ६५४सू०) ष्यञ्। "सुते दधिष्व नश्चनः"। चायतेरसुन्। चायेरन्ने ह्रस्वश्चेति (उ४२६सू०) चकारादसुनो नुडागमश्च।

पथिमथोः (१) सर्वनामस्थाने। ६। १। १९९।

आदिरुदात्तः स्यात्। अयं पन्थाः। सर्वनामस्थाने किम्? "ज्योतिष्मतः पथोरक्ष"। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम्।

---

(१) पथिमथिशब्दावुणादौ निप्रत्ययान्तौ तत प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं प्राप्ते-ऽयं विधिः।

अन्तश्च तवै युगपत् । ६ । १ । २०० ।

तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदुदात्तौ स्तः "हर्षसे दातवा उ" ।

क्षयो निवासे । ६ । १ । २०१ ।

आद्युदात्तः स्यात् । "स्वे क्षये शुचिव्रत" । एरज(३४४२सू०) न्तः ।

जयः करणम् । ६ । १ । २०२ ।

करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ।

वृषादी (४) नाञ्च । ६ । १ । २०३ ।

आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । "वाजेभिर्वाजिनीवती" । "इन्द्रं वाणी" ।

संज्ञायामुपमानम् । ६ । १ । २०४ ।

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽत्र (३७१२सू०सू०) लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित् स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायाम् किम् ? अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् ? चैत्रः ।

निष्ठा च द्व्यजनात् । ६ । १ । २०५ ।

---

(४) वृष जन ज्वर ग्रह हय गय नय ताय तय चय अम वेद सूद अंश गुहा (शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्म्मणो ग०) मन्त्र शान्ति काम याम तारा धारा कारा वह कल्प पाद । वृषादिः आकृतिगणत्वात् अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ।

निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो नत्वाकारः । दत्तः । द्व्यच् किम् ? चिन्तितः । अनात् किम् ? त्रातः । संज्ञाया-मित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् । हृतम् ।

शुष्कधृष्टौ । ६ । १ । २०६ ।

एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । 'अतसन्न शुष्कम्' ।

आशितः (५) कर्त्ता । ६ । १ । २०७ ।

कर्त्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । 'कृषन्नित् फाल आशितम्' (६) ।

रिक्ते विभाषा । ६ । १ । २०८ ।

रिक्तशब्दे आदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायान्तु निष्ठा च द्व्यज-नादिति (उ॰५४८सू॰) नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ।

जुष्टार्पिते च छन्दसि । ६ । १ । २०९ ।

आद्युदात्ते वा स्तः ।

नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ।

एतत्सूत्रं शक्यमकर्त्तुम् । 'जुष्टोदमूनाः षलर आहुरर्पितम्' इत्यादेः पूर्व्वेणैव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया

---

(५) सकर्मकादश्नेः कर्त्तरि क्त उपधादीर्घत्वानेनैव छतं च निपात्यते इति भाष्ये स्थितम् । मनो० ।

(६) कर्षन् कर्षं कुर्वन् फालः कर्षकमाश्रितं भोक्तारं करोतीत्यर्थः ।

विपरीतापादनार्थोगमत्। "अर्पिताः (७) पथिर्न चलाचला" इत्यवान्तोदात्तदर्शनाच्च ।

युष्मदस्मदोर्ङसि । ६ । १ । २११ ।

आदिरुदात्तः स्यात् । "न हि यस्तव नो मम" ।

ङयि च । ६ । १ । २१२ ।

"तुभ्यं हिन्वानः मह्यं वातः पवताम्" ।

यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ।

यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यचः आदिरुदात्तो नावं विना । "युष्मम्यस्य काम्या" । कमेर्णिङन्तादचो यत् (उ२००पृ०) ।

ईडवन्दवृशंसदुहां (८) ण्यतः । ६ । १ । २१४ ।

एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । "ईड्यो नूतनैरुत" । "आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च" । "श्रेष्ठं नो धेहि वार्य्यम्" । "उक्थमिन्द्राय शंस्यम्" ।

विभाषा वेण्विन्धानयोः (९) । ६ । १ । २१५ ।

आदिरुदात्तो वा । "इन्धानो अग्निम्" ।

---

(७) न केवल गतार्थत्व सूत्रारम्भे दोषोऽप्यस्तीत्याह अर्पिता इति ।

(८) पूर्वसूत्रे निरनुबन्धस्य यतो ग्रहणात् ण्यदन्तस्याप्रसक्तौ तित्स्वरे (उ५६१पृ०) प्राप्तेऽयमारम्भः ।

(९) वेणुशब्दस्य, अजिवृरीभ्यो निच्चेति (उ४०४पृ०) णुप्रत्ययस्य नित्त्वोक्त्या नित्त्वेन (उ५४७पृ०सू०) नित्यमाद्युदात्ते प्राप्ते इन्धानशब्दस्य चानशन्ततया चित्त्वात् (उ५५८पृ०सू०) अन्तोदात्ते प्राप्ते इद वचनम् ।

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्। ६।१।२१६।

आदिरुदात्तो वा। आद्यास्त्रयो घञन्ताः। त्रयः पचाद्यजन्ताः।

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम्।६।१।२१९।

मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि। उदुम्बरावती। शरावती।

अन्तोऽवत्याः। ६। १। २२०।

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः। वेत्रवती। ङीपः पित्त्वात् (ए५५८पृ०सू०) अनुदात्तत्व प्राप्तम्।

ईवत्याः। ६। १। २२१।

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत्। अहीवती। मुनीवती।

अथ फिट्सूत्राणि।

फिषोऽन्त उदात्तः १। प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात्। उच्चैः। पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् २। एतदर्थानामन्त उदात्तः। पाटला फलेरुहा सुरूपा पाकलेति पर्य्याया:। लघावन्त इति (उ५५५पृ०) प्राप्ते। पालङ्को व्याधिघात आरेवत आरग्वध इति पर्य्यायाः। अम्बार्थः माता। ऊनर्वन्नन्तानामाद्युदात्ते (उ५५५पृ०) प्राप्ते। सागर. समुद्रः। गेहार्थानामस्त्रियाम्३। गेहम्। नब्विषयस्येति(उ५५४पृ०)प्राप्ते। अस्त्रियां किम्? शाला, आद्युदात्ताऽयम् इहैव पर्य्युदासात् ज्ञापकात्। गुदस्य च ४। अन्त उदात्तः स्यान्नतु स्त्रियाम्। गुदम्। अस्त्रियां किम्? "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः"। स्वाङ्ग-

शिटामदन्तानामिति (उ५।५४सू०) अन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् ततष्टाप्। ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ५। धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः। अन्तर्धा। स्त्रीविषयवर्णेति (उ५।५१सू०) प्राप्ते। छाया। माया। जाया। यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति (उ५।५७सू०) आद्युदात्तत्वे प्राप्ते। स्त्रीति किम्? वाह्यम् यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् (उ५।७१०सू०)। विषयग्रहणं किम्? इभ्या क्षत्रिया। यतोऽनाव (उ५।५०सू०) इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः। क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति(उ५।५८सू०) मध्योदात्तः। खान्तस्याश्मादेः ६। नखम्। उखा। सुखम्। दुःखम्। नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्ते (उ५।५४सू०) प्राप्ते। उखा नाम भाण्डविशेषस्तस्य कृत्रिमत्वात् खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्(उ५।५५सू०)इत्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते। सुखदुःखयार्नब्विषयस्येति (उ५।५४सू०)प्राप्ते। अश्मादेः किम्? शिखा। मुखम्। मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नब्विषयस्येति (उ५।५४सू०) वा आद्युदात्तत्वम्। शिखायास्तु शाङो ह्रस्वश्चेति (उ४।९६सू०) उणादिषु यस्य निपातनात् अन्तरङ्गत्वादाप. प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति (उ५।५४सू०) वा बोध्यम्। बाहिष्ठवत्सरतिशत्यान्तानाम् ७। एषामन्त उदात्त. स्यात्। अतिशयेन बहुला बाहिष्ठः। नित्त्वादाद्युदात्ते (उ५।४७सू०) प्राप्ते। "बांहिष्ठरश्वैः सुवृता रथेन"। 'यद्वंहिष्ठनाति विधे" इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्त.। संवत्सर। अव्ययपूर्वपदप्रकृति- (उ४२७सू०) स्वरोऽव बाध्यते इत्याहु.। सप्ततिः। अशीतिः। लघावन्त इति (उ५।५१सू०) प्राप्ते। चत्वारिंशत्। इहापि प्राग्वत्। अभ्युत्था। नापभृथस्यया ८। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहु। थाथादिसूत्रेण (उ५।६८सू०) गतार्थमेतत्।

दक्षिणस्य साधौ ९। अन्त उदात्तः स्यात्। साधुत्वाभिलाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गमिटाम् (उ५५४४०) इत्याद्युदात्तः। अर्थान्तरे तु लघावन्त (उ५५५५०) इति गुरुरुदात्तः। "दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्त्तिष्विति" कोषः। स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा १०। इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्य्यायेणोदात्तौ स्तः। दक्षिणो बाहुः। आख्याग्रहणं किम्? प्रत्यङ्मुखमासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति। छन्दसि च ११। अस्वाङ्गार्थमिदम्। दक्षिणः। इह पर्य्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ। कृष्णस्यामृगाख्या चेत् १२। अन्त उदात्तः। वर्णानामित्याद्युदात्ते (उ५५५५०) प्राप्ते। अन्तोदात्ता विधीयते। कृष्णानां व्रीहीणाम्। "कृष्णो ना नाव वृषभः"। मृगाख्यायान्तु कृष्णो रात्रौ। वा नामधेयस्य १३। कृष्णस्येत्येव। अयं वां कृष्णोऽश्विना। कृष्ण ऋषिः। शुक्लगौरयोरादिः १४। नित्यमुदात्तः स्यादित्यर्थे। वेत्यनुवर्त्तत इति तु युक्तम्। "सरोगौरो यथापि वा" इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात्। अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्त १५। अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति (उ५५६४०) द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्त उदात्तार्थं आरम्भः। वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति तेन लोके आद्युदात्तत्वमाहुः। पृष्ठस्य च १६। छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम्। पृष्ठम्। अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् १७। उनर्वन्नन्तानाम्(उ५५५४०)इत्याद्युदात्तस्यापवादः। अर्य्यस्य स्वाम्याख्या चेत्१८। यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति(उ५५७४०) यतोऽनाव इति (उ५५०४०) वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम्। आशाया अदिगाख्या चेत् १९। दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अतएव ज्ञापकाद्दिक्पर्य्यायस्याद्युदात्तता। "इन्द्र आशाभ्यस्परि"।

नक्षत्राणामाब्विषयाणाम् २०। अन्त उदात्तः स्यात्। अश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति (३५५५सू०) प्राप्ते। ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते (३५५७सू०) प्राप्ते वचनम्। न कुपूर्वः। कृत्तिकाख्या चेत् २१। अन्त उदात्तो न। कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तता नेत्याहुः। घृतादीनां च २२। अन्त उदात्तः। "घृतं मिमिक्षे"। आकृतिगणोऽयम्। ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि २३। अन्त उदात्तः स्यात्। "ज्येष्ठ आह चमसा"। "कनिष्ठ आह चतुरः"। वयसि किम्? ज्येष्ठः श्रेष्ठः। कनिष्ठोऽल्पिष्ठः। इह नित्त्वादाद्युदात्तः (३१४०सू०सू०) एव। बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा २४। अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे उदात्तः।

इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः।

अथादिः प्राक् शकटेः १। अधिकारोऽयम् शकटिशकट्योरिति (३५५८सू०) यावत्। ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य २। आदिरुदात्तः स्यात्। बलिः। तनुः। नब्विषयस्यानिसन्तस्य ३। "वनेन वयः"। इसन्तस्य तु सर्पिः। नप् नपुंसकम्। तृणधान्यानां च द्व्यषाम् ४। द्व्यचामित्यर्थः। कुशाः। काशाः। माषाः। तिलाः। बह्वचास्तु गोधूमाः। न संख्यायाः ५। पञ्च। चत्वारः। स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ६। शिट् सर्वनाम। "श-

र्णाभ्यां चुचुकाधि" "ओष्ठाविव मधु"। "विश्वो विहायाः"। प्राणिनां कुपूर्वम् ७। कवर्गात् पूर्वं आद्युदात्तः। काकः। वृकः। "शुकेषु मे"। प्राणिनां किम्? "क्षीरसर्पिर्मधूदकम्"। खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ८। खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात्। कन्दुकः। उनर्वन्नन्तानाम् ९। उन-"वरुणं वोऽरिशादसम्"। ऋ-"स्वसारं त्वा कृणवै"। वन्-"पीवानं मेषम्"। वर्णानां तणतिनितान्तानाम् १०। आद्युदात्तः। एतः। हरिणः। शितिः। पृश्निः। हरित्। ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ११। ऋत्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात्। मुनिः। अक्षस्यादेवनस्य १२। आद्युदात्तः। "तस्य नाक्षः"। देवने तु। "अक्षैर्मा दीव्य"। अर्धस्यासमद्योतने १३। अर्धो ग्रामस्य। समेंऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः। पीतद्दर्थानाम् १४। आद्युदात्तः। पीतद्रुः। सरलः। ग्रामादीनां च १५। ग्रामः। सोमः। यामः। लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य १६। चञ्चेव चञ्चा। स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम्। स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा। न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् १७। एषामुपमेयनामादिरुदात्तो न। ताल इव तालः। मेरुरिव मेरुः। व्याघ्रः। सिंहः। महिषः। राजविशेषस्य यमन्वा चेत् १८। यमन्वा वृद्धम् *। आङ्ग उदाहरणम्। अङ्गाः प्रत्युदाहरणम्। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः १९। अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः। कल्याणः। कोलाहलः। स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् २०। एषां त्रयाणामाद्युदात्तः स्त्रीविषयः—मल्लिका।

---

*वृद्धिर्यस्या चामादेस्तद्वृद्धमिति १, १, ७३, उक्तसंज्ञम्।

वर्णः—श्येनी। हरिणी। अंशुशब्दात् पूर्वोऽस्त्येषान्ते अंशुपूर्वाः। तरङ्गुः। शकुनीनाञ्च लघु पूर्वम् २१। पूर्वं लघु उदात्तं स्यात्। कुक्कुटः। तित्तिरिः। नर्तुप्राण्याख्यायाम् २२। यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वम्। वसन्तः। कृकलासः। धान्यानाञ्च वृद्धषान्तानाम् २३। आदिरुदात्तः। कान्तानाम्। श्यामाकाः। षान्तानाम्। राजमाषाः। जनपदशब्दानामषान्तानाम् २४। केकयः। हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्त्यः पूर्वं वा २५। हयिति हलः संज्ञा। पललम्। शललम्। हयादीनां किम्? एकलः। असंयुक्तेति किम्? मल्लः। इगन्तानाञ्च द्व्यषाम् २६। आदिरुदात्तः। कृषिः।

इति द्वितीयः पादः।

अथ द्वितीयं प्रागीषात् १। ईषान्तस्य हयादेरित्यतः (७५५७सू०) प्राक् द्वितीयाधिकारः। त्र्यषां प्राङ्मकरात् २। मकरवरूढेत्यतः (७५५७सू०) प्राक् त्र्यषामित्यधिकारः स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ३। कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यषां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम्। ललाटम्। कुर्वादीनान्तु कपोलः। रसना। वदनम्। मादीनाञ्च ४। मलयः। मकरः। शादीनां शाकानाम् ५। शीतन्या। शतपुष्पा। पान्तानां गुर्वादीनाम् ६। पादपः। आतपः। लघ्वादीनान्तु ७। अनूपम्। द्व्यषां तु नीपम्। युतान्यण्यन्तानाम् ८। युतम्।

प्रयुतम् । अनि । धमनिः । अरणिः । विपणिः । मकरव-
रूढपारेवतवितस्तेक्ष्वाज्झिद्राक्षाकलोमाकाष्ठायुतष्ठाकाशीना-
मादिर्वा ९ । एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढ
इत्यादि । छन्दसि च १० । अमकराद्यर्थं पारम्भः । लघ्वानु-
स्वारादादिर्द्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम् । कर्दमादीनाञ्च ११ ।
आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । "सुगन्धितेजनस्य ते वा" १२ ।
आदिर्द्वितीयस्तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धि-
तेजनाः । नपः फलान्तानाम् १३ । आदिर्द्वितीयश्चोदात्तम् ।
राजादनफलम् । यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम् १४ । कुलायः ।
थान्तस्य च नालघुनी १५ । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः ।
सनाथा सभा । शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसाञ्च
१६ । अन्त्यात् पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा । साङ्काश्यकाम्पि-
ल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् १७ । द्वितीयमुदात्तं वा । ईषा-
न्तस्य हयादेरादिर्वा १८ । हलीषा । लाङ्गलीषा । उशीर-
दाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यार-
ण्यापत्यदेवराणाम् १९ । एषामादिरुदात्तः स्यात् । महि-
ष्याषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् २० । आदिरुदात्तः । महिषी
जाया । "आषाढा उपदधाति" ।

इति तृतीयः पादः ।

प्रकृतिप्रत्ययोरव्यरमचरं पर्यायेण १ । उदात्तम् । प्रकृतिः ।
प्रकृती । गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य २ । अव्यरमचरं

पर्य्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजः ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कुदुत्तरपदप्रकृति (उ सू०) स्वरेणान्तोदात्तः । पारावतस्योपोत्तमवर्जम् ३ । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ४ । एषाञ्चतुर्णां धूप्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः । कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ५ । कपिकेशः । हरिकेशः । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ६ । स्पष्टम् । न्यङ्ङुत्तानः । "व्यचक्षयत् स्वः" । न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः ७ । स्वरितः स्यात् । तिल्यशिक्यकाश्मर्य्यधान्यकन्याराजन्यामनुष्याणामन्तः ८ । स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतोऽनाव इति (उ५५०सू०) प्राप्ते । विल्व भक्ष्यवीर्य्याणि छन्दसि ९ । अन्तस्वरितानि । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि १० । "स्तरीरु त्वत्" । "उत त्वः पश्यन" । "नभन्तामन्यके समे" । सिमस्मै । सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः ११ । आथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा । तेन "वासस्तनुते सिमस्मै" इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव । निपाता आद्युदात्ताः १२ । स्वाहा । उपसर्गाश्चाभिवर्जम् १३ । एवादीनामन्तः १४ । एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । "ते पुत्र । सूरिभिः सह" । सहस्य स इति (प४७१सू०) प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । वाचादीनामुभावुदात्तौ १५ । उभौ ग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमित्यस्य (उ५१८सू०) बाधाय । चादयोऽनुदात्ताः १६ । स्पष्टम् । यथेति पादान्ते १७ । "तन्नेमिमृभवो यथा" । पादान्ते किम् ? यथा नो

अदितिः करत्। प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः १८। पटुपटु। शेषं सर्वमनुदात्तम् १९ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः। प्रप्रायम्। दिवे दिवे।

इति शान्तनवाचार्य्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः।

आद्युदात्तश्च। ३। १। ३।

प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात्। अग्निः। कर्त्तव्यम्।

अनुदात्तौ सुप्पितौ। ३। १। ४।

पूर्वस्यापवादः "यज्ञस्यानयो युच्छति"। शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ (१)।

चितः। ६। १। १६३।

अन्त उदात्तः स्यात्। चितः सप्रकृतबह्वकजर्थम् *। चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः। "नभन्तामन्यके समे"। "यक्के सरस्वति"। "तकत्सुते"।

तद्धितस्य। ६। १। १६४।

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः। पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम्। कौञ्जायनाः। कौञ्जयनाः।

---

(१) युछ प्रमादे इति धातोः धातो (७५४४पृ०) इत्यन्तोदात्तः तत. परौ शप्तिपौ पित्त्वेनानुदात्तौ उदात्तादनुदात्तस्येति, (७५४५पृ०) स्वरितस्य स्वरितात् संहितायामनुदात्तानामिति, (७५४२पृ०) प्रचय इत्याशयेनाह स्वरितेति।

क्रितः । ६ । १ । १६५ ।

क्रितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । "यदाग्नेयः" ।

तिसृभ्यो जसः । ६ । १ । १६६ ।

जस उदात्तः । "तिस्रो द्यावा सवितुः" ।

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । ६ । १ । १६८ ।

साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता । "वाचा विरूपः" । सौ किम् ? राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि (२) राजशब्दात् परस्य मा भूत् । सप्तोगुवे । "विधत्ते राजनि त्वे" । तृतीयादि किम् ? न ददर्श वाचम्

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६ । १ । १६९ ।

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीया विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ।

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानाम् । ६ । १ । १७० ।

अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । "इन्द्रो दधीच." । चाविति (७।१।६४। पदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शसादिग्रहणार्थम् । "प्रतीचो बाहून्" ।

---

(२) असानेकाच्कस्य राजशब्दस्य तृतीयाद्यचि परेऽल्लोपेनैकाच्कत्वा दस्य प्रसक्तो माभूदिति सावित्यस्य व्यावर्त्यमिति भावः ।

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः। ६।१।१७१।

ऊठ्-इदं-पदादि-अप्-पुम् रै-दिव-इत्येभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता। ऊठ्-प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। ऊठ्युपधाग्रहणं कर्त्तव्यम् इह मा भूत्। अक्षद्युवा। अक्षद्युवे। इदम्-"एभिर्नृभिर्नृतमः"। अन्वादेशेन अन्तोदात्तात् (उ५६०सू०सू०)इत्यनुवृत्तेः। न च तत्रान्तोदात्ततास्यस्तीति वाच्यम् इदमोन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादाविति (पृ१५४सू०) सूत्रेणानुदात्तस्य अशोविधानात्। "प्रतिव अ्माभ्यास्ना अनु"। पद्सोमासहन्निश इति षट् पदादयः। "पद्भ्यां भूमिः"। "दद्भिर्न जिह्वा"। "जायते मासिमासि"। "मनश्चिन्मे हृद आ"। अप्-"अपां फेनेन"। पुम्-"आभ्रा तव पुंसः" रै-"राया वयम्"। "रायोधर्त्ता"। दिव्-"दिवे दिवे"।

अष्टनो दीर्घात्। ६।१।१७२।

शसादिर्विभक्तिरुदात्ता। "अष्टाभिर्दशभिः"।

शतुरनुमो नद्यजादी। ६।१।१७३।

अनुम् य शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात्। "अच्छाद्रवं प्रथमा जानती क्रगवत"। अन्तोदात्तात् किम्? दधती। अभ्यस्तानामादि (उ५४५सू०) इत्याद्युदात्त। अनुम किम्? तुदन्ती। एकादेशोऽत्र उदात्त। अदुपदेशात् परत्वाच्छतुर्लसार्वधातुक इति (उ५..८) निघात।

उदात्तयणो (६) हल्पूर्वात्। ६।१।१७४।

(६) उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्य (उ५४८सू०)प्राप्त इदं सूत्रम्।

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात् परा नदी असादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात्। "चोदयित्री सूनृतानाम्"। "एषा नेत्री"। "ऋतं देवाय कृण्वते"। सवित्रे।

नोङ्धात्वोः।६।१।१७५।

अनयोर्यणः परे असादय उदात्ता न स्युः। ब्रह्मबन्ध्वा (७) "मेत् पृश्नि सुभ्वे" (८)।

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्।६।१।१७६।

ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परे मतुबुदात्तः। "योऽब्धिमान् उदधिमान् इयर्त्ति"। नुटः-"अक्षण्वन्तः (९)। "कर्णवन्तः सखायः"। अन्तोदात्तात् किम्? "मा त्वा विदद्दिषुमान्"। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र नेष्यते। "मरुत्वा-इन्द्र"। "नियुत्वा वायवागहि"। रेशब्दाच्च *। "रेवान् इन्द्रवत"

नामन्यतरस्याम्।६।१।१७७।

मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात् परो नामुदात्तो वा। "चेतन्ती सुमतीनाम्"।

(७) ब्रह्मबन्ध्वेत्यत्र ऊङ्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वेन यणेकादेशोऽप्युदात्त तस्मात् परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्येति (उ५४।पृ०) विभक्ति स्वरिता।

(८) सुभूशब्द क्विबन्त पित्त्वेनानुदात्त धातोरिति (उ५४४पृ०) प्रकृतिस्वरेणाप्यनुदात्त ङ्को सुपीति (पृ०८२पृ०) यणि स्वरितत्व प्राप्तवत्।

(९) अक्षिशब्दान्मतुपि छन्दस्यपीति (उ५८।पृ०) अनङि अनोनुटोऽसिद्धत्वात् पूर्व नलोपस्ततो भूतपूर्वगत्या अनन्ततया नुटि अदुपधत्वात् मस्य वत्वम्।

ङ्याश्छन्दसि । ६ । १ । १७८ ।

ङ्याः परो नामुदात्तो वा । "देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्" । वेत्युक्तेर्नेह "जयतीनां मरुतो यन्तु" ।

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । ६ । १ । १७९ ।

एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । "आ षड्भिर्हूयमानः" । "त्रिभिष्ट्वं देव" ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः । ६ । १ । १८२

एभ्यः प्रागुक्तं न (१०) । "गवां शता गोभ्यो मातु" । "शुनश्चिच्छेपम्" । सौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तात् । "तेभ्यो द्युम्नम् तेषां पाहि श्रुधी हवम्" ।

दिवो झल् । ६ । १ । १८३ ।

दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । "द्युभिरक्तुभिः" । झलिति किम् ? "उप त्वाग्ने दिवे दिवे" ।

नृ चान्यतरस्याम् । ६ । १ । १८४ ।

नुः परा झलादिर्वोदात्ता । नृभिर्येमानः" ।

तित् स्वरितम् । ६ । १ । १८५ ।

निगदे व्याख्यातम् । "क्व नूनम्" ।

---

(१०) सावेकाचस्त्यादिना (३५६०४०) प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः। ६।१।१८६।

अस्मात् परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। तासि-कर्त्ता। कर्त्तारौ। कर्त्तारः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्। अनुदात्तात्- "य आस्ते"। ङितः-"अभिचष्टे अनृतेभिः"। अदुपदेशात्- "पुरुभुजा चनस्यतम्"। चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते। "वर्द्धमानम् स्वे दमे" तास्यादिभ्यः किम्? "अभित्वषे गृणीतः"। उपदेशग्रहणात्। नेह। "हतोव्रत्राण्यर्य्या"। लग्रहणं किम्? "कतीह निघ्नानाः"। सार्वेति किम्? शिश्ये। अह्न्विङोः किम्? कृते। यदधीते। विन्धीधिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्*। "इन्धे राजा"। एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति (उ५२८५सू०) सूत्रभाष्ये स्थितम्।

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्। ६।१।१८७।

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा "यासिष्टं वर्त्तिरश्विनौ"।

थलि च सेटीडन्तो वा। ६।१।१८६।

सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात्। यदा नैते त्रयः तदा लितीति (उ५४५सू०)प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तः स्यात्। लुलविथ। अत्र चत्वारोऽपि पर्य्यायेणोदात्ताः।

उपोत्तमं रिति। ६।१।२१७।

रित्प्रत्ययान्तस्य उपोत्तममुदात्तं स्यात्। "यदाहवनीये"।

इति प्रत्ययस्वराः।

समासस्य। ६। १। २२३।

अन्त उदात्तः स्यात्। "यज्ञश्रियम्"।

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। ६। २। १।

उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। "सत्यश्चित्रश्रवस्तमः"। उदात्तेत्यादि किम्? सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात्। "समपादः"।

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः। ६। २। २।

सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या। तुल्यश्वेतः। कृत्यतुल्याख्या अजात्येति (पृ॰३६५पं॰) तत्पुरुषः। गिरिणा काणः गिरिकाणः। "पतयन्मदयत्सखम्"। मदयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः। शस्त्रीश्यामा। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वाच्यम् *। "अयज्ञो वा एषः"। परिगणनं किम्? स्नात्वाकालकः। मुहूर्तसुखम्। भोज्योष्णम्।

वर्णो वर्णेष्वनेते। ६। २। ३।

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। कृष्णसारङ्गः। लोहितकल्माषः। कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः। लोहितशब्द इतन्नन्तः। वर्णः किम्? परमकृष्णः। वर्णेषु किम्? कृष्णतिला। अनेते किम्? कृष्णैतः।

गाधलवणयोः प्रमाणे। ६। २। ४।

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रान्तो मध्योदात्तः । यावत्प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रम् न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् ? परमगाधम् ।

दायाद्यन्दायादे । ६ । २ । ५ ।

तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् ? परमदायादः ।

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६ ।

प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनकारणविकलतया चिरकालभाविकृच्छ्रयोगितया वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् ? मूत्रकृच्छ्रम् ।

पदेऽपदेशे । ६ । २ । ७ ।

व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्दो घञन्तः उच्चारशब्दो घञन्तः थाथादिस्वरेण (७५८८४०) अन्तोदात्तः । अपदेशे किम् ? विष्णुपदम् ।

निवाते वातत्राणे । ६ । २ । ८ ।

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या

कुटी निवातम्। कुड्यनिवातम्। कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः। कुड्यशब्दो यगन्तः। यदन्त इत्यन्ये वातत्राणे किम्? राजनिवाते वसति। निवातशब्दो रूढः पार्श्वे।

शारदेऽनार्त्तवे। ६। २। ९।

ऋतौ भवमार्त्तवम् तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। रज्जुशारदमुदकम्। शारदशब्दो नूतनार्थः। तस्यास्वपदविग्रहः। "रज्ज्वाः सद्य उद्धृतम्"। रज्जुशब्दः सृजेरसुन् (उ॰२८२सू॰) इत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः। अनार्त्तवे किम्? उत्तमशारदम्।

अध्वर्य्युकषाययोर्जातौ। ६। २। १०।

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। कठाध्वर्य्युः। दौवारिककषायम्। कठशब्दः पचाद्यजन्तः। तस्माद्वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति (पू॰६८०सू॰) णिनेः कठचरकाल्लुगिति (उ॰६८१सू॰) लुक्। द्वारे नियुक्त इति ठगन्तोदात्तः। जातौ किम्? परमाध्वर्य्युः।

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये। ६। २। ११।

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या। पितृसदृशः। सादृश्ये किम्? परमसदृशः। समासार्थोऽत्र पूज्यमानता (१) न सादृश्यम्।

---

(१) सदृशादिपदोत्तरकतयैव सादृश्ये लब्धे पुनस्तद्ग्रहणं पूज्यतासहितसादृश्यबोधनार्थमित्याह पूज्यमानतेति तथाच पूज्यप्रतियोगिबोधनार्थं सादृश्यमुपात्तमिति भावः।

द्विगौ प्रमाणे। ६। २। १२।

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। प्राच्यसप्तसम.। सप्त समाः प्रमाणमस्य। प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यमिति (पृ॰२१४०) मात्रचो लुक्। प्राच्यशब्द आद्युदात्तः। प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः (२)। द्विगौ किम्? व्रीहिप्रस्थः। प्रमाणे किम्? परमसप्तसमः।

गन्तव्यपण्यं वाणिजे। ६। २। १३।

वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। मद्रवाणिजः। गजवाणिजः। मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः सप्तमीसमासः। गन्तव्येति किम्? परमवाणिजः।

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके। ६। २। १४।

मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा। भिक्षाया स्तुल्य प्रमाणं भिक्षामात्रम्। भिक्षाशब्दो गुरोश्च हलः (उ४५१ष्ट॰) इत्यप्रत्ययान्त.। पाणिन्युपज्ञम्। पाणिनिशब्दोऽन्तोदात्त.। नन्दोपक्रमम्। नन्दशब्द. पचाद्यजन्त। इषुच्छायम्। इषुशब्द आद्युदात्त नित्त्वात्। नपुंसके किम्? कुड्यच्छाया

सुखप्रिययोर्हिते। ६। २। १५।

एतयो. परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा। गमनसुखम्। गमनप्रियम्। गमनशब्दे लित्स्वर। हिते किम्? परमसुखम्।

प्रीतौ च। ६। २। १६।

प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम्। ब्राह्मणसुखं पायसम्। छात्रप्रियोऽनध्याय.। ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ। प्रीतौ किम् राजसुखम्।

स्वं स्वामिनि। ६। २। १७।

स्वामिशब्दे परे स्ववाचिनि पूर्वपदन्तथा। गोस्वामी। स्वं किम्? परमस्वामी।

पत्यावैश्वर्य्ये। ६। २। १८।

"दमूना गृहपतिर्दमे"।

न भूवाक्चिद्दिधिषु। ६। २। १९।

पतिशब्दे परे ऐश्वर्य्यवाचिनि ततपुरुषे नैतानि प्रकृत्या। भुवः पतिः भूपतिः। वाक्पतिः। चित्पतिः। दिधिषुपतिः।

वा भुवनम्। ६। २। २०।

उक्तविषये। भुवनपति। भूसूधूभ्रस्जिभ्य इति (उ४००१०) क्युन्नन्तो भुवनशब्द।

आशङ्काबाधनेदीयस्सु सम्भावने। ६। २। २१।

अस्तित्वाध्यवसाय. (१) सम्भावनम्। गमनाशङ्कमस्ति। गमना-

---

(१) अस्तित्वविषयकोत्कटकोटिकज्ञानमित्यर्थ।

बाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्कते आबाध्यते निकट-तरमिति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् ? परमनेदीयः ।

पूर्वं भूतपूर्वे । ६ । २ । २२ ।

आढ्यो भूतपूर्वः । आढ्य (४) पूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्त्तते । भूतपूर्वे किम् ? परमपूर्वः ।

सविधसनीडसमर्य्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । ६ । २ । २३ ।

एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्य्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् ? सह मर्य्यादया समर्य्यादं चेत्रम् । चैत्रसमर्य्यादम ।

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु (५) । ६ । २ । २४ ।

विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर (३५७०७०) इत्याद्युदात्त । विस्पष्टेति किम् ? परमलवणम् । गुणेति किम् ? विस्पष्टब्राह्मण । विस्पष्ट (६) विचित्र व्यक्त सम्पन्न पण्डित कुशल चपल निपुण ।

---

(४) आङ्पूर्वात् ध्यायते के पृषोदरादित्वात् ढत्वे आढ्य इति सिद्धम् ।

(५) विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु परेषु प्रकृत्येत्यर्थः । अत्र विस्पष्टानि प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य, तथा च कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयते तदकदेशे कटुकगुणे विस्पष्टाद्यन्वय एवञ्च सामानाधिकरण्याभावेऽपि मयूरव्यंसकादित्वात् समास ।

(६) विस्पष्टे गतिस्वर विचित्रेऽव्ययस्वर । व्यक्तो गतिस्वरेण द्युदात्त सम्पन्नोऽन्तोदात्त । पण्डितकुशलचपलनिपुणा अन्तोदात्ता ।

अज्यावमकन्पापवत्सु भावकर्मधारये। ६।२।२५।

अ ज्य-अवम-कन्-इत्यादेशवति पापशब्दे च उत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या। गमनश्रेष्ठम्। गमनज्यायः। गमनावमम्। गमनकनिष्ठम्। गमनपापिष्ठम्। अत्यादीति किम? गमनशोभनम्। भावे किम्? गम्यतेऽनेनेति गमनं श्रेयो गमनश्रेयः। कर्मेति किम्? षष्ठीसमासे मा भूत्।

कुमारश्च। ६।२।२६।

कर्मधारये। कुमारश्रमणः। कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः।

आदिः प्रत्येनसि। ६।२।२७।

कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये। प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः। कुमारप्रत्येनाः।

पूगेष्वन्यतरस्याम्। ६।२।२८।

पूगा गणास्तेषूक्तं वा। कुमारचातकाः। कुमारजीमूताः। आद्युदात्तत्वाभावे कुमारस्येत्येव भवति।

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ। ६।२।२९।

एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या। पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः। पञ्च मासान् भूतः पञ्चमास्यः। दशमास्यः। तमधीष्टः (पृ० ३६२४०)

इत्यधिकारे द्विगोर्यत् (पू६४४पृ०)। पञ्चकपालः। पञ्चभगालः। पञ्चशरावः (७)। नः संख्यायाम् (७५५४पृ०) इति पञ्चशब्द आ-द्युदात्तः। इगन्तादिषु किम्? परमारत्निः। द्विगौ किम्? परतारत्निः।

बह्वन्यतरस्याम्। ६। २। ३०।

बहुशब्दस्तथा वा। बह्वरत्निः २। बहुमास्यः २। बहु-कपालः २। बहुशब्दोऽन्तोदात्तः। तस्य यणि सत्युदात्त-स्वरितयोरिति (७५४५पृ०) वा भवति।

दिष्टिवितस्त्योश्च। ६। २। ३१।

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ। पञ्चदिष्टिः २। पञ्चवितस्तिः २।

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्। ६। २। ३२।

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु। साङ्काश्यसिद्धः। साङ्काश्येति ण्यान्तः। आतपशुष्कः। भ्राष्ट्रपक्वः। भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः। चक्रबन्धः। चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः। अकालात् किम्? पूर्वाह्णसिद्धः। कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते।

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु। ६। २। ३३।

---

(७) पञ्चसु कपालेषु भगालेषु शरावेषु संस्कृत इति यथाक्रमं विग्रहः। भगालेषु पात्रविशेषेष्वित्यर्थः।

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे। परित्रिगर्तं वृष्टो देवः। प्रतिपूर्वाह्णम्। प्रत्यपररात्रम्। उपपूर्वरात्रम्। अपत्रिगर्तम्। उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जम्। बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम्। अपपर्योरेव वर्ज्यमानोत्तरपदम् तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात्। अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति। वर्ज्येति किम्? अग्निं प्रति।

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु। ६। २। ३४।

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। श्वाफल्कचैत्रकाः। शिनिवासुदेवाः। शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते। राजन्येति किम्? द्वैप्यभैमायनाः। द्वीपे भवा द्वैप्याः। भैमेरपत्यं युवा भैमायनः। अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः। राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् नैते तथा। बहुवचनं किम्? सङ्कर्षणवासुदेवौ। द्वन्द्वे किम्? वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः। अन्धकवृष्णिषु किम्? कुरुपञ्चालाः।

संख्या। ६। २। ३५।

संख्यावाचि पूपर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे। द्वादश। त्रयोदश। त्रेस्त्रयसादेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी। ६। २। ३६।

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। पाणि-

नीयवौढीया' इत्यत्र मध्योदात्तावेतौ' आचार्य्योपसर्ज-नग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्य्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत तेनेह न । पाणिनीयरौढ्यदत्तौ । आचार्य्येति किम् ? छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासी किम् ? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ।

कार्त्तकौजपादयश्च (८) । ६ । २ । ३७ ।

एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्त्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यणन्तावेतौ सावर्णिमाण्डूकेयौ ।

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ।

महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्महदिति (पृ॰१६२४०) प्रतिपदोक्तसमासे एवायं स्वरः । नेह महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ।

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३९ ।

---

(८) कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः, कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः, कुन्तिसुराष्ट्राः, चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः, कठकालापाः कठकौथुमाः, कौथुमलौकाक्षाः, स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्त, सौश्रुतपार्थवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये कार्त्तकौजपादि ।

चाम्बहान्। तुल्लकवैश्वदेवम्। महावैश्वदेवम्। तुधं लातीति चुल्लः। तस्मादन्नातादिषु (५७०६सू०व०) केऽन्तोदात्तः।

उष्ट्रसादिवाम्योः। ६। २। ४०।

उष्ट्रसादिः। उष्ट्रवामिः। उपेष्टृणि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः।

गौः सादसादिसारथिषु। ६। २। ४१।

गोसादः। गोसादिः। गोसारथिः।

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलोदासीभाराणाञ्च। ६। २। ४२।

एषा समाना समासानान्दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। कुरूणाङ्गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। उप्रत्ययान्तः कुरुः वृजेरिति वाच्यम् *। वृजिगार्हपतम्। वृजिराद्युदात्त.। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। रिक्ते विभाषेति (७५४८सू०) रिक्तशब्द आद्युदात्तः। असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् सिध्मादि (५३८०सू०) त्वाल्लच् कापिलकादि (८,२,१८सू० वा०) त्वाल्लत्वम्। पारे वडवेव पारेवडवा। निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादि (७५५४सू०) त्वादन्तोदात्त। तैतिलो कद्रूः तैतिलकद्रू। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः। पण्यकम्बलः। सञ्ज्ञायामिति वक्तव्यम् *। अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समास-

न्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते समासे प्रकृत्या इत्येष स्वरो विहित. । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । "सुवा एष पुरन्ध्याः" पुरं शरीरम्ध्रियतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति (उ४४८सू०) किप्रत्यय १ । अलुक् छान्दसः । नब्विषयस्य (उ५५४सू०) इत्याद्युदात्त पुरशब्द ।

चतुर्थी तदर्थे । ६ । २ । ४३ ।

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्, तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यूपदारु ।

अर्थे । ६ । २ । ४४ ।

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ।

क्ते च । ६ । २ । ४५ ।

क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ।

कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ।

क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्त । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् ? श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् ? कृताकृतम् ।

अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ।

अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रित । ग्रामगत । कष्टशब्दोऽन्तोदात्त. । ग्रामशब्दो

---

१ बाहुलकादन्यत्रापि त्युक्तं ध्रियतेर्घत्वाभावऽपि कित्त्वाभावे न नयो., म ।

नित्स्वरेण (उ५४१पृ०सू०) आद्युदात्तः । अहीने किम् ? कान्तारातीतः । अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् * । नेह । सुखप्राप्तः । थाथेत्यस्य (उ५६८पृ०) अपवादोऽयम् ।

तृतीया कर्मणि । ६ । २ । ४८ ।

कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः (उ३६.पृ०३.सू०) । कर्मणि किम् ? रथेनायातो रथायातः ।

गतिरनन्तरः । ६ । २ । ४६ ।

कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् । अनन्तरः किम् ? अभ्युद्धृतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्याथादिस्वर (उ५६८पृ०) एव । दूरादागतः । थाथेत्यस्यापवादः ।

तादौ च निति कृत्यतौ । ६ । २ । ५० ।

तकारादौ निति तुन्वर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । "अग्ने रायोऽनृतमस्य प्रभूतौ सङ्गतिं गौ" । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् ? प्रजल्पाकः । निति किम् ? प्रकर्त्ता । हृजन्तः । अतौ किम् ? आगन्तुः ।

तवै चान्तश्च युगपत् । ६ । २ । ५१ ।

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । अन्वेतवै । कृत्स्वरापवादः ।

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ६ । २ । ५२ ।

अनिगन्तगतिवप्रत्ययान्ते ऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । "ये पराञ्चस्तान" । अनिगन्त इति किम् ? प्रत्यञ्चोयन्तु । चुस्वरात् (७५१२८पृ०) परत्वादयमेव । "जहि वृष्णानि कृणुही पराचः" । वप्रत्यये किम् ? उदञ्चनम् ।

न्यधी च । ६ । २ । ५३ ।

वप्रत्ययान्ते ऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । उदात्तस्वरितयोर्यणः (७५४१पृ०) इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ।

ईषदन्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ।

ईषत्कडारः २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ।

हिरण्यपरिमाणन्धने । ६ । २ । ५५ ।

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णम् २ तदेव धनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्ये किम् ? प्रस्थधनम् । परिमाणे किम् ? काञ्चनधनम् धने किम् ? निष्कमाला ।

प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ६ । २ । ५६ ।

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः २ । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः (७४२ पृ०७०) । अचिरेति किम् ? प्रथमो वैयाकरणः ।

कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ।

वा प्रकृत्या। कतरकठः २। कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम्
इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम्।

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः। ६। २। ५८।

आर्यब्राह्मणः २। आर्यकुमारः २। आर्यो ण्यदन्तत्वात्
स्वरितः (उ५६३पृ०सू०) आर्यः किम? परमब्राह्मणः।
ब्राह्मणादीति किम? आर्यक्षत्रियः। कर्मधारय इत्येव।

राजा च। ६। २। ५९।

ब्राह्मणकुमारयोः परतो राजा वा प्रकृत्या कर्मधारये।
राजब्राह्मणः २। राजकुमारः २। योगविभाग उत्तरार्थः।

षष्ठी प्रत्येनसि। ६। २। ६०।

षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या। राजप्रत्येनाः २।
षष्ठी किम? राजा चासौ प्रत्येनाश्चेत्यत्र न।

क्ते नित्यार्थे। ६। २। ६१।

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या। नित्यप्रहसितः
२। काला इति (पृ३२७सू०) द्वितीयासमासोऽयम्। नित्यशब्द-
स्त्यबन्त आद्युदात्तः। हसित इति थाथादि(उ५८८पृ०)स्वरेणा-
न्तोदात्तः। नित्यार्थे किम्? मुहूर्त्तप्रहसितः।

ग्रामः शिल्पिनि। ६। २। ६२।

वा प्रकृत्या। ग्रामनापितः २। ग्रामशब्द आद्युदात्तः।

ग्रामः किम् ? परमनापितः । शिल्पिनि किम् ? ग्रामरथ्या ।

राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ।

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः २ । राजकुलालः २ । प्रशंसायाङ्किम् ? राजनापितः । शिल्पिनि किम ? राजहस्ती ।

आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ।

अधिकारोऽयम् ।

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ।

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियत देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हले द्विपदिका । संज्ञायामिति (प३५२सू०) सप्तमीसमासः । कारनाम्नि चेत्यलुक् (प४५८सू०) । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारः मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यम् । याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्ये इति किम् ? स्तम्बेरमः । अहरणे किम् ? वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरणे इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ।

युक्ते च । ६ । २ । ६६ ।

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्। गोवल्लवः। "कर्त्तव्ये तत्परो युक्तः"।

विभाषाऽध्यक्षे। ६।२।६७।

गवाध्यक्ष'२।

पापञ्च शिल्पिनि। ६।२।६८।

पापनापितः। पापाणके इति (पृ१५८४०) प्रतिपदोक्तस्येव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न।

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे। ६।२।६९।

भार्य्यासौश्रुत.। सुश्रुतापत्यस्य भार्य्याप्रधानतया क्षेपः। अन्तेवासी। कुमारीदाक्षाः। ओदनपाणिनीयाः। कुमार्य्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते त एवं क्षिप्यन्ते। भिक्षामाणवः। भिक्षां लपस्येऽहमिति माणव'। भयब्राह्मणः। भयेन ब्राह्मण' सम्पद्यते। गोत्रादिषु किम्? दासीश्रोत्रियः। क्षेपे किम्? परमब्राह्मणः।

अङ्गानि मैरेये। ६।२।७०।

मद्यविशेषो मैरेयः। मधुमैरेयः। मधुविकारस्य तस्य मद्यङ्गम्। अङ्गानि किम्? परममैरेयः। मैरेये किम्? पुष्पासवः।

भक्ताख्यास्तदर्थेषु। ६।२।७१।

भक्षमक्षम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषः । भक्षाख्या: किम् ? समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् ? भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ।

गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने । ६ । २ । ७२ ।

धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः (९)। गवाकृत्या सन्निवेशितत्वाद्धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् ? परमसिंहः ।

अके जीविकार्थे । ६ । २ । ७३ ।

अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तम । दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति (पृ०४०७पं०) समासः । अके किम् ? रमणीयकर्त्ता । जीविकार्थे किम् ? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ।

प्राचां क्रीडायाम् । ६ । २ । ७४ ।

प्राग्देशवर्त्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते । परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति (३४५३पं०) ण्वुल् । प्राचां किम् ? जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीड़ा । क्रीडायां किम् ? तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुच् (३४५४पं०) ।

---

(९) उपमितं व्याघ्रादिभिः (पृ०११९पं०) इत्यनेन समास इत्यर्थः व्याघ्रादिरिति ।

अणि नियुक्ते। ६। २। ७५।

अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्। छत्रधारः। नियुक्ते किम्? काण्डलावः।

शिल्पिनि चाकृञः। ६। २। ७६।

शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृञ्परो न भवति। तन्तुवायः। शिल्पिनि किम्? काण्डलावः। अकृञः किम्? कुम्भकारः।

संज्ञायाञ्च। ६। २। ७७।

अणन्ते परे। तन्तुवायो नाम कृमिः। अकृञ इत्येव। रथकारो नाम ब्राह्मणः।

गोतन्तियवम्पाले। ६। २। ७८।

गोपालः। तन्तिपालः। यवपालः। अनियुक्तार्थो योगः। गो इति किम्? वत्सपालः। पाले इति किम्? गोरक्षः।

णिनि। ६। २। ७९।

पुष्पहारी।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव। ६। २। ८०।

उपमानवाचि पूर्वं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्। उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम्। शब्दार्थप्रकृतौ किम्? वृकवञ्ची। प्रकृतिग्रहणं किम्?

प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्थो (१०) तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् गर्दभोच्चारी ।

युक्तारोह्यादयश्च (११) । ६ । २ । ८१ ।

आद्युदात्ता. । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ।

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे । ६ । २ । ८२ ।

कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ।

अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः । ६ । २ । ८३ ।

बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात् पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् ? दग्धजानि तृणानि

ग्रामेऽनिवसन्तः । ६ । २ । ८४ ।

ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् ? दाक्षिग्रामः दाक्षिनिवासः ।

घोषादिषु (१२) च । ६ । २ । ८५ ।

---

(१०) शब्द एवार्थो यस्याः इति विग्रहः शब्दस्य चार्थेन तादात्म्यार्थत्वम् ।

(११) युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्य क्षीरहोता भगिनीभर्त्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्र गर्गत्रिरात्र व्युष्टत्रिरात्र गणपाद एकशितिपाद् पात्रे सम्मितादयश्च (पृ२५२४०) युक्तारोह्यादि. ।

(१२) घोष इत्येवमादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । घोष कट वल्लभ ह्रद बदरी पिङ्गल पिशङ्ग माला रक्षा शाला कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षा घोषादि. ।

दाक्षिघोष। दाक्षिकट.। दाक्षिङ्कर.

छात्र्यादयः (१३) शालायाम्। ६। २। ८६।

छात्रिशाला। व्याडिशाला। यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक (प८२४पृ०सू०) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः। छात्रिशालम्।

प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्। ६। २। ८७।

प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादि (१४) वर्जितमवृद्धम्पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। इन्द्रप्रस्थः। अवृद्धं किम्? दाक्षिप्रस्थः। अकर्क्यादीनामिति किम्? कर्कीप्रस्थः। मकरीप्रस्थः।

मालादीनाञ्च (१५)। ६। २। ८८।

वृद्धार्थमिदम्। मालाप्रस्थः। शोणाप्रस्थः।

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम्। ६। २। ८९।

नगरे परे महन्नववर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न। ब्रह्मनगरम्। अमहदिति किम्? महानगरम्। नवनगरम्। अनुदीचां किम्? कार्त्तिनगरम।

अर्मे चाऽवर्णं द्व्यच् त्र्यच्। ६। २। ९०।

---

(१३) छात्रि पैलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि छात्र्यादिः।

(१४) कर्की मघी मकरी कर्कन्धु शमी करीर कन्दुक कवल बदरी कर्क्यादिः।

(१५) माला शाला शोणा द्राक्षा क्षामा क्षौमा काञ्ची एक काम मालादिः।

घर्मे परे ह्यचत्र्यचपूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम्। गुप्ताघर्मम्। कुक्कुटाघर्मम्। अवर्णं किम्? बृहद्घर्मम्। ह्यच्त्र्यच् किम्, कपिञ्जलाघर्मम्। अमहन्नवमित्येव। महाघर्मम्। नवाघर्मम्।

न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्। ६। २। ९१।

घर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि। भूताघर्मम्। अधिकाघर्मम्। सञ्जीवाघर्मम्। मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम्। मद्राघर्मम्। अश्माघर्मम्। मद्राश्माघर्मम्। कज्जलाघर्मम्। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्*। "दिवोदासाय दाशुषे"।

अन्तः। ६। २। ९२।

अधिकारोऽयम् प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् (६५१० सू०)।

सर्वं गुणकार्त्स्न्ये। ६। २। ९३।

सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम्। सर्वश्वेतः। सर्वमहान्। सर्वं किम्? परमश्वेतः। आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्यं वर्त्तते। गुणः किम्? सर्वसौवर्णः। कार्त्स्न्ये किम्? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः।

संज्ञायां गिरिनिकाययोः। ६। २। ९४।

एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम्। अञ्जनागिरिः। मौण्डनिकायः। संज्ञायां किम्? परमगिरिः। ब्राह्मणनिकायः।

कुमार्य्यां वयसि। ६।२।९५।

पूर्वपदमन्तोदात्तम्। वृद्धकुमारी। जरत्कुमारी। कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः तत्र वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव। वयसि किम्? परमकुमारी।

उदकेऽकेवले। ६।२।९६।

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम्। गुडोदकम्। स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः। स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति (८।२।६) पक्षे स्वरितः। अकेवले किम्? शीतोदकम्।

द्विगौ क्रतौ। ६।२।९७।

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गर्गत्रिरात्रः। द्विगौ किम्? अतिरात्रः। क्रतौ किम्? बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः।

सभायान्नपुंसके। ६।२।९८।

सभायाम्परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गोपालसभम्। स्त्रीसभम्। सभायां किम्? ब्राह्मणसेनम्? नपुंसके किम्? राजसभा। प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणादिह। रमणीयसभम्। ब्राह्मणकुलम्।

पुरे प्राचाम्। ६।२।९९।

देवदत्तपुरम्। नान्दीपुरम् प्राचां किम्? शिवपुरम्।

अरिष्टगौडपूर्वे च। ६। २। १००।

पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। अरिष्ट-पुरम्। गौडपुरम्। पूर्वग्रहणं किम्? इहापि यथा स्यात्। अरिष्टाश्रितपुरम्। गौडभृत्यपुरम्।

न हास्तिनफलकमार्देयाः। ६। २। १०१।

पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम् मार्देयपुरम्। मृदेरपत्यमिति शुभ्रा(५०६९ ८०) दित्वाड्ढक्।

कुसूलकूपकुम्भशालं बिले। ६। २। १०२।

एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे। कुसूलबिलम्। कूपबिलम्। कुम्भबिलम्। शालाबिलम्। कुसूलादि किम्? सर्पबिलम्। बिले इति किम्? कुसूलस्वामी।

दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु। ६। २। १०३।

दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु। पूर्वेषुकामशमी। अपर-कृष्णमृत्तिका। जनपदो देशः। पूर्वपञ्चालाः। आख्यानम् पूर्वयायातम्। पूर्वचानराटम्। शब्दग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम्।

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि। ६। २। १०४।

आचार्योपसर्जना अन्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता

भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्य्येति किम् ? पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् ? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ।

उत्तरपदवृद्धौ सर्वञ्च । ६ । २ । १०५ ।

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य (पृ५७२पृ०) या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम ? सर्वभासः । सर्वकारक ।

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६ । २ । १०६ ।

बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूत संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण (उ५८२पृ०सू०) प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा । विश्वदेवः । "आ विश्वदेवं सप्रतिमम्" बहुव्रीहौ किम् ? विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् ? विश्वे देवाः । प्रागव्ययीभावाद् (उ५८२पृ०सू०) बहुव्रीह्यधिकारः ।

उदराश्वेषुषु । ६ । २ । १०७ ।

वृषोदरः । हर्य्यश्वः । महेषुः ।

क्षेपे । ६ । २ । १०८ ।

उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति (उ६०५पृ०) भवति विप्रतिषेधेन ।

नदी बन्धुनि । ६ । २ ।१०९ ।

बन्धुशब्दे परे नद्यन्तम्पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गी

बन्धुः । नदी किम ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् ? गौरीपुत्रः ।

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ६ । २ । ११० ।

निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः २ । निष्ठा किम् ? प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् ? शुष्कमुखः ।

उत्तरपदादिः । ६ । २ । १११ ।

उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालम् (३५८६९०) इत्यवधिकः ।

कर्णो वर्णलक्षणात् । ६ । २ । ११२ ।

वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् ? श्वेतपादः । वर्णलक्षणात्किम् ? शोभनकर्णः ।

संज्ञौपम्ययोश्च । ६ । २ । ११३ ।

कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये – गोकर्णः ।

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घञ्च । ६ । २ । ११४ ।

संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठ । काण्डपृष्ठ. । सुग्रीवः नाडीजङ्घ । औपम्ये । खरकण्ठ । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः गोजङ्घ ।

शृङ्गमवस्थायाञ्च । ६ । २ । ११५ ।

शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ। उद्गतशृङ्गः। द्व्यङ्गुलशृङ्गः। अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था। संज्ञायाम्—ऋष्यशृङ्गः। उपमायाम्—मेषशृङ्गः। अवस्थेति किम्? स्थूलशृङ्गः।

नञो जरमरमित्रमृताः। ६। २। ११६।

नञः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ। "न मे जरा अजरम् अमरम्"। "अमित्रमर्द्दय"। "अवो देवेष्वमृतम्"। नञः किम्? ब्राह्मणमित्रः। जरेति किम्? अशत्रुः।

सोर्मनसी अलोमोषसी। ६। २। ११७।

सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तञ्चाद्युदात्तं स्यात्। नञ्सुभ्याम् (उ६०५४०) इत्यस्यापवादः। सुकर्माणः। सुयुजः। "मनो रथदनिमानः"। "सुब्रह्मा शिवापशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः सुपेशसस्करोति"। सोः किम्? कृतकर्मा। मनसी किम्? सुराजा। अलोमोषसी किम्? सुलोमा। सुषाः। कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति (उ६०५४०) भवति। सुकर्मक। सुस्रोतस्कः।

क्रत्वादयश्च (१६)। ६। २। ११८।

सोः परे आद्युदात्ताः स्युः। "साम्राज्याय सुक्रतुः"। सुप्रतीकः। सुहव्यः। "सुप्रतूर्त्तिमनेहसम्"।

आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि। ६। २। ११९।

---

(१६) क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्त्ति हव्य भग इत्यादि।

यदात्युदात्तं द्वाच् तत्पोत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम्। "आ-द्या. स्वश्वाः सुरथा आतिथिग्वे" नित्स्वरेण (उ५।४७सू०व०) अश्वरथावाद्युदात्तौ। आद्युदात्तं किम्? या सुबाहुः। द्वाच् किम्? "सुगुरसत्सु हिरण्य" हिरण्यशब्दस्त्र्यच्

वीरवीर्य्यौ च। ६। २। १२०।

सो' परे बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ। "सुवीरेण रयिणा"। "सुवीर्य्यस्य गोमतः" वीर्य्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः। तत्र यतोऽ-नावः (उ५।५०सू०) इत्याद्युदात्तत्वमेति वीर्य्यग्रहणं ज्ञापकम्। तत्र हि सति पूर्व्वेणैव सिद्धं स्यात्।

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे। ६। २। १२१।

उपकूलम्। परितीरम्। उपतूलम्। उपमूलम्। उपशा-लम्। उपाक्षम्। सुषमम्। निःषमम्। तिष्ठद्गुप्रभृति-ष्वेते (पू२३।सू०)। कूलादिग्रहणं किम्? उपकुम्भम्। अव्ययी-भावे किम्? परमकूलम्।

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ। ६। २। १२२।

द्विकंस.। द्विमन्थः। द्विशूर्प्पं। द्विपाय्यम्। द्विकाण्डम्। द्विगौ किम्? परमकंसः।

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके। ६। २। १२३।

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम्।

ब्राह्मणशालम्। तत्पुरुषे किम्? दृढ़शालम्। ब्राह्मणकुलम्। शालायां किम्? ब्राह्मणसेनम्। नपुंसके किम्? ब्राह्मणशाला।

कन्या च। ६। २। १२४।

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम्। सौशमिकन्थम्। आह्वरकन्थम्। नपुंसके किम्? दाक्षिकन्था।

आदिश्चिहणादीनाम् (१७)। ६। २। १२५।

कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः। चिहणकन्थम्। मन्दरकन्थम्। आदिरिति वर्त्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम्।

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम्। ६। २। १२६।

चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि। पुत्रचेलम्। नगरखेटम्। दधिकटुकम्। प्रजाकाण्डम्। चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा। व्याघ्रादित्वात् (प३५ पृ०) समासः। गर्हायां किम्? परमचेलम्।

चीरमुपमानम्। ६। २। १२७।

वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम्। कम्बलचीरम्। उपमानं किम्? परमचीरम्।

---

(१७) चिहण मडर मद्रुमर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण चिहणादि।

पललसूपशाकं मिश्रे । ६ । २ । १२८ ।

घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति (५३४ पृ०) समासः । मिश्रे किम् ? परमपललम् ।

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ६ । २ । १२९ ।

आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थली । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् ? परमकूलम् ।

अकर्मधारये राज्यम् । ६ । २ । १३० ।

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अकर्मेति किम् ? परमराज्यम् । धनराज्यात् इत्यादावव्ययस्वरः । पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ।

वर्ग्यादयश्च । ६ । २ । १३१ ।

अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः (१८) ।

पुत्रः पुंभ्यः । ६ । २ । १३२ ।

पुंशब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहिषपुत्रः । पुत्रः किम् ? कौलटिमातुलः । पुंभ्यः किम् ? दास्याःपुत्रः ।

---

(१८) अत्र पुस्तकपूर्वार्द्धे ५७६ पृष्ठे दिगादिगणे वर्ग इत्येवमादयो ये [illegible] वर्ग्यादयः ।

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ६ । २ । १३३ ।

एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात् पर्यायाणां तद्विशेषाणाञ्च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतृपुत्रः । संयुक्ताः सम्बन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुष्पुत्रः ।

चूर्णादी(१९)न्यप्राणिषष्ठ्याः । ६ । २ । १३४ ।

एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात् पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् । अप्राणीति किम् ? मत्स्यचूर्णम् ।

षट् च काण्डादीनि (२०) । ६ । २ । १३५ ।

अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् । तिलपललम् । मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट् किम् ? राजनदः । अप्राणीति किम् ? दत्तकाण्डम् ।

कुण्डं वनम् । ६ । २ । १३६ ।

कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वनं किम् ? मृतकुण्डम् ।

---

(१९) चूर्ण करिव करिप शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल चूर्णादि ।

(२०) चेलखेटेत्यादि (६।२।१२६) सूत्रस्थकाण्डशब्दमारभ्य कूलसूदेति (६।२।१२९) सूत्रस्थकूलशब्दान्ताः षट् शब्दाः ।

प्रकृत्या भगालम् । ६ । २ । १३७ ।

भगालवाच्युत्तरपदे तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीदापालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति (उ५८७पृ०) यावत् ।

शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् । ६ । २ । १३८ ।

शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादि(उ५४८पृ०)त्वादाद्युदात्तः अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्स्वरः (पृ५४७ मू०) । शितेः किम् ? दर्शनीयपादः । अभसत् किम् ? शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ।

गतिकारकोपपदात् कृत् । ६ । २ । १३९ ।

एभ्यः कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । इध्मप्रव्रश्चनः । उपपदात्—उच्चैःकारम् । ईषत्करः । गतीति किम् । देवस्य कारकः । शेषे षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ।

उभे वनस्पत्यादिषु(२१)युगपत् । ६ । २ । १४० ।

---

(२१) वनस्पति इत्येवमादिषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या भवतः । वनस्पति बृहस्पति शचीपति तनूनपात् नराशंस शुनःशेप शण्डा-

षु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृत्या। "वनस्पतिं वन आ बृह-स्पति यः"। बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते। "हर्षया शचीपतिम्"। शाङ्गरवादि * (पृ०४१४सू०) त्वादाद्युदात्तः शची-शब्दः "शचीभिर्न" इति दर्शनात्। तनूनपात्। "नराशंसं वाजिनम्"। निपातनाद्दीर्घः। शुनःशेफम्।

देवताद्वन्द्वे च। ६। २। १४१।

उभे युगपत् प्रकृत्या स्तः। "आय इन्द्रावरुणौ"। "इन्द्रा-बृहस्पतीवयम्"। देवता किम्? प्लक्षन्यग्रोधौ। द्वन्द्वे किम्? अग्निष्टोमः।

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु। ६। २। १४२।

पृथिव्यादिवर्ज्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तम्। "इन्द्रा-ग्निभ्यां कं वृषणः"। अपृथिव्यादौ किम्? "द्यावापृथिवी जनयन्"। आद्युदात्तो द्यावा (पृ०४४२सू०क्र०) निपात्यते। पृथिवी स्वन्तोदात्तः। रुद्रसोमौ। रोदेर्णिलुक् चेति (उ१८६सू०उ०) रगन्तो रुद्रः। इन्द्रापूषणौ। श्वन्नुक्षन्पूषन्निति (उ१८४सू०उ०) पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते। उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्-तरपदविशेषणं यथा स्यात्। द्वन्द्वविशेषणं मा भूत्। अनु-दात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम्।

अन्तः। ६। २। १४३।

अधिकारोऽयम्।

---

* शार्ङ्गरवादि ङीनो नित्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमिति (पृ०५४७सू०) सूत्रेण।

थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ।

थ-अथ-घञ्-क्त-अच्-अप्-इत्र-क-एतदन्तानां गतिकारकोप-पदात् परेषामन्त उदात्तः । "अपभृथस्यायोः" । आवसथः । घञ्-प्रभेदः । क्त-"धर्त्ता वज्री पुरुष्टुतः" । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच्-प्रचयः । अप्-प्रलवः । इत्र-प्रलवित्रम् । क-गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतम्भवता ।

सूपमानात् क्तः । ६ । २ । १४५ ।

सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । "ऋतस्य योनौ सुकृतस्य शशप्लुतः" ।

संज्ञायामनाचितादीनाम् । ६ । २ । १४६ ।

गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन् (२२) वर्जयित्वा । उपहूतः । शाकल्यः । परिजग्धः । अनेति किम् ? आचितम् । आस्थापितम् ।

प्रवृद्धादीनाञ्च (२३) । ६ । २ । १४७ ।

एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ।

---

(२२) आचित पर्य्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट प्रश्लिष्ट उपहित उपस्थित संहिताऽगवि म० । आचितादि ।

(२३) प्रवृद्ध यानम् प्रवृद्धो वृषलः प्रयुक्ताः सक्तवः आकर्षेऽवहित, अवहितो

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि। ६। २। १४८

संज्ञायामन्त उदात्तः। देवदत्तः। विष्णुश्रुतः। कारकात् किम्? अकारकान्नियमो मा भूत्। सश्रुतो रामायणः। दत्तश्रुतयोः किम्? देवपालित अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनाचितेति न। तृतीया कर्मणीति (पृ० ५५७) तु भवति। एषु किम् कारकावधारण यथा स्यात्। दत्तश्रुतावधारणं मा भूत्। अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति सश्रुतः। आशिषि किम्? देवैः खाता देवखाता। आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः। तेनाहूतो नदति देवदत्त इत्यत्र न प्रकृतिविशेषस्य संज्ञायम्। तृतीया कर्मणीति पूर्वप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति।

इत्थम्भूतेन कृतमिति च। ६। २। १४९।

इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे य समासः तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्। सुप्तप्रलपितम्। प्रमत्तगीतम्। कृतमिति क्रिया सामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भावे एव। तेन प्रलपिताद्यपि कृतम्भवति। तृतीया कर्मणीत्यस्य (५५७ पृ०) अपवादः।

अनो भावकर्म्मवचनः। ६। २। १५०।

कारकात्परमनप्रत्ययान्तम्भावबचन कर्मवचनञ्चान्तोदात्तम्। पयःपानं सुखम्। राजभोजनाः शालयः। अन किम्?

भोगेषु छन्दादिष्व कविषमत्व प्रदृश्याद आकृतिगणोऽयम् प्रदृश्य यान्नम् एतदृशो इष्कृतं रथ इत्यादि।

हस्तादायः । भावेति किम् ? हस्तधावनम । करणे ल्युट् कारकात् किम् ? निदर्शनम् ।

मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादि-(२४) क्रीताः । ६ । २ । १५१ ।

कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे कृत् (पू५८६पृ०) स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः छन्दो व्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम् "प्रभृतौ सङ्गतिम्" । अत्र तादौ च नितीति (उ५७७पृ०) स्वरः

सप्तम्याः पुण्यम् । ६ । २ । १५२ ।

अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति (उ५६५पृ०) प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् ? वेदेन पुण्यम्, वेदपुण्यम् ।

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ।

माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरा(उ५६५पृ० पवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

मिश्रञ्चाऽनुपसर्गमसन्धौ । ६ । २ १५४ ।

---

(२४) एतत्पुस्तकस्य (२३२) पृष्ठे याजकादिगणो द्रष्टव्यः ।

यणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः। तिलमिश्राः। सर्पिर्मिश्राः। मिश्रङ्किम्? गुड़धानाः। अनुपसर्गे किम्? तिलसंमिश्राः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम्। असन्धौ किम्? ब्राह्मणमिश्रो राजा। ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः।

नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः। ६।२।१५५।

सम्पाद्याद्यर्थे तद्धितान्ता नञो गुणप्रतिषेधे वर्त्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः। कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादितं कार्णवेष्टकिकम्। न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम्। छेदमर्हति छैदिकः। न छैदिकोऽछैदिकः। न वत्सेभ्यो हितोऽवात्सीयः। न सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः। नञः किम्? गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः। विगार्दभरथिकः। गुणप्रतिषेधे किम्? गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः। गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते। तत्प्रतिषेधो यत्राच्यते तत्राय विधिः। कर्णवेष्टकाभ्यान्न सम्पादितं मुखमिति। संपादीति किम्? पाणिनीयमधीते पाणिनीयः न पाणिनीयः अपाणिनीयः। तद्धितः किम्? वोढुमर्हति वोढा न वोढा अवोढा।

ययतोश्चातदर्थे। ६।२।१५६।

ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधवि-

यथाग्रहस्यान्त उदात्तः स्यात्। पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या अपाश्या। अदन्त्यम्। अतदर्थे किम्? अपाद्यम्। तद्धितः किम्? अदेयम्। गुणप्रतिषेधे किम्? दन्त्यादन्यददन्त्यम्। तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति (२५) नेह। अवामदेव्यम्।

अच्कावशक्तौ। ६। २। १५७।

अजन्तकान्तस्य नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम्। अपचः। पक्तुं न शक्तः। अविलिखः। अशक्तौ किम्? अपचो दीक्षितः। गुणप्रतिषेधे इत्येव। अन्योऽयं पचादपचः।

आक्रोशे च। ६। २। १५८।

नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे। अपचो जाल्मः। पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्षिप्यते। अविक्षिपः।

संज्ञायाम्। ६। २। १५९।

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे। अदेवदत्तः।

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च (२६)। ६। २। १६०।

---

(२५) यकारस्यानुबन्धेन यतश्च तकारानुबन्धेन ग्रहणात् वामदेवाड्ड्य ड्याविति (पृ५२८ सू०) ड्यति यो च न प्रसङ्गः ।

(२६) चारु साधु यौधिक अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् (वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमाना संज्ञायाम् ग०) (विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते) गृहपति गृहपतिक (राजाह्नोश्छन्दसि ग०) चार्वादिः ।

मत्र: परेऽन्तोदात्ता: स्यु:। अकर्त्तव्य:। उक—अनागामुक:। इष्णुच्—अनलङ्करिष्णु। इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचोऽप्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात्। अनाढ्यम्भविष्णु:। चार्वादि—अचारु:। असाधु:। राजाह्वोश्छन्दसि ग०। अराजा। अनहः। भाषायामन्ञ स्वर एव।

विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु। ६। २। १६१

तृन्—अकर्त्ता। अन्न—अनन्नम्। अतीक्ष्णम्। अशुचि। पक्षे अव्ययस्वर:।

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्य: प्रथमपूरणयो: क्रियागणने। ६। २। १६२।

एभ्योऽनयोरन्त उदात्त:। इदम्प्रथमं यस्य स इदम्प्रथम:। एतद्द्वितीय:। तत्पञ्चम:। बहुव्रीहौ किम्? अनेन प्रथम: इदंप्रथम:। तृतीयेति (पृ२१८प्र०) योगविभागात्समास:। इदमेतत्तद्भ्य: किम्? यत्प्रथम:। प्रथमपूरणयो: किम्? तानि बहून्यस्य तद्बहु। क्रियागणने किम्? अयम्प्रथम: प्रधानं येषान्ते इदम्प्रथमा:। द्रव्यगणनमिदम्। गणने किम्? अयं प्रथमो येषान्ते इदम्प्रथमा इदम्प्रधाना: इत्यर्थ:। उत्तरपदस्य कार्यित्वात्त्रिपिपूर्वमन्तोदात्तम् (उ६।५४०सू०)। इदम्प्रथमक:। बहुव्रीहावित्यधिकार:।

संख्यायास्तन:। ६। २। १६३।

बहुव्रीहावन्तोदात्त:। द्विस्तना। चतुस्तना। संख्याया: किम्? दर्शनीयस्तना। स्तन: किम्? द्विशिरा:।

विभाषा छन्दसि । ६ । २ । १६४ ।

"द्विस्तनां करोति वामदेवः" । "द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहनाय" ।

संज्ञायां मित्राजिनयोः । ६ । २ । १६५ ।

देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् ? प्रियमित्रः । ऋषिप्रतिषेधो मित्रे * । विश्वामित्रः ऋषिः ।

व्यवायिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ।

व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवधायिनः किम् ? आत्मान्तरम् स्वभावान्य इत्यर्थः ।

मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ।

गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् ? दीर्घमुखा शाला ।

नाव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६ । २ । १६८ ।

उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । १६९ ।

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परमङ्गं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ प्रक्षालितमुखः। पक्षे निष्ठोपसर्गेति (उ५९०पृ०) पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि (उ५७७पृ०) भवति। उपमानम्—सिंहमुखः।

जातिकालसुखादि(२७)भ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः। ६। २। १७०।

सारङ्गजग्धः। मासजातः। सुखजातः। दुःखजातः। जातिकालेति किम्? पुत्रजातः। अनाच्छादनात्किम्? वस्त्रच्छन्नः। अकृतेति किम्? कुण्डकृतः। कुण्डमितः। कुण्डप्रतिपन्नः। अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः।

वा जाते। ६। २। १७१।

जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः। दन्तजातः। मासजातः।

नञ्सुभ्याम्। ६। २। १७२।

बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम्। अव्रीहिः। सुमाषः।

कपि पूर्वम्। ६। २। १७३।

नञ्सुभ्यामुत्तरं पदं पूर्वमुदात्तङ्कपि परे। अब्रह्मबन्धुकः। सुकुमारीकः।

---

(२७) सुख दुःख तृप्र कृच्छ्र अस्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ इत्येतानि सुखादीनि। एतदेव सुखादि (पू०४२८पृ०) वार्त्तिके। (उ०२२० पृ०) कृते च ग्राह्यम्।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ।

ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात् पूर्वमुदात्तं नञ्सुभ्यां बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्त्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं, न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ।

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ।

उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः पदस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रः । उत्तरपदेति किम् ? बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ।

न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २ । १७६ ।

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ताः बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः (२८) । अवयवाः किम् ? बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ।

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु । ६ । २ । १७७ ।

प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् ? दर्शनीयपृष्ठः । स्वाङ्गं किम् ? प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् ? उद्बाहुः । अपर्शु किम् ? विपर्शुः ।

---

(२८) गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्द मान गुणादिराकृतिगणः ।

वनं समासे। ६। २। १७८।

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम। प्रवणे

अन्तः। ६। २। १७६।

अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम्। अन्तर्वणो देशः। अनुप-सर्गार्थमिदम्।

अन्तश्च। ६। २। १८०।

उपसर्गादन्तशब्दोऽन्तोदात्त.। पर्य्यन्त'। समन्तः।

न निविभ्याम्। ६। २। १८१।

न्यन्तः। व्यन्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्त स्वरितयोर्यण इति (७। ४। ५७) स्वरितः।

परेरभितोभावि मण्डलम्। ६। २। १८२।

परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम्। परिकूलम्। परिमण्डलम्।

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्। ६। २। १८३।

प्रगृहम्। अस्वाङ्ग किम् ? प्रपदम्।

निरुदकादीनि (२६) च। ६। २। १८४।

---

(२६) निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन (परेर्हस्तपादकेशकर्षः, ग०) निरुदकादिराकृतिगणः।

अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ।

अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ।

अभिमुखम् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति (उ६०६ष०) सिद्धे बहु
व्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च । अभिमुखा शाला ।

अपाच्च । ६ । २ । १८६ ।

अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वन्कुक्षिसीरनामनाम च ।
६ । २ । १८७ ।

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अप
वीणम् । अञ्जस्—अपाञ्जः । अध्वन्–अपाध्वा । उपस
र्गादध्वनः (पृ४५५ष०) इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापक
समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम—अपसीरम्
अपहलम् । नामन्—अपनाम । स्फिगपूतवीणाकुक्षिग्रहणम-
बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थञ्च ।

अधेरुपरिस्थम् । ६ । २ । १८८ ।

अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः दन्तस्योपरिजातो दन्तः । उप
रिस्थं किम् ? अधिकरणम ।

अनोरप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८९ ।

अनो परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतं

ज्येष्ठमनुज्येष्ठम् पूर्वपदार्थप्रधान अव्ययीभावसमासः। अनुगतः कनीयाननुकनीयान्। उत्तरपदार्थप्रधानः। प्रधानार्थञ्च कनीयोग्रहणम्। अप्रेति किम्? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः।

पुरुषश्चान्वादिष्टः। ६। २। १९०।

अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः। अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुष। अन्वादिष्ट किम्? अनुगतः। पुरुषोऽनुपुरुषः।

अतेरकृत्पदे। ६। २। १९१।

अतेः परमकृदन्तम्पदशब्दश्चान्तोदात्तः। अत्यङ्कुशो नागः। अतिपदा गायत्री। अकृत्पदे किम्? अतिकारः। अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् *। इह मा भूत्। शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः। इह च स्यात् अतिक्रान्तः कारकमतिकारकः।

नेरनिधाने। ६। २। १९२।

निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानम्प्रकाशनमित्यर्थः। निमूलम्। न्यक्षम्। अनिधाने किम्? निहितो दण्डो निदण्डः।

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे। ६। २। १९३।

प्रतेः परेंऽश्वादयो ३० ऽन्तोदात्ताः। प्रतिगतोऽशुः प्रत्यंशुः। प्रतिजनः प्रतिराजा। समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच्।

(३०) अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका आर्द्धपुर अ आदि।

उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः। ६। २। १९४।

उपात्परं द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन् (३१) वर्जयित्वा। उपदेवः। उपेन्द्रः। उपाजिनम्। अगौरादय किम् उपगौरः। उपतैषः। तत्पुरुषे किम्? उपगताः सोमा अस्य स उपसोमः।

सोरवक्षेपणे। ६। २। १९५।

सुप्रत्यवसितः। सुरतः। पूजायामेव। वाक्यार्थोऽत्र निन्दा असूयया तथाभिधानात्। सोः किम्? कुब्राह्मणः। अवक्षेपणे किम् सुवृषलः।

विभाषोत्पुच्छे। ६। २। १९६।

उत्क्रान्तः पुच्छात् उत्पुच्छः २। यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति पचाद्यच् (३।१।१३४) उत्पुच्छस्तदा थाथादिस्वरेण (६।२।१४४) नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। सेयमुभयत्र विभाषा तत्पुरुषे किम्? उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः।

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ। ६। २। १९७।

आभ्यां परेष्वन्तोदात्तो वा। 'द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय'। 'त्रिपादूर्ध्व' द्विदन्। 'त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम्, मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते

---

(३१) गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्णा कन्या गुध कल्प पाद गौरादि।

अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति। यद्यपि चायं समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव। द्विमूर्धः २। त्रिमूर्धः २। द्वित्रिभ्यां किम्? कल्याणमूर्धा। बहुव्रीहौ किम्? द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा।

सक्थञ्चाक्रान्तात्। ६।२।१९८।

गौरसक्थः। श्लक्ष्णसक्थः। अक्रान्तात्किम्? चक्रसक्थः। समासान्तस्य षचः षित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति।

परादिश्छन्दसि बहुलम्। ६।२।१९९।

छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा। "अञ्जिसक्थमालभेत" अत्र वार्त्तिकम्।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलन्तत इति॥

"तुविजाता उरुक्षया"। परान्तः। 'नियेन मुष्टिहत्यया'। "यस्त्रिचक्रः"। पूर्वान्तः। 'विश्वायुर्धेहि'।

इति समासस्वराः।

तिङो गोत्रादीनि (१) कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ।

तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । ब्रुवप्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम्पाठविशेषणम् तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्य्यं ज्ञेयम् गोत्रादीनि किम् ? पचति पापम् । कुत्सनेति किम् ? खनति गोत्र समेत्यकूपम् ।

तिङ्ङतिङः । ८ । १ । २८ ।

अतिङन्तात्परन्तिङन्तं निहन्यते । "अग्निमीले" ।

न लुट् । ८ । १ । २९ ।

लुडन्तन्न निहन्यते । श्वः कर्त्ता ।

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण् (२) कच्चिद्यत्र युक्तम् । ८ । १ । ३१ ।

एतैर्निपातैर्युक्तन्न निहन्यते । "यदग्ने स्यामहं त्वम्" । "युवां यदि कृथः" । "कुविदङ्ग आमनत्" । "अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित्" । "पुत्रा ये यत्र पितरो भवन्ति" ।

नह प्रत्यारम्भे । ८ । १ । ३१ ।

---

(१) गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वा नाम गोत्रादि ।

(२) चण् चेदर्थे णित् चकारः । अयं च मरिष्यति अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः ।

नह्वेत्यनेन युक्तान्तिङन्तन्नानुदात्तम। प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः। "नह भोक्ष्यसे"। प्रत्यारम्भे किम्? "नह वै-तस्मिन् लोके दक्षिणामिच्छन्ति"।

सत्यं प्रश्ने।८।१।३२।

सत्ययुक्तान्तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने। सत्यं भोक्ष्यसे। प्रश्ने किम्? "सत्यमद्धा उत वयमिन्द्रं स्तवाम"।

अङ्गाप्रातिलोम्ये।८।१।३३।

अङ्गेत्यनेन युक्तान्तिङन्तन्नानुदात्तम्। अङ्ग कुरु। अप्राति-लोम्ये किम्? "अङ्ग कूजति वृषलः"। अनभिप्रेतमसौ कुर्वन् प्रतिलोमो भवति।

हि च।८।१।३४।

हियुक्तान्तिङन्तन्नानुदात्तम्। "आ हि ध्मायति"। "आ हिरुहन्तम्"।

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्।८।१।३५।

हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम्। "अनृतं हि मत्तो वदति"। "पाप्मानञ्चैनं पुनाति"। तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते।

यावद्यथाभ्याम्।८।१।३६।

याभ्यां योगे तिङन्तन्नानुदात्तम्। "यथाचित्कण्वमावतम्"।

पूजायान्नानन्तरम्।८।१।३७।

यावद्यथाभ्यां युक्तन्तिङन्तम्पूजायान्नानुदात्तम् । यावत् पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम । पूजायां किम् ? यावद्भुङ्क्ते अतन्तरङ्किम् ? यावद्देवदत्त. पचति शोभनम । पूर्वेणात्र निघात. पतिषिध्यते ।

उपसर्गव्यवेतञ्च । ८ । १ । ३८ ।

पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत् प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ।

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ।

एभिर्युक्तन्तिङन्तम निहन्यते पूजायाम् । " आदह स्वधा तु पुनर्गर्भत्व मेतिरे" । पश्य मैत्र भुङ्क्ते भद्रम् । पश्य विप्रभुङ्क्ते भद्रम् । अह विप्रो भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायां किम् । पश्य मृगो धावति । ।

अहो च । ८ । १ । ४० ।

एतद्योगे नानुदात्त पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ।

शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ।

अहो इत्यनेन युक्तन्तिङन्त वानुदात्तमपूजायाम् । कटम करिष्यति २ । अभ्यासूयावचनमेतत् ।

पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ।

एतद्योगे तिङन्तं न निहन्यते त्वरायाम्। अधीष्व माणवक। पुरा विद्योतते विद्युत्। निकटागामित्यत्र पुराशब्दः न तेन स्म पुराधीयते। चिरातीतेऽत्र पुरा।

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्। ८। १। ४३।

ननु इत्यनेन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तमनुज्ञाप्रार्थनायाम्। ननु गच्छामि भो। अनुजानीहि माङ्गच्छन्तमित्यर्थ। अन्विति किम्? अकार्षीः कटन्त्वम्? ननु करोमि। पृष्टप्रतिवचनमेतत्

किङ्क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्। ८। १। ४४।

क्रियाप्रश्ने वर्त्तमानेन किंशब्देन युक्तन्तिङन्तन्नानुदात्तम्। किं द्विज पचत्याहोस्विद्गच्छति। क्रियेति किम्? साधनप्रश्ने मा भूत्। किम्भक्त पचत्यपूपान्वा। प्रश्ने किम् किमधीते? क्षेपोऽयम्। अनुपसर्गङ्किम्? किं प्रपचति उत प्रकरोति। अप्रतिषिद्धङ्किम्? किं द्विजो न पचति।

लोपे विभाषा। ८। १। ४५।

किमोऽप्रयोगे उक्तं वा। देवदत्त पचत्याहोस्वित् पठति।

एहिमन्ये प्रहासे लृट्। ८। १। ४६।

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तन्नानुदात्तं क्रीडायाम्। एहिमन्ये भक्तम्भोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तन्तदतिथिभिः। प्रहासे किम्? एहि मन्यसे ओदनम्भोक्ष्ये सुष्ठ मन्यसे। गत्यर्थे

लोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः। एहि मन्ये युक्तं प्रहास एव नान्यत्। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये।

जात्वपूर्वम्। ८।१।४७।

अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तन्तिङन्तं नानुदात्तम्। जातु भोक्ष्यसे। अपूर्वं किम्? कटं जातु करिष्यसि।

किंवृत्तञ्च चिदुत्तरम्। ८।१।४८।

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तन्तिङन्तं नानुदात्तम्। विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तञ्च किमो रूपं किंवृत्तं। कश्चिद्भुङ्क्ते कतरश्चित् कतमश्चिद्वा। चिदुत्तरं किम्? भुङ्क्ते। अपूर्वमित्येव रामः किञ्चित् पठति।

आहो उताहो चानन्तरम्। ८।१।४९

आहो उताहो इत्याभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तन्तिङन्तं नानुदात्तं। आहो उताहो वा भुङ्क्ते। अनन्तरमित्येव। शेषे विभाषां वक्ष्यति। अपूर्वेति किम्? देव आहो भुङ्क्ते।

शेषे विभाषा। ८।१।५०।

आभ्यां युक्तं व्यवहितन्तिङन्तं वानुदात्तम्। आहो पचति २।

गत्यर्थलोटा लृट् न चेत्कारकं सर्वान्यत्। ८।१।५१।

गत्यर्थानां लोटा युक्तं लिङन्तन्नानुदात्तम् । यत्रैव (३) कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् । आ-गच्छ देव । ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । उह्यन्तान्देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थेति किम् ? पच देव । ओदनं भोक्ष्यसे एनम् । लोटा किम् ? आ गच्छेर्देव । ग्रामन्द्रक्ष्यस्येनम् । लृट किम् ? आगच्छ देव । ग्रामम्पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् ? आ-गच्छ देव । ग्राम पिता त ओदनो भोक्ष्यते इत्यादौ न निघातप्रतिषेध । सर्व किम् ? आ-गच्छ देव । ग्रामं त्वञ्चाहञ्च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोडन्तस्य कारकन्तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते (४) ।

लोट् च । ८ । १ । ५२ ।

लोडन्तङ्गत्यर्थलोटा युक्तन्नानुदात्तम् । आ-गच्छ देव । ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् ? पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम् ? आ गच्छ देव । ग्रामम्पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव आ गच्छ देव । ग्रामम्पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव आ-गच्छ देव । ग्रामं त्वञ्चाहञ्च पश्याव । योगविभाग उत्तरार्थः ।

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ।

---

(३) यत्रैवेति कर्त्तरि कर्मणि वेत्यर्थ ।

(४) यत्र तिङ्भ्यामेक द्रव्यमभिधीयते तत्रेदमिति भाष्यकारेण कारकपदस्य लकारवाच्यकारकपरतया व्यवस्थापनादुच्यते इत्यनमुक्तं तेन करणाद्यन्यत्वे न निघातनिषेध ।

लोडन्तङ्गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम्। आ-गच्छ देव। ग्रामम्प्रविश ३। सोपसर्गं किम्? आगच्छ देव। ग्रामम्प्रश्य। अनुत्तमं किम्? आ गच्छानि देव। ग्रामम्प्र-विशानि।

हन्त च। ८। १। ५४।

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम्। हन्त प्र विश २। सोपसर्गमित्येव। हन्त कुरु। निपातैर्यदिति (३६१ सू०) निघातप्रतिषेध। अनुत्तमङ्किम्? हन्त प्रभुञ्जावहै।

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके। ८। १। ५५।

आम परमेकपदान्तरितमामन्त्रितमनुदात्तम्। आम्पचसि दत्त ३। एकान्तरङ्किम्? आम्प्रपचसि दत्त ३ (५)। आमन्त्रितं किम्? आम्पचति दत्तः। अनन्तिके किम्? आम्प-चसि दत्त।

यद्धितुपरञ्छन्दसि। ८। १। ५६।

तिङन्तमनुदात्तम्। "उदसृजो यदङ्गिरः"। "उशन्ति हि"। आ-ख्यास्यामि तु ते। निपातैर्यदिति हि चेति (३६१३ सू०) तुपश्येति च (३६१४ सू०) सिद्धे नियमार्थमिदम्। एतैरेव परभू-तैर्योगे नान्यैरिति। जाये स्वारोहावैहि। एहीति गत्य-र्थलोटा (६) युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति।

---

(५) दूरस्याह्वाने (पू।४ष्ट०) प्लुतविधानात् दत्त ३ इत्यत्र प्लुतत्वम्।

(६) लोटेत्यस्य परभूतेनेत्यादि। लोडन्तस्य स्वारोहावेति लोडन्तस्येत्यर्थः।

चनचिदिवगोत्रादि (१) तद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ।८।१।५७।

एषु षट्सु परतस्तिङन्तमनुदात्तम। देवः पचति चन। देवः पचति चित्। देवः पचतीव। देवः पचति गोत्रम्। देवः पचतिकल्पम्। देवः पचतिपचति। अगतेः किम्? देवः प्र-पचति चन।

चादिषु च ।८।१।५८।

चवाहाऽहैवेषु परेषु तिङन्तमनुदात्तम्। देवः पचति च खादति च। अगतेरित्येव। देवः प्र पचति च प्र खादति च। प्रथमस्य चवायोग इति निघात प्रतिषिध्यते द्वितीयन्तु निहन्यत एव।

चवायोगे प्रथमा ।८।१।५९।

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। गाश्च चारयति वीणां च वादयति"। "इतो वा सातिमीमहे"। उत्तरवाक्ययोरनुषज्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी। योगे किम्? प्रवेभूतयोरपि योगो निघातायमप्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत्।

हेति क्षियायाम् ।८।१।६०।

हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे। स्वयं

---

(१) एतत्पुस्तकस्य ६- मितपृष्ठे गोत्रादि द्रष्टव्यम।

ह रथेन याति ३ उपाध्यायम्पदातिङ्गमयति । क्षियाशीरिति (७५२२ पृ०) प्लुतः ।

अहेति विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ।

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायाञ्च । त्वमह ग्रामङ्गच्छ त्वमह रथेनारण्यं गच्छ । क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायम्पदातिन्नयति ।

चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ।

च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामङ्गच्छतु । देव एवारण्यङ्गच्छतु । ग्राममरण्यञ्च गच्छत्वित्यर्थः । इह चलोपः । देव एव ग्रामङ्गच्छतु । राम एवारण्यङ्गच्छतु । ग्रामङ्केवलमरण्य केवलङ्गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः । अवधारणङ्किम् ? देव । क्व व भोच्यसे । न क्वचिदित्यर्थः अनवक्लृप्तावेव ।

चादिलोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ।

चवाहाऽहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्वानुदात्ता । चलोपे शुक्लव्रीहयो भवन्ति २ । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति २ । वालोपे । "व्रीहिभिर्यजेत २ यवैर्यजेत २" ।

वैवावेति च छन्दसि । ८ । १ । ६४ ।

"अहर्वै देवानामासीत्" । "अयं वाव हस्त आसीत्" ।

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ८ । १ । ६५ ।

आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि। "अजामेकाञ्जिन्वति २ प्रजामेका रक्षति" २। "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति २"। समर्थाभ्यां किम्? "एको देवानुपातिष्ठत्"। एक इति संख्यापरत्वान्नायमर्थः।

यद्वृत्तान्नित्यम्। ८। १। ६६।

यत्र पदे यच्छब्दस्तत्परन्तिङन्तं नानुदात्तम्। यो भुङ्क्ते। "यद्वाङ् वायुर्वाति"। अत्र व्यवहिते कार्य्यमिष्यते।

पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः (८)। ८। १। ६७।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम्। काष्ठाध्यापकः। दारुणाध्यापकः। अज्ञाताध्यापकः। समासान्तोदात्तत्वापवादं एतत्समासे इष्यते नेह दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम्। पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम्। एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्द्देशेऽपि नानन्तर्य्यमाश्रीयत इति।

सगतिरपि तिङ्। ८। १। ६८।

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तम्पूजितमनुदात्तम्। यत्काष्ठं पचति। यत् काष्ठं प्र पचति। तिङ्ङतिङः इति (३६।२१०) निघातस्य निपातैर्यदिति (३६१-४१०) निषेधे प्राप्ते विधिरयम्।

---

(८) काष्ठ दारुण अज्ञात पुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अयुक्त व्ययुक्त अद्भुत अमुक्त भृश घोर सुख परम सु अति काष्ठादि।

सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते । गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते * । नेह । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति ।

कुत्सनेऽसुप्यगोत्रादौ । ८ । १ । ६९ ।

कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङन्तमनुदात्तः । पचति पूति । प्र-पचति पूति । पचति मिथ्या । प्र-पचति मिथ्या । कुत्सने किम् ? प्र पचति शोभनम् । सुपि किम् ? पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादौ (१) किम् ? पचति गोत्रम् । क्रियाकुत्सन इति वाच्यम् * । कर्तृ कुत्सने माभूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् * । तेनायञ्चकाराऽनुबन्धत्वादन्तोदात्त । वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् * । पचन्ति २ पूति ।

गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ।

अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम् ? दत्तः प्र पचति । गतौ किम् ? "आ मन्द्रैरिन्द्र । हरिभिर्याहि मयूररोमभिः" ।

तिङि चोदात्तवति । ८ । १ । ७१ ।

गतिरुदात्तः । यत्प्र-पचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्र धाताववोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् ? प्र पचति ।

इति तिङन्तस्वराः ।

---

(१) एतत्पुस्तकस्य ६०२ मितपृष्ठे गोत्रादि द्रष्टव्यम् ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते। "अग्निमीळे" इति प्रथमा ऋक्। तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिष (उ५५।सू०) इत्यन्तोदात्तः। व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण अम्‌सुप्त्वात् (उ५५८सू) अनुदात्तः। अमि पूर्वरूप इत्येकादेशस्त्वेकादेश उदात्तेनेत्युदात्तः (उ५४।सू०)। ईळे तिङ्ङतिङ इति (उ६।२सू०) निघातः। संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्येतीकारः (उ५४।सू०) स्वरित स्वरितात्संहितायामिति (उ५४२सू० ळे इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः। पुरः शब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसि (प६८५सू०) प्रत्ययस्वरात्। हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायान्दधातेर्हिरिति (उ३६०) ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। पुरोऽव्ययमिति (पू३७२सू०) गतिसंज्ञायां कुगतीति (प२७।सू०) समासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति (उ५६५सू०) अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात् कृदिति (उ५८६सू०) कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च (उ५८८सू०) पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति (उ५८७ सू०) पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पुरःशब्दोकारस्य संहितायाप्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (उ५४४सू०) इत्यनुदात्ततरः। यज्ञस्य नङः प्रत्ययस्वर। विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम्। देवः पचाद्यचि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण (उ५५८सू०) वान्तोदात्त। ऋत्विक्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः (उ५८६सू०स्व०) होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित(उ५४८सू०स्व०)स्वरेणाद्युदात्तः। रत्नशब्दो नप्विषयस्येत्याद्युदात्तः (उ५५४सू०स्व०)। रत्नानि दधातीति रत्नधाः। समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृति(उ५८६सू०)स्वरेणान्तोदात्तः। तमपः पित्त्वा-

•दन्तदात्तत्वे (७५५६ पृ० सू०) स्वरितप्रत्ययावित्यादि यथायथं स्व-मुन्नेयम्।

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः॥ १॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां
वैदिकप्रक्रिया समाप्ता।

वैदिकानां प्रयोगाणां प्रक्रिया स्वरसंयुता।
कौमुद्यामुत्तरे भागे व्याख्याता लेशतो मया॥
अखण्डमपि यल्लोके प्रकृत्यादिभिदागतम्।
सर्व्वार्थागमे हेतुरत्र तदुपास्महे॥

इति वात्स्यवंशावतंसमहामहोपाध्यायकालिदाससार्वभौमभट्टा-
चार्य्याङ्गसम्भवेन श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण
सङ्कलितायां सरलाख्यायां सिद्धान्तकौमुदी-
व्याख्यायामुत्तरार्द्धे स्वरयुक्तवैदिकप्रक्रिया समाप्ता।

लिङ्गम् १। स्त्री २। अधिकारसूत्रे एते। ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः ३। ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः स्वस्रादिकस्यैव ङीब्निषेधेन कर्त्रीत्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात् तिसृचतसृोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात्। अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ४। अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात्। अवनिः। चमूः। प्रत्ययग्रहण किम्? देवयतेः क्विप्। द्यूः। विशेष्यलिङ्गः। अशनिभरण्यरणयः पुंसि च ५। इयमयं वा अशनिः। मिन्यन्तः ६। मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात्। भूमिः। ग्लानिः। वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि ७। पूर्वस्यापवादः। श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च ८। इयमयं वा श्रोणिः। क्तिन्नन्तः ९। स्तुतिः। कृतिरित्यादि। ईकारान्तश्च १०। ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात्। लक्ष्मी। ऊङाबन्तश्च ११। कुरूः। काली विद्या। य्वन्तमेकाक्षरम् १२। श्रीः। भूः। एकाक्षरं किम्? पृथुश्रीः। विंशत्यादिरानवतेः १३। इयं विंशतिः। त्रिंशत्। चत्वारिंशत्। पञ्चाशत्। षष्टिः। सप्ततिः। अशीतिः। नवतिः। दुन्दुभिरक्षेषु १४। इयं दुन्दुभिः।

* सूत्रपाठ धातुपाठो गणपाठो लिङ्गानुशासनञ्चेति चतुःप्रस्थानं व्याकरणं पाणिनिना निरमायि तत्र सूत्रपाठस्य सूत्राणि यथाकार्यमनुकृत्य व्याख्यातानि धातुपाठसूत्राणि च भ्वाद्यादौ क्रमशोदाहृतानि गणसूत्राणि च यत्नकृता यथाप्रदेशं कानिचित् समनुकृत्य व्याख्यातानि कानिचिच्च सरलाया मया प्रदर्शितानि इदानीं लिङ्गानुशासनप्रकरणमारभते विष्णुमिति।

अक्षेषु किम्? अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः। नाभि-रक्षत्रिये १५। इयन्नाभिः। उभावन्यत्र पुंसि १६। दुन्दुभि-र्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः। नाभिः क्षत्रियः। कथम्? तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीवि नाभिभिरिति भारविः। उच्यते। दृढं भक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम्। वस्तुतस्तु लिङ्ग-मशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्यात् स्त्रीत्वमपीह साधु। अतएव "नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियाङ्कस्तूरिकामदे" इति मेदिनि। रभ-सोऽप्याह "मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः। चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियाङ्कस्तूरिकामदे इति"। एवमेवं-विधेऽन्यत्रापि बोध्यम्। तलन्तः १७। अयं स्त्रियां स्यात्। शुक्लस्य भावः शुक्लता। ब्राह्मणस्य कर्म्म ब्राह्मणता। ग्रामस्य समूहो ग्रामता। देव एव देवता। भूमिविद्युत्सरिल्लतावनि-ताभिधानानि १८। भूमिर्भूः। विद्युत्सौदामनी। सरिन्नि-म्नगा। लता वल्ली। वनिता योषित्। यादो नपुंसकम् १९। यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीवं स्यात्। भास्रुक्स्रग्दिग्-उष्णिगुपानहः २०। एते स्त्रियां स्युः। इयं भा. इत्यादि। स्थूणोर्णे नपुंसके च २१। एते स्त्रियां क्लीवे च स्तः। स्थूणा-स्थूणम्। ऊर्णा—ऊर्णम्। तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विक-र्णिका। ऊर्णा तु मेषादिलोम। गृहशशाभ्यां क्लीवे २२। नियमार्थमिदम्। गृहशशपूर्वे यथासंख्यं स्थूणोर्णे नपुंसके स्तः। गृहस्थूणम्। "शशोर्णम् शशलोमनीति" अमरः। प्रा-

कुड्विप्रुड्दृट्त्विड्विट्त्विष: २३। एते स्त्रियां स्यु:। दर्विवि-
दिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलय: २४। एते
स्त्रियां स्यु। पक्षे ङीष्। दर्वी दर्विरित्यादि। तिथिनाडिरु-
चिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादय: २५। एते प्रा-
ग्वत्। इयन्तिथिरित्यादि। अमरस्त्वाह "तिथयो द्वयोरिति"।
तथा च भारवि:। "तस्य भुवि बहुतिथास्तिथय" इति स्त्रीत्वे हि
बहुतिथ्य इति स्यात्। श्रीहर्षश्च। "निखिलान्निशि पूर्णिमा-
तिथीनिति"। शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्त्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिप-
ङ्क्तय: २६। एतेऽपि स्त्रियां स्यु:। इयं शष्कुलि:। प्रतिपदा-
पद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिध: २७।
इयं प्रतिपदित्यादि। "उषा उच्छन्ती"। उषा: प्रातरधिष्ठात्री
देवता। आशीर्धूर्पूर्गीर्द्वार: २८। इयमाशीरित्यादि।
अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च २९। अबादीनाम्प-
ञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद् बहुत्वञ्च। आप इमा:। "स्त्रिय: सुमनस:
पुष्पम्"। "सुमना मालती जाति"। देववाची तु पुंस्येव।
"सुपर्वाण: सुमनस:"। बहुत्वमप्रायिकम्। एका च सिकता
तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात्। समांसमां
विजायत इत्यत्र(५९६ पृ०)समायांसमायामिति भाष्याच्च। विभाषा
ग्राधेङिति(७८५ पृ०)सूत्रे अप्रासाता सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां
हरदत्तोऽप्येवम्। स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिच: ३०। इयं
स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागू: नौ: स्फिक्। तटिसीमास-
म्बध्या: ३१। इयं तटि: सीमा सम्बध्या। चुल्लिवेणिखार्यश्च
३२। स्पष्टम्। ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ३३। शलाका

स्त्रियामित्यम् ३४ । नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद् व्यभिचारं (१) ज्ञापयति ।

इति स्त्र्यधिकारः ।

पुमान् १ । अधिकारोऽयम् । घञबन्तः २ । पाकः । त्यागः । करः । गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात् कर्मादौ घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम् । सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यत इति । घाजन्तश्च ३ । विस्तरः । गोचरः । चयः । जयः इत्यादि । भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके ४ । एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् । नङन्तः ५ । नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यत्नः । याच्ञा स्त्रियाम् ६ । पूर्वस्यापवादः । क्यन्तो घुः ७ । किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । क्यन्तः किम् ? दानम् । घुः किम् ? जनिर्बीजम् । इषुधिः स्त्री च ८ । इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च । देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि ९ । एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुराः दैत्याः । आत्मा चेतनः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो

---

(१) तेन सूत्रमेकाक्षरमित्यनेन (उ६२५ पृ०) नीशब्दादीनां न स्त्रीत्वमिति बोध्यम् ।

दशन:। स्तन: कुच:। भुजो दो:। कण्ठो गल:। खड्ग: करवाल:। शरो मार्गण:। पङ्क: कर्दम इत्यादि। त्रिविष्टपं त्रिभुवने नपुंसके १०। स्पष्टम्। तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम्। स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते प्रयमारम्भ:। द्यौ: स्त्रियाम् ११। द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम्। इषुबाहू स्त्रियाञ्च १२। चात् पुंसि। बाणकाण्डौ नपुंसके च १३। चात्पुंसि। त्रिविष्टपेत्यादि चतु:सूत्री देवासुरेत्यस्यापवाद। नान्त: १४। अयं पुंसि। राजा। तक्षा। नच चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्ति: मन् इत्यच्कोऽकर्त्तरीति (उ६३५पृ०) नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्। क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि १५। क्रतुरध्वर:। पुरुषो नर:। कपोलौ गण्डौ। गुल्फ: प्रपद:। मेघो नीरद:। अभ्रन्नपुंसकम् १६। पूर्वस्यापवाद:। उकारान्त: १७। अयं पुंसि स्यात्। प्रभु:। इक्षु:। "हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम्। द्वयो: कपोलावयवे इति" मेदिनि:। "करेणुरिभ्यां स्त्री, नेभे" इत्यमर:। एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषय:। उक्तञ्च "लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित" इति। एवमन्यत्रापि। धेनुरज्जुकुहुसरयुतनुरेणुप्रियङ्गव: स्त्रियाम् १८। समासे रज्जु: पुंसि च १९। कर्कटरज्ज्वा कर्कटरज्जुना। श्मश्रुजानुस्वादश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके २०। वसु चार्थवाचि २१। अर्थवाचीति किम्? "वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु"। मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च २२। चात्पुंसि। अयं मद्गु: इदम्मद्गु। रुत्वन्त: २३। मेरु:। सेतु:। दारुकसेरुजतु-

वसुमस्तूनि नपुंसके २४। कृदन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः। इदन्दारु। सक्तुर्नपुंसके च २५। चात्पुंसि। सक्तुः-सक्तु। प्राग्रश्मेरकारान्तः २६। रश्मिदिवसाभिधानानीति (३६३२सू०) वक्ष्यति प्रागितस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते। कोपधः २७। कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। स्तवकः। कल्कः। चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके २८। पूर्वसूत्रापवादः। कण्टकानीकसरकमोदकचसकमस्तकपुस्तकतडागनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च २९। चात्पुंसि। अयङ्कण्टकः इदङ्कण्टकमित्यादि। टोपधः ३०। टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। घटः। पटः। किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्टानि नपुंसके ३१। किरीटमित्यादि। कुटकूटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ३२। चात्पुंसि। कुटः कुटमित्यादि। णोपधः ३३। णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। गुणः। गणः। पाषाणः। ऋणलवणपर्णतोरणरणौष्णानि नपुंसके ३४। पूर्वसूत्रापवादः। कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ३५। चात्पुंसि। थोपधः ३६। रथः। काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके ३७। इदङ्काष्ठमित्यादि। काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् ३८। इमाः काष्ठाः। तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च ३९। चात्पुंसि। अयं तीर्थः इदन्तीर्थम्। नोपधः ४०। अदन्तः पुंसि। इनः। फेनः। जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचि-

ङ्गानि नपुंसके ४१। पूर्वस्यापवादः। मानयानाभिधाननलिन-पुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसम्भाव-नविभावनविमानानि नपुंसके च ४२। चात् पुंसि। अयं मानः इदं मानम्। पोपधः ४३। अन्त पुंसि। यूपः। दीपः। सर्पः। पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्त-रीपाणि नपुंसके ४४। इदम्पापमित्यादि। शूर्पकुतपकुणप-द्वीपविटपानि नपुंसके च ४५। अयं शूर्पः इदं शूर्पमि-त्यादि। भोपधः ४६। स्तम्भः। कुम्भः। तलभं नपुंसकम् ४७। पूर्वस्यापवादः। जृम्भं नपुंसके च ४८। जृम्भं जृम्भः। मोपधः ४९। सोमः। भीमः। रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्या-त्मकुङ्कुमानि नपुंसके ५०। इदं रुक्ममित्यादि। सङ्ग्राम-दाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च ५१। चात् पुंसि। अयं सङ्ग्रामः इदं सङ्ग्रामम्। योपधः ५२। समयः। हयः। किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ५३। स्पष्टम्। गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च ५४। गोमयः गोमयम्। रोपधः ५५। क्षुरः। अङ्कुरः। द्वाराग्र-स्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरग-भीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराज-रजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीरा-म्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रच्छत्रमूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गु-लित्रभलत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रनक्षत्राणि नपुंसके ५६। इदं द्वारमित्यादि। शुक्रमदेवतायाम् ५७। इदं शुक्रं रेतः। चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गार-

भृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ५८। चात् पुंसि। चक्रः चक्रमित्यादि। षोपधः ५९। वृषः। वृक्षः। शिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके ६०। यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ६१। चात् पुंसि। अयं यूषः इदं यूषमित्यादि। सोपधः ६२। वत्सः। वायसः। महानसः। पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके ६३। चमसरसनिर्य्यासोपवासकर्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च ६४। चमसं चमस इत्यादि। कंसश्चाऽप्राणिनि ६५। "कंसोऽस्त्री पानभाजनम्"। प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा। रश्मिदिवसाभिधानानि ६६। एतानि पुंसि स्युः। रश्मिर्मयूखः। दिवसो घस्रः। दीधितिः स्त्रियाम् ६७। पूर्वस्यापवादः। दिनाहनी नपुंसके ६८। अयमप्यपवादः। मानाभिधानानि ६९। एतानि पुंसि स्युः। कुडवः प्रस्थः। द्रोणाढकौ नपुंसके च ७०। इदं द्रोणम् अयं द्रोणः। खारीमानिके स्त्रियाम् ७१। इयं खारी। इयं मानिका। दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च ७२। इमे दाराः। नाडीपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ७३। यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः। अयं नाडीव्रणः। अपाङ्गः। जनपदः। व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम्। मरुद्गरुत्तरदृत्विजः ७४। अयं मरुत्। ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलि (१) कौलिमौलिरविकपिमुनयः ७५। एते पुंसि स्युः। अयं ऋषिः। ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः ७६। एते

---

(१) पूजोपहारे पुंसि उदरवलिवाचकस्तु स्त्रियामिति न विरोधः।

पुंसि। हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः ७७।
एते पुंसि। अमरस्तु "मुहूर्तोऽस्त्रियाम्" इत्याह। षण्डम-
ण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः ७८।
अयं षण्डः। वंशांशपुरोडाशाः ७९. अयं वंशः। पुरो
दाश्यते पुरोडाशः। कर्मणि घञ्। अवव्याख्यानया प्रकरणे
पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन्निति (पृ० ८०४ सू०) विकारप्रकरणे व्रीहेः
पुरोडाश इति (पृ०६००सू०) च निपातनात् प्रकृतमत एव निपातनाद्दा
दस्य डत्वम्। "पुरोडाशभुजामिष्टमिति" माघ। ह्रदकन्द-
कुन्दबुद्बुदशब्दाः ८०। अयं ह्रदः। अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्ब-
नितम्बपूगाः ८१। अयमर्घः। पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनि-
र्व्यूहमठमणितरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः ८२। अयं
पल्लव इत्यादि। सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः ८३।
एते पुंसि। अयं सारथिः।

इति पुंलिङ्गाधिकारः।

नपुंसकम् १। अधिकारोऽयम्। भावे ल्युडन्तः २। हसनम्।
भावे किम्? पचनोऽग्निः। इध्मव्रश्चनः कुठारः। निष्ठा च
३। भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात्। हसितम्। गीतम्।
त्वष्यञौ तद्धितौ ४। शुक्लत्वम्। शौक्ल्यम्। ष्यञः षित्त्वसा-
मर्थ्यात्क्वचित् स्त्रीत्वम्। चातुर्यम्-चातुरी। सामग्र्यम्-सामग्री।
औचित्यम्-औचिती। कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ५।
ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम्। यद्यढग्यगञण्वुञ्छाश्च भाव-
कर्मणि ६। एतदन्तानि क्लीबानि। स्तेनाद्यन्नलोपश्च (पृ०६५५सू०)।

स्तेयम्। सख्युर्यः(पू६५५सू०)। सख्यम्। कपिज्ञात्योर्ढक्(पू६५५सू०)। कापेयम्। पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् (पू६५५सू०)। आधिपत्यम्। प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् (पू६५६सू०)। औद्गम्। हायनान्तयुवादिभ्योऽण् (पू६५सू०)। द्वैहायनम्। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् (पू६५७सू०)। पितापुत्रकम्। होत्राभ्यश्छः(पू६५७सू०) अच्छावाकीयम्। अव्ययीभावः * (पू१२१सू०)। अधिस्त्रि। द्वन्द्वैकत्वम् ७। पाणिपादम्। अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च ८। अष्टम्। अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ९। अधिकारोऽयम्। अनल्पे छाया १०। शरच्छायम्। राजामनुष्यपूर्वा सभा ११। इनसभमित्यादि। सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियाञ्च १२। परवत् १३। अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात्। रात्राह्नाहाः पुंसि (पू१९१सू०) १४। अपथपुण्याहे नपुंसके १५। संख्यापूर्वा रात्रिः १६। त्रिरात्रम्। संख्यापूर्वेति किम्? सर्वरात्रः। द्विगुः स्त्रियाञ्च १७। व्यवस्थया। पञ्चमूली। त्रिभुवनम्। इसुसन्तः १८। हविः। धनुः। अर्चिः स्त्रियाञ्च १९। इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियान्नपुंसके च स्यात्। इयमिदं वा अर्चिः। छदिः स्त्रियामेव २०। इयं छदिः। छाद्यतेऽनेनेति छदेरिसुरादिष्मन्नादर्चिषश्चीत्यादिना (उ४१२सू०) इसिः इस्मन्नित्यादिना (उ४१०सू०) ह्रस्वः। "पटलच्छदिः" इत्यमरः। तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीवतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः। मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुक-

---

* अव्ययीभाव इत्यादीनि कानिचित् सूत्राणि सूत्रपाठस्थसूत्रसदृशानि इतप्रकरणत्वादिह प्रदर्शितानि।

विवरजलहलधनमांसाभिधानानि २१। एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः। मुखमाननम्। नयनं लोचनम्। लोहं कालम्। वनं गहनम्। मांसमामिषम्। रुधिरं रक्तम्। कार्मुकं शरासनम्। विवरं बिलम्। जलं वारि। हलं लाङ्गलम्। धनं-द्रविणम्। अन्नमशनम्। अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या। सीरार्थौदनाः पुंसि २२। वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च २३। वक्त्रो वक्त्रम्। नेत्रो नेत्रम्। अरण्योऽरण्यम्। गाण्डीवो गाण्डीवम्। अटवी स्त्रियाम् २४। लोपधः २५। कुलम्। कूलम्। स्थलम्। तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि २६। अयं तूलः। शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च २७। चात् क्लीबे। शीलं शील इत्यादि। शतादिः संख्या २८। शतम्। सहस्रम्। शतादिरिति किम्? एको द्वौ बहवः। संख्येति किम्? शतः शतशृङ्गो नाम पर्वतः। शतायुतप्रयुताः पुंसि च २९। अयं शतः इदं शतमित्यादि। लक्षाकोटी स्त्रियाम् ३०। इयं लक्षा। इयं कोटीः। "वा लक्षा नियुतञ्च तत्" इत्यमरात् क्लीबेऽपि लक्षम्। सहस्रः पुंसि च ३१। अयं सहस्रः इदं सहस्रम्। मन्द्व्यच्कोऽकर्त्तरि ३२। मन्-प्रत्ययान्तो द्व्यच्क क्लीबः स्यात् न तु कर्त्तरि। चर्म। वर्म। द्व्यच्कः किम्? अणिमा। महिमा। अकर्त्तरि किम्? ददाति इति दामा। ब्रह्मन् पुंसि च ३३। अयं ब्रह्मा इदं ब्रह्म। नामरोमणी नपुंसके ३४। मन्द्व्यच्क इत्यस्यायमपवादः। असन्तो द्व्यच्कः ३५। यशः। मनः। तपः।

द्वाचकः किम्? चन्द्रमाः। अप्सराः स्त्रियाम् ३६। एता अप्सरसः। प्रायेणायं बहुवचनान्तः। त्रान्तः ३७। पत्त्रम्। छत्त्रम्। यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ३८। भृत्रा-मित्रच्छात्रपुत्त्रमन्त्रवृत्रमेत्राः पुंसि ३९। अयं भृत्रः। न मित्रम् अमित्रः। "तस्य मित्राण्यमित्रास्ते" इति माघः। "स्यातामभित्रौ मित्रे चेति" च। यत्तु, द्विषोऽमित्र इति (उ३६८सू०) सूत्रे हरदत्तेनोक्तम अमेर्द्विषति चित् (उ४२४सू०) इत्यौणादिक इत्रच् "अमैरमित्र मित्रस्तु व्यथयेदित्यादौ" मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः नञ्समासेऽप्येवम् परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् स्वरदोषोद्भावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति (उ५६१सू०) षाष्ठसूत्रा-स्मरणमूलकमिति दिक्। पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ४०। बलकुसुमशुल्वपत्तनरणाभिधानानि ४१। बलं वीर्यम्। पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च ४२। पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः। अमरोऽप्याह "वा पुंसि पद्मं नलिनम्" इति। एवञ्च अर्द्धर्चादिसूत्रे (सू३८१सू०) तु पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिपन्थौ मतान्तरेण नेयः। आहवसंग्रामौ पुंसि ४३। आजिः स्त्रियामेव ४४। फलजातिः ४५ फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात्। आमलकम्। आम्रम्। वृक्षजातिः स्त्रियामेव ४६। क्वचिदेवेदम्। हरीतकी। वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वित ४७ एते क्लीबाः स्युः। नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजतवृत्त-पलितानि ४८। श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्कदधिसक्थ्यक्ष्य-

ध्यायस्वदाकाशकखनीजानि ४९। एतानि क्लीबे स्युः। दैवं पुंसि च ५०। दैवम् दैवः। धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधिष्ण्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ५१। इदन्धान्यमित्यादि। द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचकवरवृन्दारकाणि ५२। अक्षमिन्द्रिये ५३। इन्द्रिये किम्? रथाङ्गादौ मा भूत्।

इति नपुंसकाधिकारः।

स्त्रीपुंसयोः १। अधिकारोऽयम्। गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः २। इयमयं वा गौः। मन्युसीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डूरेणवः ३। इयमयं वा मन्युः। गुणवचनमुकारान्तनपुंसकञ्च ४। त्रिलिङ्गमित्यर्थः। पटु। पटुः। पट्वी। अपत्यार्थतद्धिते ५। औपगवः-औपगवी।

इति स्त्रीपुंसाधिकारः।

पुन्नपुंसकयोः १। अधिकारोऽयम्। घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः २। अयं घृतः इदं घृतम्। शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ३। अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम्। व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चपुच्छाः ४। अयं व्रजः इदं व्रजम्। कबन्धौषधायुधान्ताः ५। स्पष्टम्। दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्कुशकुलिशाः ६। एते पुन्नपुंसकयोः स्युः। "कुशो राममुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशस्त्वसौ" इति विश्वः। शलाकावाची तु स्त्रियाम् तथा च जानपदादिसूत्रे(पृ॰२८८पं॰)अयोविकारे इति ङीषि कुशी। दारुणि तु अजे

"कुशा वानस्पत्याः स्थ तामा पातेति" श्रुतिः। अतः कुशकर्णीति सूत्रे (पृ०७६१०)कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च। व्याससूत्रे च। हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्द इति तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम्। एवञ्च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते शाच्छन्द इत्याद्यग्रन्थादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः। गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च ७।

इति पुन्नपुंसकाधिकारः।

अवशिष्टलिङ्गम् १। अव्ययम् कतियुष्मदस्मदः २। षाण्ताः संख्या ३। शिष्टा परवत्। एकः पुरुषः एका स्त्री। एकं कुलम्। गुणवचनञ्च ४। शुक्लः पटः शुक्ला पटी शुक्लं वस्त्रम्। कृत्याश्च ५। करणाधिकरणयोर्ल्युट् ६। सर्वादीनि सर्वनामानि ७। अष्टार्थयन्त्रिसूची।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता।

समाप्ता सिद्धान्तकौमुदी।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण मनोरमादिसारसंकलनेन समाहृतायां सरलाख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां परार्द्धं समाप्तम्।

शौरे नभसि शाकेऽब्दे रसनागाद्रिभूमिते।
सिद्धान्तकौमुदी व्याख्यायुक्तेयं विमुद्रिता॥
शौरे चैत्रे शकाब्देऽसौ द्विनवर्षिविधुप्रमे।
लोकेषु सुप्रचाराय पुनर्मुद्राङ्किता शुभम्॥

शोधपत्रम्।

उत्तरार्द्धे ५१२ पृष्ठे पंक्ताङ्कि ते इत्यतः परम् त्रुटितम्।

अन्येषामपि दृश्यते। ६। ३। १३७।

अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात्। पूरुषः। दृष्कादश्च।

पाणिनीयाष्टकम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमपादे ।

१ । वृद्धिरादैच् । पू १८

२ । अदेङ्गुणः । पू १८

३ । इको गुणवृद्धी । पू २५

४ । न धातुलोप आर्द्धधातुके । उ२१८

५ । क्ङिति च । उ १८

६ । दीधीवेवीटाम् । उ १२

७ । हलोऽनन्तराः संयोगः । पू २४

८ । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । पू ८ [पू ८

९ । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।

१० । नाज्झलौ । पू १६

११ । ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । पू ५५

१२ । अदसो मात् । पू ५६

१३ । शे । पू ५६ [पू ५६

१४ । निपात एकाजनाङ् ।

१५ । ओत् । पू ५७ [पू ५७

१६ । सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे

१७ । उञः । पू ५७

१८ । ऊँ । पू ५७

१९ । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । पू ५८

२० । दाधा घ्वदाप् । उ ८४

२१ । आद्यन्तवदेकस्मिन् पू १५३

२२ । तरप्तमपौ घः । पू ७००

२३ । बहुगणवतुडति संख्या । पू ११३

२४ । ष्णान्ता षट् । पू १६२

२५ । डति च । पू ११

२६ । क्तक्तवतू निष्ठा । उ ३४६

२७ । सर्वादीनि सर्वनामानि । पू ९५

२८ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । पू१२८

२९ । न बहुव्रीहौ । पू १००

३० । तृतीयासमासे । पृ १०१
३१ । द्वन्द्वे च । पृ १०२
३२ । विभाषा जसि । पृ १०२
३३ । प्रथमचरमतयाल्पार्द्धक-
तिपयनेमाश्च । पृ १०२
३४ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । पृ ९९
३५ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । पृ ९९
३६ । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः पृ १००
३७ । स्वरादिनिपातमव्ययम् । पृ १९८
३८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । पृ २०३
३९ । कृन्मेजन्तः । पृ २०४
४० । क्त्वातोसुन्कसुनः पृ २०४
४१ । अव्ययीभावश्च । पृ २०४
४२ । शि सर्वनामस्थानम् । पृ १३९
४३ । सुडनपुंसकस्य । पृ १०४
४४ । न वेति विभाषा । पृ २१
४५ । इग्यणः संप्रसारणम् । पृ १४७
४६ । आद्यन्तौ टकितौ । पृ २६
४७ । मिदचोऽन्त्यात् परः । पृ २६
४८ । एच इग्घ्रस्वादेशे । पृ १४४
४९ । षष्ठी स्थानेयोगा । पृ २७
५० । स्थानेऽन्तरतमः । पृ २७
५१ । उरण् रपरः । पृ ४२
५२ । अलोऽन्त्यस्य । पृ २९
५३ । ङिच्च । पृ २९
५४ । आदेः परस्य । पृ २९
५५ । अनेकाल् शित् सर्वस्य । पृ २९
५६ । स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ पृ ३३ [पृ ३४
५७ । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ।
५८ । न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु । पृ ३५
५९ । द्विर्वचनेऽचि । उ २४
६० । अदर्शनं लोपः । पृ ३६
६१ । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः पृ ११४
६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् पृ ११४

प्रथमाध्याये द्वितीयेपादे।

६३। न लुमताङ्गस्य। पू ११४

६४। अचोऽन्त्यादि टि। पू ४७

६५। अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा। पू ११०

६६। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। पू २८

६७। तस्मादित्युत्तरस्य। पू २८

६८। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा। पू २२

६९। अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः पू १७

७०। तपरस्तत्कालस्य। पू १८

७१। आदिरन्त्येन सहेता। पूः

७२। येन विधिस्तदन्तस्य। पूः

७३। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्। पू ५६०

७४। त्यदादीनि च। पू ५६०

७५। एङ् प्राचां देशे। पू ५६१

द्वितीयपादे।

१। गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् उ ११९

२। विज इट्। उ १५०

३। विभाषोर्णोः। उ ११६

४। सार्वधातुकमपित्। उ २२

५। असंयोगाल्लिट् कित्। उ२४

६। इन्धिभवतिभ्यां च। उ ४८१

७। मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा। उ ४६२

८। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सश्च। उ १९८।

९। इको झल्। उ १९९

१०। हलन्ताच्च। उ १९९

११। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। उ ५५

१२। उश्च। उ ९३

१३ वा गमः। उ २४६

१४। हनः सिच्। उ २४५

१५। यमो गन्धने। उ २४६

१६। विभाषोपयमने। उ २५४

१७। स्थाघ्वोरिच्च। उ १००

१८। न क्त्वा सेट्। उ ४६०।

१९। निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः। उ ३५३

२०। मृषस्तितिक्षायाम्। उ ३५४

२१। उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्। उ ३५४

२२। पूङः क्त्वा च। उ ३५३

२३। नोपधात् थफान्ताद्वा। उ ४६२

२४ । वञ्चिलुञ्च्यृतश्च । उ ४६२

२५ । तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य उ ४६२

२६ । रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च उ २०७ [प्लुतः । पू ५

२७ । ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घ-

२८ । अचश्च । पू २५

२९ । उच्चैरुदात्तः । पू ५

३० । नीचैरनुदात्तः । पू ६

३१ । समाहारः स्वरितः । पू ६

३२ । तस्यादित उदात्तमर्द्ध ह्रस्वम् । पू ६ । [उ५४२

३३ । एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ ।

३४ । यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूङ्खसामसु उ ५४२ [उ ५४२

३५ । उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ।

३६ । विभाषा छन्दसि । उ५४२

३७ । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । उ५४३ ।

३८ । देवब्रह्मणोरनुदात्तः । उ ५४३

३९ । स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् । उ५४३ ।

४० । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । उ ५४४ ।

४१ । अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । पू १११ ।

४२ । तत्पुरुषः समानाधिककरणः कर्मधारयः । पू ३६३

४३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । पू ३२१

४४ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते पू ३२२

४५ । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । पू ८४

४६ । कृत्तद्धितसमासाश्च । पू८४

४७ । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । पू १४२

४८ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पू ३२२

४९ । लुक् तद्धितलुकि । पू५७५

५० । इद्गोण्याः । पू ६३४

५१ । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । पू ५४९

५२ । विशेषणानां चाजातेः । पू ५५१

५३ । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । पू ५४९

५४ । लुब्योगाप्रख्यानात् । पू ५४९

द्वतीयपादे।

१२ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । उ ४

१३ । भावकर्मणोः । उ २४०

१४ । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । उ २४०

१५ । न गतिहिंसार्थेभ्यः । उ २४०

१६ । इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च उ २४१

१७ । नेर्विशः । उ २४१

१८ । परिव्यवेभ्यः क्रियः । उ २४१

१९ । विपराभ्यां जेः । उ २४१

२० । आङो दोऽनास्यविहरणे । उ २४१

२१ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । उ २४१

२२ । समवप्रविभ्यः स्थः । उ २४३

२३ । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । उ २४३

२४ । उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि । उ२४३

२५ । उपान्मन्त्रकरणे । उ२४४

२६ । अकर्मकाच्च । उ २४४

२७ । उद्विभ्यां तपः । उ २४४

२८ । आङो यमहनः । उ२४५

२९ । समो गम्यृच्छिभ्याम् । उ२४६

३० । निसमुपविभ्यो ह्वः । उ२४१

३१ । स्पर्द्धायामाङः । उ २४८

३२ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः । उ २४८ ।

३३ । अधेः प्रसहने । उ २४८

३४ । वेः शब्दकर्मणः । उ २४९

३५ । अकर्मकाच्च । उ २४९

३६ । संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञान भृतिविगणनव्ययेषु नियः । उ २४–

३७ । कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि उ २५०

३८ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । उ २५०

३९ । उपपराभ्याम् । उ २५०

४० । आङ उद्गमने । उ २५०

४१ । वेः पादविहरणे । उ२५१

४२ । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् उ २५१

४३ । अनुपसर्गाद्वा । उ २५१

४४ । अपह्नवे ज्ञः । उ २५१

४५। अकर्मकाच्च। उ २५१
४६। संप्रतिभ्यामनाध्याने। उ २५१
४७। भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः। उ २५२
४८। व्यक्तवाचां समुच्चारणे। उ २५२
४९। अनोरकर्मकात्। उ२५२
५०। विभाषा विप्रलापे। उ२५२
५१। अवाद्ग्रः। उ २५३
५२। समः प्रतिज्ञाने। उ२५३
५३। उदश्चरः सकर्मकात्। उ २५३ [उ२५३
५४। समस्तृतीया युक्तात्
५५। दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे उ २५३
५६। उपाद्यमः स्वकरणे। उ २५३
५७। ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः। उ२५४
५८। नानोर्ज्ञः। उ २५४
५९। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः। उ२५४
६०। शदेः शितः। उ ८०
६१। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। उ १५४
६२। पूर्ववत् सनः। उ २५५
६३। आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य। उ२३ [उ२५५
६४। प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु
६५। समः क्ष्णुवः। उ २५५
६६। भुजोऽनवने। उ २५६
६७। णेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्तानाध्याने। उ२५६
६८। भीस्म्योर्हेतुभये। उ१८४
६९। गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने। उ २५८
७०। लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च। उ १८४
७१। मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे। उ २५८
७२। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। उ ५
७३। अपाद्वदः। उ २६०
७४। णिचश्च। उ १७०
७५। समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे उ २६०
७६। अनुपसर्गाज्ज्ञः। उ२६०
७७। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। उ२६० [दम्। उ५
७८। शेषात् कर्तरि परस्मैप-

७९ । अनुपराभ्यां कृञः । उ २६२

८० । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । उ २६२ ।

८१ । प्राद्वहः । उ २६२

८२ । परेर्मृषः । उ २६३

८३ । व्याङ्परिभ्यो रमः । उ २६३

८४ । उपाच्च । उ २६३ [२६३

८५ । विभाषाकर्मकात् । उ

८६ । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः । उ २६३

८७ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । २६३

८८ । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । उ २६४

८९ । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः उ २६४

९० । वा क्यषः । उ २२८

९१ । द्युद्भ्यो लुङि । उ ७१

९२ । वृद्भ्यः स्यसनोः । उ ७९

९३ । लुटि च क्लृपः । उ ८०

चतुर्थपादे ।

१ । आ कडारादेका संज्ञा । पू १०५ [पू ८१

२ । विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।

३ । यू स्त्र्याख्यौ नदी । पू ११६

४ । नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । पू १३५

५ । वामि । पू १३५

६ । ङिति ह्रस्वश्च । पू १३१

७ । शेषो घ्यसखि । पू १०९

८ । पतिः समास एव । पू ११

९ । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । उ ४७९

१० । ह्रस्वं लघु । पू २४

११ । संयोगे गुरु । पू २४

१२ । दीर्घं च । पू २४

१३ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । पू ९१

१४ । सुप्तिङन्तं पदम् । पू २३

१५ । नः क्ये । उ २२०

१६ । सिति च । पू ५३५ ।

१७ । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पू १०५

१८ । यचि भम् । पू १०५

१९ तसौ मत्वर्थे । प ६७८

५५ तत्प्रयोजको हेतुश्च ।उ१८९
५६ । प्राग्रीश्वरान्निपाताः पृ१९
५७ । चादयोऽसत्त्वे । पृ २०
५८ । प्रादयः । पृ २०
५९ । उपसर्गाः क्रियायोगे पृ२०
६० । गतिश्च । पृ २०
६१ । ऊर्यादिच्विडाचश्च । पृ३७१
६२ । अनुकरणं चानितिपरम् । पृ३७२ ।
६३ । आदरानादरयोः सद-सती । पृ ३७२
६४ । भूषणेऽलम् । पृ ३७२
६५ । अन्तरपरिग्रहे । पृ३७२
६६ । कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते पृ ३७३
६७ । पुरोऽव्ययम् । पृ ३७३
६८ । अस्तं च । पृ ३७३
६९ । अच्छ गत्यर्थवदेषु पृ३७३
७० । अदोऽनुपदेशे । पृ ३७४
७१ । तिरोऽन्तर्धौ । पृ ३७४
७२ । विभाषा कृञि । पृ ३७४
७३ । उपाजेऽन्वाजे । पृ ३७४
७४ । साक्षात्प्रभृतीनि च पृ३७४
७५ । अनत्याधाने उरसिमनसी पृ ३७५
७६ । मध्ये पदे निवचने च । पृ ३७५ [पृ ३७५
७७ । नित्यं हस्ते पाणावुपयमने
७८ । प्राध्वं बन्धने । पृ ३७६
७९ । जीविकोपनिषदावौपम्ये पृ ३७६
८० । ते प्राग्धातोः । उ ४८०
८१ । छन्दसि परेऽपि । उ ४८०
८२ । व्यवहिताश्च । उ ४८०
८३ । कर्मप्रवचनीयाः । पृ२६३
८४ । अनुर्लक्षणे । पृ २६३
८५ । तृतीयार्थे । पृ २६४
८६ । हीने । पृ २६४
८७ । उपोऽधिके च । पृ २६४
८८ । अपपरी वर्जने । पृ२९०
८९ । आङ्मर्यादावचने पृ२९१
९० । लक्षणेत्थम्भूताख्यानभा-गवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । पृ २६५
९१ । अभिरभागे । पृ २६५
९२ । प्रति प्रतिनिधिप्रतिदा-नयोः । पृ २९१
९३ । अधिपरी अनर्थकौ । पृ २६५
९४ । सुः पूजायाम् । पृ२६६

द्वितीयाध्याये प्रथमपादे।

द्वितीयपादे।

* पूर्व्वापराधरोत्तरमिति पाठान्तरम्।

द्वितीयाध्याये चतुर्थपादे ।

१६। विभाषा समीपे। पू ४४०
१७। स नपुंसकम्। पूँ ३८५
१८। अव्ययीभावश्च। पू ३२३
१९। तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः। पू ३८६ [पू ३८६
२०। संज्ञायां कन्थोशीनरेषु।
२१। उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्। पू ३८६
२२। छाया बाहुल्ये। पू ३८७
२३। सभा राजामनुष्यपूर्वा। पू ३८७
२४। अशाला च। पू ३८८
२५। विभाषा सेनासुराछायाशालानिशानाम्। पू ३८८
२६। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः। पू ३९०
२७। पूर्ववदश्ववडवौ। पू ३९१
२८। हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि। उ ४८२
२९। रात्राह्नाहाः पुंसि। पू ३९१ [पू ३-२
३०। अपथं नपुंसकम्।
३१। अर्धर्चाः पुंसि च। पू ३९२
३२। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। पू १५४
३३। एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। पू १९२
३४। द्वितीयाटौस्स्वेनः। पू १५४
३५। आर्धधातुके। उ १११
३६। अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति। उ ३११।
३७। लुङ्सनोर्घस्लृ। उ ११७
३८। घञपोश्च। उ ४४३
३९। बहुलं छन्दसि। उ ४८२
४०। लिट्यन्यतरस्याम्। उ १०९
४१। वेञो वयिः। उ १०६
४२। हनो वध लिङि। उ १११
४३। लुङि च। उ १११
४४। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् उ २४५
४५। इणो गा लुङि। उ ११८
४६। णौ गमिरबोधने। उ १९७
४७। सनि च। उ २००
४८। इङश्च। उ २००
४९। गाङ् लिटि। उ ११८

त्यपश्चस्याः । पू ३२२

८४ । तृतीयासमर्थ्याबहुलम् । पू ३२३ [उ १२

८५ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।

तृतीयाध्याये प्रथमपादे ।

१ । प्रत्ययः । पू ८५

२ । परश्च । पू ८५

३ । आद्युदात्तश्च । उ ५५९

४ । अनुदात्तौ सुप्पितौ । उ ५५९ [उ १०१

५ । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।

६ । मान्बधदान् शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । उ १०१

७ । धातोः कर्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा । उ१९८

८ । सुप आत्मनः क्यच् । उ २२०

९ । काम्यच् च । उ २२२

१० । उपमानादाचारे । उ २२२ [उ २२३

११ । कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ।

१२ । भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । उ २२६

१३ । लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । उ २२८

१४ । कष्टाय क्रमणे । उ २२९

१५ । कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः । उ २२९

१६ । वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । उ २३०

१७ । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । उ २३०

१८ । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम् । उ २३०

१९ । नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । उ २३०

२० । पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् । उ २३१

२१ । मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् । उ २३१

२२ । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । उ २०६ [उ २०७

२३ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ।

२४ । लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् । उ २०७

२५ । सत्यापपाशरूपवीणातूल

श्लोकसेनालोमत्वच वर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो
णिच्। उ १७०

२६। हेतुमति च। उ १८८

२७। कण्ड्वादिभ्यो यक्।
उ २३७

२८। गुपूधूपविच्छिपणिप-
निभ्य आय। उ ५७

२९। ऋतेरीयङ्। उ १०८

३०। कमेर्णिङ्। उ ६०

३१। आयादय आर्धधातुके
वा। उ ५७

३२। सनाद्यन्ता धातवः।
उ ५७ [उ १२

३३। स्यतासी लृलुटोः।

३४। सिब्बहुलं लेटि। उ ४८८

३५। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे
लिटि। उ ५७ [उ २३

३६। इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः

३७। दयायासश्च। उ ६५

३८। उषविदजागृभ्योऽन्यतर
स्याम् उ ७५

३९। भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च।
उ १२८ [उ २३

४०। कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि।

४१। विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतर-
स्याम् उ १२१

४२। अभ्युत्सादयांप्रजनयांचि-
कयांरमयामकः पावयां
क्रियाद्विदामक्रन्निति
छन्दसि। उ ४८४

४३। च्लि लुङि। उ १९

४४। च्लेः सिच्। उ १९

४५। शल इगुपधादनिटः
क्सः। उ ७२

४६। श्लिष आलिङ्गने। उ १३९

४७। न दृशः। उ १०४

४८। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि
चङ्। उ६० [उ ९५

४९। विभाषा धेट्श्व्योः।

५०। गुपेश्छन्दसि। उ ४८४

५१। नोनयतिध्वनयत्येलयत्य-
र्दयतिभ्यः। उ ४८४

५२। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो-
ऽङ्। उ ११२

५३। लिपिसिचिह्वश्च। उ १०८

५४। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्।
उ १०८

५५। पुषादिद्युताद्यॢदितः
परस्मैपदेषु। उ ७६

५६ । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । उ ८७

५७ । इरितो वा । उ ३६

५८ । जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । उ ४६

५९ । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि । उ ४८५

६० । चिण् ते पदः । उ १३७

६१ । दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । उ ६६

६२ । अचः कर्मकर्त्तरि । उ २७६

६३ । दुहश्च । उ २७६

६४ । न रुधः । उ २७७

६५ । तपोऽनुतापे च । उ २६९

६६ । चिण् भावकर्मणोः । उ २६८

६७ । सार्वधातुके यक् । उ२६६

६८ । कर्त्तरि शप् । उ ७

६९ । दिवादिभ्यः श्यन् । उ १३३

७० । वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः । उ ६४

७१ । यसोऽनुपसर्गात् । उ १४१

७२ । संयसश्च । उ १४२

७३ । स्वादिभ्यः श्नुः । उ १४५

७४ श्रुवः शृ च । उ ९८ [उ७३

७५ । अक्षोऽन्यतरस्याम् ।

७६ । तनूकरणे तक्षः । उ ७३

७७ । तुदादिभ्यः शः । उ १४९

७८ । रुधादिभ्यः श्नम् । उ १५८

७९ । तनादिकृञ्भ्य उः । उ १२१

८० । धिन्विकृण्व्योरच । उ ७०

८१ । क्र्यादिभ्यः श्ना । उ १६४

८२ । स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च । उ १६४

८३ । हलः श्नः शानज्झौ । उ १६५

८४ । छन्दसि शायजपि । उ ४९१

८५ । व्यत्ययो बहुलम् । उ ४९१

८६ । लिङ्याशिष्यङ् । उ ४९२

८७ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । उ २७४

८८ । तपस्तपःकर्मकस्यैव । उ २७७

८९। न दुहस्नुनमां यक्चिणौ। उ २७६

९०। कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च। उ २७८

९१। धातोः। उ २८७

९२। तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्। पू ३७१

९३। कृदतिङ्। पू १६४

९४। वासरूपोऽस्त्रियाम्। उ २९७

९५। कृत्याः। उ २९७

९६। तव्यत्तव्यानीयरः। उ २९८

९७। अचो यत्। उ ३००

९८। पोरदुपधात्। उ ३०१

९९। शकिसहोश्च। उ ३०२

१००। गदमदचरयमश्चानुपसर्गे। उ ३०२

१०१। अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु। उ ३०२

१०२। वह्यं करणम्। उ ३०३

१०३। अर्यः स्वामिवैश्ययोः। उ ३०३। [उ ३०३

१०४। उपसर्या काल्या प्रजने

१०५। अजर्यं संगतम्। उ३०३

१०६। वदः सुपि क्यप् च। उ ३०४

१०७। भुवो भावे। उ ३०४।

१०८। हनस्त च। उ ३०४।

१०९। एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्। उ ३०५

११०। ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः। उ ३०५

१११। ई च खनः। उ ३०६

११२। भृञोऽसंज्ञायाम्। उ ३०६

११३। मृजेर्विभाषा। उ ३०६

११४। राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः। उ ३०७

११५। भिद्योद्ध्यौ नदे। उ३०८

११६। पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे। उ ३०८

११७। विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु। उ ३०८

११८। प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः। उ३०८

११९। पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च। उ ३०९

१२०। विभाषा कृवृषोः। उ३०९

१२१। युग्यं च पत्रे। उ ३०९

१२२ । अमावस्यादन्यतरस्याम् उ ३१०

१२३ । छन्दसि निष्टर्क्य देवहूय प्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्या ध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्य प्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि । उ ४८५

१२४ । ऋहलोर्ण्यत् । उ ३०८

१२५ । ओरावश्यके । उ ३१२

१२६ । आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च । उ ३१२

१२७ । आनाय्योऽनित्ये । उ३१३

१२८ । प्रणाय्योऽसम्मतौ । उ३१३

१२९ । पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु । उ ३१३

१३० । क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ उ ३१४

१३१ । अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । उ ३१४

१३२ । चित्याग्निचित्ये च । उ ३१४

१३३ । ण्वुल्तृचौ । उ ३१६

१३४ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । उ ३१७

१३५ । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । उ ३१८

१३६ । आतश्चोपसर्गे । उ३१८

१३७ । पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । उ ३१८

१३८ । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ।उ३१८

१३९ । ददातिदधात्योर्विभाषा । उ ३२०

१४० । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । उ ३२०

१४१ । श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च । उ ३२०

१४२ । दुन्योरनुपसर्गे । उ३२१

१४३ । विभाषा ग्रहः । ३२१

१४४ । गेहे कः । ३२१

१४५ । शिल्पिनि ष्वुन् । उ ३२२

१४६ । गस्थकन् । उ ३२२

१४७ । ण्युट् च ३२२

१४८ । हश्च व्रीहिकालयोः । उ ३२२

१४९ । प्रुसृल्वः समभिहारे

वुन्। उ ३२२
। चाम्मिषि च। उ ३२३

द्वितीये पादे।

कर्म्मण्यण्। उ ३२३
ह्वावामश्च। उ ३२३
धातोऽनुपसर्गे कः। उ ३२४
। सुपि स्थः। उ ३२४
। तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः। उ ३२५
। प्रे दाज्ञः। उ ३२५
। समि ख्यः। उ ३२५
। गापोष्टक्। उ ३२५
। हरतेरनुद्यमनेऽच्। उ ३२६
। वयसि च। उ ३२६
। आङि ताच्छील्ये। उ ३२६
। अर्हः। उ ३२६
। स्तम्बकर्णयो रमिजपोः। उ ३२६ [उ ३२७
। शमि धातोः सञ्ज्ञायाम्। उ ३२७
५। अधिकरणे शेतेः। उ ३२७
६। चरेष्टः। उ ३२७
७। भिक्षासेनादायेषु च। उ ३२७ [उ ३२८
८। पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः।

१९। पूर्वे कर्त्तरि। उ ३२८
२०। कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु। उ ३२८
२१। दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्य्यत्तद्धनुररुःषु। उ ३२८
२२। कर्मणि भृतौ। उ ३२९
२३। न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु। उ ३२९
२४। स्तम्बशकृतोरिन्। उ ३२९
२५। हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ। उ ३२९ [उ ३३०
२६। फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च
२७। छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्। उ ४८६
२८। एजेः खश्। उ ३३०
२९। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः। उ ३३०
३०। नाडीमुष्ट्योश्च। उ ३३१
३१। उदि कूले रुजिवहोः। उ ३३१

३२ । वहाभ्रे लिहः । उ ३३१

३३ । परिमाणे पचः । उ ३३१

३४ । मितनखे च । उ ३३२

३५ । विध्वरुषोस्तुदः । उ ३३२

३६ । असूर्य्यललाटयोर्दृशि-

तपोः । उ ३३२

३७ । उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्ध

माश्च । उ ३३२

३८ । प्रियवशे वदः खच् ।

उ ३३२

३९ । द्विषत्परयोस्तापेः । उ ३३३

४० । वाचि यमो व्रते । उ ३३३

४१ । पूःसर्वयोर्दारिसहोः ।

उ ३३३

४२ । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ।

उ ३३४ [उ ३३४

४३ । मेघर्त्तिभयेषु कृञः ।

४४ । क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ।

उ ३३४

४५ । आशिते भुवः करणभा-

वयोः । उ ३३४

४६ । संज्ञायाम्भृतृवृजिधारिस-

हितपिदमः । उ ३३४

४७ । गमश्च । उ ३३५

४८ । अन्तात्यन्ताध्वदूरपारस-

र्वानन्तेषु डः । उ ३३५

४९ । आशिषि हनः । उ ३३५

५० । अपे क्लेशतमसोः । उ ३३६

५१ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।

उ ३३६ [उ ३३६

५२ । लक्षणे जायापत्योष्टक् ।

५३ । अमनुष्यकर्तृके च । उ ३३६

५४ । शक्तौ हस्तिकवाटयोः ।

उ ३३६ [उ ३३७

५५ । पाणिघताडघौ शिल्पिनि ।

५६ । आढ्यसुभगस्थूलपलित-

नग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ

कृञः करणे ख्युन् । उ ३३७

५७ । कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्-

खुकञौ । उ ३३७

५८ । स्पृशोऽनुदके क्विन् ।

पू १८५

५९ । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णि-

गञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च । पू १६४

६० । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने

कञ्च । पू १८४

६१ । सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजवि-

दभिदच्छिदजिनीराजा-

मुपसर्गेऽपि क्विप् । उ ३३८

६२ । भजो ण्विः । उ ३३८

३ । छन्दसि सहः । उ ४८६

३ । वहश्च । उ ४८६

। । कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ।
उ ४८६ [उ ४८६

। । हव्येऽनन्तःपादम् ।

७ । जनसनखनक्रमगमो
विट् । उ ४८७

८ । अदोऽनन्ने । उ ३३८

। क्रव्ये च । उ ३३८

० । दुहः कब्घश्च । उ ३३८

। मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पु-
रोडाशो ण्विन् । उ४८७

। अवे यज । उ ४८७

। विजुपे छन्दसि । उ ४८७

। आतो मनिन्क्वनिब्वनि
पश्च । उ ४८८ [३३८

। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । उ

। क्विप् च । उ ३३८

। स्थः क च । उ ३४०

८ । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छी-
ल्ये उ ३४१

। कर्त्तर्युपमाने । उ ३४१

। व्रते । उ ३४१

। बहुलमाभीक्ष्ण्ये । उ३४२

। मनः उ ३४२

८३ । आत्ममाने खश्च ।
उ ३४२

८४ । भूते । उ ३४३

८५ । करणे यजः । उ ३४३

८६ । कर्मणि हनः । उ ३४३

८७ । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ।
उ ३४३

८८ । बहुलं छन्दसि । उ ४८८

८९ । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु
कृञः । उ ३४४

९० । सोमे सुञः । उ ३४४

९१ । अग्नौ चेः । उ ३४४

९२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ।
उ ३४४ [उ ३४४

९३ । कर्मणीनिर्विक्रियः ।

९४ । दृशेः क्वनिप् । उ ३४५

९५ । राजनि युधिकृञः । उ३४५

९६ । सहे च । उ ३४५

९७ । सप्तम्यां जनेर्डः । उ३४५

९८ । पञ्चम्यामजातौ । उ३४५

९९ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ।
उ ३४५

१०० । अनौ कर्मणि । उ ३४५

१०१ । अन्येष्वपि दृश्यते ।
उ ३४६

१०२ । निष्ठा । उ ३४६

१०३ । सुयजोर्ङ्वनिप् उ ३६३

१०४ । जीर्यतेरतृन् । उ ३६४

१०५ । छन्दसि लिट् । उ४८८

१०६ । लिटः कानज्वा । उ३६४

१०७ । क्वसुश्च । उ ३६४

१०८ । भाषायां सदवसश्रुवः । उ ३६४

१०९ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । उ ३६५

११० । लुङ् । उ १९

१११ । अनद्यतने लङ् । उ १५

११२ । अभिज्ञावचने लृट् । उ २८०

११३ । न यदि । उ २८०

११४ । विभाषा साकाङ्क्षे । उ २८०

११५ । परोक्षे लिट् । उ ८

११६ । हशश्वतोर्लङ् च । उ२८०

११७ । प्रश्ने चासन्नकाले । उ २८१

११८ । लट् स्मे । उ २८२

११९ । अपरोक्षे च । उ २८२

१२० । ननौ पृष्टप्रतिवचने । उ२८२

१२१ । नन्वोर्विभाषा । उ२८२

१२२ । पुरि लुङ् चास्मे । उ २८२

१२३ । वर्त्तमाने लट् । उ २

१२४ । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । उ३६५

१२५ । सम्बोधने च । उ ३६६

१२६ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । उ ३६६

१२७ । तौ सत् । उ ३६७

१२८ । पूङ्यजोः शानन् । उ ३६७

१२९ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । उ ३६७

१३० । इङ्धार्य्योः शत्रकृच्छ्रिणि । उ ३६८

१३१ । द्विषोऽमित्रे । उ ३६८

१३२ । सुञो यज्ञसंयोगे । उ ३६८ [उ ३६८

१३३ । अर्हः प्रशंसायाम् । [उ ३६८]

१३४ । आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । उ ३६[९]

१३५ । तृन् । उ ३६९

१३६ । अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्र

हतुहधुसहचर इष्णुच्।
उ ३६९

१३७। णेश्छन्दसि। उ ३६९

१३८। भुवश्च। उ ३६९

१३९। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः।
उ ३६९

१४०। त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः। उ ३६९ [उ३७०

१४१। शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्।

१४२। संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च।
उ ३७० [उ ३७१

१४३। वौ कषलसकत्थस्रम्भः।

१४४। अपे च लषः। उ ३७१

१४५। प्रे लपसृद्रुमथवदवसः।
उ ३७१

१४६। निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्।
उ ३७१

१४७। देविक्रुशोश्चोपसर्गे।
उ ३७१

१४८। चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। उ ३७१

१४९। अनुदात्तेतश्च हलादेः।
उ ३७१

१५०। जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः।
उ ३७२

१५१। क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च।
उ ३७२

१५२। न यः। उ ३७२

१५३। सूददीपदीक्षश्च। उ ३७२

१५४। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्।
उ ३७३

१५५। जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्। ३७३

१५६। प्रजोरिनिः। उ ३७३

१५७। जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च।
उ ३७३

१५८। स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्।
उ ३७३

१५९। दाधेट्सिशदसदो रुः। उ ३७४
१६०। सृघस्यदः क्मरच्। उ३७४
१६१। भञ्जभासमिदो घुरच्। उ ३७४
१६२। विदिभिदिच्छिदेः कुरच्। उ ३७४
१६३। इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप्। उ ३७४
१६४। गत्वरश्च। उ ३७४
१६५। जागरूकः। उ ३७४
१६६। यजजपदशां यङः। उ ३७४
१६७। नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। उ ३७५
१६८। सनाशंसभिक्ष उः। उ ३७५
१६९। विन्दुरिच्छुः। उ ३७५
१७०। क्याच्छन्दसि। उ ४८८
१७१। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। उ ३७५
१७२। स्वपितृषोर्नजिङ्। उ३७६
१७३। शृवन्द्योरारुः। उ ३७६
१७४। भियः क्रुक्लुकनौ।
१७५। स्थेशभासपिसकसो वरच्। उ ३७६
१७६। यश्च यङः। उ ३७७
१७७। भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्। उ ३७७ [उ ३७७
१७८। अन्येभ्योऽपि दृश्यते।
१७९। भुवः संज्ञान्तरयोः। उ ३७८ [उ ३७८
१८०। विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम्।
१८१। धः कर्मणि ष्ट्रन्। उ ३७८
१८२। दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे। उ ३७८ [३७९
१८३। हलसूकरयोः पुवः। उ
१८४। अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः। उ ३७९
१८५। पुवः संज्ञायाम्। उ३७९
१८६। कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः। उ ३७९
१८७। ञीतः क्तः। ३६३
मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च। उ ३६३।

तृतीये पादे।

१। उणादयो बहुलम्। उ४११
२। भूतेऽपि दृश्यन्ते। उ ४११

३। भविष्यति गम्यादयः। उ ४३१

४। यावत् पुरानिपातयोर्लट्। उ २८३

५। विभाषा कदाकर्ह्योः। उ २८३

६। किंवृत्ते लिप्सायाम्। उ २८३

७। लिप्स्यमानसिद्धौ च। उ २८३

८। लोडर्थलक्षणे च। उ २८३

९। लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके। उ २८४

१०। तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्। उ ४३२

११। भाववचनाश्च। उ ४३३

१२। अण् कर्मणि च। उ ४३३

१३। लृट् शेषे च। उ १३

१४ लृटः सद्वा। उ ३६७

१५। अनद्यतने लुट्। उ १२

१६। पदरुजविशस्पृशो घञ्। उ ४३३

१७। सृ स्थिरे। उ ४३४

१८। भावे। उ ४३४

१९। अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्। उ ४३५

२०। परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः। उ ४३५

२१। इङश्च। उ ४३५

२२। उपसर्गे रुवः। उ ४३६

२३। समि युद्रुदुवः। उ ४३६

२४। श्रिणीभुवो ऽनुपसर्गे। उ ४३६

२५ वौ क्षुश्रुव। उ ४३६

२६। अवोदोर्नियः। उ ४३६

२७। प्रे द्रुस्तुस्रुवः। उ ४३७

२८। निरभ्योः पूल्वोः। उ ४३७

२९। उन्न्योर्ग्रः। उ ४३७

३०। कॄ धान्ये। उ ४३७

३१। यज्ञे समि स्तुवः। उ ४३७

३२। प्रे स्त्रोऽयज्ञे। उ ४३७

३३। प्रथने वावशब्दे। उ ४३७

३४। छन्दोनाम्नि च। उ ४३८

३५। उदि ग्रहः। उ ४३८

३६। समि मुष्टौ। उ ४३८

३७। परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः। उ ४३८

३८। परावनुपात्यय इणः। उ ४३८

३९। व्युपयोः शेतेः पर्याये। उ ४३९

४०। हस्तादाने चेरस्तेये। उ ४३९
४१। निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः। उ ४३९
४२। संघे चानौत्तराधर्ये। उ ४३९
४३। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्। उ ४४०
४४। अभिविधौ भाव इनुण्। उ ४४०
४५। आक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः। उ ४४०
४६। प्रे लिप्सायाम्। उ ४४०
४७। परौ यज्ञे। उ ४४०
४८। नौ वृ धान्ये। उ ४४१
४९। उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः। उ ४४१
५०। विभाषाङि रुप्लुवोः। उ ४४१
५१। अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे। उ ४४१
५२। प्रे वणिजाम्। उ ४४१
५३। रश्मौ च। उ ४४१
५४। वृणोतेराच्छादने। उ ४४१
५५। परौ भुवो ऽवज्ञाने। उ ४४२
५६। एरच्। उ ४४२
५७। ऋदोरप्। उ ४४२
५८। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। उ ४४२
५९। उपसर्गे ऽदः। उ ४४२
६०। नौ ण च। उ ४४३
६१। व्यधजपोरनुपसर्गे। उ ४४३
६२। स्वनहसोर्वा। उ ४४३
६३। यमः समुपनिविषु च। उ ४४३
६४। नौ गदनदपठस्वनः। उ ४४३
६५। क्वणो वीणायां च। उ ४४४
६६। नित्यं पणः परिमाणे। उ ४४४
६७। मदोऽनुपसर्गे। उ ४४४
६८। प्रमदसम्मदौ हर्षे। उ ४४४
६९। समुदोरजः पशुषु। उ ४४४
७०। अक्षेषु ग्लहः। उ ४४४
७१। प्रजने सर्तेः। उ ४४५
७२। ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु। उ ४४५
७३। आङि युद्धे। उ ४४५

योरिञ् च। उ ४५३

१११। पर्य्यायार्हणोत्पत्तिषु-ण्वुच्। उ ४५४

११२। आक्रोशे नञ्यनिः। उ ४५४ [उ ४५४

११३। कृत्यल्युटो बहुलम्।

११४। नपुंसके भावे क्तः। उ ४५४

११५। ल्युट् च। उ ४५४

११६। कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्त्तुः शरीरसुखम्। उ ४५५ [उ ४५५

११७। करणाधिकरणयोश्च।

११८। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण। उ ४५६

११९। गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च। उ४५६

१२०। अवे तॄस्त्रोर्घञ्। उ४५६

१२१। हलश्च। उ ४५६

१२२। अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च उ ४५७

१२३। उदङ्को ऽनुदके। उ४५७

१२४। जालमानायः। उ ४५७

१२५। खनो घ च। ४५७

१२६। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। उ ४५७

१२७। कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृञोः उ ४५८

१२८। आतो युच्। उ ४५९

१२९। *छन्दसि गत्यर्थेभ्यः।

१३०। † अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते

१३१। वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा। उ २८४

१३२। आशंसायां भूतवच्च। उ २८५

१३३। क्षिप्रवचने लृट्। उ२८

१३४। आशंसावचने लिङ्। उ २८५

१३५। नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः। उ २८६

१३६। भविष्यति मर्य्यादावचने ऽवरस्मिन्। उ २८६

१३७। कालविभागे चानहोरात्राणाम्। उ २८६

१३८। परस्मिन् विभाषा। उ २८७

१३९। लिङ्निमित्ते लृङ्-

---

* † एते सूत्रे प्रमादात् पतिते (उ ४८८ पृ०) शोधपत्रे दृश्ये।

क्रियातिपत्तौ । उ २०

४० । भूते च । उ २८७

४१ । वोताप्योः । उ २८७

४२ । गर्हायां लडपिजात्वोः ।
उ २८७

४३ । विभाषा कथमि लिङ्
च उ २८८ [उ २८८

४४ । किंवृत्ते लिङ्लृटौ ।

४५ । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृ
त्ते ऽपि । उ २८८

४६ । किं किलास्त्यर्थेषु लृट् ।
उ २८९

१४७ । जातुयदोर्लिङ् । उ२८८

१४८ । यच्चयत्रयोः । उ २८९

१४९ । गर्हायां च । उ २८९

१५० । चित्रीकरणे च । उ२८९

१५१ । शेषे लृडयदौ । उ २९०

१५२ । उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ।
उ २९० [उ २९०

१५३ । कामप्रवेदने ऽकच्चिति ।

१५४ । संभावने ऽलमिति चेत्
सिद्धाप्रयोगे । उ २९०

१५५ । विभाषा धातौ सम्भाव-
नवचने ऽयदि । उ २९१

१५६ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।
उ २९१ [उ २९१

१५७ । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ।

१५८ । समानकर्तृकेषु तुमुन् ।
उ ४३२

१५९ । लिङ् च । उ २९२

१६० । इच्छार्थेभ्यो विभाषा
वर्त्तमाने । उ २९२ ।

१६१ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणा-
धीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । उ १६

१६२ । लोट् च । उ १३

१६३ । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु
कृत्याश्च । उ २९२ [उ २९२

१६४ । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ।

१६५ । स्मे लोट् । उ २९३

१६६ । अधीष्टे च । उ २९३

१६७ । कालसमयवेलासु तुमुन्
। उ ४३३

१६८ । लिङ् यदि । उ २९३

१६९ । अर्हे कृत्यतृचश्च ।उ२९३

१७० । आवश्यकाधमर्ण्ययो-
र्णिनिः । उ ४५९

१७१ । कृत्याश्च । उ ४५९

१७२ । शकि लिङ् च । उ२९३

१७३ । आशिषि लिङ्लोटौ ।
उ १३

७४ । लिच्लौ च सज्ञायाम् ।
उ ४५८

७५ । माङि लुङ् । उ १८

७६ । स्मोत्तरे लङ् च । उ१८

चतुर्थ पादे ।

१ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।
उ २८३

२ । क्रियासमभिहारे लोट्
लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ।
उ २८४ [उ २८४

३ । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।

४ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्व-
स्मिन् उ २८५ [उ २८५

५ । समुच्चये सामान्यवचनस्य ।

६ । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ।उ४८८

७ । लिङर्थे लेट् । उ ४८८

८ । उपसंवादाशङ्कयोश्च ।उ४८०

९ । तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेक-
सेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-
शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ।
उ ४८३ उ ४८४

१० । प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ।

११ । दृशे विख्ये च । उ ४८४

१२ । शकि णमुल्कमुलौ ।उ४८४

१३ । ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ।
उ ४८४ [उ ४८५

१४ । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ।

१५ । अवचक्षे च । उ ४८५

१६ । भावलक्षणे स्थेण्कृञ्व-
दिचरिहुतमिजनिभ्यस्तो-
सुन् । उ ४८५

१७ । सृपितृदोः कसुन् ।उ४८५

१८ । अलङ्खल्वोः प्रतिषेधयोः
प्राचां क्त्वा । उ ४९० [उ४९०

१९ । उदीचां माङो व्यतीहारे ।

२० परावरयोगे च । उ ४९१

२१ । समानकर्त्तृकयोः पूर्व-
काले । उ ४९१

२२ । आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।
उ ४९६

२३ । न यद्यनाकाङ्क्षे । उ४९७

२४ । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ।
उ ४९७

२५ । कर्मण्याक्रोशे कृञः ख-
मुञ् । उ ४९८

२६ । स्वादुमि णमुल् । उ ४९८

२७ । अन्यथैवंकथमित्थंसु
सिद्धाप्रयोगश्चेत् । उ ४९८

क्त्वः ख्णामुलौ । उ ४७६

६० । तिर्य्यच्यपवर्गे । उ ५७६

६१ । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः उ ४७७ [उ ४७७

६२ । नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ।

६३ । तूष्णीमि भुवः । उ४७७

६४ । अन्वच्यानुलोम्ये । उ४७७

६५ । शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । उ ४३२ [उ ४३३

६६ । पर्य्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।

६७ । कर्तरि कृत् । उ २८८

६८ । भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा उ ३१५

६९ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । उ २

७० । तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । उ २८८

७१ । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । उ ३५४

७२ । गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । उ ३६१

७३ । दाशगोघ्नौ संप्रदाने । उ ४३१ [उ ४३२

७४ । भीमादयोऽपादाने ।

७५ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः । उ ४३२

७६ । क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । उ ३६२

७७ । लस्य । उ ३

७८ । तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिब्वस् मस तातां झ थासाथां ध्वमिड्वहि महिङ् । उ३

७९ । टित आत्मनेपदानां टेरे उ २२

८० । थासः से । उ २२ [उ२४

८१ । लिटस्तझयोरेशिरेच् ।

८२ । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः । उ ८

८३ । विदो लटो वा । उ१२१

८४ । ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । उ ११६

८५ । लोटो लङ्वत् । उ १४

८६ । एरुः । उ १४

८७ । सेर्ह्यपिच्च । उ २५

८८ । वा छन्दसि । उ ५१५

८९ । मेर्निः । उ१५ ।

९० । आमेतः । उ २७

चतुर्थाध्यायस्य प्रथम पादे ।

३ । शोणात् प्राचाम् । पू२२८
४ । वोतो गुणवचनात् । पू२२८
५ । बह्वादिभ्यश्च । पू २३०
६ । नित्यं छन्दसि । उ ४८६
७ । भुवश्च । उ ४८६ [पू२३१
८ । पुंयोगादाख्यायाम् ।
९ । इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृड-
हिमारण्ययवयवनमातुला-
चार्य्याणामानुक् । पू २३१
१० । क्रीतात् करणपूर्वात् ।
पू २३२
१ । क्तादल्पाख्यायाम् । पू२३२
२ । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ।
पू २३२ [पू २३३
३ । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।
४ । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयो-
गोपधात् । पू २३३
५ । नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्त-
कर्णशृङ्गाच्च । पू २३४
६ । न क्रोडादिबह्वचः ।
पू २३४ [पू २३६
७ । सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ।
८ । नखमुखात् सञ्ज्ञायाम् ।
पू २३६ [पू ४८६
९ । दीर्घजिह्वी च छन्दसि ।

६० । दिक्पूर्वपदान् ङीप् ।
पू २३६
६१ । वाहः । पू २३६ ।
६२ । सख्यशिश्वीति भाषायाम्
पू २३६
६३ । जातेरस्त्रीविषयादयोप-
धात् । पू २३७
६४ । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल
वालोत्तरपदाच्च । पू २३८
६५ । इतो मनुष्यजातेः । पू२३८
६६ । ऊङुतः । पू २३८
६७ । बाह्वन्तात् सञ्ज्ञायाम् ।
पू २४०
६८ । पङ्गोश्च । पू २४०
६९ । ऊरूत्तरपदादौपम्ये । पू
२४०
७० । संहितशफलक्षणवामा-
देश्च । पू २४०
७१ । कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ।
उ ४८६
७२ । सञ्ज्ञायाम् । पू २४१
७३ । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ।
पू २४१
७४ । यङश्चाप् । पू २४२
७५ । आवट्याच्च । पू २४२

१४८। वृद्धात् ठक् सौवीरेषु बहुलम्। पृ ५१५

१४९। फेश्छ च। पृ ५१६

१५०। फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ। पृ ५१६

१५१। कुर्वादिभ्यो ण्यः। पृ५१६

१५२। सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च पृ ५१७

१५३। उदीचामिञ्। पृ ५१७

१५४। तिकादिभ्यः फिञ्। पृ ५१७ [पृ ५१७

१५५। कौशल्यकार्मार्याभ्यां च

१५६। अणो द्व्यचः। पृ ५१८

१५७। उदीचां वृद्धादगोत्रात्। पृ ५१८ [पृ५१८

१५८। वाकिनादीनां कुक् च।

१५९। पुत्रान्तादन्यतरस्याम्। पृ ५१८

१६०। प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्। पृ ५१८

१६१। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च। पृ ५१९

१६२। अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्। पृ ४८५

१६३। जीवति तु वंश्ये युवा। पृ ४८५ [पृ ४८६

१६४। भ्रातरि च ज्यायसि।

१६५। वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति।पृ४८६

१६६। *वृद्धस्य च पूजायाम्। पृ ४८६ [पृ ४८६

१६७। †यूनश्च कुत्सायाम्।

१६८। जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् पृ ५१९

१६९। साल्वेयगान्धारिभ्यां च पृ ५१९

१७०। द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्। पृ ५१९

१७१। वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। पृ ५१९

१७२। कुरुनादिभ्यो ण्यः पृ५१९

१७३। साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्। पृ ५२०

१७४। ते तद्राजाः। पृ ५२०

१७५। कम्बोजाल्लुक्। पृ५२०

१७६। स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च। पृ ५२१

१७७। अतश्च। पृ ५२१।

---

*† एते मूले कौमुदीकार वार्त्तिके।

द्वितीय पादे।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे।

पृ ६११ [पृ ६११

३६। परिपन्थं च तिष्ठति।

३७। माथोत्तरपदपदव्यनुपद धावति। पृ ६१२

३८। आक्रन्दाट्ठञ् च। पृ ६१२

३९। पदोत्तरपदं गृह्णाति। पृ ६१२

४०। प्रतिकण्ठार्थललामं च। पृ ६१२

४१। धर्मं चरति। पृ ६१२

४२। प्रतिपथमेति ठंश्च। पृ ६१२

४३। समवायान् समवैति। पृ ६१३

४४। परिषदो ण्यः। पृ ६१३

४५। सेनाया वा। पृ ६१३

४६। सञ्ज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति। पृ ६१३

४७। तस्य धर्म्यम्। पृ ६१३

४८। अण् महिष्यादिभ्यः। पृ ६१४

४९। ऋतोऽञ्। पृ ६१४

५०। अवक्रयः। पृ ६१४

५१। तदस्य पण्यम्। पृ ६१४

५२। लवणाट्ठञ्। पृ ६१४

५३। किसरादिभ्यः ष्ठन्। पृ ६१४

५४। शलालुनोऽन्यतरस्याम्। पृ ६१५

५५। शिल्पम्। पृ ६१५

५६। मड्डुकझर्झरादन्यतरस्याम्। पृ ६१५

५७। प्रहरणम्। पृ ६१५

५८। परश्वधाट्ठञ् च। पृ ६१५

५९। शक्तियष्ट्योरीकक्। पृ ६१६

६०। अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः। पृ ६१६

६१। शीलम्। पृ ६१६

६२। छत्रादिभ्यो णः। पृ ६१६

६३। कर्माध्ययने वृत्तम्। पृ ६१७

६४। बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्। पृ ६१७

६५। हितं भक्षाः। पृ ६१७

६६। तदस्मै दीयते नियुक्तम्। पृ ६१७

६७। श्राणामांसौदनाट्टिठन्। पृ ६१७ [पृ ६१८

६८। भक्तादणन्यतरस्याम्।

६९। तत्र नियुक्तः। पृ ६१८

७०। अगारान्ताट्ठन्। पृ ६१८

७१। अध्यायिन्यदेशकालात्। पृ ६१८

११० । भवे छन्दसि । उ ४९७
१११ । पाथोनदीभ्यां ड्यण् । उ ४९८
११२ । वेशन्तहिमवद्भ्यामण् उ ४९८
११३ । स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ । उ ४९८
११४ । सगर्भसयूथसनुताद्यत् । उ ४९८
११५ । तुग्राद्घन् । उ ४९८
११६ । अग्राद्यत् । उ ४९९
११७ । घच्छौ च । उ ४९९
११८ । समुद्राभ्राद्घः । उ४९९
११९ । बर्हिषि दत्तम् । उ४९९
१२० । दूतस्य भागकर्मणी । उ ४९९
१२१ । रक्षोयातूनां हननी । उ ४९९
१२२ । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये उ ४९९
१२३ । असुरस्य स्वम् । उ ५००
१२४ । मायायामण् । उ ५००
१२५ । तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । उ ५००
१२६ । अश्विमानण् उ ५००
१२७ । वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् । उ ५००
१२८ । मत्वर्थे मासतन्वोः । उ ५००
१२९ । मधोर्ञ च । उ ५०१
१३० । ओजसो ऽहनि यत्खौ । उ ५०१ [उ५०१
१३१ । वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ।
१३२ । ख च । उ ५०१
१३३ । पूर्वैः कृतमिनियौ च उ ५०१
१३४ । अद्भिः संस्कृतम् । उ५०१
१३५ । सहस्रेण संमितौ घः । उ ५०१
१३६ । मतौ च । उ ५०१
१३७ । सोममर्हति यः । उ५०२
१३८ । मये च । उ ५०२
१३९ । मधोः । उ ५०२
१४० । वसोः समूहे च । उ५०२
१४१ । नक्षत्राद्घः । उ ५०२
१४२ । सर्वदेवात् तातिल् । उ ५०२
१४३ । शिवशमरिष्टस्य करे । उ ५०२

६४। छेदादिभ्यो नित्यम्।पू६४०

६५। शीर्षच्छेदाद्यच्च। पू६४१

६६। दण्डादिभ्योः यः। पू६४१

६७। छन्दसि च। उ ५०४

६८। पात्राद्घश्च। पू ६४१

६९। कडङ्करदक्षिणाच्छ च। पू ६४१

७०। स्थालीबिलात्। पू ६४१

७१। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ। पू ६४२

७२। पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति। पू ६४२

७३। संशयमापन्नः। पू ६४२

७४। योजनं गच्छति। पू६४२

७५। पथः ष्कन्। पू ६४३

७६। पथो ण नित्यम्। पू६४३

७७। उत्तरपथेनाहृतं च।पू६४३

७८। कालात्। पू ६४३

७९। तेन निर्वृत्तम्। पू ६४३

८०। तमधीष्टो भृतो भूतो भावी। पू ६४३

८१। मासाद्वयसि यत्खञौ। पू ६४४

८२। द्विगोर्यप्। पू ६४४

८३। षण्मासाण्ण्यच्च। पू६४४

८४। अवयसि ठंश्च। पू ६४४

८५। समायाः खः। पू ६४४

८६। द्विगोर्वा। पू ६४५

८७। रात्र्यहःसंवत्सराच्च।पू६४५

८८। वर्षाल्लुक् च। पू ६४५

८९। चित्तवति नित्यम्। पू६४[illegible]

९०। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते। पू ६४६

९१। वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि। उ ५०४

९२। संपरिपूर्वात् ख च।उ५०

९३। तेन परिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरम्। पू ६४६

९४। तदस्य ब्रह्मचर्य्यम्। पू६४

९५। तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः पू ६४७

९६। तत्र च दीयते कार्य्यं भववत्। पू ६४७

९७। व्युष्टादिभ्यो ऽण्। पू६[illegible]

९८। तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ पू ६४८

९९। सम्पादिनि। पू ६४८

१००। कर्मवेषाद्यत्। पू ६४

१०१। तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः। पू ६४८

१३३। हस्तिमनोज्ञादिभ्यश्च।
पृ ६५७
१३४। गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु। पृ ६५७
१३५। छोत्राभ्यश्छ:। पृ ६५७
१३६। ब्राह्मणस्त्वः। पृ ६५७

द्वितीयपादे।

१। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। पृ ६५८
२। व्रीहिशाल्योर्ढक्। पृ ६५८
३। यवयवकषष्टिकाद्यत्। पृ ६५८
४। विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः पृ ६५८
५। सर्वचर्मणः कृतः खखञौ। पृ ६५८
६। यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः। पृ ६५८
७। तत् सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति। पृ ६५८
८। आप्रपदं प्राप्नोति। पृ ६५८
९। अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयति नेयेषु। पृ ६५८
[—]नीन

मनुभवति पृ ६६०
११। अवारपारात्यन्तानुकामं गामी। पृ ६६०
१२। समांसमां विजायते। पृ ६६१
१३। अद्यश्वीनावष्टब्धे। पृ ६६१
१४। आगवीनः। पृ ६६१
१५। अनुग्वलङ्गामी। पृ ६६२
१६। अध्वनो यत्खौ। पृ ६६२
१७। अभ्यमित्राच्छ च। पृ ६६२ [पृ ६६२
१८। गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे।
१९। अश्वस्यैकाहगमः। पृ ६६२
२०। शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः। पृ ६६२
२१। व्रातेन जीवति। पृ ६६३
२२। साप्तपदीनं सख्यम्। पृ ६६३
२३। हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्। पृ ६६३
२४। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्य कुणब्जाहचौ। पृ ६६३
२५। पक्षात् तिः। पृ ६६३

११६ व्रीह्यादिभ्यश्च। पू ६८४

११७। तुन्दादिभ्य इलच् च।
पू ६८४

११८। एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्। पू ६८५

११९। शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् पू ६८५

१२०। रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्। पू ६८५

१२१। अस्मायामेधास्रजो विनिः। पू ६८५

१२२। बहुलं छन्दसि। उ ५०५

१२३। ऊर्णाया युस्। पू ६८६

१२४। वाचो ग्मिनिः। पू ६८६

१२५। आलजाटचौ बहुभाषिणि। पू ६८६

१२६। स्वामिन्नैश्वर्य्ये। पू ६८६

१२७। अर्श आदिभ्यो ऽच्। पू ६८६

१२८। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः। पू ६८७

१२९। वातातीसाराभ्यां कुक् च। पू ६८७

१३०। वयसि पूरणात्। पू ६८७

[illegible]। पू ६८७

१३२। धर्मशीलवर्णान्ताच्च। पू ६८७

१३३। हस्ताज्जातौ। पू ६८८

१३४। वर्णाद्ब्रह्मचारिणि। पू ६८८

१३५। पुष्करादिभ्यो देशे। पू ६८[illegible]

१३६। बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्। पू ६८८

१३७। संज्ञायां मन्माभ्याम्। पू ६८९

१३८। कंशंभ्यां बभयुस्तितुयसः। पू ६८९

१३९। तुन्दिवलिवटेर्भः। पू[illegible]

१४०। अहंशुभमोर्युस्। पू ६[illegible]

तृतीय पादे।

१। प्राग्दिशो विभक्तिः। पू[illegible]

२। किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्य। पू ६९०

३। इदम इश्। पू ६९०

४। एतेतौ रथोः। पू ६[illegible]

५। एतदो ऽन्। पू ६९०

६। सर्वस्य सो ऽन्यतरस्याम्। पू ६९०

७। पञ्चम्यास्तसिल्। पू

८। तसेश्च। पू ६८१
९। पर्य्यभिभ्यां च। पू ६८१
१०। सप्तम्यास्त्रल्। पू ६८१
११। इदमो हः। पू ६८१
१२। किमोऽत्। पू ६८१
१३। वा ह च्छन्दसि। पू ६८२
१४। इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते। पू ६८२
१५। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा। पू ६८२
१६। इदमो र्हिल्। पू ६८३
१७। अधुना। पू ६८३
१८। दानीं च। पू ६८३
१९। तदो दा च। पू ६८३
२०। तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि। उ ५०५
२१। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्। पू ६८३
२२। सद्यःपरुत्परार्य्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः। पू ६८३
२३। प्रकारवचने थाल्। पू ६८४
२४। इदमस्थमुः। पू ६८४
२५। किमश्च। पू ६८४
२६। था हेतौ च्छन्दसि। उ ५०५
२७। दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः। पू ६८५
२८। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्। पू ६८५
२९। विभाषा परावराभ्याम्। पू ६८६
३०। अञ्चेर्लुक्। पू ६८६
३१। उपर्य्युपरिष्टात्। पू ६८६
३२। पश्चात्। पू ६८६
३३। पश्च पश्चा च च्छन्दसि। उ ५०५ [पू ६८६
३४। उत्तराधरदक्षिणादातिः
३५। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः। पू ६८६
३६। दक्षिणादाच्। पू ६८६
३७। आहि च दूरे। पू ६८७
३८। उत्तराच्च। पू ६८७
३९। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्। पू ६८५
४०। अस्ताति च। पू ६८५
४१। विभाषावरस्य। पू ६८
४२। संख्याया विधार्थे धा। पू ६८७

८२। प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्।
पू ४५४
८३। अनुगवमायामे। पू ४५४
८४। द्विस्तावा त्रिस्तावा
वेदिः। पू ४५४
८५। उपसर्गादध्वनः। पू ४५५
८६। तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्या-
व्ययादेः। पू ३८०
८७। अह्नः सर्वैकदेशसंख्यात-
पुण्याच्च रात्रेः। पू ३८१
८८। अह्नोऽह्न एतेभ्यः। पू ३८२
८९। न संख्यादेः समाहारे।
पू ३८४
९०। उत्तमैकाभ्यां च। पू ३८४
९१। राजाहःसखिभ्यष्टच्।
पू ३८२
९२। गोरतद्धितलुकि। पू ३५६
९३। अग्राख्यायामुरसः।
पू ३८४
९४। अनोऽश्मायःसरसां जाति
संज्ञयोः। पू ३८४
९५। ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः।
पू ३८५
९६। अतेः शुनः। पू ३८५
९७। उपमानादप्राणिषु। पू
३८५ [पू ३८५
९८। उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः।
९९। नावो द्विगोः। पू ३८५
१००। अर्धाच्च। पू ३८६
१०१। खार्याः प्राचाम्। पू ३८६
१०२। द्वित्रिभ्यामञ्जलेः। पू ३८६
१०३। अनसन्तान्नपुंसकाच्छ-
न्दसि। उ ५०६
१०४। ब्रह्मणो जानपदाख्या-
याम्। पू ३८७
१०५। कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्
पू ३८७।
१०६। द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् स-
माहारे। पू ४४१
१०७। अव्ययीभावे शरत्प्रभृ
तिभ्यः। पू ३३२
१०८। अनश्च पू ३३४
१०९। नपुंसकादन्यतरस्याम्
पू ३३४।
११०। नदीपौर्णमास्याग्रहाय
णीभ्यः। पू ३३५
१११। झयः। पू ३३५
११२। गिरेश्च सेनकस्य। पू ३।
११३। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः
स्वाङ्गात् षच्। पू ४१४

११४ । अङ्गुलेर्दारुणि । पू४१५

११५ । द्वित्रिभ्यां षो मूर्ध्नः । पू ४१५ [पू ४०३

११६ । अप् पूरणीप्रमाण्योः ।

११७ । अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः । पू ४१५

११८ । अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात् । पू ४१५

११९ । उपसर्गाच्च । पू ४१६

१२० । सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः । पू ४१७

१२१ । नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । पू ४१७

१२२ । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । पू ४१८

१२३ । बहुप्रजाश्छन्दसि । उ५०।

१२४ । धर्मादनिच् केवलात् । पू ४१८

१२५ । जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । पू ४१९

१२६ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । पू ४१९ [पू४१९

१२७ । इच् कर्मव्यतिहारे ।

१२८ । द्विदण्ड्यादिभ्यश्च पू ४१९

१२९ । प्रसम्भ्यां जानुनो ज्ञुः । पू ४२०

१३० । ऊर्ध्वाद्विभाषा । पू ४२०

१३१ । धनुषश्च । पू ४२०

१३२ । धनुषश्च । पू ४२०

१३३ । वा संज्ञायाम् । पू४२१

१३४ । जायाया निङ् । पू४२१

१३५ । गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । पू ४२१

१३६ । अल्पाख्यायाम् । पू४२२

१३७ । उपमानाच्च । पू ४२२

१३८ । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । पू ४२२

१३९ । कुम्भपदीषु च । पू ४२३

१४० । सङ्ख्यासुपूर्वस्य । पू ४२३

१४१ । वयसि दन्तस्य दतृ । पू ४२३

१४२ । छन्दसि च । उ ५०६

१४३ । स्त्रियां संज्ञायाम् । पू ४२३

१४४ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । पू ४२३

१४५ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवरा-

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे ।

२० । न वशः । उ २१०
२१ । चायः की । उ २१०
२२ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् । उ ३५२
२३ । स्त्यः प्रपूर्वस्य । उ ३५०
२४ । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः । उ ३४८
२५ । प्रतेश्च । उ ३४८
२६ । विभाषाभ्यवपूर्वस्य । उ ३४८
२७ । शृतं पाके । उ ३५८
२८ । प्यायः पी । उ ३५८
२९ । लिड्यङोश्च । उ ६६
३० । विभाषा श्वेः । उ १०८
३१ । णौ च संश्चङोः । उ १९५
३२ । ह्वः सम्प्रसारणम् । उ १९२
३३ । अभ्यस्तस्य च । उ १०७
३४ । बहुलं छन्दसि । उ ५०७
३५ । चायः की । उ ५०७
३६ । अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्त्तः । उ ५०७
३७ । न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् पू १६१
३८ । लिटि वयो यः । उ १०७
३९ । वश्चास्यान्यतरस्यां किति । उ १०७
४० । वेञः । उ १०७
४१ । ल्यपि च । उ ४६६
४२ । ज्यश्च । उ ४६६
४३ । व्यश्च । उ ४६६
४४ । विभाषा परेः । उ ४६६
४५ । आदेच उपदेशेऽशिति । उ ९४
४६ । न व्यो लिटि । उ १०७
४७ । स्फुरति स्फुलत्योर्घञि । उ ४३४
४८ । क्रीङ्जीनां णौ । उ १९५
४९ । सिध्यतेरपारलौकिके । उ १९५
५० । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । उ १३४
५१ । विभाषा लीयतेः । उ १३५
५२ खिदेश्छन्दसि । उ ५०८
५३ । अपगुरो णमुलि । उ४७४
५४ । चिस्फुरोर्णौ । उ १७४
५५ । प्रजने वीयतेः । उ १९६
५६ । बिभेतेर्हेतुभये । उ १९४
५७ । नित्यं स्मयतेः । उ १९४
५८ । सृजिदृशोर्झल्यमकिति ।

उ १०४
५९। अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्य
तरस्याम्। १०२
६०। शीर्षंश्छन्दसि। उ ५०८
६१। ये च तद्धिते। पू ६२६
६२। *अचि शीर्षः। पू ६२६
६३। पद्दन्नोमास् हृन्निशसन्
यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्ना-
सञ्छस्प्रभृतिषु। पू १०४
६४। धात्वादेः षः सः। उ ३४
६५। णो नः। उ ४१
६६। लोपो व्योर्वलि। पू ४२१
६७। वेरपृक्तस्य। पू १६४
६८। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्
सुतिस्यपृक्तं हल्। पू १११
६९। एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः।
पू ८९
७०। शेश्छन्दसि बहुलम्।
उ ५०८
७१। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्।
उ ३०५
७२। संहितायाम्। पू ७०
७३। छे च। पू ७०
७४। आङ्माङोश्च। पू ७०
७५। दीर्घात्। पू ७०
७६। पदान्ताद्वा। पू ७१
७७। इको यणचि। पू ३२
७८। एचोऽयवायावः। पू ३९
७९। वान्तो यि प्रत्यये। पू ३९
८०। धातोस्तन्निमित्तस्यैव।
पू ४० [पू ४१
८१। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे।
८२। क्रय्यस्तदर्थे। पू ४१
८३। भय्यप्रवय्ये च छन्दसि।
उ ५०८
८४। एकः पूर्वपरयोः। पू ४२
८५। अन्तादिवच्च। पू ४६
८६। षत्वतुकोरसिद्धः।
उ ४६४
८७। आद्गुणः। पू ४२
८८। वृद्धिरेचि। पू ४३
८९। एत्येधत्यूठ्सु। पू ४३
९०। आटश्च। पू ११७
९१। उपसर्गादृति धातौ।
पू ४५
९२। वा सुप्यापिशलेः। पू ४६
९३। औतोऽम्शसोः। पू १२५

---

*इदं तु वार्त्तिकमज्ञतया कौमुदी कृता धृतम्।

९४ । एङि पररूपम् । पू ४७

९५ । ओमाङोश्च । पू ४८

९६ । उस्यपदान्तात् । उ १७

९७ । अतो गुणे । पू ८८

९८ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ पू ४८

९९ । नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा पू ४८ [पू ७३२

१०० ।*नित्यमाम्रेडिते डाचि ।

१०१ । अकः सवर्णे दीर्घः । पू ४९

१०२ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पू ७१ [पू ९०

१०३ । तस्माच्छसो नः पुंसि ।

१०४ । नादिचि । पू ७१

१०५ । दीर्घाज्जसि च । पू १०७

१०६ । वा छन्दसि । उ ५०८

१०७ । अमि पूर्वः । पू ९०

१०८ । सम्प्रसारणाच्च । पू १४८

१०९ । एङः पदान्तादति । पू ५०

११० । ङसिङसोश्च । पू ११०

---

*इदं सूत्रं वार्त्तिकरूपतया कौमुदी कृता धृतम् ।

१११ । ऋत उत् । पू ११२

११२ । ख्यत्यात् परस्य । पू १२२

११३ । अतो रोरप्लुतादप्लुते । पू ७७

११४ । हशि च । पू ७८

११५ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । उ ५०९

११६ । अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च । उ ५०९

११७ । यजुष्युरः । उ ५०९

११८ । आपोजुषाणोवृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बाले अम्बिकेपूर्वे । उ ५१०

११९ । अङ्ग इत्यादौ च । उ ५१०

१२० । अनुदात्ते च कुधपरे । उ ५१०

१२१ । अवपथासि च । उ ५१०

१२२ । सर्वत्र विभाषा गोः । पू ५० [पू ५१

१२३ । अवङ् स्फोटायनस्य ।

१२४ । इन्द्रे च नित्यम् । पू ५१

१२५ । प्लुतप्रगृह्या अचि । पू ५१

१२६ । आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । उ ५१०

१२७। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च। पू ५२

१२८। ऋत्यकः। पू ५२

१२९। अप्लुतवदुपस्थिते। पू ५४

१३०। ई३ चाक्रवर्मणस्य। पू ५४

१३१। दिव उत्। पू १५०

१३२। एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि। पू ८२

१३३। स्यश्छन्दसि बहुलम्। उ ५११

१३४। सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्। पू ८२

१३५। सुट् कात् पूर्वः। उ १६२

१३६। अडभ्यासव्यवायेऽपि।*

१३७। संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे। उ १६२

१३८। समवाये च। उ १६२

१३९। उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु उ। १६२

१४०। किरतौ लवने। १५४

१४१। हिंसायां प्रतेश्च। उ १५४

१४२। अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने। उ २४२

१४३। कुस्तुम्बुरूणि जातिः। पू ४८४

१४४। अपरस्पराः क्रियासातत्ये। पू ४८४

१४५। गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु। पू ४८४

१४६। आस्पदं प्रतिष्ठायाम्। पू ४८५

१४७। आश्चर्यमनित्ये। पू ४८५

१४८। वर्चस्केऽवस्करः। पू ४८५

१४९। अपस्करो रथाङ्गम्। पू ४८५

१५०। विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा। पू ४७५

१५१। ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे उ ५११

१५२। प्रतिष्कशश्च कशेः। पू ४८६

१५३। प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी। [पू ४८६

१५४। मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः। पू ४८६

१५५। कास्तीराजस्तुन्दे नगरे। पू ४८६

१५६। कारस्करो वृक्षः पू ४८७

---

*इदं वार्त्तिकतया। उ १५। पृ०। कौमुद्यां धृतम्

१५७ । पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । पू ४८७

१५८ । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । उ ५३८

१५९ । कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः । ५४६

१६० । उञ्छादीनां च । उ ५४६

१६१ । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । उ ५३९

१६२ । धातोः । उ ५४४

१६३ । चितः । उ ५५९

१६४ । तद्धितस्य । उ ५५९

१६५ । कितः । उ ५६०

१६६ । तिसृभ्यो जसः । उ ५६०

१६७ । चतुरः शसि । उ ५४६

१६८ । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः । उ ५६०

१६९ । अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । उ ५६०.

१७० अञ्चेश्छन्दस्य सर्वनामस्थानम् । उ ५६०

१७१ । ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः । उ ५६१

१७२ । अष्टनो दीर्घात् । उ५६१

१७३ । शतुरनुमो नद्यजादी । ५६१

१७४ । उदात्तयणो हल्पूर्वात् । उ ५६१

१७५ । नोङ्धात्वोः । उ ५६२

१७६ । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् । उ ५६२

१७७ । नामन्यतरस्याम् । उ ५६२

१७८ । ङ्याश्छन्दसि बहुलम् । उ ५६३

१७९ । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । उ ५६३

१८० । झल्युपोत्तमम् । उ ५४६

१८१ । विभाषा भाषायाम् । उ ५४७

१८२ । न गोश्वन् साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः । उ ५६३

१८३ । दिवो झल् । उ ५६३

१८४ । नृ चान्यतरस्याम् । उ ५६३

१८५ । तित् स्वरितम् । उ ५६३

१८६ । तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः । उ ५६४

१८७। आदिः सिचोऽन्यतर-
स्याम्। उ ५६४

१८८। स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि
उ ५४४ [उ ५४४

१८९। अभ्यस्तानामादिः।

१९०। अनुदात्ते च। उ ५४५

१९१। सर्वस्य सुपि। उ ५४७

१९२। भीह्रीभृहुमदजनधन-
दरिद्राजागरां प्रत्ययात्-
पूर्वं पिति। उ ५४५

१९३। लिति। उ ५४५

१९४। आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्
उ ५४५

१९५। अचः कर्तृयकि।
उ ५४५

१९६। थलि च सेटीडन्तो वा।
उ ५६४

१९७। ञ्नित्यादिर्नित्यम्।
उ ५४७।

१९८। आमन्त्रितस्य च।
उ ५३९

१९९। पथिमथोः सर्वनाम
स्थाने। उ ५४७

२००। अन्तश्च तवै युगपत्
उ ५४८

२०१। क्षयो निवासे। उ ५४८

२०२। जयः करणम्। उ ५४८

२०३। वृषादीनां च। उ ५४८

२०४। संज्ञायामुपमानम्।
उ ५४८ [उ ५४८

२०५ निष्ठा च द्व्यजनात्।

२०६। शुष्कधृष्टौ। उ ५४९

२०७। आशितः कर्ता।
उ ५४९

२०८। रिक्ते विभाषा। उ ५४८

२०९ जुष्टार्पिते च छन्दसि।
उ ५४९

२१०। नित्यं मन्त्रे। उ ५४९

२११। युष्मदस्मदोर्ङसि।
उ ५५०

२१२। ङयि च। उ ५५०

२१३। यतोऽनावः। उ ५५०

२१४। ईडवन्दवृशंसदुहां
ण्यतः। उ ५५०

२१५ विभाषा वेण्विन्धानयोः।
उ ५५०

२१६। त्यागरागहासकुहश्वठ-
क्रथानाम्। उ ५५१

२१७। उपोत्तमं रिति।
उ ५६४

२१८। चक्रग्रन्थतरस्याम्। उ ५४५

२१९। मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् उ ५५१

२२०। अन्तोऽवत्याः। उ ५५१

२२१। ईवत्याः। उ ५५१

२२२। चौ। उ ५३९

२२३। समासस्य। उ ५६५

षष्ठाध्यायस्य द्वितीये पादे।

१। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। उ ५६५

२। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः। उ ५६५

३। वर्णो वर्णेष्वनेते। उ ५६५

४। गाधलवणयोः प्रमाणे। उ ५६५

५। दायाद्यं दायादे। उ ५६६

६। प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः। उ ५६६

७। पदेऽपदेशे। उ ५६६

८। निवाते वातत्राणे। उ ५६६

९। शारदेऽनार्तवे। उ ५६७

१०। अध्वर्युकषाययोर्जातौ। उ ५६७

११। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये। उ ५६७

१२। द्विगौ प्रमाणे। उ ५६८

१३। गन्तव्यपण्यं वाणिजे। उ ५६८

१४। मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके। उ ५६८

१५। सुखप्रिययोर्हिते। उ ५६८

१६। प्रीतौ च। उ ५६९

१७। स्वं स्वामिनि। उ ५६९

१८। पत्यावैश्वर्ये। उ ५६९

१९। न भूवाक्चिद्दिधिषु। उ ५६९

२०। वा भुवनम्। उ ५६९

२१। आशङ्काबाधनेदीयःसु सम्भावने। उ ५६९

२२। पूर्वे भूतपूर्वे। उ ५७०

२३। सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये उ ५७०

२४। विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु। उ ५७०

२५। अज्यावमकन्पापवत्सु

भावे कर्मधारये। उ ५।७१

२६। कुमारश्च। उ ५।७१

२७। आदिः प्रत्येनसि।
उ ५।७१

२८। पूगेष्वन्यतरस्याम्।
उ ५।७१

२९। इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ। उ ५।७१

३०। बह्वन्यतरस्याम्। उ ५।७२

३१। दिष्टिवितस्त्योश्च। उ ५।७२

३२ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् उ ५।७२

३३। परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु। उ ५।७२

३४। राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु। उ ५।७२

३५। सङ्ख्या। उ ५।७३

३६। आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी। उ ५।७३

३७ कार्तकौजपादयश्च।
उ ५।७४

३८। महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु।
उ ५।७४

३९। क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे।
उ ५।७४

४०। उष्ट्रः सादिवाम्योः।
उ ५।७४

४१। गौः सादसादिसारथिषु।
उ ५।७५

४२। कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेबडवा तैतिल कद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च। उ ५।७५

४३। चतुर्थी तदर्थे। उ ५।७६

४४ अर्थे। उ ५।७६

४५। क्ते च। उ ५।७६

४६। कर्मधारयेऽनिष्ठा।
उ ५।७६

४७। अहीने द्वितीया। उ ५।७६

४८। तृतीया कर्मणि। उ ५।७७

४९। गतिरनन्तरः। उ ५।७७

५०। तादौ च निति कृत्यतौ। उ ५।७७

५१। तवै चान्तश्च युगपत्।
उ ५।७७

५२। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये।
उ ५।७७

५३ । न्यधी च । उ ५७८

५४ । ईषदन्यतरस्याम् । उ ५७८

५५ । हिरण्यपरिमाणं धने । उ ५७८

५६ । प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । उ ५७८

५७ । कतरकतमौ कर्मधारये । उ ५७८

५८ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । उ ५७९

५९ । राजा च । उ ५७९

६० । षष्ठी प्रत्येनसि । उ ५७९

६१ । क्ते नित्यार्थे । उ ५७९

६२ । ग्रामः शिल्पिनि । उ ५७९

६३ । राजा च प्रशंसायाम् । उ ५८०

६४ । आदिरुदात्तः । उ ५८०

६५ । सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । उ ५८०

६६ । युक्ते च । उ ५८०

६७ । विभाषाध्यक्षे । उ ५८१

६८ । पापं च शिल्पिनि । उ ५८१

६९ । गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे उ । ५८१

७० । अङ्गानि मैरेये । उ ५८१

७१ । भक्ताख्यास्तदर्थेषु । उ ५८१

७२ । गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने । उ ५८२

७३ । अके जीविकार्थे । उ ५८२

७४ । प्राचां क्रीडायाम् । उ ५८२

७५ । अणि नियुक्ते । उ ५८३

७६ । शिल्पिनि चाकृञः । उ ५८३

७७ । संज्ञायां च । उ ५८३

७८ । गोतन्तियवं पाले । उ ५८३

७९ । णिनि: । उ ५८३

८० । उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । उ ५८३

८१ । युक्तारोह्यादयश्च । उ ५८४

८२ । दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे । उ ५८४

८३ । अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः । उ ५८४ [उ ५८४

८४ । ग्रामेऽनिवसन्तः ।

८५ । घोषादिषु च । उ ५८४

८६ । छात्र्यादयः शालायाम् । उ ५८५

८७ । प्रस्थे ऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । उ ५८५

८८ । मालादीनां च । उ ५८५

८९ । अमहन्नवं नगरे ऽनुदीचाम् । उ ५८५

९० । अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच् । उ ५८५

९१ । न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् । उ ५८६

९२ । अन्तः । उ ५८६

९३ । सर्वं गुणकार्त्स्न्ये । उ ५८६

९४ । सञ्ज्ञायां गिरिनिकाययोः । उ ५८६

९५ । कुमार्यां वयसि । उ५८७

९६ । उदके ऽकेवले । उ ५८७

९७ । द्विगौ क्रतौ । उ ५८७

९८ । सभायां नपुंसके । उ ५८७

९९ । पुरे प्राचाम् । उ ५८७

१०० । अरिष्टगौडपूर्वे च । उ ५८८

१०१ । न हास्तिनफलकमार्देयाः । उ ५८८

१०२ । कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । उ ५८८

१०३ । दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । उ ५८८

१०४ । आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि । उ ५८८

१०५ । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । उ ५८९

१०६ । बहुव्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायाम् । उ ५८९

१०७ । उदराश्वेषुषु । उ ५८९

१०८ । क्षेपे । उ ५८९

१०९ । नदी बन्धुनि । उ ५८९

११० । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । उ ५९०

१११ । उत्तरपदादिः । उ ५९०

११२ । कर्णो वर्णलक्षणात् । उ ५९०

११३ । सञ्ज्ञौपम्ययोश्च । उ ५९०

११४ । कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च । उ ५९०

११५ । शृङ्गमवस्थायाम् । उ ५९०

११६ । नञो जरमरमित्रमृताः । उ ५९१

षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे।

३६ । कप्चानिनोश्च । पू ४०७

३७ । न कोपधायाः । पू ४०८

३८ । संज्ञापूरण्योश्च । पू ४०८

३९ । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । पू ४०८

४० । स्वाङ्गाच्चेतः । पू ४०९

४१ । जातेश्च । पू ४ ९

४२ । पुंवत् कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु । पू ३९३

४३ । घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः । पू ४६४ [पू४६४

४४ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्।

४५ । उगितश्च । पू ४६५

४६ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । पू ३८७

४७ । द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । पू ३८८

४८ । त्रेस्त्रयः । पू ३८९

४९ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । पू ३८९

५० । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु । पू ४६५

५१ । वा शोकष्यञ्रोगेषु । पू ४६५

५२ । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु । पू ४६६

५३ । पद्यत्यतदर्थे । पू ४६६

५४ । हिमकाषिहतिषु च । पू ४६६

५५ । ऋचः शे । पू ४६६

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु । पू ४६६

५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् । पू ४६७

५८ । पेषंवासवाहनधिषु च । पू ४६७

५९ । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । पू ४६७

६० । मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च पू ४६७

६१ । इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । पू ४६८

६२ । एक तद्धिते च । पू ४६८

६३ । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । पू ४६८

६४ । त्वे च । पू ४६८

६५ । इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु । पू ४७०

६६ । खित्यनव्ययस्य । उ ३३०
६७ । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । उ ३३८
६८ । इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च । उ ३४२
६९ । वाचंयमपुरन्दरौ च । उ ३३३
७० । कारे सत्यागदस्य । पू ४७०
७१ । श्येनतिलस्य पाते ञे । पू ५३८
७२ । रात्रेः कृति विभाषा । पू ४७१
७३ । नलोपो नञः । पू ३६८
७४ । तस्मान्नुडचि । पू ३६८
७५ । नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या पू ३७०
७६ । एकादिश्चैकस्य चादुक् । पू ३८०
७७ । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । पू ३७१
७८ । सहस्य सः संज्ञायाम् । पू ४७१
७९ । ग्रन्थान्ताधिके च । पू ४७१
८० । द्वितीये चानुपाख्ये । पू ४७१
८१ । अव्ययीभावे चाकाले । पू ३२६
८२ । वोपसर्जनस्य । पू ४१३
८३ । प्रकृत्याशिषि । पू ४१३
८४ । समानस्य छन्दस्य मूर्धप्रभृत्युदर्केषु । पू ४७२
८५ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । पू ४७२
८६ । चरणे ब्रह्मचारिणि । पू ४७२
८७ । तीर्थे ये । पू ४७३
८८ । विभाषोदरे । पू ४७३
८९ । दृग्दृशवतुषु । पू ४७३
९० । इदकिमोरीश्की । पू ४७३
९१ । आ सर्वनाम्नः । पू १८४
९२ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये । पू १७९
९३ । समः समि । पू १८१
९४ । तिरसस्तिर्यलोपे । पू १८१
९५ । सहस्य सध्रिः । पू १८१

९६ । सधमादस्थयोश्छन्दसि ।
उ ५११

९७ । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।
पू ४५१

९८ । ऊदनोर्देशे । पू ४५१

९९ । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।
पू ४७५

१०० । अर्थे विभाषा । पू ४७५

१०१ । कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ।
पू ४७५

१०२ । रथवदयोश्च । पू ४७५

१०३ । तृणे च जातौ । पू ४७६

१०४ का पथ्यक्षयोः । पू ४७६

१०५ । ईषदर्थे । पू ४७६

१०६ । विभाषा पुरुषे । पू ४७६

१०७ । कवं चोष्णे । पू ४७६

१०८ । पथि च छन्दसि ।
उ ५११

१०९ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । पू४७६

११० । संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ।
पू १०७

१११ । ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः
पू ८० [उ ८९

११२ । सहिवहोरोदवर्णस्य

११३ । साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे । उ ५१२

११४ । संहितायाम् । पू ४७८

११५ । कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य । पू ४७८

११६ । नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ । पू ४७८

११७ । वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ।
पू ४७८

११८ । वले । पू४७९

११९ । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । पू४७९

१२० । शरादीनां च । पू ४७९

१२१ । इको वहेऽपीलोः ।
पू ४८०

१२२ । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । पू ४८०

१२३ । इकः काशे । पू ४८०

१२४ । दस्ति । उ ३६०

१२५ । अष्टनः संज्ञायाम् ।पू४८०

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे पादे।

२० । स्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । उ २१८

२१ । राल्लोपः । उ २१८

२२ । असिद्धवदत्राभात् । उ ११

२३ । श्नान्नलोपः । उ ५१६

२४ । अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । पू १७८

२५ । दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । उ १०१

२६ । रञ्जेश्च । उ १०१

२७ । घञि च भावकरणयोः । उ ४३५

२८ । स्यदो जवे । उ ४३४

२९ । अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः । उ ४३५

३० । नाञ्चेः पूजायाम् । पू १८१

३१ । क्त्रिस्कन्दिस्यन्दोः । उ ४६२

३२ । जान्तनशां विभाषा । उ ४६४

३३ । भञ्जेश्च चिणि । उ २७२

३४ । शास इदङ्हलोः । उ १२६

३५ । शा हौ । उ १२६

३६ । हन्तेर्जः । उ १११

३७ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति उ ११०

३८ । वा ल्यपि । उ ४६५

३९ । न क्तिचि दीर्घश्च । उ४६०

४० । गमः क्वौ । उ ३४०

४१ । विड्वनोरनुनासिकस्यात् । उ ३३९

४२ । जनसनखनां सञ्झलोः । उ १३२

४३ । ये विभाषा । उ ६३

४४ । तनोतेर्य्यकि । उ २६९

४५ । सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । उ ४६०

४६ । आर्द्धधातुके । (उ५७ क्वौ पृ०)

४७ । भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् । उ १४९

४८ । अतो लोपः । उ ५७

४९ । यस्य हलः । उ २०६

५० । क्यस्य विभाषा । उ२२१

५१ । णेरनिटि । उ ६०

५२ । निष्ठायां सेटि । उ ३५५

५३ । जनिता मन्त्रे । उ ५११

५४ । ग्रमिता यङ्गे । उ ५१३

५५ । अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । उ ६०

५६ । ल्यपि लघुपूर्वात् । उ४६५

५७ । विभाषाप: । उ ४६६

५८ । युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि । उ ५१३

५९ । क्षियः । उ ४६६

६० । निष्ठायामण्यदर्थे । उ३४६

६१ । वाक्रोशदैन्ययोः । उ३६१

६२ । स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्म्मणोरुपदेशे ऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । उ २६७

६३ । दीङो युडचि क्ङिति । उ १३४

६४ । आतो लोप इटि च । उ ८४

६५ । ईद्यति । उ ३०१

६६ । घुमास्थागापाजहातिसां हलि । उ ११८

६७ । एर्लिङि । उ ८४

६८ । वान्यस्य संयोगादेः । उ ८५

६९ । न ल्यपि । उ ४६५

७० । मयतेरिदन्यतरस्याम् । उ ४६०

७१ । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडु-दात्तः । उ १५

७२ । आडजादीनाम् । उ २७

७३ । छन्दस्यपि दृश्यते । उ५१४

७४ । न माङ्योगे । उ २०

७५ । बहुलं छन्दस्य माङ्योगे-ऽपि । उ ५१४

७६ । इरयो रे । उ ५१४

७७ । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । पू ११८

७८ । अभ्यासस्यासवर्णे । उ४५

७९ । स्त्रियाः । पू १२३

८० । वाम्शसोः । पू १२३

८१ । इणो यण् । उ ११७

८२ । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । पू ११८

८३ । ओः सुपि । पू १२३

८४ । वर्षाभ्वश्च । पू १२४

८५ । न भूसुधियोः । पू १२०

८६ । छन्दस्युभयथा । उ ५१४

८७ । हुश्नुवोः सार्वधातुके । उ ९८

८८ । भुवो वुग्लुङ्लिटोः ।

८८। ऊदुपधाया गोहः ।
उ ८२

८०। दीर्घो णौ। उ १८६

८१। वा चित्तविरागे। उ१८६

८२। मितां ह्रस्वः। उ १७४

८३। चिस्मुलोर्दीर्घो ऽन्यतर-
स्याम्। उ २७१

८४। खचि ह्रस्वः। उ ३३२

८५। ह्लादो निष्ठायाम्।
उ ३५८

८६। छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य।
उ ४५६

८७। इस्मन्त्रन्क्विषु च। उ३४०

८८। गमहनजनखनघसां
लोपः क्ङित्यनङि। उ ८१

८८। तनिपत्योश्छन्दसि।
उ ५१४

१००। घसिभसोर्हलि च।
उ ५१४

१०१। हुझल्भ्यो हेर्धिः।
उ १०८

१०२। श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि।
उ ५१५

१०३। अङितश्च। उ ५१५

१०४। चिणो लुक्। उ ६६

१०५। अतो हेः। उ १५

१०६। उतश्च प्रत्ययादसंयोग-
पूर्वात्। उ ७०

१०७। लोपश्चास्यान्यतरस्यां
म्वोः। उ७०

१०८। नित्यं करोतेः। उ१६२

१०८। ये च। उ १६२

११०। अत उत् सार्वधातुके।
उ १२१

१११। श्नसोरल्लोपः। उ*१२२

११२। श्नाभ्यस्तयोरातः।
उ १२५

११३। ई हल्यघोः। उ१३०

११४। इद्दरिद्रस्य। उ १२५

११५। भियोऽन्यतरस्याम्।
उ १२८

११६। जहातेश्च। उ १३०

११७। आ च हौ। उ १३०

११८। लोपो यि। उ १३०

११८। घुसोरेत्त्वावभ्यासलोपश्च।

१२०। अत एकहल्मध्येऽनादे-
शादेर्लिटि। उ ३२

१२१। थलि च सेटि। उ ३२

१२२। तॄफलभजत्रपश्च। उ ५६

* श्नासोरिति पाठान्तरम्

१२३। राधो हिंसायाम्।उ१४७
१२४। वा जॄभ्रमुत्रसाम्। उ८८
१२५। फणां च सप्तानाम्। उ८७
१२६। न शसददवादिगुणानाम्। उ ३३
१२७। अर्वणस्त्रसावनञः।पू१६१
१२८। मघवा बहुलम्। पू१५९
१२९। भस्य। पू १०५
१३०। पादः पत्। पू १७८
१३१। वसोः सम्प्रसारणम्।पू१८७
१३२। वाह ऊठ्। पू १४७
१३३। श्वयुवमघोनामतद्धिते। पू १६०
१३४। अल्लोपो ऽनः। पू १०५
१३५। षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि। पू ५१४
१३६। विभाषा ङिश्योः।पू१०७
१३७। न संयोगाद्वमन्तात्। पू १५७।
१३८। अचः। पू १७९
१३९। उद ईत्। पू १८१
१४०। आतो धातोः। पू १०८
१४१। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः। उ ५१५
१४२। ति विंशतेर्डिति। पू४१०
१४३। टेः। पू १४०
१४४। नस्तद्धिते। पू ३३४
१४५। अह्नष्टखोरेव। पू ३८२
१४६। ओर्गुणः। पू ४१२
१४७। ढे लोपो ऽकद्र्वाः। पू५०९
१४८। यस्येति च। पू १३९
१४९। सूर्य्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः। पू २२८
१५०। हलस्तद्धितस्य। पू २१८
१५१। आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति। पू४९१
१५२। क्यच्व्योश्च। पू ७३०
१५३। बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्। पू ५५३
१५४। तुरिष्ठेमेयस्सु। पू७०२
१५५। टेः। पू ६५३
१५६। स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि परं पूर्वस्य च गुणः। पू ७०३
१५७। प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः। पू ७०३
१५८। बहोर्लोपो भू च बहोः। पू ७०३

१५९ । इष्ठस्य यिट् च । पू७०२
१६० । ज्यादादीयसः । पू ७०२
१६१ । र ऋतो हलादेर्लघोः ।
पू ६५२
१६२ । विभाषर्जोश्छन्दसि ।
उ ५१५
१६३ । प्रकृत्यैकाच् । पू ७०२
१६४ । इनण्यनपत्ये । पू ५३४
१६५ । गाथिविदथिकेशिगणि-
पणिनश्च । पू ५४२
१६६ । संयोगादिश्च । पू ५१३
१६७ । अन् । पू ५१३
१६८ । ये चाभावकर्मणोः । पू५१२
१६९ । आत्माध्वानौ खे । पू६२७
१७० । न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः
पू ५१३
१७१ । ब्राह्मोऽजातौ । पू ५१३
१७२ । कार्मस्ताच्छील्ये । पू६१६
१७३ । औक्षमनपत्ये । पू ५१३
१७४ । दाण्डिनायनहास्तिना-
यनाथर्वणिकजैह्माशिनेय
वासिनायनिभ्रौणहत्यधैव-
त्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिर-
ण्मयानि । पू ५१०
१७५ । ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमा
ध्वीहिरण्ययानि छन्दसि
उ ५१५

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे ।

१ । * युवोरनाकौ । पू ५३४
२ । आयनेयीनीयियः फढख-
छघां प्रत्ययादीनाम् । पू२१८
३ । झो ऽन्तः । उ ८
४ । अदभ्यस्तात् । उ १२४
५ । आत्मनेपदेष्वनतः । उ ९८
६ । शीङो रुट् । उ ११४
७ । वेत्तेर्विभाषा । । उ २४६
८ । बहुलं छन्दसि । उ ५१६
९ । अतो भिस ऐस् । पू ८३
१० । बहुलं छन्दसि । उ ५१६
११ । नेदमदसोरकोः । पू१५३
१२ । टाङसिङसामिनात्स्याः ।
पू ८२
१३ । ङेर्यः । पू ८३
१४ । सर्वनाम्नः स्मै । पू ८६
१५ । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ।
पू ८७
१६ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।
पू १००

* युश्नोरनाकाविति पाठान्तरम् ।

१७। जसः शी । पू ९६
१८। औङ आपः । पू १२७
१९। नपुंसकाच्च । पू १३९
२०। जश्शसोः शिः । पू १३९
२१। अष्टाभ्य औश् । पू १६३
२२। षड्भ्यो लुक् । पू ११४
२३। स्वमोर्नपुंसकात् । पू १४२
२४। अतो ऽम् । पू १३९
२५। अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । पू १४०
२६। नेतराच्छन्दसि । उ ५१६
२७। युष्मदस्मद्भ्यां ङसो ऽश् । पू १७२
२८। ङेप्रथमयोरम् । पू १६७
२९। शसो न । पू १७०
३०। भ्यसो ऽभ्यम् । पू १७१
३१। पञ्चम्या अत् । पू १७२
३२। एकवचनस्य च । पू १७१
३३। साम आकम् । पू १७२
३४। आत औ णलः । उ ९४
३५। ... ष्यन्यतरस्याम् उ १४
३६। विदेः शतुर्वसुः । उ३६७
३७। समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । उ ४६४
३८। क्त्वापि छन्दसि । उ ५१६
३९। सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । उ ५१७
४०। अमो मश् । उ ५१८
४१ लोपस्त आत्मनेपदेषु । उ५१८
४२। ध्वमो ध्वात् । उ ५१८
४३। यजध्वैनमिति च । उ ५१८
४४। तस्य तात् । उ ५१८
४५। तप्तनप्तनथनाश्च उ ५१९
४६। इदन्तो मसि । उ ५१९
४७। क्त्वो यक् । उ ५१९
४८। इष्ट्वीनमिति च । उ ५१९
४९। स्नात्व्यादयश्च । उ ५१९
५०। आज्जसेरसुक् । उ ५२०
५१। अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । उ २२२
५२। आमि सर्वनाम्नः सुट् । पू ९७
५३। त्रेस्त्रयः । पू ११५
५४। ह्रस्वनद्यापो नुट् । पू ९४
५५। षट्चतुर्भ्यश्च । पू १५०
५६। श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । उ ५२०
५७। गोः पादान्ते । उ ५२०

५८ । इदितो नुम् धातोः ।
उ ३३
५९ । शे मुचादीनाम् । उ १५६
६० । मस्जिषजनशोर्झलि । उ १४०
६१ । रधिजभोरचि । उ ५७
६२ । नेट्यलिटि रधेः । उ १४०
६३ । रभेरशब्लिटोः । उ १९१
६४ । लभेश्च । उ १९२
६५ । आङो यि । उ २०१
६६ । उपात् प्रशंसायाम् ।
उ २०१
६७ । उपसर्गात् खल्घञोः ।
उ ४५८
६८ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ।
उ ४५८
६९ । विभाषा चिणमुलोः ।
उ २७३
७० । उगिदचां सर्वनामस्थाने
ऽधातोः । पू १५९
७१ । युजेरसमासे । पू १६४
७२ । नपुंसकस्य झलचः ।
पू १३९
७३ । इको ऽचि विभक्तौ ।
पू १४२
७४ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं

पुंवद्गालवस्य । पू १४३
७५ । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामन-
ङुदात्तः । पू १४४
७६ । छन्दस्यपि दृश्यते । उ ५२०
७७ । ई च द्विवचने । उ ५२०
७८ । नाभ्यस्ताच्छतुः । पू १८३
७९ । वा नपुंसकस्य । पू १८६
८० । आच्छीनद्योर्नुम् । पू १८६
८१ । शप्श्यनोर्नित्यम् । पू १८७
८२ । सावनडुहः । पू १४८
८३ । दृक्स्ववस्स्वतवसां
छन्दसि । पू ५२०
८४ । दिव औत् । पू १५०
८५ । पथिमथ्यृभुक्षामात् ।
पू १६१
८६ । इतो ऽत् सर्वनामस्थाने ।
पू १६१
८७ । थो न्थः । पू १६१
८८ । भस्य टेर्लोपः । पू १६१
८९ । पुंसो ऽसुङ् । पू १८८
९० । गोतो णित् । पू १२५
९१ । णलुत्तमो वा । उ ४०
९२ । सख्युरसम्बुद्धौ । पू १११
९३ । अनङ् सौ । पू ११०
९४ । ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां

च। पू १२१
९५। तृज्वत् क्रोष्टुः। पू १२१
९६। स्त्रियां च। पू १३७
९७। विभाषा तृतीयादिष्वचि। पू १२२
९८। चतुरनडुहोरामुदात्तः। पू १४८
९९। अम् सम्बुद्धौ। पू १४९
१००। ऋत इद्धातोः। उ १००
१०१। उपधायाश्च। उ १७५
१०२। उदोष्ठ्यपूर्वस्य। उ १२९
१०३। बहुलं छन्दसि। उ५२१

सप्तमाध्यायस्य द्वितीये पादे।

१। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु। उ ५०
२। अतो ल्रान्तस्य। उ ६७
३। वदव्रजहलन्तस्याचः। उ ३६
४। नेटि। उ ३६
५। ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणि श्व्येदिताम्। उ ५३
६। ऊर्णोतेर्विभाषा। उ ११६
७। अतो हलादेर्लघोः। उ ४०
८। नेड्वशि कृति। उ ३२९
९। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च। उ ३७८
१०। एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्। उ २५
११। श्र्युकः क्किति। उ ९७
१२। सनि ग्रहगुहोश्च। उ१९८
१३। कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि। उ ४८
१४। श्वीदितो निष्ठायाम्। उ ३५१
१५। यस्य विभाषा। उ ३४८
१६। आदितश्च। उ ३५१
१७। विभाषा भावादिकर्म्मणोः। उ ३५४
१८। क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नक्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु। उ३५५
१९। धृषिशसी वैयात्ये। उ३५६
२०। दृढः स्थूलबलयोः। उ ३५६
२१। प्रभौ परिवृढः। उ ३५७
२२। कृच्छ्रगहनयोः कषः। उ ३५७
२३। घुषिरविशब्दने। उ ३५७

२४। अर्देः संनिविभ्यः। उ३५७

२५। अभेश्चाविदूर्य्ये। उ ३५७

२६। णेरध्ययने वृत्तम्। उ३५७

२७। वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः। उ ३५८

२८। रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्। उ ३५८

२९। हृषेर्लोमसु। उ ३५८

३०। अपचितश्च। उ ३५९

३१। ह्रु ह्वरेश्छन्दसि। उ५२१

३२। अपरिह्वृताश्च। उ ५२१

३३। सोमे ह्वरितः। उ ५२२

३४। ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृ शंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च। उ ५२१

३५। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः। उ १२

३६। स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते। उ ६४

३७। ग्रहोऽलिटि दीर्घः। उ १६९

३८। वॄतो वा। उ १००

३९। न लिङि। उ १४६

४०। सिचि च परस्मैपदेषु। उ १००

४१। इट् सनि वा। उ २०३

४२। लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु। उ १४६

४३। ऋतश्च संयोगादेः। उ १४५

४४। स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा। उ ३९

४५। रधादिभ्यश्च। उ १४०

४६। निरः कुषः। उ १६८

४७। इण्निष्ठायाम्। उ ३५२

४८। तीषसहलुभरुषरिषः। उ ७४

४९। सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्। उ २००

५०। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः। उ ३५३

५१। पूङश्च। उ ३५३

५२। वसतिक्षुधोरिट्। उ३५२

५३। अञ्चेः पूजायाम्। उ३५२

५४। लुभो विमोहने। उ३५३

५५। जॄव्रश्च्योः क्त्वि। उ ४६३

५६ । उदितो वा । उ ४६३
५७ । से ऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृत । उ १३३
५८ । गमेरिट् परस्मैपदेषु । उ १०३
५९ । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । उ ७९
६० । तासि च क्लृपः । उ ८०
६१ । अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम् । उ ४९
६२ । उपदेशे ऽत्वतः । उ ४९
६३ । ऋतो भारद्वाजस्य । उ ४९
६४ । बभूथाततन्थ-जगृम्भ-ववर्थेति निगमे । उ ५२२
६५ । विभाषा सृजिदृशोः । उ १०४
६६ । इणत्त्यर्तिव्ययतीताम् । उ ९७ [उ ३६४
६७ । वस्वेकाजाद्घसाम् ।
६८ । विभाषा गमहनविदविशाम् । उ ३६५
६९ । सनिससनिवांसम् । उ ५२२
७० । ऋद्धनोः स्ये । उ ९३
७१ । अञ्जेः सिचि । उ १६०
७२ । स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । उ ९८
७३ । यमरमनमातां सक् च । उ ९५
७४ । स्मिपूङृञ्ज्वशां सनि । उ २०३
७५ । किरश्च पञ्चभ्यः । उ १९८
७६ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके । उ १२३
७७ । ईश से । उ ११३
७८ । ईडजनोर्ध्वे च । उ ११३
७९ । लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य । उ १६
८० । अतो येयः । उ १७
८१ । आतो ङितः । उ २२
८२ । आने मुक् । उ ३६५
८३ । ईदासः । उ ३६७
८४ । अष्टन आ विभक्तौ । पू १६३.
८५ । रायो हलि । पू १२६
८६ । युष्मदस्मदोरनादेशे पू १७१
८७ । द्वितीयायां च । पू १७०
८८ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । पू १६९
८९ । यो ऽचि । पू १७१

९० । शेषे लोपः । पू १६८
९१ । मपर्यन्तस्य । पू १६७
९२ । युवावौ द्विवचने । पू १६९
९३ । यूयवयौ जसि । पू १७०
९४ । त्वाहौ सौ । पू १६८
९५ । तुभ्यमह्यौ ङयि पू १७१
९६ । तवममौ ङसि । पू १७२
९७ । त्वमावेकवचने । पू १७०
९८ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।पू५६८
९९ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ-
चतसृ । पू १३२
१०० । अचि र ऋतः । पू१३२
१०१ । जराया जरसन्यतर-
स्याम् पू १०३
१०२ । त्यदादीनामः । पू ११५
१०३ । किमः कः । पू १५१
१०४ । कु तिहोः । पू ६९१
१०५ । क्वाति । पू ६९२
१०६ । तदोः सः सावनन्त्ययोः ।
पू १६७
१०७ । अदस औ सुलोपश्च ।
पू १८९
१०८ । इदमो मः । पू १५१
१०९ । दश्च । पू १५२
११० । यः सौ । पू १९१
१११ । इदो ऽय् पुंसि । पू १५१
११२ । अनाप्यकः । पू १५२
११३ । हलि लोपः । पू १५३
११४ । मृजेर्वृद्धिः उ १२२ ।
११५ । अचो ञ्णिति । १११
११६ । अत उपधायाः । उ४०
११७ । तद्धितेष्वचामादेः । पू४८९
११८ । किति च । पू ४८९

सप्तमाध्याये तृतीये पादे ।

१ । देविकाशिंशपादित्यवाड्-
दीर्घसत्रश्रेयसामात् ।पू५८१
२ । केकयमित्रयुप्रलयानां या-
देरियः । पू ५१०
३ । न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ
तु ताभ्यामैच् । पू ४९९
४ । द्वारादीनां च । पू ५७०
५ । न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।
पू ६०२
६ । न कर्मव्यतिहारे । उ४४०
७ । स्वागतादीनां च । पू ६०४
८ । श्वादेरिञि । पू ६०६
९ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् ।
पू ६०६
१० । उत्तरपदस्य । पू ५७३

स्यात इदाप्यसुपः । पू २११

४५ । न यासयोः । पू २११

४६ । उदीचामातः स्थाने यक-
पूर्वायाः ।पू २१२

४७ । भस्त्रेषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्-
पूर्वाणामपि । पू २१३

४८ । अभाषितपुंस्काच्च ।पू२१४

४९ । आदाचार्य्याणाम् । पू२१५

५० । ठस्येकः । पू ५१५

५१ । इसुसुक्तान्तात् कः । पू५२८

५२ । चजोः कु घिण्यतोः ।उ३०६

५३ । न्यङ्क्वादीनां च । उ ३०७

५४ । हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु । पू१५८

५५ । अभ्यासाच्च । उ ११०

५६ । हेरचङि । उ १४७

५७ । सन्लिटोर्जेः । उ ६९

५८ । विभाषा चेः । उ १४५

५९ । न क्वादेः । उ ३१०

६० । अजिव्रज्योश्च । उ ३१०

६१ । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ।
उ ३१०

६२ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ।
उ ३११

६३ । वञ्चेर्गतौ । उ ३११

६४ । ओक उचः के । उ ३११

६५ । ण्य आवश्यके । उ ३११

६६ । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।
उ ३११

६७ । वचो ऽशब्दसंज्ञायाम् ।
उ ३१२

६८ । प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ।
उ ३१२ ।

६९ । भोज्यं भक्ष्ये । उ ३१२

७० । घोर्लोपो लेटि वा ।उ५२३

७१ । ओत श्यनि । उ १३५

७२ । क्सस्याचि । उ ७३

७३ । लुग्वा दुहदिहलिहगुहा
मात्मनेपदे दन्त्ये । उ ८२

७४ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि
उ १४१

७५ । ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ।
उ ६४

७६ । क्रमः परस्मैपदेषु । उ ६

७७ । इषुगमियमां छः । उ१०

७८ । पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्य
र्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजि
घ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्
धौशीयसीदाः । उ ८९

७९ । ज्ञाजनोर्जा । उं १३

८० । प्वादीनां ह्रस्वः । उ १

८१ । मीनातेर्निगमे । उ ५२३

८२ । मिदेर्गुणः । उ ७७

८३ । जुसि च । उ १२४

८४ । सार्वधातुकार्धधातुकयोः । उ ७

८५ । जाग्रो ऽविचिण्णल्ङित्सु । उ १२४

८६ । पुगन्तलघूपधस्य च । उ१२

८७ । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । उ १३१

८८ । भूसुवोस्तिङि । उ १८

८९ । उतो वृद्धिर्लुकि हलि । उ ११४

९० । ऊर्णोतेर्विभाषा । उ ११५

९१ । गुणोऽपृक्ते । उ ११६

९२ । तृणह इम् । उ १५८

९३ । ब्रुव ईट् । उ ११७

९४ । यङो वा । उ २१२

९५ । तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके । उ ११४

९६ । अस्तिसिचो ऽपृक्ते । उ २

९७ । बहुलं छन्दसि । उ ५२३

९८ । रुदश्च पञ्चभ्यः । उ १२३

९९ । अड्गार्ग्यगालवयोः । उ १२३

१०० । अदः सर्वेषाम् । उ १०९

१०१ । अतो दीर्घो यञि । उ८

१०२ । सुपि च । पू ९२

१०३ । बहुवचने झल्येत् । पू९२

१०४ । ओसि च । पू ९४

१०५ । आङि चापः । पू १२७

१०६ । सम्बुद्धौ च । पू १२७

१०७ । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । पू ११७

१०८ । ह्रस्वस्य गुणः । पू १०८

१०९ । जसि च । पू १०८

११० । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । पू १२१

१११ । घेर्ङिति । पू १०९

११२ । आण्नद्याः । पू ११७

११३ । याडापः । पू १२७

११४ । सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । पू १२८

११५ । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । पू १२८

११६ । ङेराम् नद्याम्नीभ्यः । पू ११७

११७ । इदुद्भ्याम् पू १३२

११८ । औत् । पू ११२

११९ । अच्च घेः । पू ११०

१२० । आङो नाऽस्त्रियाम् ।
पू १०९

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे ।

१ । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ।
उ ६१
२ । नाग्लोपिशास्वृदिताम् ।
उ १७९
३ । भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ।
उ १७१
४ । लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ।
उ १९३
५ । तिष्ठतेरित् । उ १९३
६ । जिघ्रतेर्वा । उ १९३
७ । उर्ऋत् । उ १७२
८ । नित्यं छन्दसि । उ ५२३
९ दयतेर्दिगि लिटि । उ १००
१० । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।
उ ९६
११ । ऋच्छत्यॄताम् । उ ९७
१२ । शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा । उ १२९
१३ । केऽणः । पू ४०४
१४ । न कपि । पू ४०४
१५ । आपोऽन्यतरस्याम् ।
पू ४२६
१६ । ऋदृशोऽङि गुणः । उ १०४
१७ । अस्यतेस्थुक् । उ १४२
१८ । श्वयतेरः । उ १०८
१९ । पतः पुम् । उ ८८
२० । वच उम् । उ ११७
२१ । शीङः सार्वधातुके गुणः ।
उ ११४
२२ । अयङ् यि क्ङिति ।
उ २१०
२३ । उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ।
उ २४७
२४ । एतेर्लिङि । उ ११८
२५ । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ।
उ ५१
२६ । च्वौ च । पू ७३०
२७ । रीङृतः । पू ५३२
२८ । रिङ् शयग्लिङ्क्षु । उ ९३
२९ । गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ।
उ ९६
३० । यङि च । उ २०७
३१ । ई घ्राध्मोः । उ २१०
३२ । अस्य च्वौ । पू ७२९
३३ । क्यचि च । उ २२०
३४ । अशनायोदन्यधनाया

बुभुक्षापिपासागर्धेषु। उ२२१

३५। न छन्दस्यपुत्रस्य। उ५२३

३६। दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति। उ ५२४

३७। अश्वाघस्यात्। उ ५२४

३८। देवसुम्नयोर्यजुषि काठके। उ ५२४

३९। कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः। उ ५२५

४०। द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति। उ ३५८

४१। शाच्छोरन्यतरस्याम्। उ ३५८

४२। दधातेर्हिः उ ३६०

४३। जहातेश्च क्त्वि। उ ४६४

४४। विभाषा छन्दसि। उ५२५

४५। सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च। उ ५२५

४६। दो दद्घोः। उ ३६०

४७। अच उपसर्गात् तः। उ ३६०

४८। अपो भि। पू १८२

४९। सः स्यार्धधातुके। उ ७६

५०। तासस्त्योर्लोपः। उ १२

५१। रि च। उ १२

५२। ह एति। उ २७

५३। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः। उ १२६

५४। सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्। उ २०२

५५। आप्ज्ञप्यृधामीत्। उ२०

५६। दम्भ इच्च। उ २०१

५७। मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा। उ २०३

५८। अत्र लोपोऽभ्यासस्य। उ २०१

५९। ह्रस्वः। उ १०

६०। हलादिः शेषः। उ १०

६१। शर्पूर्वाः खयः। उ ३२

६२। कुहोश्चुः। उ ३१

६३। न कवतेर्यङि। उ २०९

६४। कृषेश्छन्दसि। उ ५२५

६५। दाधर्त्ति-दर्धर्त्ति-दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्या-पनीफणत्-संसनिष्यदत् करिक्रत्-कनिक्रदद्भरिभ्र-द्विध्वतो-दविद्युतत्-तरित्रतः-सरीसृपतं वरीवृजत् मर्मृज्यागनीगन्तीति च। उ ५२६

६६ । उरत् । उ २५

६७ । द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् । उ ७७

६८ । व्यथो लिटि । उ ८१

६९ । दीर्घ इणः किति । उ११७

७० । अत आदेः । उ २६

७१ । तस्मान्नुड्द्विहलः । उ४२

७२ । अश्नोतेश्च । उ १४७

७३ । भवतेरः । उ १०

७४ । ससूवेति निगमे । उ५२७

७५ । निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । उ १३१

७६ । भृञामित् । उ १२९

७७ । अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च । उ १२८

७८ । बहुलं छन्दसि । उ ५२७

७९ । सन्यतः । उ ६१

८० । ओः पुयण्ज्यपरे । उ १८९

८१ । स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवतीनां वा । उ १८९

८२ । गुणो यङ्लुकोः । उ२०६

८३ । दीर्घो ऽकितः । उ २०७

८४ । नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । उ २०९

८५ । नुगतो ऽनुनासिकान्तस्य । उ २०९

८६ । जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च । उ २०८

८७ । चरफलोश्च । उ २०८

८८ । उत् परस्यातः । उ २०८

८९ । ति च । उ ३५०

९० । रीगृदुपधस्य च । उ२०९

९१ । रुग्रिकौ च लुकि । उ२१५

९२ । ऋतश्च । उ २१६

९३ । सन्वल्लघुनि चङ्परे ऽनग्लोपे । उ ६१

९४ । दीर्घो लघोः । उ ६१

९५ । अत् स्मृदॄत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् । उ १७१

९६ । विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । उ १९२

९७ । ई च गणः । उ १८२

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे ।

१ । सर्वस्य द्वे । पू ७३५

२ । तस्य परमाम्रेडितम् । पू ४९

३ । अनुदात्तं च । उ ५४४

४ । नित्यवीप्सयोः । पू ७३५

३८। उपसर्गव्यपेतं च। उ ६।१४
३९। तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्। उ ६।१४
४०। आहो च। उ ६।१४
४१। शेषे विभाषा। उ ६।१४
४२। पुरा च परीप्सायाम्। उ ६।१४
४३। नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्। उ ६।१५
४४। किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्। उ ६।१५
४५। लोपे विभाषा। उ ६।१५
४६। एहिमन्ये प्रहासे लृट्। उ ६।४६
४७। जात्वपूर्वम्। उ ६।१६
४८। किंवृत्तं च चिदुत्तरम्। उ ६।१६
४९। आहो उताहो चानन्तरम्। उ ६।१६
५०। शेषे विभाषा। उ ६।१६
५१। गत्यर्थलोटा लृण्न चेत् कारकं सर्वान्यत्। उ ६।१६
५२। लोट् च। उ ६।१७
५३। विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्। उ ६।१७
५४। हन्त च। उ ६।१८
५५। आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके। उ ६।१८
५६। यद्धितुपरं छन्दसि। उ ६।१८
५७। चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः। उ ६।१९
५८। चादिषु च। उ ६।१९
५९। चवायोगे प्रथमा। उ ६।१९
६०। हेति क्षियायाम्। उ ६।१९
६१। अहेति विनियोगे च। उ ६।२०
६२। चाहलोप एवेत्यवधारणम्। उ ६।२०
६३। चादिलोपे विभाषा। उ ६।२० [उ ६।२०
६४। वैवावेति च छन्दसि।
६५। एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्। उ ६।२०
६६। यद्वृत्तान्नित्यम्। उ ६।२१
६७। पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः। उ ६।२१
६८। सगतिरपि तिङ्। उ ६।२१
६९। कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ। उ ६।२२

अष्टमाध्याये द्वितीये पादे।

* सामान्यवचनमित्यधिकः पाठः भाष्यसम्मतः।
† विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति भाष्यसम्मतः पाठः।

२६ । झलो झलि । उ ४०
२७ । ह्रस्वादङ्गात् । उ ८३
२८ । इट ईटि । उ ३५
२९ । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । पू १६६
३० । चोः कुः । पू १६५
३१ । हो ढः । पू १४६
३२ । दादेर्धातोर्घः । पू १४६
३३ । वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । पू १४७
३४ । नहो धः । पू १८१
३५ । आहस्थः । उ ११७
३६ । व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । पू १३०
३७ । एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः । पू १४६
३८ । दधस्तथोश्च । उ १३०
३९ । झलां जशो ऽन्ते । पू ४९
४० । झषस्तथोर्धोऽधः । उ ४०
४१ । षढोः कः सि । पू १३१
४२ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । उ ३४६
४३ । संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः । उ ३४७
४४ । ल्वादिभ्यः । उ ३४७
४५ । ओदितश्च । उ ३४७
४६ । क्षियो दीर्घात् । उ ३४६
४७ । श्योऽस्पर्शे । उ ३४८
४८ । अञ्चोऽनपादाने । उ ३४८
४९ । दिवो ऽविजिगीषायाम् । उ ३४९
५० । निर्वाणो ऽवाते । उ ३४९
५१ । शुषः कः । उ ३४९
५२ । पचो वः । उ ३४९
५३ । क्षायो मः । उ ३५०
५४ । प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । उ ३५०
५५ । अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः । उ ३५०
५६ । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् । उ ३५१
५७ । न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् । उ ३५१
५८ । वित्तो भोगप्रत्यययोः । उ ३५१
५९ । भित्तं शकलम् । उ ३५२
६० । ऋणमाधमर्ण्ये । उ ३५२
६१ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि । उ ५२८
६२ । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । पू१६५

६३ । नशेर्वा । पू १८५

६४ । मो नो धातोः । पू १५१

६५ । म्वोश्च । उ ५९

६६ । ससजुषो रुः । पू ७७

६७ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । उ ४८७

६८ । अहन् । पू १८३

६९ । रो ऽसुपि । पू ८०

७० । अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । उ ५२८

७१ । भुवश्च महाव्याहृतेः । उ ५२८

७२ । वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । पू १४९

७३ । तिप्यनस्तेः । उ १२६

७४ । सिपि धातोरुर्वा । उ१२६

७५ । दश्च । उ १२१

७६ । र्वोरुपधाया दीर्घ इकः । पू १८५

७७ । हलि च । पू १५७

७८ । उपधायां च । उ ३४

७९ । न भकुर्छुराम् । पू ६२

८० । अदसो ऽसेर्दादु दो मः । पू १७९

८१ । एत ईद्बहुवचने । पू १८९

८२ । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । पू ५३

८३ । प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे । पू ५३

८४ । दूराद्धूते च । पू ५४

८५ । हैहेप्रयोगे हैहयोः । पू५४

८६ । गुरोरनृतो ऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । पू ५४

८७ । ओमभ्यादाने । उ ५२८

८८ । ये यज्ञकर्मणि । उ ५२९

८९ । प्रणवष्टेः । उ ५२९

९० । याज्यान्तः । उ ५२९

९१ । ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः । उ ५२९

९२ । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । उ ५२९

९३ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । उ ५२९

९४ । निगृह्यानुयोगे च । उ ५७०

९५ । आम्रेडितं भर्त्सने । उ ५७०

९६ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । उ ५३०

९७ । विचार्यमाणानाम् । उ ५३०

९८ । पूर्वं तु भाषायाम् । उ५३१

९९ । प्रतिश्रवणे च । उ ५३१

१००। अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः। उ ५३१

१०१। चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने। उ० ५३१

१०२। उपरि स्विदासीदिति च। उ ५३१

१०३। स्वरितमाम्रेडितेऽसूया सम्मति कोपकुत्सनेषु। उ ५३२

१०४। क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्। उ ५३२

१०५। अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः। उ ५३२

१०६। प्लुतावैच इदुतौ। उ५३२

१०७। एचो ऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ। उ ५३३

१०८। तयोर्य्वावचि संहितायाम्। उ ५३३

अष्टमाध्याये तृतीये पादे।

१। मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि। उ ५३४

२। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा। पू ६६

३। आतो ऽटि नित्यम्। उ५३५

४। अनुनासिकात् परो ऽनुस्वारः। पू ६६

५। समः सुटि। पू ६६

६। पुमः खय्यम्परे। पू ६७

७। नश्छव्यप्रशान्। पू ६८

८। उभयथर्क्षु। उ ५३४

९। दीर्घादटि समानपदे। उ५३४

१०। नॄन् पे। पू ६८

११। स्वतवान् पायौ। उ ५३५

१२। कानाम्रेडिते। पू ६८

१३। ढो ढे लोपः। उ ७२

१४। रो रि। पू ८०

१५। खरवसानयोर्विसर्जनीयः। पू ४६

१६। रोः सुपि। पू १५०

१७। भोभगो अघो अपूर्वस्य यो ऽशि। पू ७८

१८। व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य। पू ७८

१९। लोपः शाकल्यस्य। पू ४१

२०। ओतो गार्ग्यस्य। पू ७८

२१। उञि च पदे। पू ७८

२२। हलि सर्वेषाम्। पू ७८

२३। मोऽनुस्वारः। पू ६२

२४। नश्चापदान्तस्य झलि। पू ६२
२५। मो राजि समः क्वौ। पू ६३
२६। हे मपरे वा। पू ६३
२७। नपरे नः। पू ६४
२८। ङ्णोः कुक्टुक् शरि। पू ६४
२९। डः सि धुट्। पू ६४
३० नश्च। पू ६५
३१। शि तुक्। पू ६५
३२। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्। पू ६५
३३। मय उञो वो वा। पू ५७
३४। विसर्जनीयस्य सः। पू ६६
३५। शर्परे विसर्जनीयः। पू ७२
३६। वा शरि। पू ७२
३७। कुप्वोः ≍क ≍पौ च। पू ६८
३८। सोऽपदादौ। पू ७२
३९। इणः षः। पू ७३
४०। नमस्पुरसोर्गत्योः। पू ७३
४१। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य। पू ७४
४२। तिरसोऽन्यतरस्याम्। पू ७४
४३। द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे। पू ७४
४४। इसुसोः सामर्थ्ये। पू ७५
४५। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य। पू ७५
४६। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य। पू ७६
४७। अधः शिरसी पदे। पू ७६
४८। कस्कादिषु च। पू ६९
४९। छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः। उ ५३५
५०। कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः। उ ५३५
५१ पञ्चम्याः परावध्यर्थे। उ ५३५
५२। पातौ च बहुलम्। उ ५३६
५३। षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु। उ ५३६
५४। इडाया वा। उ ५३६
५५। अपदान्तस्य मूर्धन्यः पू ८४
५६। सहेः साडः सः। पू १४९
५७। इण्कोः। पू ८५
५८। नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि। पू १८६

५९। अदेशप्रत्यययोः पू ८५।
६०। शासिवसिघसीनां च।
उ १०६
६१। स्तौतिण्योरेव षण्यभ्या-
सात्। उ २०४
६२। सः स्विदिस्वदिसहीनां
च। उ २०५
६३। प्राक् सितादड्व्यवाये-
ऽपि। उ३८
६४। स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्या-
सस्य। उ ३९
६५। उपसर्गात् सुनोतिसुवति-
स्यतिस्तौतिस्तोभतिस्था-
सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्।
उ ३७
६६। सदिरप्रतेः। उ ३७
६७ स्तम्भेः। उ ३७
६८। अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः।
उ ३८
६९। वेश्च स्वनो भोजने।
उ ३८
७०। परिनिविभ्यः सेवसित-
सयसिवुसहसुट्स्तु
स्वञ्जाम्। उ ३८
७१। सिवादीनां वाड्व्यवाये-
ऽपि। उ ८९
७२। अनुविपर्यभिनिभ्यः
स्यन्दतेरप्राणिषु। उ ७९
७३। वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्।
उ १०२
७४। परेश्च। उ १०२
७५। परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु।
उ ३४९
७६। स्फुरति स्फुलत्योर्निर्नि-
विभ्यः। उ १५३
७७ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् उ १६५
७८। इणः षीध्वंलुङ्लिटां
धोऽङ्गात्। उ २६
७९। विभाषेटः। उ ६५
८०। समासेऽङ्गुलेः सङ्गः।।
पू ४७४
८१। भीरोः स्थानम्। पू ४७४
८२। अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः।
पू ४४१
८३। ज्योतिरायुषः स्तोमः।
पू ४७४
८४। मातृपितृभ्यां स्वसा।
पू ४६३
८५। मातुःपितुर्भ्यामन्यतर-
स्याम्। पू ४६३

८६। अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्। उ ४२६

८७। उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः। उ १२२

८८। सुविनिदुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः। उ १२३

८९। निनदीभ्यां स्नातेः कौशले। उ ३६१

९०। सूत्रं प्रतिष्णातम्। उ ३६१

९१। कपिष्ठलो गोत्रे। उ ३६२

९२। प्रष्ठोऽग्रगामिनि। उ ३२४

९३। वृक्षासनयोर्विष्टरः। उ ४४२

९४। छन्दोनाम्नि च। उ ४३८

९५। गवियुधिभ्यां स्थिरः। पू ४५९

९६। विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्। उ ३६२

९७। अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः। उ ३२४

९८। सुषामादिषु च। पू ४७१

९९। एति संज्ञायामगात्। पू ४७४

१००। नक्षत्राद्वा। पू ४७५

१०१। ह्रस्वात् तादौ तद्धिते। पू ५५८

१०२। निसस्तपतावनासेवने। उ १०३

१०३। युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्। उ ५३६

१०४। यजुष्येकेषाम्। उ ५३६

१०५ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि। उ ५३७

१०६। पूर्वपदात्। उ ५३७

१०७। सुञः। उ ५३७

१०८। सनोतेरनः। उ ५३७

१०९। सहेः पृतनर्ताभ्यां च। उ ५३७

११०। न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्। उ ३१६

१११। सात्पदाद्योः। पू ७३०

११२। सिचो यङि। उ २०८

११३। सेधतेर्गतौ। उ ३९

११४। प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च।

* उ ३४८

११५ । सोढः । उ ८८

११६ । स्तम्भुसिवुसहां चङि ।

उ १८१

११७ । सुनोतिः स्यसनोः ।

उ १४५ [उ ८०

११८ । सदेः परस्य लिटि ।

११९ । निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि उ ५२७

अष्टमाध्याये चतुर्थे पादे ।

१ । रषाभ्यां णो नः समानपदे । पू १०६

२ । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । पू ८१

३ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः । पू ४१५

४ । वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः । पू ४७९

५ । प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि । पू ४८१

६ । विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।

पू ४८१

७ । अह्नोऽदन्तात् । पू ३८२

८ । वाहनमाहितात् । पू ४८१

९ । पानं देशे । पू ४८२

१० । वा भावकरणयोः ।

पू ४८२

११ । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । पू ४८२

१२ । एकाजुत्तरपदे णः ।

पू १३८

१३ । कुमति च । पू ४८३

१४ । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । उ ४१

१५ । हिनुमीना । उ १४६

१६ । आनि लोट् । उ २१

१७ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । उ ४१

१८ । शेषे विभाषाकखादावषान्त उपदेशे । उ २१

१९ । अनितेः । उ १२४

२० । अन्तः । उ ३४०

२१ । उभौ साभ्यासस्य ।

उ १८६

---

* कौमुद्यां वार्त्तिकत्वमाश्रितं प्रमादात् ।

२२। ढ्लोरलपूर्वस्य। पू १५८
२३। नमोर्वा। उ ११०
२४। अन्तरदेशे। उ ४५५
२५। अयनं च। उ ४५५
२६। छन्दस्यृदवग्रहात्। उ ५३७
२७। नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः। उ ५३८ [पू ४१७
२८। उपसर्गादनोत्परः। *
२९। कृत्यचः। उ २९८
३०। णेर्विभाषा। उ २९९
३१। हलश्चेजुपधात्। उ २९९
३२। इजादेः सनुमः। उ २९९
३३। वा निंसनिक्षनिन्दाम्। उ ३००
३४। न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्। उ ३००
३५। षात् पदान्तात्। उ४५९
३६। नशेः षान्तस्य। उ १४०
३७। पदान्तस्य। पू ९१
३८। पदव्यवाये ऽपि। पू४८३
३९। क्षुभ्नादिषु च। पू ३८३
४०। स्तोः श्चुना श्चुः। पू ५९
४१। ष्टुना ष्टुः। पू ५९
४२। न पदान्ताट्टोरनाम्। पू ५९
४३। तोः षि। पू ६०
४४। शात्। पू ५९
४५। यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा। पू ६०
४६। अचो रहाभ्यां द्वे। पू ३८
४७। अनचि च। पू ३२
४८। नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य। पू ३७
४९। शरो ऽचि। पू १५१
५०। त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य। पू ३७
५१। सर्वत्र शाकल्यस्य। पू ३८
५२। दीर्घादाचार्याणाम्। पू ३८
५३। झलां जश् झशि। पू ३६
५४। अभ्यासे चर् च। उ ११
५५। खरि च। पू ६२
५६। वाऽवसाने। पू ९३
५७। अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः। पू ५८
५८। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः। पू ६२
५९। वा पदान्तस्य। पू ६३
६०। तोर्लि। पू ६१ [पू ६१
६१। उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य।

भाष्यसम्मतम्।

६२। झयो होऽन्यतरस्याम्। पू ६१

६३। शश्छो ऽटि। पू ६२ [पू ३८

६४। हलो यमां यमि लोपः।

६५। झरो झरि सवर्णे। पू४ ३

६६। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। उ ५४१

६७। नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्। उ ५४२

६८। अ अ। पू ११

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

पाणिनीयाष्टकं सम्पूर्णम्।

सिद्धान्तकौमुदीशेषार्द्धसूचीपत्रम्।

वैदिकशब्दसाधने।

वैदिकस्वरनिरूपणे।

लिङ्गानुशासने।

सिद्धान्तकौमुदीपूर्वार्धसूचीपत्रम् ।